р. 107

Заріцкий Володимир

Від Панковозиї

до Державности

До

С л а в н о ї

Редакції "ЧЕРВОНА КАЛИНА"

Високоповажаний п.Редакторе!

Вашу прозьбу про написання мною споминів з часів нашої підготовчої й визвольної доби - виконую тільки тепер.

Обставини життя не дали мені можливости зробити це раніше й ліпше, посилаю Вам, що вдалося захоронити від діяння забуття. Тримаюсь в них, цих своїх писаннях, субєктивного погляду, бо вважаю, що він є цінніщим для споминів, як переповідання загально відомих подій, з загальними установленими вже в де-чому в нас підходами й ставленням авторів, у своїх споминах подібних.

Прошу ласкаво повідомити мене, як в тім, чи одержали Ви рукопис в порядку, так і про його долю.

З належною пошаною Вол. Залізький

Адреса: Praha VII, Argentinska 868, b. 19.
Vl. Zalizky

P.S. Матеріяльні обставини не дозволили мені видрукувати на машинці всі мої спомини (за сторінку беруть у нас 3-3.50 к.) - думаю, що теє, ласкаво, зробить сама редакція.

Вол. З а р и ц ь к и й.

ВІД ПАНКОЛЬОНІЇ ДО ДЕРЖАВНОСТИ.
/Спомини й рефлекси з р. р. 1900-1923/

Дивно, що власне там, де сонце так тепло гріє й так осліплююче світить, є так мало світла в душах людських. /З сербської прози/.

Але це не була Европа, а ні намагання на Европу, а Київ, Київ...
Галина Журба.

Для мого гордого й незалежного існування потрібно: сонця, води, повітря й... мужика...
Максим Горкій.

П о л т а в а.

Мало знане місто зі старих часів нашої історії. Вирине на якийсь час щойно на початку ХУІІІ. віку, коли згадає його московський цар Петро І., повідомивши світ такою звісткою: "дне 27 Іюнія лєта от Р.Х. 1709, одержалі ми превелікую вікторію, у отнині славного града Полтави".

Голос народу місцевого згадає теж цю подію, хоч і не звяже її з Полтавою, а річкою, на якій стоїть та й охарактеризує те, що сталося, вже ось як: "Ворскла річка славна, здавна не водою, а бідою, де поліг Швед головою".

Оба голоси, царський і український визнають значність події, яка несподівано там сталася й занотовують її, в історичній памяти, на ріжні по довжині часи.

І всеж сама Полтава не стане нічим більшим, як була досі...

Зникне вона й по цій події знов у своїм провінціяльнім життю, як велике село, ніколи "славне" місто... Не поможе їй стати славною й урядове вінчання її ріжними відзнаками на згадку тієї події, як побудовання на кожному розі її вулиць памятників, церков та перехрещення назв її майданів українських на Петровські.

Втомлений віковими змаганнями за удержання свобод іправ своїх дідівських, нарід з-під Полтави переживе ще й цю невдачу там свою нову і швидко перестане цікавитись подією тією, хіба запамятає на довго ще лишень епізоди з утечі Шведів і Мазепи, їхню дорогу відступу, їхню біду та перехове трохи памяток матеріяльних їхніх і московських.

Твердо визнає нарід, що слава події тієї "з дне 27 іюнія 1709 року", події нещасливої для його, бо швидко ще заплатить він новими обмеженнями своєї свободи, землями, маєтками, силою людей, яких заберуть йому на тяжкі праці кудись побідники, - що тая слава гірка й прикра. І далі не згадає

про неї ніхто з народу місцевого, ні піснею,ні переказом,бо вона ще й чужих людей слава,з далеких московських країв прийшовших.

І зверне увагу нарід лишень на себе,на події біля себе й не буде знати про наслідки ще інші тієї "славної побіди", під його рідною Полтавою, які по ній швидко зявляться.

А станеться не аби-що тепер ще, але вже там, на Московщині.Поставить цар той Петро собі,своїй тепер великій країні,своїм людям і їх наслідникам завдання створити на Московському Сході,нову Імперію подібну до таких, які існують або існували у світі,а з народів ріжноманітних під владних Москві, витворити й вивищити один нарід, з іменем, яке той цар урядово й дає, від імени тієї імперії, нарід російський.

Доба ще не була такою,щоб цар міг сформулювати ці свої бажання виразно й ясно:не був цар остільки культурним на це, бо ж він тільки в технічних науках учень Европи,в загальних - він всього на всього учень... дячка Зотова.

Виразніще позначить він своє бажання створити Імперію. Рядом актів закреслить він це й навіть позначить шляхи,по яким треба працювати й далі.Менше виразним буде закреслене за його доби завдання друге.Та всеж можна пізнати перші кроки,зроблені ним і в цім.Мусів же він дати зміст слову російський,рос,росіянин,якийсь,коли відкидав стару назву московського царства!Видко,що були якісь вже причини для того,що українські єпископи з Києва,йдучи до його працювати,перекручують свою мову на якусь нову урядову мову,яка тепер запановує в царстві ще поки-що Московському. Не могли ж ці єпископи,будучи культурними вихованцями славних шкіл України,люди з авторитетом,соромитись своєї мови,як це робили пізніще їх нащадки,єпископи київські,або одразу ставати ренеґатами - видко,що думка про одну мову мала вже якісь інспірації.Для заповнення форми державно-політичної нової,до того ж - православної, треба було й одної мови,нової, й Петро мусів мати якусь думку,коли давав указ про оправлення книг українських!!

Вірний своїй традиції історичній,царства Московського,де елемент політичний все горує над елементом економічним і Петро задумує перебудовання нове зробити у спосіб лишень політичний. Тільки військові справи змусять його торкнутись на час справ економічних свого краю й чужих /тепер тісніще прилучених/,але на час,по мірі потреби. Кинеться й торговельний капітал московський у краї ці жвавіще "на заробітки",але такеамо як і цар,керманичі його не будуть ні творити,ні навіть потребувати якогось економічного програму державного. Не буде його ніколи створено,аж і тая будова імперії несподівано не завалиться.

Однак, під Полтавою, не буде відомо людям о цих замислах Москви довго,лишень хіба одиницям,але реакції цих намірів проявляться сильно... І через це люди тамошні стануть обєктом і ніколи ніяким субєктом в цім ділі творення нової "своєї Імперії" й нового народу,а реакції тії,що

над їх головами стрясуться,збудують у них світогляд "моя хата скраю,я нічого не знаю". Подальше від "панів",від діл і справ треба бути звичайній людині, щоб менше лиха знати. "Панами" будуть зватись тепер всі ті люди,що будуть говорити вже не місцевою мовою,а тією,ще-раз більше розвиненою,новою мовою Імперії нової,що добре живуть,добре одягаються в чужу якусь ношу,здебільшого не працюють тяжко й можливо,що й взагалі не знати нащо існують і нічого не роблять.

Та помилився нарід,коли думав,що "панам" тим добре живеться,й що тії нічого не роблять... Не знав нарід той,тепер з бігом вже часу просто Полтавський,багато про працю їх /хіба чув про візиту до себе хлопоманів, релігійних проповідників,агітаторів ріжних революційних/ в той час,коли вона була напросто величезною,бо взялись "пани" дружно до здійснювання того,що уклав їм той цар Петро І. Двіста повних років піде на неї, й заповняться вони тяжкою,часом відданою,часом безглуздою,часом талановитою,мирною і крівавою намагою їх,від якої будуть терпіти й вони самі й їх підвладні народи,маси - сильно. Безконечне число напрямів тієї праці-намаги занотує культурна історія "панів". У ній будуть записані змагання від снів про "Москву - третій Рим", про царство Добра і Краси на Сході, аж по жандармсько-мілітарний утвір,диктатор цілого світу...

Ріжні способи будуть пропонуватись для здійснення практичного цього: зворот на Европу,негація тієї, Славянська ідея, лібералізм,демократія, соціялізм,капіталізм,анархізм і абсолютизм. Але не буде всеж створена не тільки Імперія,а навіть порядна якась держава. І гострий влучний у кваліфікаціях европейський світ,не визнавши цей твір "панів" за рівноцінний собі,скаже:"колос на глиняних ногах".

Багато сліз,крови,знущань,утисків зазнає нарід за ці 200 років "панської праці",що тим панам бодай щось буде давати,хоч і непевного з точки погляду історичної, і не буде знати за що й на віщо терпить. І чим далі від доби Петра,коли все з більшою силою натиснуть "пани" на працю свою, поглибшає прірва між ними й масами, яким витичена буде роля вже й зубожілого всебічно обєкта лишень тих. Посиляться накази "панів",якими знищено буде всякі політичні права,власність історична поодиноких народів,гостро будуть нищитись всякі відосередні прояви їх,нищено буде мовні ріжниці народів виправленням книг і забороною розвою письменства цих;під гострою опікою жандарів опиняться проґресивні гуртки поодиноких країв,що будуть вірними далі своїм народам,своїм звичаям.Ідейних людей буде посилано сотнями на Сибір,коли тії будуть не з "панами".Переманять і перетягнуть "пани"до себе й поодинокі,колись керуючі верстви народів і тим знищать кляси їх вищі,а низчі - міщан і селян, зруйнують браком економічної політики одних,а других кріпацтвом і обдиранням з прав і земель.

У цій своїй "праці" державницькій,не погнушаються пани вживати засобів і нечесних,брудних,підступних,для знівелювання всіх мас в покірний обєкт своєї праці. Будуть і висміювати звичаї,мови,ношу,способи життя поодиноких народів.І осягатимуть денаціоналізації всіх їх.І здобудуться на те,

що в державі їхній не буде [illegible] національно свідомих мас, не буде й напросто людей громадян, а біольогічного існування істот по одиім боці й якихось піонерів, самособою, що теж з ослабленими прикметами дійсної людини і громадянина свого віку - по другому боці.

Самособою, що подібний процес неприроднього, непрактичного творення суспільства не може відбуватись безмежно у своїм розвою, мусять повстати якісь ще й свідоміщі реакції проти праці "панів", поруч із цілковитим занепадом людей-мас. І вони повстануть: насамперед маси зненавидять "панів", як за їх якусь там вищість в культурному проводі праці, так і за те, що тії не зуміють створити для тих, бодай трохи людських умов життя, а будуть ще й висміювати ці маси за якісь їх гріхи /головно лінь/, незнані тим.

У рядах "панів" самих розцвіте теж критицизм, що буде проявлятись головно в формі соціялістичної опозиції, потім в шуканні деяких "панів" втечі від дійсного того життя, в релігійних ухилах, або в запровадженню для себе життя за Горацієвським поглядом: "Уживай життя - воно летить безповоротно".

"Пани" однак не злякаються цих злих наслідків своєї історичної праці, не уступлять ще поки-що ні в чім, не будуть рахуватись навіть із опінією світу, яка для них стане що далі тим гіршою. Брак наукової історії нової Імперії /вона звиться тільки по 15 роках, по розпаді тієї імперії, та й то з фальшивою концепцією у своїй основі/, не дає можливости світові запізнатись добре з фактичним станом тієї Імперії, зробити точний присуд про її невдалий розвій, і це дає можність "панам" дурити світ, ріжними способами відвертаючи його увагу від фактичного, загального занепаду, а не розцвіту Імперії. Заграницею разом з фальшивою історією пішлють вони швидко й теорію про особливости душі того, якогось вже ніби-то існуючого 150 мілійонового "рускаво народа". Іх представник там, в Европі, освічений, славний письменник Турґенів, приміром, буде вперто аґітувати посеред великих людей Европи про цю особливу душу "єдинаво рускаво народа" й осягне деяких результатів, посилений тисячами инших, менших аґітаторів такого погляду, але все-ж не зістане для Европи до кінця зрозумілою ця Імперія.

А роздавленого психічно процесом творення "панами" одного народу Гоголя вивезеться заграницю вже й як документ, ілюстрацію процесу злиття поодиноких країв й їх народів Імперії і творення в наслідок цього особливої душі "рускаво народа" тієї, що синтезує "тройку" зі "Старосвітськими поміщиками" і творить ґеніяльну мистецьку панораму героїв "єдіного народу" на "єдіном общепонятном язике" виложену.

Удома масами буде кинута фільософія неґації Европи у формі приповідки: "Що рускому здорово, то німцеві яд". Буде аґітуватись скрізь про нездоровість і ненормальність життя в Европі, є безцільности й непотрібности осягнень тієї, без яких людина цілком свобідно може обійтись і лишитись щасливою. Лататимуться "пани", як тільки дасться, хоч для себе особисто будуть від Европи дещо позичати

І охоронившись так трохи перед світом і масами своїми, "пани" далі будуть працювати над своїми завданнями, але чим далі, тим більше відриваючись

від своїх мас, ділючись все більше і в своїм гурті на ріжні ґрупи, але наслідків їх роботи, крім злих, не буде видко инших.

Чому ж, спитається хтось, так похвальна праця, во їмя так поважних завдань для інтеліґенції, йшла так зле, такими кривими шляхами, що Імперія заповнюється заколотами, крівавими актами, загальним зубожінням мас, браком цивілізації, поширення культури широко і глибоко, загальним всіх невдоволенням з усього?

Думаємо, що тільки в методах праці "панів" лежить розгадка всього, в методах невідповідних для творення держави - причина траґічної російської дійсности. Держава - твір клясовий /хай і з одною клясою/ і тільки клясовий. Держава впершу чергу - для мас - це хліб, свобода а потім, якась історична місія національна, цілого народу. Розвитку ж клясів в тій Імперії не пощастило, бо "пани" вмішувались до цього процесу їх розвитку, або усталенню, кождого разу так, що і старі кляси, деяких народів чужих, були знищені не тільки, щоб нові створились! Селяни, обідрані й закріпощені, були знищені, а з хвилею звільнення від кріпацтва - не дістануть землі а в часі ж їх розмноження, хоч і здобудуться на землю трохи, не будуть охоронені у своїй професії цій нічим більше, як трохи аґрономами, асекурацією, банками, позичками Земств і т.п., себто - засобами другорядними, що складаються на творення сильної, дійсної кляси. І кляса селян не створиться, а будуть лишень хлібопашці, як то дуже влучно їх буде звано в Імперії тій.

Торговельне купецтво, буржуазія капіталістична, не зважаючи на те, що нові й нові простори прилучувались до Імперії, в яких було можна робити капітали, теж не виросте на клясу, бо цьому буде перешкоджати конкуренція закордонних капіталів, товарів і закордонних зручних підприємств, що будуть впущені легко "панами" до краю свого. Зникне навіть помалу й те купецтво, що ще за часів старих, колись збило собі хижацьким способом капітали, проживатиме їх воно, а нових не буде в силі створити вже.

Брак кляси буржуїв викличе і брак свого капіталу.*) Голод на капітал пожене Імперію по нього закордон, і вона стане по-перше залежною від його, а по-друге - заборженою швидко йому "по вуха". Зростуть борги закордонні, зросте обложеність населення, зросте дорожнеча /одяг, цукор, кватирі/, й в багатім природньо краю злидні стануть звичайним явищем.

Не створиться капіталізм, а лишень пародія на його, не має й робітничої кляси, а є лишень робоча, пролєтаризована сила, часто ще й досі звязана з селом.

Немає капіталізму, немає й норм експлуатації землі й робочої сили /екзістенц мінімум/, а сваволля й обдирання і краї́в, і людей.

Не допускають "пани" й модерних організацій захисту працюючих - немає партій, немає органів робітничих обєднань, а є напівконспіративні пародії на партії, які заповнюються головно непрактичною скерованою інтеліґенцією, з теоретичними, здебільшого неусталеними, поглядами, замісць мас робітників і практичних вождів.

Не створиться у хліборобській країні і кляса аґрарників великих з

*) Схематично, нам, уявляється будова Імперії, як дуже своєрідний по формі взір феодалізму, в якому „влада" являлась одиноким в цілій Імперії „буржуєм", бо їй належала скоро ціла держава, як приватний її маєток; 2/3 землі (ціла, приміром, Сибір, всі моря), 90% зелізниць, великі заводи, фабрики - було маєтком влади. Крім того її „банк державний" дає мілліарди рублів на ведення приватного („меншим панам") господарства в його головних галузях, як хліборобство (126 філіялок цього банку дає, виключно, на це гроші в кінці XIX віку), далі „влада" утримує продукцію товарів кількома десятками банків, а гірська промисловість Уралу і цукроварство України існують на гроші „влади", або й засновані нею. Нарешті „влада" є головним підприємцем у славнім горілчанім гешефті, який дає їй величезні зиски, до зисків зі звичайних ще акцизів і налогів, які там заводить і касує по своїй охоті. По відношенню до цього „підприємця" поміщики держави були немов селянами хліборобами.

6 8

причин скоро тих самих, що й кляса селяньска і кляса грошових підприємців. Панує скрізь "вільна рука" /лібералізм і ультралібералізм/, вільне господарювання, вільна конкуренція, а це теоретично добра річ, практично в історичних умовах Імперії, що лишень у половині XIX. віку закладає перші більші свої підприємства /кінна дорога в Петрограді, Пароплавне товариство Чорноморське і т.и./ і то руками інтелігентів здебільшого /Новосельский, Губонін, Кокорев/ - в тих умовах це регрес з усіма наслідками злими його і для держави і для людей її. Рівночасно ще центр упривілейовує себе вигідними тарифами і Монополісти добрих виробів своїх і чужих знищать краєве, провінціяльне економічне життя, знищать місцевих капіталістів /ще й з ліквідації фільварків/ і опанують своїми цінами й товарами краї, щоб виуживати ті, як буде можна й доки буде можна, не оглядаючись ні на що.

Зявиться багато чужих міліонерів, трохи своїх, але назагал торговля животітиме, ремесла занепадуть, хлібопашці збідніють, робітник, за виїмком /по столичних фабриках/ невеликої скількости, житиме у злиднях, урядник, тільки державний, буде трохи плачений, приватний - животітиме теж. Міліони людей без праці з усіх верств держави - це постійний стан краю. А коли ще природні часті нещастя /град, суховій/ звиляться на голову населення, в країні, де поміч є зле организованою, то життя в ній не буде солодким, бо голод стане ще одною постійною болячкою життя Імперії по селах.

Невдоволення мас самособою ростиме швидче, як якісь там успіхи "панів" державної їх праці місійної - творення "єдінаво народа" і Імперії. Зате розцвіте сильно шкільництво. Імперія перед своєю катастрофою була недалекою від загального, обовязкового відвідування шкіл, а високі школи займуть почесне місце по своїй постановці навчання в очах населення. Повною парою виконують "пани" завдання створити "єдіний народ" і дбають про школи.

Але й ця робота їх має всі ознаки недержавности їх держави. Грамотні діти з сел, вже по кількох роках, по скінченню тих, забудуть грамоту, бо для одних вона їм буде дана в чужій, непотрібній їм дома мові /великоруській/, для инших - в країні, [redacted] де немає капіталістичної господарки, не може бути примінена ні в чім; інтересів духовних масі не вщіплено ніяких теж, щоб тая могла цікавитись ґазетою, книжкою, як бодай розвагою, проявом інтересу до подій світу. Тому росте сильно лишень інтеліґенція, здебільшого з заможніщих верств населення. Але й з цією є зле: її стає швидко "забагато" для потреб краю з нерозвиненим життям. Вона незадоволена, й сила її впадає в ряди опозиції, в ряди соціялістів, творить касту свою "панів", але проти владнучих. Навіть шляхті освіченій стає зле: до війска пущено всіх, заведено командний ценз, посади даються здібніщим, а не після родовитости... Національно свідомих людей, з поодиноких народів, караєтьcя. І раз за разом прориваеться невдоволення цієї інтеліґенції /декабристи, кирилометодієвці, атентатчики, аґітатори/ назверх, а внутрі зростає конспіративно [redacted] праця її до крайніх меж, протидержавна і протівладна.

Розцвіт Европи,її успіхи технічні й цивілізаційні,культурні гірко відібється на душі інтеліґенції цієї.І візьметься вона вже сильно до роботи по поваленню "панів",у спосіб вимоги в тих добровільних уступок,хоч хоч і неясно закреслюваних нею /Гапон,партії нереволюційні/ а то й насильницький.Програє імперія війну з Японією,бо маси не мають охоти великої боронити її,ґенералів путніх не виховано,а в рядах інтеліґенції прол лунають напросто зрадницькі,одверті голоси /навіть з рядів шляхти/ про потребу поразки "панів" і наслідують заклики до прямого чину - Революції. в цілo державному масштабі.

Уступлять трохи "пани":дадуть Думу,переведуть деякі закони,що облекшать життя громадян Імперії,але не на довго і не зійдуть і далі зі шляху роботи своєї традиційної.І вичікуватимуть оба табори ще трохи,готуючись до удару.

Було б хибою думати, що й ті "протипанські" ґрупи інтеліґенції мають добрий,певний проґрам рятунку.Ніколи! бо вони ж діти умов,в яких такий проґрам зродитись не міг.І дійсно й серед них хаос,бо аж три голоси головні чути з їх табору:один належить фільософові,другий соціялістові,третій - "пандержавникові" прогресивному,але з "єдінонеділимою" фізіономією.Толстой буде кликати не йти за Европою,відкинути навіть і все те,що від неї взято,відгородитися від неї,її цивілізації й культури,що нищить в людині людину... "Пани" схотять його покарати,заткнуть йому горло трохи цензурою,не послухають нічого з його науки. Соціяліст,діставши освіту від Европи,теж буде кликати до неґації Европи з її капіталізмом,а буде вимагати негайного /Лєнін/ або повільного /Плєханов/ переходу Імперії на соціялістичний устрій робітничої держави;голос сильний матиме й місцевий соціяліст,що вимагатиме здійснення якогось свого,незнати якого,селянського соціялізму."Пандержавник" опозиційний буде хотіти конституційної монархії,инший парламентарного устрою цілого.

Відповідь дадуть "пани" їм усім устами свого міністра,який скаже таке:"Вам потрібно великих потрясень,а нам потрібно Великої Росії". "Пани" вперті.І навіть,коли цей міністр все ж спробує слідом за своїм визначним попередником /Вітте/ робити якусь дійсну державну рефрмацію в Імперії /створення кляси селян-середняків/,забють вони його на спілку з соціялістами,бо це новина обом небезпечна.

Покладуть вони всю надію дальшого свого існування на сильну адміністрацію /поліція,жандарми,політичні відділи/ внутрі й зачнуть шукати зовні засобів посилення свого панування.Тим часом стиснуть нарід і інтеліґенцію кримiналами,Сибіром,папірами про "благонадійність"...

Підготовлятимуть отже самі внутрі держави дійсність,яка не буде ґрунтом для якихось реформ,коли б і сами вони на них зважились,а тільки для повстання,заворушень,смути чергової диктатури.

На зовні зачнуть шукати посили собі з неудалої зміни орієнтації своєї з Франції на Німеччину,бо тая стоїть їм дорого,змушує зброїтись,давати концесії й позичати від неї гроші...

Але злякаються цього свого кроку,коли Франція /і Англія теж/ довідається про це й натисне на них,зрезиґнують з цієї нової орієнтації й відчують,що є в руках світу грачкою,а не чинником.І явиться у них страх вже і не той вічний,історичний страх,що можуть бути скинутими з панування над так легко порівнююче здобутим величезним простором у Европі й Азії своїми, а ще й чужими силами...

Усвідомляють вони собі добре,що світ є вже поділений і що великі народи можуть кинутись і на них тепер,Японія ж це перша редакція того світу,що вже дорого їм стоїла.Знають добре "пани" силу тих світових народів,памятають,що стояв їм Наполеон,Кримська війна,ріжні пониження на конґресах,прилучення Босни і т.п.... а тепер ще й страх цей збільшується від свідомости,що боронитись немає чим,не тільки,що немає модерної армії,а й духу в народі немає для оборони... їх і їх Імперії.

Поки що відкупаються далі перед світом концесіями,обіцянками помочі тому в боротьбі в борьбах ріжних того,удержуванням себе біля сильніщої комбінації світових держав, і "відкритими дверми" для ґешефтів того ~~тих~~ у себе.

Загадка історії XIX.віку,каже історик Фереро,союз непотрібний,невигідний Росії - з Французами. Але він має свою льоґіку в фактах нами наведених і,більше того,він же дає можність "панам" створити ще одну,тепер останню,схему їх праці,зреалізування якої практично може бути їм рятунком для них і їх держави.Боючись світа й не маючи змоги "зачинити двері" до себе тому,щоб врятувати свій внутрішній,головно економічний стан,держави, "пани" спробують і собі шукати ринків не у себе,а в світі й намітять їх на Середземному морі,потім якби вдалося захопити від Турків Дарданели. Має цей плян ще й инші вигоди:потягне війну з Австрією й Німеччиною,ці будуть за допомогою Франції й інших держав розбиті,а через це ослаблені так,що перестануть "виїдати" ринок їх імперії,свої(ми) гарними,дешевими товарами,від яких своїй промисловості не можна вже дихати...

Плян зручний ще й для всіх ґруп населення Імперії,що хотять утриматись над 150 мільйоновим тим "рускім народом"...

І"вся Росія"вітає з ентузіязмом початок війни 1914.року.І "вся Росія" сидить "тихо" і працює вірно й віддано на цю побіду.

Тільки нічого про це все не знають маси ні в самій Росії,ні там,під Полтавою... не чекають ті собі від неї нічого,хіба відчувають збільшення кайданів в разі вигри "панів" собі,і є з війною зле... Не пішли громадяни воювати за інтереси своєї держави,своїх кляс,своїх національних колективів,а гнано було "панами" маси люду,колоніяльні маси з великої колонії Панколонії.

А колонія ніколи не витримає боротьби з метрополією,підляже ~~тій~~, бо тільки внутрі дійсної держави створиться громадянин,державник,член свідомий колективу свого,який піде свідомо до боротьби - в колонії ніколи..

А таких громадян виховано не було,громадян свідомих в масах не було, і поразка Імперії буде швидко й остаточно зроблена...

Та не тільки в масах не було громадян,не було їх і серед "панів",бо

це не"державні пани",а колоніяльні пани... і у війні немає проводу,немає ґенералів,політиків.Прикмет же колоніяльности "пани" будуть мати аж забагато у своїй тій роботі державній,а ще більше у своїй особистім житті, чи громадськім... аж і не вдарить грім. Колоніяльний пан,коли живе з праці автохтонів,шукає не веселого доброго життя.Пани Імперські у цім осягнуть безконкуренційного місця в світі.Їх щедрість закордоном,їх любов до їжі доброї,пиття,дорогих речей,коней,новинок світу,мистецьких виробів - не знає меж... Самі не творять нічого з того,що не дає негайної насолоди: конструктивне мистецтво їм не по силі,в науці перетравлюють здобутки світу. Зате розцвіте трохи література,хоч не дасть ні нових напрямів,ні світових сюжетів... Музика стане другою улюбленою дитиною їх,після літературних занять:створять добрі опери. А в балеті і грі в шахи - осягнуть вони на довгі роки першого у світі місця,як досконалі майстри цих гострих розваг. Думати „над вічним" наукова не люблять: ігнорують філософію - шукають „отрощенія"

Радо кидають вони свій край,живуть у Метрополії,в Европі,там звичайні поміщики ставлять собі королівські палаци й там і вмирають часом... Коли ж не можуть виїхати до Европи,то дома і двори свої заряджують у всьому,як в тій Европі,але самі ніколи не асимілюються внутрішньо цією Европою,лишаються цивілізованими колоністами...

Поліція й Біблія є великими засобами в опануванню колоніями,й у них поліція стає страшною,а церква і служба в ній осягає пишноти завдяки щедрій підпорі їхній,незрівняній ні з ким. Православний, ортодоксальний бог - їх улюблена дитина. В колоніях люди живуть ілюзіями,коли самі не опановують тих з лопатою, чи крісом - Імперія їх - це царство всяких ілюзій.Колоніст,що легко наживе гроші,часто буває меценатом.Імперія блестить меценатами й самодурами.

І цьому царству мусів і прийшов кінець... вже в році 1915....

Так виглядав,на нашу думку,розвій краю,до якого по Полтаві була тісно прилучена Україна,край,у якому я родився і в якому був малим обєктом і субєктом процесів державнополітичних його,головно на фінішу катастрофальному їх в роках 1914-1923. Ніс і я,як і те оточення,в часі вже своєї боротьби свідомої,за ратунок своєї хати України,всі наслідки невдалого процесу історичного будови Імперії,з хвилею,коли ланцюги "панів" розірвались,а Імперія обернулась в руїну.

I. На школі в Панколонії.

Для 10літнього хлопця,якому батьки добре забезпечують існування,світ його оточуючий не здається злим,а головно випадатиме він якимось статичним.А коли ще такий світогляд його опреться у школі об мудрість двох книжок - це "Історію коротку Ветхаво Завета", в якій буде знаменито вияснено про повстання того незлого світу,про його створення легке,розвій,доцільність і мудрість всього "відімаго і невідімаго" і керування творцем всього Богом,та об другу книжечку це - "Коротку рідну історію", в якій теж гарно,ясно й льоґічно буде показано,як з лісів і піль,десь біля Києву,з диких поганських племен /люди ж зрадили були свого Творця!/ повста-

11. 10 не держава за допомогою мудрих якихось Варягів, як потім буде вона знов охрещена на радість всіх людей в ній живших, князями володарями ЇЇ й як стане вона великою, славною, аж не нападуть на неЇ ріжні бусурмани безбожні й не зачнуть сваритись, чогось, поміж собою, рідня велика тих князів. Та не згине й від бусурманів і роздорів князівських, однак, тая держава перейде на північ до Москви вона й там вже знов якісь царі зачнуть давати ЇЇ мудру раду, збірати землі ЇЇ докупи і вносити лад і порядок до неЇ, старатись віддано про неЇ; ще кращою стане тая держава, коли вже перенесеться до Петербурґу, бо стане зватись Імперією, стане могутньою, великою, під владою дбайливих, мудрих вже імператорів і під щирою і повсякчасною охороною Творця світу, Того, який буде уділяти Їй найбільше уваги, як своЇй одинокій, православній, християнській державі великій на світі, до якоЇ очевидно має за щастя належати й той учень-хлопець.

Вхопить хлопячий розум добре до памяти собі цю шкільну мудрість, помудрішає сам, і в душі його запанує твердо свідомість, вже обґрунтована, підперта доказами, що світ дійсно є не злим, статичним і доцільно урядженим.

Господар Кляси виясни́ть ще на одній лекціЇ, що ціллю вчення у школі є не тільки здобуття знання там якогось, але й потреба навчитись говорити добре й добре писати, бо ми, учні, не всі вміємо, чомусь, не тільки писати, а й говорити. Вкаже він нам, це учням першоЇ кляси ПолтавськоЇ РеальноЇ Школи, що ми, приміром, зле вимовляємо його "імя й отчество", кажучи "ГавриЇл Петрович" йому, грубо, по-простому, коли треба вимовляти те "імя і отчество" мнякше, делікатніше, а то так: "ҐавріЇл Петровіч". Та це для учнів дрібниця: хай і так, коли то вчить учитель... Дрібницею буде й те, що коли той "Ґавріїл Петровіч" роздасть одного разу бланки, на яких треба власноручно учням подати відомости про своЇх батьків, учні не можуть придумати ні самі, ні за допомогою і тих батьків, що власне треба написати в рубриці "національність родичів". Мій сусід - Сумцов написав "русскій", другий - Марголін, жид, - "єврей" - я чомусь не важуся одразу щось написати, хто я такий і мені, як і кільком иншим таким же, диктує той господар кляси написати "малорус". Пишу, але передумаю: що то значить власне, що одні пишуть -русскій", инші - "малорус"... Та забуду і я й моЇ товариші на цю подію швидко, коли довідаємося з книжки шкільноЇ ґеографіЇ, що десь у наших таки краях існує тепер "народ русскій" аж на 140 мілійонів великий, що складається з трьох менших частин, варіянтів, які звуться "великорусами, малорусами" і ще якимись там вже й "білорусами", та що всі ці варіянти є "єдіним" народом, великим і славним - "русскім". Отже, жадний тепер клопіт, жадний сумнів і перешкода в писанню, коли де треба цієЇ "національности". Історичні факти зіллє тая ґеографія вже й топоґрафічно.

Ширшає обрій мого світогляду далі ще й від читання книжок, які дає й дозволяє нам читати наша шкільна влада. Троє авторів зроблять значне доповнення до мого дотеперішнього світогляду, а це Юлій Верне, Майн-Рід і

Гоголь. Перечитаю я дещо з них,захоплюсь ними,але зачну передумувати над ними.Відкину Верне,бо не бачу ніякого сенсу в цілях польотів на порожній місяць,в пориманнях до глибоких вод,підводним човном,літаннях поза хмарами,в пригодах там людей. Яка,власне,ціль такого виладовання енергії на річі,які не дають зрештою нічого "реального" і тим,що їх осягають?А коли я довідуюсь,що у просторах світу,у глибоких водах немає нічого цікавого для людини,то вже й сумніваюся у потребі існування приміром,такого,підводного човна.Я наслухавсь дитиною багато казок,але моє раннє при тім захоплення природою,блуканнями в полях,лісах,спостереженнями життя там – розбили фактами привабливість фантазій.Я ж ніколи не стрів ніде ніякого чорта,водяного,відьми,а замісць того звичайних звірят,птахів,гадів,комах,рослин,природніх істот.Я добре знав,що то не водяний тягне на дно людину й гукає уночі з очеретів,а водяні трави сплутують людину,вмовлений страх губить її,коли з очеретів гудуть чаплі-бугаї.Я також добре знаю,що то часом світить у лісі!То гниле дерево,світляки,а то й часом болотяна блискавка кругла – і світу фантазій я не приймаю й не люблю.Не приймаю я й книжки,яку з усіх боків сунуть мені всі читати це Робінзона Круза.Не цікавить мене життя десь у лісі,завойовання його пасивне,в міру потреби самітною людиною,боротьба за якісь там засоби існування,коли людина вже й хлопчаком чує в собі стільки даних у своїм розумі,чутях,силі,бажаннях,здібностях,потребах і навіть самолюбстві...І неграмотний дядько Максим,що під Пушкарівським лісом стереже баштана що року,до якого ми "паничі" ходимо на кавуни й дині,часто питає нас про речі,які цікавлять його,поза тим баштаном.Питає ж він чомусь:Де є тепер папа Рим?Де подівся Наполіон?Якто "пани" докажуть їздити тим автомобільом?І що взагалі є тепер на світі цікавого? Я не пересичений цивілізацією.

Цілком инший світ відкриває мені Майн-Рід.Ось цей мені подобається. Я не сумніваюсь,що все,про що читаю в його книгах,десь,колись сталося або мало статись.Це почасти тому,що я вже знаю краї,які він згадує,людей,звірів а це з грубих книжок Брема й тонших Реклю,які я ще дитиною маю все по руці для забави.І я цілий віддаюсь світові того Майн-Ріда,світові борні,пригод,нагод,солодких успіхів і природніх,льоґічних невдач,в борні з людьми зі звірятами дикими,з конкретними істотами,а не з холодними просторами глибин морських чи всесвіту,як у того Верне.

Гоголь дає мені поживу для велику ще й над чимсь иншим.По-перше:я побував вже багато разів у Диканці,Миргороді і чогось подібного,що ніби там діялося,як то дописує той Гоголь,не міг не тільки побачити,а навіть уявити собі,щоб воно могло там статися.І все ж відчуваю,що ніби сталося!І є цікавою мені загадка тих писань Гоголя.

Такі люди,що видумують правду,викривають її сховану в таємних процесах життя і викреслюють її в мистецьких слівних творах,звуться – поучує мене "Гавріїл Петровіч" – письменниками і при цім одразу заохочує й мене до такої діяльности,такими словами:"Хто знає,може й ти зможеш написати

стільки й так добре,як той Гоголь... Пиши щось! Спробуй! Талант часом обявиться несподівано і станеш славним!"...

Я не спробую чогось такого писати довго,хоч заклики вже й инших учителів,з кождою клясою вищою і в такій же формі /потреби лишень таланту/ до нас учнів стануть частіщими...

Та найбільше захопить мене читання твору Гоголевого - -Тараса Бульби".І не тільки героїчний бік дії цього твору захопив мене,як це й мало бути відповідним до мойого віку,але дещо й такого з його,що я,хоч і відчуваю,немов,але назвати,виявити не вмію... Мої чуття дають мені враження чогось рідного,близького мені від тієї епопеї козацької,а спосіб життя, праці,боротьби,засади власне того всього,що мені всі з мого оточення наказують визнати чудернацькими,не здаються чомусь такими,а досить мудрими й цікавими,але я не вмію їх охарактеризувати,їх назвати відповідним іменем,хоч і студію вже кілька історій.

Та й ще довго потім я не вмію цього зробити.Вчусь я в чужій же школі, та ще такій,яка ніколи не навчить нас учнів думати кваліфікувати,виеліминовувати щось із життя і знань і ми і в життя з неї підемо не вміючи нічого зясовувати,розвязувати,кваліфікувати самостійно... "Ерудиція" поставлена була для нас на перше місце,замісць "інтеліґенції" й ми всі будемо вміти дискутувати,сперечатись без кінця,засипати один одного фактами,всезнайством і не вмітимемо робити висновків,узагальнень,а через це й не будемо вміти чинити і щось рішати. Себе й инших ми будемо цінити за знання в першу чергу й ніколи за чинність... Тому,мабуть, і сувора вимога знаття граматики,як прикмети освічености - платить про нас так сильно.

Зі шкільних предметів курсу вразить мене в цім часі й зацікавить лишень одна алґебра.Факт,що літера "а",приміром,може бути числом і то довільної великости,полекшить операції й маніпуляції рахунків складних - сильно потрясе мою дитячу уяву.Скоротить вона мені моє безконечно довге уявління [redacted] всесвіту,землі,країв,сил і відкриє мені ще одну тайну великої здібности людського розуму,яку той ховає навіть у моїй школярській голові, бо ж я зрозумів сам ґеніяльність тієї алґебри.

Цікавими здадуться мені початки історії,в археольоґічних даних подані,але швидко набридне мені сама історія з її безконечним числом королів, царів,війн,реформ чомусь значних,важних,але неясних дуже мені і не цікавих,але й вона всеж не зруйнує мого ще твердого погляду на статичність світу,бо бурі подій,які я пізнаю з неї,вважаю і я,як і вона,за необхідну, якусь еволюційну силу,що викреслює власне,більше й більше тую статичність його.

У пятій клясі я почую слівце "ґеній" часто і з багатьох наук,віднесене до конкретних істот,як Нютон,Лавуазьє,Дальтон,Кеплєр,Бойль,Дарвін,Архімед,Декарт і т.и... [redacted] Стріпнеться увага всіх учнів,коли по-перше дістануться вони до світу "ґеніїв",солодкого світу,людей очевидно щасливіщих,як всі инші,людей,позначених славою й безсмертям.Та,дивна річ,ґеніяль-

ність їх не буде нам учням переконуючи ясною.За тих пару законів,що чомусь так суворо вимагає на нас знати Микола Іванович Лорченко,чи варто звати творців їх ґеніями?!

Ми нерозуміємо,у чім їх ґеніяльність,бо еволюції ні науки,ні світу ми не знаємо,історії культури людства нам давано в шматочках,при нагоді, бо на це немає часу,немає ні книжок у вчителів наших.Через це для нас події й факти падають "з неба",а психіка наша спрацьовується на віру у випадки,щастя,нагоди,таланти дані Богом у повній їх готовости й закінчености...І ми легко повіримо учителеві нашому природи,що "ґенія є тяжко розуміти,збагнути".Підручник фізики жіночих ґімназій,що подасть ґеніяльні закони тих ґеніїв в инших редакціях,сплутає нас остаточно в розумінню ґеніїв,і ми дамо їм спокій... прийшовши ще до висновку,що розуміти їх – це не нашого ума діло"... Треба вчити їх закони й годі!

Инший світ ще пізнаємо ми в тій 5.клясі;пізнавання його завалить нас великою працею студійною,але сам він вже не викличе в нас ніяких цікавих рефлєксів,ніяких передумувань,а згодом так і стане нам осоружною,набридлою,схематичною й тяжкою роботою те пізнавання його.Буде це світ "рідної" літератури.Зачнеться вона для нас зі студіювання народньої поезії,з якої треба буде знати добре купи якихось чисто народніх взірців веснянок,похоронних пісень,заклинань,ритуальних слівних витворів,що на думку нашого вчителя С.Н.Розова, мають велике,якесь символічне,поетичне, мистецьке значіння,що стоять на першому місці серед поезії всіх народів світу,але нам учням здаються якоюсь тарабарщиною сумнівного значіння,якоюсь мужицькою балаканиною,та ще й мужиків і бабів,яких у нас в краю звемо кацапами або москалями.

Зі захопленням і смакуванням,яке й ми відчуємо,буде той учитель годинами викладати тую "поезію" нам,але ми всеж стежитемимо уважно за стрілками годинника...

Трохи пробудиться внас цікавість,коли зачнемо читати билини і "Слово о Полку Ігоревім",але вони потонуть в масі знов марудного, нецікавого матеріялу Данил Заточників,"Ходженб Богородиць по муках",Серапіонів і т.и.Ми не відчувиємо вже ніяк ні епохи їх,не розуміємо їх,нерідним нам віє й від народньої поезії "нашої",тих веснянок і плачів якихось.

Чимось свіжим,цікавіщим здасться нам творчість якоїсь, знов, малоруського народу,якої наш учитель читати не вміє і викличе це зробити для усієї кляси мене й Оснача.Чому було викликано власне нас?!Чи не пониження це про нас,те вміння наше перечитати кілька дум,колядок,творів,які ми знаємо від наших няньок,лiриків ярмаркових і теж творів мужицьких та ще й хахлацьких?! Хто його знає!Щось буде на тім не зовсім про нас доброго, коли ми виховуємося так,що все мужиче є нижчим,менш цінним,як "панське", і ми ніби соромимось за тую знов нашу "поезію",хоч учитель той запевнює нас у великій вартости якихось тих дум особливо."Дьоґтем смердить" від мужика – чуємо ми скрізь же.

Програм посувається далі з тієї літератури народньої на писану "рід-

ну літературу й цей приносить нам ще більше нудьги й мук при засвоюванні його... Ломоносов,Державін,Хемніцер,Катерина II.,"Горе від розуму",Фон-Візін і т.и. творці якихось комусь і нащось потрібних,тяжких по мові,нудних по змістові,писань,з якимись диваками ґероями - Митрофанушками,Французіками з Бордо,Фамусовими,Репетіловими - буде тая "історія рідної" літератури ще все далі у мові, якійсь тяжкій, чужій нам.

Трохи цікавіщою стане вона,аж зявляться перед нами письменники що будуть вже писати мовою такою,як ми говоримо у школі,але герої її знов таки мало цікавитимуть нас.Повага й чини цих героїв стануть для нас якоюсь загадкою,коли ми подумаємо,що розходяться вони з усим напрямом нашого виховання як дома,так і в школі.Нас скермовують скрізь в напрямі засвоєння собі й кермування у своїм життю ідеалами добра,краси,правди,праці,а тут з тієї літератури бачимо серію людей,що є знаменитими якраз за речі протилежні тим ідеалам.Ледаща,мрійники,аферисти,балакуни,великопанські самодури,сноби,Робінзони,оточені лінню і їжою аж по-горло,даються нам для студіювання,засвоювання на щось з цієї тепер літератури.Що це за люди,звідки вони,нащо їх треба знати і то так докладно,щоб памятати їх біографії,чини,вислови,повагу,аж "на зубок"? Тільки трохи згодом якось впізнаємо ми,що це представники якоїсь там своєрідної поваги нашої "русской",яскраві вияви душевної відрубности нашої "русской",наші нащадки славні,люди зовсім не злі й не погані,а так "русскіе" люди... Хто його знає?! Треба вчити їх,школа вимагає цього.

Довго спиниться учитель наш над Турґенєвим і Толстим.Але ні той,ні другий не цікавить нас дуже нічим. І хоч герої їх писань вже про щось змагаються,хотять чогось,намагаються щось робити та зрештою здаються і вони нам дітям півдня диваками... Наші ж нащадки козацькі лишили нам психіку "реального" відчування світу й "реальних" чинів. Захопиться знов учитель наш "Записками ловця" і буде читати їх нам всім, та ми багаті на враження природи нас оточуючої багатої,не дуже то будемо зворушені красами природи з тих творів,а чини альтруїзма льокального поодиноких людей, нам дітям, героїчного змаганнями нашого демократичного народу,не будуть так значними й цікавими, як то думає наш учитель: Наша психіка легковажить ними

Про Толстого,його твори,скаже нам учитель,що вони є ґеніяльними, Згадає,що у "Війні й мирові" ховається якась штука,яку той Толстой майстерно там вивів,а це - значіння й роля особи в історії... Знов плутанина для нас ця історична роля особи: досі нам була очевидною вона,бо ж хто двигає всім,за нашим підручником історії,як не царі,королі,міністри, вояки,а ось - на тобі! - Толстой з цим чомусь не годиться.Учитель нам більше нічого не висвітлює про це й ми не знаємо далі,як то,власне,є з тим у дійсности...

А набридне нам остаточно так "рідна" література,коли зачнемо студіювати Достоєвського. Почуємо при цім багато мудрих слів,теорій всяких, про якусь велику значність світову цих його творів,через велике знання психольоґії душі людини взагалі й "русской" Достоєвським тим

зокрема,про велику фільософську й політичну мудрість того,блискучий талант письменницький і заплутаємося ми так,як ще ніколи при студіюванні тієї літератури,впізнаємо,що ми нічому такому або не розуміємо,про що говорить нам учитель,або він не розуміє сам того,про що вчить нас... Для нас так було ясно після першого перчитання творів,тяжких,нудних того Достоєвського,що приміром, якийсь там нікудишник /бо не має ще ні професії, ні посади/ вбив бабу,чомусь безцінну /хіба бувають безцінні люди?!/ з мотивів нельогічної,неприродньої якоїсь потреби захисту,оборони,суперництва, боротьби в степу,в лісах,як у того Майн-Ріда,чи тих козаків Січових приміром і можливо ще напросто з причин свого лайдацтва,браку волі,чи розуму,що тільки він визнав сам той шлях для розвязання своїх особистих справ льогічним і одиноко можливий - для нас ясно,в чім справа у тім творі,а виходить,що це не зовсім ясно,коли вчитель нам розбирає цей твір... А психольоґізм способів передачі образів і ґероїв знищить мистецький бік творів так,що ми діти нудимося й мучимось від читання їх. Але мають мати вони високу мистецьку вартість.Чому,за що?! (Що це все гріхи хорого суспільства не вяжеться нам) По чім пізнається мистецький твір?Ми не знаємо.Не знаємо ми кінець кінцем,чому Достоєвський є великим,але марудність його ми відчуваємо сильно.Я не спиняюсь над справами студій літератури однак багато,не піддаюсь її впливу й не вношу до себе хаосу поглядів на світ і людей,який дає, бо я ще покищо,головно,математик... Але мої товариші деякі,я бачу,від студіювання цієї "рідної" літератури тратять індивідуальність,свою дитячу,тратять її у тім,що перестають бути самими собою,а під впливом додаткових читань позашкільних,стають хлопцями,що сумніваються в багатьох правдах світу,науки і натомісць ~~не мають ніяких, бодай зародків, сталих нових переконань~~ просякаються часто прикладами поведінки їх героїв з тії "рідної" літератури", ~~властивих їх вікові~~,а ~~дехто~~ дівчата розмнякають під упливом ще й атмосфери, ~~що~~ яку робить тая література так,що читаючи Надсона ~~часом~~ або Некрасова - плачуть. Тільки Пушкін і Лєрмонтов з маси поетів,яких треба було знати добре,є веселіщими й лекшими студіями.Хоч і ції не досить ясні й зрозумілі нам.Чому має бути розчарованим той Лєрмонтов?!Байронізм - напрям якийсь світовий,духовний тому причиною.Але чому й той байронізм у світі,не так злому,розчарований - є неясно. Гарним здається Пушкін мовою своїх творів,хистом римування віршів,цікавими сюжетами,але якийсь він не серйозний,хлопячий,бо часом хвастне,часом щось скаже з апльомбом такоого,що читач чи учень подумає собі,чи скромність є чеснота.Гарно пописує він тую "Полтаву" та дуже вона театральна,аж не віриться,щоб воно так там могло бути все там під нею... Немає в ній ні "вран",ні "сірих вовків",ні плачу якоїсь Ярославни,ні туги землі,ні трави,що від жалю до землі хилиться від події тієї,а якесь самоупевнене,риторично балакуче переповідання в якийсь спосіб легкий і тим не поважний і не рідний нам дітям півдня подій.І ми учні заучуємо з неї,охоче,уступи,через те,що імпонують вони нам легкістю своєї будови,ніколи мистецькою красою своєю,як те "Слово о Полку Ігоревім",до якого ми знов вернемо,студіюючи його поетичні переклади. Ми нічого не зна-

ємо про літературні школи,як слід,хоч і вже кілька разів спіткались з ріжними там романтизмами, сентіменталізмами,реалізмами,натуралізмами і т. и... і все мусимо брати самі безпосередньо,хто як відчуває.

Ми діти вихови,що все залежить на талантові даному від Бога;значіння і права шкіл літературних нам невідоме добре.

І кінець тієї,як ще вона там зветься,"клясичної русской літератури" Якась книжна справа,матеріял шкільний,в образах героїв своєрідних і своєрідних авторів пройде перед нами.Ніколи школа мистецька,школа знайомства з життям свого краю в героях його... Лишає вона якусь спадщину мені, ще все ж не руйнує мого світогляду про світ незлий і статичний,тільки тому,що рівночасно я набуваю коректуючої сили ще иншої,з иншого світу,і якогось відчування,що герої її не живі герої, не обовязкові для життя герої,не творючі його,а безцільно необовязково існуючі над тим життям,істоти не обумовлені жадною льоґікою потреби й існування і через це ними захоплюватись не варто; "пани" якісь,чужі ті герої, не з наших країв герої.

Вимагається ще прочитати дещо з Лєскова і Загоскіна - ці цікавіщі, але поперше чужі, якісь і знов мало людські,загально людські... І читати літературу "русскую" у декого з нас учнів немає великої охоти.*) Я здебільшого охотно кидаюсь на Пінкертона,екскурсії Нансена на бігун і читаю залюбки Золя і Діккенса,бо в цих останніх,зрештою знахожу живих людей...Учитель,впізнавши моє прийняття "рідної" літератури таке - зве мене "упертим хохлом".

Може бути,що й я був би через тую „рідну" літературу заплутав свій світогляд,набутий на початку школи,коли б память моя рівнобіжно зі студійванням її не занотовувала ще фактів,майже рівночасно вступавших до моєї свідомости ще й від оточуючого мене життя,які далі складуться на створення мого нового світогляду дитячого, але вже не під впливом матеріялу школи.

Тим першим фактом була пригода,що сталася в нас у школі несподівано раз в часі тих бурхливих років 1904-5.

Якось раз на останній лекції з природи вірветься до нашої тихої школи юрба студентів і студенток,головно жидів, і різко відкривши двері нашої кляси,зачне виганяти нас із неї додому. Розгублений,зблідлий наш учитель, скориться цій вимозі,скориться і протесту цих студентів проти читання молитви по закінченню науки і випустить нас з кляси... Як миші вискочимо ми на коритарі,одягаючись на-бігу,поспішаючи геть зі школи,цілої зрушеної на ноги.Біля воріт,однак,побачимо перешкоду в особі трьох наших сторожів,що держать і не пускають до двору ще купу студентів і студенток і так цивільних якихось людей,протестуючих і вимагаючих впустити їх туди. Та нараз тая юрба з-під воріт закричить настрашено щось і кинеться уростіч від воріт,а ми побачимо швидко підїхавших їздців,вимахуючих нагаями,в яких пізнаємо донських козаків... Перекинуться вони слівцями,пересипаними лайкою на адресу жидів,з нашими сторожами і звелять випускати нас учнів додому,наказуючи,щоб ми швидко втікали з вулиць,бо про нас,чомусь,небезпечним є тепер бути там...

*) На еміграції ми пересвідчимся, що процент Москалів, читаючих, примірово Достоєвського є небільшим - пяти, Толстого - десяти і т. д.

Щось діється,очевидно,злого,- думємо ми учні,тікаємо від школи кожний в бік свого дому.

Тільки добігши до Порохової вулиці,що є за тюрмою,я задиханий зменшую крок і розглядаюсь довкола.Але тихо і порожньо,аж якось дивно,тепер скрізь і я знов біжу.Спиняюсь однак ще раз,коли доріжка через площу притягне мою увагу розкиданими по ній якимись папірцями ріжнобарвними,які я за реклями не признаю і тому нагинаюсь підібрати і прочитати їх.І вичитаю таке з них: "Россійская соціал-демократическая рабочая партія требует:свободи слова, собраній,печати,неприкосновенности жилища,свободных выборов,восьмичасового рабочаго дня і т.и..." якесь незрозуміле писання,але чомусь все ж цікаве мені,і я збіраю кілька тих папірців,ховаю за пазуху й біжу далі...

Дома застаю вже батька,що рідко бувало коли,бо той приходить все пізно зі служби, й бачу якесь хвилювання [redacted] на всіх.Швидко розповідаю,що сталося в школі й витягую папірці,які назбирав на вулиці,щоб показати їх батькові,просючи того пояснити,що то все значить,що є в них написано.Та замісць відповіді цікавлючої мене,я дістану від батька запит:де я їх [redacted] дістав і чи хтось не бачив їх у мене?!

"Це прокламації!"пояснить він все ж мені за хвилю.Це папірці,за які можна дістатись до криміналу або й на Сибір... Рвати їх шкода,треба непомітно викинути на вулиці їх,щоб люди читали,але вдома тримати їх небезпечно й непотрібно..."

Прокламації!Я чув вже колись цеє слово кілька разів,коли говорившi його,вимовляли його по-тиху,оглядаючись,щоб їх хтось не почув... і я їх не віддам їх всі служці викинути на вулицю,а кілька сховаю собі. За обідом почую я ще однослово,чуже десь колись від когось і знане і з підручників історії,але яке я не розумію й не вживаю сам ніколи. Батько каже,що буде вже знов зле,бо зачинаються заколоти а не Революція,якої,власне,є всім потрібно,а не тих безпорядків вуличних і якихось "зривів занять на школах",які перешкоджають нормальному життю якомусь і нічого не дають нікому.

Слухаю батька,затямлюючи кожде його слово,але не розумію нічого багато з його говорення,а головно не можу собі схопити,що то є тая Революція,якої є потреба всім...

Нерозумію і причини обмеження моеї свободи рухів й заказу ходити до школи кілька днів,таксамо, як потреби мати віконниці нашого дому зачиненими,ще коли на дворі ясний,Божій день...

Перечитую потайки одну з тих прокламацій,але далі нічого не розумію. Тільки на третій день пущено мене знов до школи.Там,як і в місиі,життя знов пішло старим порядком,але була новина,що "бастує" 7.кляса, і що нам "Гавриіл Петровіч" занедужав і не буде довго вчити.Поміж учнями літає нове слівце "бастує" і всім хочеться подивитися,як то вона там "бастує" і як то випадає те "бастування"... Не пускають нас малих подивитись,хоч ми каждої паузи й біжимо до покою 7.кляси тієї... І тільки по закінченні лекцій нам вдається дістатись туди,під двері і оглянути,як то "бастується"..

[redacted]

На двері поставила вона велику свою дошку шкільну, на ній написала "Хай живе свобода!Хай живе Революція",а в клясі всі ЇЇ учні,зібравшись до гурту,про щось говорять,кричать,сперечаються,а де-які вільно й курять;учителів між ними немає,не пускають,кажуть всі,тих вони до себе...

I більше нічого цікавого...Що то все значить,що діється біля мене,хто висвітлить мені то все?!...

Батько,коли я оповім йому про це "бастування" - скаже мені,що 7.кляса вимагає скасування навчання релігії,чомусь і нащось, в цілій школі.Цього я не тільки не розумію,а й дивуюся навіть:скасувати релігію,яку я уявляю собі в тих кількох книжечках,що навчили мене стільком цікавим річам і створили мій світогляд - це ж якась нерозумна затія,тих бастуючих! Не розумію,що діється.Вчусь зле.Та за кілька днів ще переживу подію,яка знов здивує мене і змусить задуматись знов над тим,що діється довколо мене.Якийсь учень раз повідомить клясу,що бачив нашого "Гавриїла Петровича",як той здоровив його хусткою з вікна криміналу полтавського для політичних вязнів.Рішено було всіма це перевірити зараз же по школі,зайшовши під тії вікна того криміналу. I були ми всі здивовані,коли дійсно побачили за ґратами нашого того вчителя і засоромлені в край,соромом страху й ніяковости.. та ще більше тим,що він зовсім не соромився,що є "там",де є місце злочинцям всяким,а весело усміхаючись,вітає нас хусткою... Новий факт,нове спостереження по дорозі до життя!Від батька свого дістану я пояснення причини арешту того вчителя Яременка незрозумілим мені якимсь злочином соціяліста-революціонера,яким мав бути він.I здивуюся я теж,що батько мій не відчуває й не констатує теж сорому того,що учитель сидить в кримінапі.Виходить,що той кримінал не є така соромна річ!Та що власне діється довкола мене!?Що значать ці всі нові факти,слова,дії,які я набуваю з життя мене оточуючого?!Пояснить мені трохи це все мій шкільний товариш Бучкевич,який з нами,учнями,ні з ким не товаришує,має брата студента й усе тримається товариства студентів і студенток вищих шкіл.Пояснить він мені багато з того, що діється й оточує мене й кине у вир шукання нового світогляду,нового уявління світу й його подій,тепер вже одразу.

Буде той Бучкевич сильнішим за всіх моїх учителів,за цілу шкільну науку.I хоч відкину я його деякі дивацтва,зроблюсь і я,ще поки-що про себе, тайним проґресистом...Я не буду давати жебракові руку замісць грошей,щоб не понижувати гідність людську того,я не буду висвітлювати робітникові, якого спіткаю десь,що він є "офіра соціяльна і царська",я не буду твердити всім і кождому Горківського вигуку:"Человек - ето звучіт гордо!",я не буду шпурляти книжкою релігії до смітникової скрині і кричати у слід священникові "колдун,шаман!",я не проколю очей царям на великих портретах тих,що висять у нас скрізь по школі,але я буду студіювати життя і шкільний матеріял наш вже з деяким критицизмом...

Зачну читати й газети.Захоплюсь "Русским Словом",особливо його політичними фейлєтонами Дорошевича,Петрова,Бояна,Теффі і т.и.,хоч і не розумію змісту їх добре.

А ще за якийсь час дістану вже й боєві хрещення свого нового,віднайденого ще світу,хоч і нагодою. Зачнуться знов заколоти в нас у місті,зачне бунтуватись військо,домагаючись собі свободи на службі якоїсь,а по службі наділу землею.Станеться,що,вертаючи раз вечером від товариша,я дістанусь поміж це бунтівниче військо.Нагодує воно мене цукорками з розбитих крамниць,спитає,хто я й що я й куди йду і має пустити мене,коли я сам затримаюсь біля його,побачивши нове,невидане диво,яке за хвилю зявится біля того війська й мене. Підїде віз,запряжений парою коней,на якому під великим червоним прапором,що маятиме в повітрю,я побачу ґрупу людей,які будуть вітати радісно за щось вояків... Вояки у відповідь тим зачнуть кричати "ура" й кидати до гори шапками,а коли перестануть так виявляти свій якийсь настрій,побачу я тільки тепер,як з ґрупи того воза виступить на край його жінка,старша жінка і зачне промовляти до всіх нас... Я не розумію,що вона говорить,бо мова її пересипана якимись термінами,чужими словами,тяжкими зворотами.Мабуть і вояки не розуміють її,але нагороджують оплесками часто за темпераментність,плинність говорення,запал якийсь... Я здивований,що жінка так вміє говорити!Я здивований,що бачу Берту Зеленську, революціонерку страшну полтавську,якої імя всім у Полтаві відоме,але саму її мало хто коли бачив...Кінчить вона свою промову закликом:"Вперед на кримінал!Вперед на Бастилію!"Віз рушає,за ним озброєні вояки,я подаюсь у бічну вулицю й повний нових переживань,нового настрою,поспішаю додому.Та одразу не дістанусь ще туди.На Сінній площі знов наткнуся на військо.Хочу втікти від його, бо цима є вже гармати,а я тих боюсь,більше,як вояків,бо думаю,що стріл з них нищить і тих,хто стріляє.Не вдасться це мені зробити:мене помітять вояки тії й покличуть до себе.Розпитують і ці мене,хто я, що я,куди йду,а я перелякано шукаю очима,куди мені все ж тікати...Крикне хтось з них за хвилю "до бою" і я занімію,нерухнувшись з місця,коли побачу ладовання гармат,очевидно,для стрільби.Щось різко,кількаразово лусне біля тих гармат,заболить мені в вухах,закриються очі мої,і я немов перестану існувати.Та тихо знов,і я,глянувши,побачу всіх вояків живими,але в хмарах порохів,що стеляться від гармат до площі.Тепер гляну і в бік,куди стріляно... і заблимаю віями,коли побачу,що стріляно було до кримінілу... стріляно напросто в будинок того,бо він цілий подзюбаний від кульок малих і просверлений великими дірами від очевидно більших куль...Як зачарований, стою я:як можна стріляти в дім взагалі?Нащо це робиться?Де подівся холодний страшний маєстат того кримінілу,попри котрий я що-дня ходив і який мені так все страшив і який тепер з розбитими вікнами,дірами в стінах і стрісі стоїть,як стара,непотрібна жидівська балаґула латана?!Ще і ще стріляють вояки й мені зачинає вже подобатись праця гармат,цих великих рушниць,як тепер я собі думаю про них.Я бачу,як рване вибух цеглу,рами,вікна і як то все летить на всі боки.Питаю,вже насмілившись,чому стріляють вони туди?!"Звільнити політичних треба!" - кажуть мені вояки...

Але це вже щось злого:з боку Зеленої вулиці затарахкотить щось,і біля нас засвищуть кулі,через що всі вояки попадають враз під гармати і ста-

нуть точити їх в бік,звідки стріляно на них...

Я тікаю тепер стрімголов звідси,налякаюсь знов,коли наскочу на забитого коня в крові лежачого і якось бічними знов вулицями дістанусь до дому.

Дома,хоч було ще рано,всі були на ногах,віконниці однак не відчиняли. Були втішені,що я вернув цілим і що міг і їм розповісти дещо цікавого,що побачив і пережив...

Не пригадую вже,як довго тривала ця військова Революція в Полтаві,але коли я знов вийшов на вулицю,життя йшло у ній далі нормальним порядком, але тепер я вже знав,що тільки на зовні. Внутрі його,сховано,відбувались процеси,які тільки тепер я став помічати і трохи розуміти,коли став бачити дещо сам і чути від свого товариша Бучневича.

А швидко я й сам вже особисто дістанусь до ґруп сил революційних,хоч і на короткий час,які для мене будуть представлені в гуртковій революційної молоді зі студентів,студенток і учнів вищих кляс полтавських шкіл.Я стрінусь швидко по пережитій тій військовій Революції з Бучневичом,розповім йому про свою в ній участь і за кілька днів дістану пропозицію описати все,що я чув і бачив і зачитати перед гуртком якихось товаришів,які для цього зберуться в [redacted] Манастирському лісі.Гордим був я від цієї пропозиції і зі запалом,перший раз у житті,взявся за писання реферату вже й не на шкільну тему.Слухати мене зібралось яких з двадцять людей,головно студентів і студенток,переважно жидів і синків багатих місцевих проґресистів.По-перше в життю дістався я до більшого гурту революційної молоді,орґанізованої,свобідно виявлявшої свої погляди радикальні у своїм товаристві, і відчув я,що є анальфабетом у порівнанню до них усіх і особливо до того темпераментного Бучневича і ще одного жида Брауде /тепер великий урядник совітський/ в усіх справах революційних свідомого.Всі оратори,що виступлять по моїм рефераті,здадуться мені розумніщими мене,і головно начитаними чогось такого,чого я ані трохи нігде не бачив,не читав.

Клясова боротьба,соціяльні реформи,соціялізм,Революція - ось квіточки з їх промов,добре ними викохані.А цар,влада,жандарми,уряди - підляжуть такій гострій,знищуючій критиці їх,що тільки потім в Революцію можна було почути щось подібного. Гнів і обурення злетить від колективу цього на їх адресу і буде Революція,як Обіцяна Земля, надією і посилою солодкою їм, і одинокою.Велика життьова лекція це для мене знов!Два світи бачу тепер вже я виразні ще в своїм краю,які стоять готовими до гострої боротьби за своє існування,і захитається моя віра в статичність світу,в мудрість його устрою й доцільність розвою...

Заспіває,стоючи,товариство "Ви жертвою палі" і тепер малими ґрупками потягне з лісу додому... А я буду від цього дня звязаним із цим товариством,підляжу на якийсь час його впливам,засвою його погляди на світ і людей і речі,хоч буду уявляти собі ту боротьбу,що оточує мене,як існуючу десь там біля влади,царя і т.д. Від цих товаришів довідуюся,ще,що шкільна наука потрібна лишень для матури;що ціль студіювання "казьонного"проґраму - диплом,що матеріял школи за виїмком природи,математики та літератури є

барахло, потрібне лишень на те, щоб пантиличити молоді голови, виховувати з них "вірноподданих" громадян, а не свобідних, революціонерів. Школу треба сяк-так відбути, а релігію бойкотувати. І я бачу, що всі мої товариші нові так і поступають у своїм життю і студіях.

Бучневич ще внесе революцію і до моєї любови читати щось.

Одні книжки скваліфікує він, як "чорносотенні", реакційні; инші, як полову, сміття друковане, а ще инші, як підлі, фальшиві.

Книга - і може мати такі властивости!! Треба читати, вчить він мене, Горкого, Толстого, Достоєвського, Андрєєва, Чехова, Вербіцьку, Арцибашева, Купріна і т.ин. Є це заказаним почасти, але не треба слухати нікого: ні учителів, ні батьків. Я швидко, дійсно, теж переконуюсь, що товариші мої тільки цих авторів і читають і мене соромлять часом, коли я не знаю про свіжий твір Андреєва, приміром, або критикую Толстого, Достоєвського, власною критикою. А коли я напишу реферат, що Ліза Калітіна є еґоїстка - мої товаришки збойкотують мене на довго. Само собою, що підпавши вплину свого нового товариства і засвоївши почасти його погляди, я мушу мати і підхід відповідний і до людей оточуючих мене. Швидко я пізнаю, хто з учителів нашої школи є "нашим", а хто реакціонером. Далі оглядаю я й ціле місто Полтаву під цим кутом погляду. І тепер дійсно помічаю, що тії її люди, що ніби спокійно варять борщ, кохаються в [redacted] варенню варення, в голубах, білярдові - це не маси спокійного люду, а соціяльні ріжні ґрупи, що стоять поміж собою на ріжних, здебільшого ворожих позиціях, хоч і часом не усвідомлюють цього добре. Тепер я знаю, що сивий, гарний дідок, якому студенти а головно місцеві жиди скидають шапки для уклінного поздоровлення - є "наш" поступовий письменник Короленко. А вже панове Козубський, Орловський - це чорносотенці, зло ґидке суспільства; ці плюють і штовхають до жидів на вулиці, через те, що це є зовнішнім проявом їх гидкої чинности, яку диктує їм їхня партія, звана "партією правого порядку", якої політичні орґани "Русское Знамя", "Земщину", "Двухглаваго Орла", повні ненависти до жидів і проґресистів, не слід порядній людині брати до рук навіть, не тільки читати. Зачинаю розуміти життя і цікавитись ним більше і більше.

Я швидко знахожу місце всім людям Полтави у своїй цій [redacted] схемі поступовця, та, однак, стріваюсь, несподівано з ґрупою людей, яку покищо, одразу не можу віднести ні до "наших", ні до "їхніх", але яких я бачу багато в тій Полтаві моїй, особливо в її околицях на Павленках, Галушківці, Очеретенці, Кобіщанах. І цей факт стане для мене посилкою до ревізії ~~свого~~ його теперішнього світогляду революційного і шукання нового. Не говорить ця ґрупа людей російською мовою, цурається навіть її, як мови "панської" якоїсь, живе своїм життям згідно якихось своїх стародавніх звичаїв, традицій батьківських і чомусь все бідкається на тяжке життя буття своє від року до року гіршаюче для неї. Коли блисче придивитись до цієї ґрупи людей, то можна побачити, що вона не має ані трохи оптимізму революційного, ні консерватизму реакційного, не має й песимізму в оцінці сучасної дійсности цих обох ґруп. І хоч вказує вона на стан гіркий свій, не визнає виною за це царя, його владу ~~не~~ або політи-

чну реакцію,а тільки все,якихось взагалі,тих "панів"яким тепер тільки й є добре і констатує,що діставшись лишень у ряди тих "панів" якихось,можна поліпшити своє існування.Хто є цими "панами" на думку тієї ґрупи?А це всі ті,що кінчать "панські" школи,дістануться поміж "пани",дістануться на державну службу якусь,що будуть вміти добре говорити "панською"мовою,одягатись в "панську" ношу,а то ще й ті,що мають багацтва,набуті якось їх батьками за тих якихось,ліпших часів,колишніх...

Чому ж ці незадоволені люди,що бачать шлях,яким можна змінити спосіб свого існування на ліпший,не йдуть ним,а бідують?!Це одразу ще для мене загадка... Лінь,брак придприїмчивости,енергії,політичної свідомости - висвітлюють мені одні,є тому причиною.Инші,ще вказують,що тому є перешкодою "хахлацька лінива" вдача їхня... Але не переконують ці мене,головно Москалі,коли я бачу напружено-працьовите життя цих людей,їх порядність якусь у підходах до всіх справ життєвих ріжних,їх моральну незіпсутість... А далі,коли я помічаю,як злидні їх є перешкодою їм до захранення цих своїх чеснот,я не вірю в теорії,які чую.Бачу ще й досить і багатьох людей з них,але теж таких,що в "пани" тії не лізуть... Мусить бути якась причина инша тому їх уміранню,дивному,гордому тому,думаю я,чи вірніще,відчуваю. Здобувшись на світогляд соціялістично-клясового розуміння суспільства,я розумію більше їх становище,але не до кінця...Я бачу,що вони є соціяльнослабшою верствою населення Полтави і то ставшою якось нею,бо ще не є так давно,розповідає мені моя баба,їм жилося добре...Я довідуюсь,що не так давно,вони були власне "панами" на полтавськім маґістраті,що в їх руках була торгівля міста,ярмарки славні /Іллїнська/,цехи,ремесла;довідуюсь,що той сумний блок двохповерхових будинків-крамниць,тепер напів-знищений,з вибитими вікнами,порожнім горішнім поверхом,де тепер склади військові з одного боку,а жидівські крамниці з другого - був колись пишним торговельним центром Полтави,що належав їм /званий славними Панасенковими рядами/ і знаний широко й далеко по торгах Водолаги,Сміли,Решетилівки,Котельви, Ялисавету,Голтви і за границею,в Австрії... Моя баба розповідають мені, які то були ще славні ярмарки,скільки було краму тут всякого,колись,аж, чомусь,не стало то все ярмаркування занепадати,а разом із тим і життя людей тих в цілім їх краю,не тільки в Полтаві...Вона теж констатує,що тепер тільки "панам" добре живеться,а звичайним людям зле... Знов тії "пани"! Само собою,що чуючи такі спогади й не тільки від своєї баби,а від багатьох людей,я мусів подумати над тим,як нам особисто живеться:хто власне є й мої батьки - "пани",чи ні?!Виходило,що "пани" і "не пани", бо я тільки у школі говорю "панською" мовою - вдома - якоюсь своєю,місцевою...такою, як тії всі люди з околиць Полтави.Я й мої батьки є змушеними носити "панську" ношу, - батько для служби,я - для школи, інакше ніби потреби в цім у нас немає ніякої.Вчусь я, якчую,для того,щоб потім не бідувати,батько служить теж за кусок хліба - у цім є теж ріжниця між нами й "панами",бо тих діти вчаться,щоб не тратити ознак "панів",а вони служать для слави, карєри,обовязку шляхоцького,а не за кусок хліба... І крім того миборемося

за школу і службу - для них це речі незнані,для них ця служба і школа,немов природні атрибути їх "панських" прав...І далі:моє майбутнє "панське" є неясним,служба мого батька є непевною,тоді,коли для тих "панів" є все ясним і певним.Вони й їх діти не блукають по Полтаві без праці й заняття роками,як то я бачу по родинах з тієї ґрупи "не панів",і навіть якісь злидарів,людей мало освічених,часом тупих,але дерзкі,без краю,як я пізнаю в тих "панів".Отже соціялістичний критерій не може помогти мені зясувати фізіономії й долі людей Полтави "не панів"... Треба шукати причини якихось [redacted] инших [redacted] цього явища.І трохи згодом я його знахожу:я помічаю,що "пани" це переважно люди не тутешні,не "хахли" - зайди.А звідси роблю висновки,що тутешнім людям є гірше,як тим зайдам,а далі,що бути тим "хахлом" є гірше,ніж якимось тим "паном"... І тепер я зачинаю усвідомляти те,що часто чую,що "хахол",малорус, є щось менше вартісного, як той "русский",великорус...Бачу дійсно,що бути малорусом,якимсь,є гірше,як тим великорусом.Хто ж тії "малоруси" і хто тії "великоруси" і чому,на підставі чого одним має бути ліпше,другим гірше?..А в цім я не сумніваюсь вже далі,а ні трохи,коли пізнаю,скільки приміром привілей мають тії великоруси діти по школах,перед дітьми тих малорусів...Я бачу великі будинки Кадетської школи,Школи Шляхотських Дівчат,Вищої Землемірної Школи,пансіонів ріжних по Полтаві,всяких за дарма дістають освіту,одяг і їжу діти переважно тих великорусів... Залізна дорога,уряди,пошта,телеграф - обсажена на всі 80% теж тими великорусами... Що ж то є з тими малорусами зрештою? Ґеоґрафічні знання тепер мої не пояснюють мені нічого. Та помалу всеж злучується слово малорус в мені з тією якоюсь Малоросією,яка,часом,згадана буде десь у школі,при якихось фактах ніби значних,але на які я не звернув був уваги і яка згадується все більше довкола мене,як якась весела,лінива,повна гумору та безтурботного життя країна,що ніби існує,чи колись існувала.Вирине тепер із моєї памяти шкільної вірші про неї Пушкіна,Толстого,потім наука історична про Хмельницького,про злуку тієї Малоросії з царем Московським якусь і далі вже подія,яка й у Полтаві сталася,але якою я,як і всі полтавські люди,мало цікавимося,це побіда Петра І. над Шведами, і зрада якогось гетьмана,проклятого церквою,Мазепи... І нарешті мій улюблений "Тарас Бульба" займе центральне місце в тій Малоросії,бо тая Січ якось стане враз для мене сонцем,що сходить десь там з-за порогів Дніпра,щоб освітити ясним світом зрозуміння і дати мені можливість полюбити,потягтись ще романтичним,правда, відчуванням до тієї Малоросії своєї,яку можна звати кращим, ще ріднішим імям - Україна... І зрозумію вже я, що "пани" це Москалі, "хахли" - українці.

Ще за якийсь час полиця книжок,середня,[redacted] батькової бібліотеки великої,на якій стоїть багато книжок,що [redacted] пописують про тую Україну потягне мене до себе. Там знайду я грубу "Основу",тоншу "Укр.Хату," силу тонких книжок "Київської Старовини",книгу дум чиюсь,Бодянського,Бантиша з чудовими малюнками козаків,Боплана,Еварницького,Чубинського і ще купу книжок вже писаних від початку до кінця "непанською" мовою а це:"Енеїду" - Котляревського,твори Марка-Вовчка,Нечуєву "Бабу Палажку",Глібові байки,Сторо-

женкові "Вуси",вірші Забіли і багато инших і нарешті грубу,червону книжку з написом "Кобзар"Т.Шевченка,що починатиметься словами,які так підійдуть до мого настрою тодішнього:"Думи,мої думи"... Я мабуть за одну зиму перечитаю всі ці книжки,кинувши читати тую поступову,модерну російську літературу,яку мені радили товариші,кину й тих товаришів своїх,але не посунусь все ж багато вперід до ясного уявління,як звязати тую Україну, про яку я довідуюсь,з фактами життя,що я бачу і переживаю,неіснування її,щоб здобутись і на смисл такого мого захоплення нею якийсь,крім уявління і відчування її приємного мені і знайти їй місце у схемі історії мого краю,яка сидить в моїй голові і в якій немає місця для Малоросії.А так хочеться,щоб тая для мене вже Україна не була лишень мрією гарною у воздусі,потонулим якимсь минулим а щоб знайтись в її чарівно-солодкій атмосфері й тепер існуючій,щоб відчувати романтизм і одчайдушність борби козацької,як якийсь льогічно повязаний зі мною факт,а не гарний епізод з восн звичайних часів середньовіччя, занотований у книжках. На це не можу я спромогтися ніяк ще.Я вчу про гноблення Турками Сербів,гноблення білими неґрів,я якось чув,що жовті збираються погнобити колись білих,але я не бачу гноблення свого,тієї Малоросії, як причини,яка не дає мені можливости зрозуміти відсутність тепер її,причини її зникнення, усунення кудись,~~так і~~ і не можу скваліфікувати дійсну причину стану бідолашного але гордого моїх людей Полтави "не панів".Школа думати нас не вчить далі... Через це якийсь час я не помічаю і в своїй хаті тієї України,а її тут було все повно.Тут иншими роками оточує вона мене так щільно, що тільки той,що побував десь у великому музеєві етноґрафічному,може побачити з неї стільки,як я,та й то не в кождому.Тут,в покоях наших,всі стіни завішані старими дорогими килимами,працею славних майстрів наших з Полтавщини,Харківщини,а на них,поруч із образами Мамаїв,гетьманів,поруч із грамотами,писаними гусячим пером,кучерявими почерками,буде вивішена зброя, якою воювали тії славні Запорожські козаки,згадувані в "Тарасі Бульбі"... У світлиці у нас, по столах,стоятимуть гетьманські лямпи,заграничної роботи,на столах з "водяного" чорного дуба,вирізблені в край мистецьким орнаментом місцевим.Ховає наша хата й унікуми,якісь дорогі:це образ Богородиці в "малоросійскому" убранню,яка відвідує козаків,у жупанах теж,що мучаться за щось у пеклі;далі образ Богородиці,намальований на сушеній камбалі,святій рибі,напів об'їдений тією Богородицею й кинутий у море,у хвилю,коли вона довідається про смерть на хресті свого сина...;це чумацький,походний образ з ремінцем для привязування його під возом,коли їздилося по сіль на Крим... Є ще в нас прапор козацького полку,жупани,пояси,сап'янці козацькі.По скринях нашого дому є схованими намітки шовкові багатих шляхтичок Гетьманщини, збірки запасок,підризників мистецької роботи і старих набійок,це матерії, робленої адамовим способом,колине було ще фабрик на "сітець".

Часом столи батькового кабінету бувають заложені виробами дивними народніми з хліба:короваями,шишками,книшами,на-червоно,суриком,побарвленими і фольґою золотою на патичках потикані,для окраси.Це їжа ритуальна свадьби, похорон,христин... А часом у зимі,батько мій креслить на прозорих паперах

взірці народньої мистецької творчости по залізу, дереву, шклу, матерії, шкірі – це він працює над своєю великою працею "Альбом української народньої творчости".x/ Десятки тисяч взірців зібрав, сфотографував, закреслив він десь при нагоді й тепер спрацьовує їх до альбому. Мама мої теж помагають татові. нею [redacted] поназбірано яких 20-30 тисяч взірців вишивок, і часом на кухні в нас їх перешивають на великі полотна 8-10 кращих вишивальщиць з Матух, Решетилівки. Скрізь: на ярмарках, торгах у старих бабів, серед старих ганчірок, вишукувала вона їх, часом і висміяна за це, і стягала собі на колекцію.xx/

Коли вишивальщиць буває в нас у хаті багато, то їх пісні від рана до вечора заповнюють наш дім, а мені тато наказує часом якусь ту пісню записати нашось від них.

А часом дає він мені й самостійну працю: креслення якоїсь заглавної сторінки старої книги, на якій приміром написано таке: Тріодь пісная і зеліоная. Цюю книгу святу для Храму Божого св. Покрови, у селі Могучах, для звелебіння дарував війска Запорожського сотник і раб Божій Іван Кандиба з жоною своєю Катериною". Часом я перемальовую якусь гарну вінетку такої ж самої [redacted] старої книги. Часом до якоїсь великої, зліпленої з кавалочків книги, я мушу вліпити за порядком азбуки якесь слівце, написане батьком на папірці. Це він збірає слівник української мови.xxx/

Иншого року, вліті, ми цілою родиною виїзжаємо кудись за Полтаву, або на Харківщину, і там розкопуємо "козацькі" могили. Якась Вітова могила дасть мені велику поуку, коли з неї буде видобуто озброєного вояка, у мистецьких, з чистого золота зроблених, окрасах тієї його зброї. Батько читає по цій знахідці, як по книзі, мені лекцію, від якої я протираю собі очі, коли усвідомляю, що не шкільний підручник знає минуле наших країв, а земля ховає в собі ріжні тайни, які свідома людина розкриває льоґікою досвідченого знання й заносить до книг, на поуку иншим.. А золотий Перещепинський клад, який я малюю і фотографую з батьком поведе мою думку за кордони мого краю до Візантії, турків, Царгороду xxxx/

Факт для мене знов таки епохальний! У дитячому свому уявлінні мудрости книги, як такої, й книги вже й історичної, природньої, я посміюся на-послід. Грубі книги Стасова, альбоми ґрафині Уварової – я не боюсь уже вас, я розумію вас!

А найбільшу насолоду дає мені відвідування з батьком старих панських будинків, старих церков, архівів ріжних по волостях і мійських канцеляріях. Полтавщини, Харківщини, Чернигівщини й Подільщини. Часто вліті, за дозволом священника або старости, що дуже раді купцям на старі речі /щоб за них не було соромно церкві й людям/ – ми з батьком переглядаємо купи книжок, старих підручників, якісь грамоти, куски набійок, церковні книги видатків і прибутків, по яких вчить мене батько знаходити дуже цікаві історичні, побутові,

---

x/Видано кілька зошитів Полтавським Земством.

xx/Колекція стоїть у Полтавськім Музеї.

xxx/Де тепер він, коли дім наш було розбито, не знаю.

xxxx/ Цей богатий клад вивезла Московська влада з Украйни, не дозволивши лишити його у Полтаві.

звичаєві факти поміж записом грошей. І цілими тижнями ми працюємо так в порохах, запахові ладану, воску, гнилої шкіри - атмосфері, сказати б, не дуже приємній, але для тих, що не відчувають старовини, для тих, що не розуміють, яка радість найти в цім хламі щось дорогого, важного з минулого.

Часто залiземо ми на горище старої сумної, оточеної гущавиною дерев, дзвіниці, населеної горобцями, ластівками, совами, нетопирами й павуками, перешукуючи годинами старі склади непотрібного добра її, я дістаю й якесь дивне почуття дотику часів минулих, таких якихось чомусь рідних мені, знайомих немов мені, але тепер зникнувших не знати куди й чого, що аж мені стає сумно. А ще, коли старий, старий священник заговорить до нас і пригадає деякі факти, що звязані з церквою, селом, тією старовиною напів-згинулою, і вживатиме "непанської" мови, а якоїсь пахучої, сельської нашої мови, то встає в мені й туга по тім минулім, бажання знати про його більш щось...

Та ніхто з мого оточення ще не може помогти мені в цім моїм з усіх боків пробудженім зацікавленні. Батько, мабуть, і не догадується, що його маю. І я не почую від його довго ще нічого, але й спитати його не вмію, що власне я хочу знати. Не почую і в хаті нашій про те наше минуле, коли слухаю частї розмови знайомих, що приходять до нас оглядати знову привезені, здобуті батьком якісь цікаві речі з тієї старовини. Говоритимуть вони всі про речі, які оглядатимуть, як про речі музейні, будуть виявляти до всього інтерес музейний, або характеризувати їх, як мистецькі речі, дорогі або маловартісні... Не почую я нічого для себе цікавого, коли до нашої хати завітає маляр Кричевський, що будує дім Земський в нас, і про якого стільки я чув вже вдома розмов, як про людину, що робить якесь там велике діло, прокладає шлях модерному українському будівництву якомусь. Я усвідомлюю тільки собі, що всі ці люди, батькові приятелі, щось роблять, чимсь цікавляться, але не помічають того, що відчуваю я у всій тій оточуючій мене атмосфері минулого нашого світу - не бачать вони тайни, схованої у цім всім, яку я бачу, мало звертаючи уваги на зовнішні враження тих речей, але яку я не вмію ні назвати по імени, ні уявити собі якось конкретно. Для мене ці ганчірки, книги, грамоти - це символи, сиґнали з потонувшої, страченої тайни віків..., з епохи рідної мені а не музейні речі тільки.

Знайомий батька архітектор Дяченко, що студіює у його збірки, раз-у-раз забуде книжку у нас під назвою "Дрібні оповідання" Вінниченка. Я перечитаю її одразу цілу й захоплюсь нею. І про неї подумаю, що й вона є сиґнал звідкись, чогось, до чого я б хотів і хочу вже стільки часу дістатись, але не можу. Позавидую я тому Винниченкові, що живе у світі, як я собі думаю, про який я лишень можу тужити. Де той світ з тими героями, що вміють так добре говорити, думати, діяти, як то списує їх той Винниченко? Я питаю батька, хто є Винниченко й дістаю дуже мало потішаючу мені відповідь, що то є отак собі студент, що отак собі пописує... Не хочу я вірити, але мушу спокоїтись цим покищо...

І оточує мене скрізь Україна, але я її знайти не можу.

Та всеж раз, коли я був ущерть переповнений світом, власне відбитком цієї ще загадкової для мене країни, і то так, що всі мої інтереси звернулись до

неї, бо я покину збірання марок, читання книжок російських, а заведу собі альбом, в якому викреслюватиму козаків, старі церкви, палаци й читатиму все Кобзаря й Енеїду, я спитаю свого батька просто й рішучо: - "Де поділись козаки?! Чому їх тепер немає? Де є тая Україна, чи Малоросія, чому про неї не чути тепер нічого?!"

І я дістану від батька відповідь, яка ляже в основу творення мого нового світогляду, вже третього з черги за ці шкільні мої роки...

- "Росія знищила все" - скаже тоді мені батько; "царі зруйнували Січ, зруйнували козаків і тую Україну". І, зітхнувши, додасть він мені ще й таке: "руйнує і нас всіх тая Росія і її царі, й немає життя людям на світі доброго".

Не багато, але все ж зрозумів я з того, що [redacted] почув, бо все ж знав, як та царська влада бореться зі змаганнями людей поступових, від колишніх своїх товаришів і бачив сам боротьбу військ з нею, на вулицях. Про новий злочин Росії, влади, довідався я тепер, злочин проти нас уже, батька мого, моєї України... тієї.

Батько при цій нагоді взяв зі шафи дві книжки й, даючи мені, сказав: "Прочитай, як що хочеш, більше щось знати про це. Чого не будеш розуміти, спитаєш мене!"...

Цими книжками були історії Єфіменкової й Аркаса. І я перечитав їх од краю до краю. Не цікавлючись у школі історією, я віддавсь цим історіям всією душею, а особливо з зацікавленням читаю глави їх про козаччину, Гетьманщину, часи Руїни. І тепер тільки, за допомогою цих книжок і батькових пояснень, ожила тайна моя, якої я шукав, яку я відчував, але не міг собі її зробити явною сам. Ставав я помалу знати, хто я, з якого народу похожу, де живу, відкрию собі Америку, до якої, на жаль, ніхто всеж не поведе мене ще довго, як здобичника її собі і своїм людям, а здебільше, як спостерігача дальшого розвою подій цілоімперських і працюючого тільки над собою, для себе, або посеред товаришів своїх потроху, по культурницькому.

Світ, що правда, оточуючий мене, дістане в моїй уяві ще нову перебудову і нове моє до його відношення, але не таке, якого вимагав вже час... по своєму ходу подій. Повстане для мене проблема національна - ще одна проблема оточення, оточуючого мене.

Тепер не спиняюсь я довго біля вікон крамниць з російськими книгами, а що-дня переглядаю виставу книжок українських у книгарні Маркевича й Українській книгарні. За всі свої гроші, які я здобуваю десь, я купую там книжки і вчуся з них, головно своїй мові, бо ж я досі говорю все двома мовами, а через це не знаю добре ні тієї, ні другої, а цього факту вже соромлюся.

Філянський, Алчевська, Чернявський, Чупринка, Черкасенко, Ґрінченко - стануть моїми першими в цьому вчителями, поруч із читанням журналів "Дніпрові Хвилі", "Сяйво", "Ілюстрована Україна". Та ці останні мало що дадуть мені, а пізніще я переконаюся в цьому й на своїх товаришах, бо будуть дбати про свій високий рівень, забуваючи, що авдиторія читачів має рівень загально дуже низький. "Ілюстрована [redacted] Україна" поширить границі України мої тепер ще й на Галичину, що теж не буде вже історичною минувшиною для мене, а живою моєю тепер країною.

Батько помітить моє зацікавлення нове і зробить мені дарунок на свята творами Коцюбинського. Цей зробить в мені революцію в мому поступові пізнавання своєї культури. Його мова, теми викличуть в мені заздрість і бажання мати більше таких книг... і я швидко, за допомогою маминої кишені, зберу собі порядну бібліотеку тогочасних наших авторів. Та вивчення своєї мови йде тяжко для мене, бо школа саме в цім часі завалить мене величезним матеріялом, який треба переробити з літератури грецької, світової, російської, вимагатиме майже що-тижня написати "сочінєніє" собі, а крім того, я пишу тії "сочінєнія" і багатьом своїм товаришам, що ухиляються від тієї осоружної всім літератури. Цими писаннями я зіпсую собі так стиль, тепер, коли поруч читаю українські книжки, що вчитель зауважить мені цей "полтавський стиль", а я відповім йому на це гордою мовчанкою, бо цим мене вже не вколить тепер дуже він... Я взагалі зачинаю дивитись тепер на школу свою так, як колись вчили мене тії революційні мої товариші. Я вираховую, що знаючи добре математику, не будучи жидом, на вищу школу дістанусь, отже школу можу відбути якось, та до того ж тепер чужу мені, свідомому українцеві, а швидко і ворожу мені, коли станеться в моїм житті події, в яких вона виступить в не дуже то гарній ролі, як на храм науки, для молодих душ, обєктивний.

Незабаром це станеться, власне потім ~~Як станеться це швидко потім~~, як я, діставшись до нового товариства учнів моєї ж кляси, але свідомих українців, зачну жити і працювати вже у світі українськім. Коли кладемо ~~Заведемо~~ ми „гурток", випишемо київську "Раду", яка, до речі, нам нічого не дасть, нічому не научить, хіба засвоєнню слів українських таких, що ми, вийшовши з міських "малоросів", не знали або забули, коли самі ми ~~і~~ зачнемо писати й читати реферати з історії України... І нарешті коли моя свідомість зросте ~~Особливо багато давав нам своїми цими~~ від рефератів ~~нам~~ нашого ватажка гуртка Оснача, який був найбільше з усіх нас поінформований у всіх справах тогочасного українського відродження, спонтанного на жаль, мало кермованого кимсь, а коли й кермованого, то зле, здебільшого або революційними російськими засадами, або засадами малоросійського аматорства чи то культурництва.

Наш ватажок Оснач не належав ні до одної з цих течій, знаних нами тоді, українського відродження. На революційний фронт російський він дивився лишень, як на не ворожий нам, українцям, засіб, що допоможе й нам, що нам буде добре. Як добре?! - він, Оснач, цього не зазначав ніколи, а ми всі не були так мудрими і свідомими, щоб мати вимогу знати це детально. Згоджувались з тим, що Росія, нічого доказати не може, що то є держава дика, некультурна, нездатна ні на що і що треба самим братись до праці і то в першу чергу до культурницької, просвітитись самим і просвітити свій народ, не дати йому згинути, перетворитись з "хахлів" ще й на дикунів напросто якихось і чекати на Революцію. Йшли за прикладом Москалів і ми у своїх змаганнях, на жаль у багато дечому.

Самособою, що тут же одразу стрінулись ми в цім своїм уявлінню дійсности нашого народу і праці над ним з потребою знання доброго своєї мови, своєї книги, свого культурного дорібку для цього і збільшення його й нами, бо той не був і для нас навіть ще вистачальним, блискучим, коли ми чули тепер

звідусіль, навіть від своїх по крови і кости людей, що хахлацька мова, хоч і добра, але не для науки, літератури, а так собі – для "патякання", а тая, що є вже по якихось там українських газетах, та є роблена, незрозуміла народові, штучна мова, про нарід не потрібна. Літератури української, взагалі, непотрібно, коли є славна російська по руці. – це дехто приказував нам.

Нам не були відомі закони розвою мов, як і тим, очевидно, що нас критикували й насміхались над нами, ми були близькими до того, що готові були узнати, що тільки тії народи, що під Вавилонською вежою здобулись на мову, мають право на розвивання своєї культури... Жили до того ж ми в атмосфері, яка насичина була з одного боку, поглядами про неважність справ мовних, другорядність їх у порівнанню до справ революційних, з другого боку, що все "мужиче" є нижчим, менш вартісним, смішним, негідним для наслідування освіченими людьми, "пахне дьогтем". Дивацтво, дурні мрії, молодечі захоплення – кидали нам одмі; инші остерігали перед небезпеками, які нам загрожують за наші претензії усунути гарну, російську мову, мову славну на цілий світ як через те, що ми, як націоналісти, стаємо ворогами революціонерів, так і через те, що ми тим робимо протидержавну роботу якусь, за що нас буде покарано і то швидко, коли ми будемо жадати "свідоцтво політичної благонадійности" для вступу на вищі школи. Московська теорія нижчости націоналізму перед соціялізмом б'є теж нас. Вказується нам, що й практично ми не докажемо нічого /це говорять Москалі/, бо нікому непотрібним є те відроджування малорусів, а по-друге – немає чим його робити, бо хіба мислима приміром фізика, ґеометрія, альґебра на українській "мові"!? Москалі затямлюють слівце "мова" і смакують, повторюючи його все в розмовах проти нас своїх, коли можуть чимось вколоти нас. Професор Флорінський випустить про це навіть книжку, яку й ми дістанемо у школі. Припускає тільки можливість шедеврів з народнього, мужичого світу, наше ж оточення звичайної літератури, для звичайного читача не припускає, як професор якусь нібито тієї.

Самособою, що Українці ніколи не будуть мати свого Пушкіна, бо ж "мовою" його не напишеш... і думок ~~його~~ його не перекладеш! – твердить на загал наше оточення. Дати відповідь цим нападкам – ми не вміємо. І ми терпимо стільки від цього. Здобутись на засоби для такої відповіді звідкись теж не можемо. Українські газети, журнали, брошурки того часу – тримаються "доброго тону", пишуть академічно, порядно, бояться "бруковости", пишуть про все, але не дають засобів нам першим пionерам свого відродження засобів для боротьби в тогочасних умовах... Цю традицію "наші" старші громадяни заховають і пізнище, на довго... на шкоду загальній справі нашій, її швидкому і в сприятливих умовах поступу. Для нас і нашого гуртка щаслива нагода розвязує цю болючу справу нашої мовної низчости, хоч і не теоретично, так бодай якось так, що посилює нас в нашій праці ще самих над собою... Раз принесе до кляси Оснач маленьку квадрову книжку нам читати з таким написом: О. Олесь. З журбою радість обнялась... Ми члени гуртка по черзі в часі лекцій прочитали її і всі одразу захопились нею, а хтось із нас скаже таке: не боїмося ми Пушкіна! Українською мовою можна написати ще й кращі речі, коли лишень її добре вміти!

Але разом із тим досадно нам було, що у книзі тій були самі вірші. Чому немає вкінці її якогось "Бориса Ґодунова"?!... Та все ж ми сміливо дали всім нашим знайомим, виступа...

всім нашим знайомим, виступавшим проти нашого усвідомлення, перечитати її. Українцями вони не стали і від цього читання її, але не могли не визнати, що є то доконала поезія нова українська... Посилить нас ще своїми поезіями Вороний, але ніхто.. в буденній нашій праці часовій... з наших „великих" людей.

І хоч ми веселіще зачнемо дивитись на наше майбутнє справи відродження ~~вже~~ будемо тепер, вже певніщими, тільки у своїй ще гуртковій праці над собою самими. ~~А через це~~ станемо, правда, активніщими. ~~не справніщими~~. Дамо знати про себе і "світові", що ми існуємо, навіть раз, хоч досить невдало.- Пішлемо до редакції "Ради" телеграму з приводу панахіди по Лисенкові такого змісту: "Невимовно сумуємо за нашим рідним кобзарем, могутня пісня якого не вмре, не загине в серцях наших. Учні Полтавської Реальної Школи". "Рада" видрукує її, разом із тим підписом, зредагованим нами без свідомости порушення законів, особистої відповідальности кождого за свої вчинки. І станеться через цей телеграм в нашім життю подія довго памятна нам. Перший бій зведемо ми з урядовим оточенням нашим з-за неї і навчимося де-чому, більше, як то досі, зі світу свого українського, практичного.

Викличе ~~раз~~ тоді, за кілька днів, по видрукованню ~~її~~ у „Раді" тій, тієї телеграми, наш інспектор Розов на лекції нашого товариша Ярошенка і, накинувшись на того, грозючи вигнати одразу зі школи, буде вимагати ~~признання~~ зради всіх, хто післав цей телеграм, який у Київській окрузі шкільний викликав велике огірчення й незадоволення. І трохи признався Ярошенко... Верне до кляси блідим, переляканим; а слідом за ним буде по черзі викликано ще Васильченка, Балуту, Копіноса, Оснача й мене напослід - себ-то скоро цілий наш гурток. У директоровім кабінеті робить допит мені інспектор Розов. Каже, що все знає докладно, але вимагає, щоб я сам об цім розказав одверто, як годиться вихованому учневі, який усвідомлює собі, що зробив переступок, викликаний молодим, недосвідченим розумом. Обіцяє звільнити від кари будь якої при умові прозрадити, хто інспірував наш цей телеграм. Хоч я бачив, що інспектор знає багато, відповів тому, що о якімсь такім телеграмі нічого не знаю. Я вже знав, як відповідають перед урядами революціонери, тямив і знаменту трійцю на такий випадок /"не знаю, не бачив, не моє!"/ і пішов за їх прикладом. Знав одначе інспектор, що я був автором і редактором тієї телеграми. Тому, що всі мої товариші, крім одного того Ярошенка, відмовились визрадити все тому інспекторові, покликано було наших батьків і пропоновано їм видобути з нас признання й загрожено й їм, що нас буде звільнено зі школи, коли такого признання ми не зробимо. Були це тяжкі й сумні дні для нас учнів і наших батьків, та ми не піддались. І тортури для нас зачались знов у школі, ведені тепер вже самим директором нашої школи. Був це "славний" директор, зрущений Німець Реха, "специялїст" по "втихомиренню" Смоленської реальної школи, що за Революції чимсь там прославилась на цілу Росію. Належав він, очевидно, до тих славних Німців, зрущених, імперії, що вірою й правдою будували її скрізь при війську, в урядах, школах, науці й які, можливо, й були одинокою опірною силою апарату імперії адміністративно-політичної. Був він, очевидно, поінформований кимсь і про українське відродження - силу нову, небезпечну для імперії, досить добре. Знав він про це звідкись ранійше, чи довідавсь від нашого інспектора, черносотенця, карєровича, русифікатора завзято-

го,який за цю свою діяльність був побитий ложками у семінарії полтавській /де вчився Петлюра/ і повищений після цього на інспектора у нашій школі.Цей був свідомим ворогом українських культурних проявів здавна,а в нас на школі,стрінувшись знов із ними,~~дражливими для його~~,став і активним ворогом їх. Не тільки викладами, своєї літератури,в яких він згадував зневажливо "деякі мрії сепаратистів" спинити спинити розвій величного походу Імперії в даль віків під гаслами шукання вищих ідеалів, ідейних устремлінь "-русскаво народу" /Третій Рим,Хомяков,славянофіли,Росія-Месія і т.и./ під мудрим проводом Імператорів славних і блискучих, а в практичній своїй діяльности він боровсь із тими "сепаратистами" в особі нас учнів своєї школи з нашими ~~їх~~,всього навсього, культурними проявами національними,які рятували нас ~~їх~~ від безідейности й нігілізму.Правда,що ми самі давали кілька разів йому нагоду для таких чинів.Беручи участь в аматорських виставах,таємно немов "в орґанізації" концертів Шевченка,бандуристів (тягали крісла на своїх плечах,декорували собою стіни концертових заль,продавали білети знайомим і т.и.) Ми зі звичайного хлопячого гонору звертались все ж до того інспектора за дозволом бути на цих концертах,хоч і той дозвіл нам був зайвим,бо ми всеодно йшли туди й з-за куліс,чи з коритарів за тьми дивились і слухали,коли,як це бувало здебільшого,його не діставали.Потяг до свого рідного й атмосфера конспірацій ріжних,в якій ми жили,робила своє діло.Через це знав нас українців у школі всіх той інспектор,а крім того мав з нами вже й дві тайни,які "вязали" його з нами неприємними спогадами. Перша "таємниця" була та,що ми на Різдво,як звичайно,колядували зі звіздою по великих панах малоросійських нашого міста і то в убраннях національних старих зі збірок мого батька,колядували в товаристві співаків славного архиєрейського хору,і раз у одного великого пана в домі наткнулись серед гостей на самого нашого інспектора...Тільки сила того пана захоронила нас від відповіді перед параґрафами шкільного статуту нашого,що заказував нам таке заняття взагалі,а ходження по 7.годині вечора і переодягання в цивільне убрання зокрема...Дитяча розвага вакаційна - була формула переходу в забуття цієї пригоди.Инший випадок,инша таємниця була більшою й грізніщою,що лучила нас із тим інспектором.Інспектор той не хотів раз нам дати дозволу на участь в концерті Шевченка,і коли й сам був нами прошений туди прийти,викликав мене на відповідь,що не могла бути сказана в школі в ті часи.Він сказав,що пішов би послухати малорускіх пісень,які він любить /всі Москалі люблять же ці пісні!?!/,але там будуть співати одну пісню,це якусь "Заповєдь" і при цім всі мусять встати,а він цього зробити не може,чи не хоче.Чому й як це сталося,що я не продумавши,випалив йому,що "може комусь не хочеться вставати,коли співають "Боже,царя храні", а мусить вставати",і був кінець нашій тихій розмові.Крикнув він на мене цілий від схвильовання червоний:"Що ти сказав?!Подумай,що ти сказав?!Марш до дому,щоб я вас не бачив і не чув тут!Я вам покажу ходити на ті концерти!".

До понеділка трясся я від страху,що мене тепер чекає,та в понеділок ні-

чого не сталось, не сталося й за тиждень і за рік ще нічого...Тайною лишилась поміж нами і ним і ця подія. Аж тепер не дістались ми знов до рук влади його...а тепер ще й до рук нового нашого ворога директора Рехи, однодумця інспекторового. Цей однак зачав нас поучати вже, що те захоплення наше своїм українством є хибне захоплення, бо ціла та так звана українська історія, культура, відрубність українська - це річі "роздуті", видумані злими людьми, які переслідують свої якісь цілі користні і шкідливі для держави. Відкрив якусь грубу книгу /здається, "Курс порівнюючого мовознавства", вже не тямлю й від кого/ і дав мені з неї наголос перечитати уступ, в якім говорилось, що українська мова не є ніяка мова а діялєкт російської мови, "нарєчіє" якесь. З тиждень мучив він нас що-дня. Та не зміг всех переконати ні в чім, ні мене, ні моїх товаришів, тихо зпід-лоба слухавших його, бо ми твердо знали вже, що говорить, власне, він неправду, а ми домагаємся здійснення правди і справедливости для свого, хай і "хахлацького язика"... і "хахлацької" культури. І дістали ми суворі кари арештом у недідю, зниженням ноток з поведінки і загрозу в разі повторення чогось такого звільнення зі школи, коли зреклись би принципів концепції його.

Мені й Васильченкові "за дерзкі" відповіді вже не раз /пригадав, очевидно, все і інспектор!/ зокрема підкреслено, що матура нам буде тільки тоді дана, коли від тепер до неї в нас будуть добрі нотатки з усіх шкільних предметів, вищі, як звичайні... Я пройшов цей "підводний" камінь, бо за перші кляси школи мав в нагороди за успіхи, у старших головна наука математика була мені забавкою, але Васильченко не був допущений навіть до іспитів і звільнений зі школи саме перед матурою.

Цяя подія й по закінченню слідства не була для нас гуртковців вичерпаною особисто, бо ми й самі себе покарали. Насамперед жорстоко, по хлопячому, покарали Ярошенка, потім розбились самі в справі, чи не списати нам все пережите й не післати ще й його видрукувати в "Раді", чи забути його?! Переміг голос більшости, що боялась, перед недалекою матурою вже, нової халепи, а через це розлетиться наш гурток.

Для мене й мого однодумця Оснача ця подія була ще фактом пізнання дечого, що пізніще я помічу вже й як сталу рису українського життя й відродження, а це, що Українець у своїй боротьбі є відказаний сам на себе, що не тільки проґресисти російські не є з ним, а й свої не поможуть йому багато у часі цієї боротьби. Знали ж про цю справу Українці у Полтаві, але нам, дітям, не помогли, ніхто не взявсь за цю справу, як адут для себе у своїй політичній роботі. Подебатували, поговорили вони, очевидно, за чаєм про неї і склали до архіву своєї памяти, так само, як складали вони до музею тую малоросійську старовину. Випадало так, що українство для старших громадян тодішніх було немов якоюсь тільки розвагою їхньою, поза службовою і працею їхньою. І цікаво, що дехто з них не боявсь бути російським революціонером і боявсь бути ним в українськім відродженню.

І коли подія з тією телеґрамою до "Ради" ще раз несподівано вирине для нас гуртковців у формі вже пізньої мести того інспектора Розова, який

дасть нам [redacted] матурі тему "Героїзм русских людей за творами Пушкина", ми остаточно зрозуміємо, що боротьба проти Українців живе скрізь далі, і, що ми відказані самі боротись за свої погляди, не чекаючи помочі ні звідки. Зі злістною [redacted] усмішечкою, ледве помітною, огляне нас, бувших гуртковців, інспектор, оголосивши тему цю в той час, коли ми перекидаємося непомітно своїми враженнями від неї й умовляємось не писати про героїзм Петра, що під Полтавою сам особисто поведе військо до бою /чого він ніколи ще не робив/, буде тричі зачіплений кулею, не будемо згадувати героїзму Кочубея, зради Мазепи, а напишемо про героїзм "русских" людей в боротьбі за свої російські ідеали. Не дістанемо ми добрих нотаток за "сочинєніє" це, а закінчивши школу, одразу перестанемо вітатись із тим учителем і інспектором нашим на вулиці назавжди. Поширимо скрізь по знайомій нам молоді і знайомих [redacted] наших старших людях цю історію з причиною, що викликала тему ту в реальній школі, але ніхто не зверне великої уваги на цей факт. Не видрукує інформації про це вже й "Рада"... І навіть прогресист адвокат один із Полтави, у якого я репетирую його сина, не знаходить в цій мести учителя нашого доказів для неї і не цікавиться цією подією, коли я йому оповідаю її... бо вона українська. Каже він мені нечасово, коли є важливіші революційні справи.

І ми молодь, і розкінченою нікому ~~далі~~ остаємося без проводу ~~такі~~ в своїх переживаннях, у своїх вже національних відчуваннях, і бажанням щось робити. Самособою, що ґрунт для конфлікту звичайного "батьків і дітей" збогачується в нас від цього, а далі набірає він вже забарвлення й [redacted] форм ще й особливих, коли ми зачнемо розглядати всіх людей Полтави з позиції відношення тих до нашого українського визволення.

Молодь приходить до цього сама, самостійно, ніхто нею не кермує, не орудує в цім. Ці її погляди родяться від спостерігання життя й праці "всіх батьків" і аналізи життя, оточуючого цю молодь.

Спостерігання, приміром, життя-буття "батьків" своїх українських приводить до мало привабливого для молодих, повних революційного запалу, спостереження. Бачить їх та молодь, працюючи біля "Архівної Комісії", Гуртків, "Укр. Хата", "Баян" у клубі українськім... Бачить їх терпеливими працьовниками, необразливими, компромісними, коли вони, приміром, здебільшого говорять і пишуть російською мовою, уміщують свої твори у збірниках ріжних місцевих про українське відродження або його старовину /здебільшого!/, поруч з урапатріотичними писаннями їх знайомих, що досліджують "славну полтавську битву", "славний приїзд, славних цариць наших Ялисавети й Катерини в Малоросію"..., або про "многомилостиве і дбайливе старання імператорів російських про народ малоросійський, з козаків вірних проісходящій" і т.д...

Зроблять дещо "батьки", схоронять дещо "батьки" для синів своїх, це правда, але не стільки, як це вимагав час, стан дійсности, і не стільки, щоб кинути потім на еміґрації тим "синам" такий гордий присуд про себе: "Мовчіть! не смієте нас критикувати й ображати: через нас, лишень, ви маєте змогу бути Українцями й говорити тут українською мовою!"

Житимуть тоді "батьки" замкнуто для себе, і через це жеврітиме українське життя. Будуть урядниками працьовитими, льояльними дехто з них, аж занадто,

34. і оточені книгами, студіями, розмовами, при нагоді, з кількома своїми знайомими, не будуть йти помогати молоді в її практичній праці, а часом і знати про тую її працю у світі своїм, українськім, хоч часом будуть працювати самі в революційнім світі російськім.

А молодь не піде до архівів, музеїв, студій, а в маси... Пишно розцвіте через це український аматорський театр скрізь через зацікавлення властиве молоді своєю поезією, літературою й історією і своєю українською культурою. Зовсім не під упливом Тобілєвича, Саксаганського, Кропивницького, про яких у молоді не буде инших інформацій, як про якихось малоросійських артистів. Але, що може зробити тая молодь, багато, коли перспективи праці такої вона не бачить добрих, задовольняючих їй немає шляхів певних перед собою? Тих шляхів аж два: загальноросійська Революція, або українство "як хатня розвага". Инших шляхів їй батьки політичних не вказують, не родять з себе і не пропаґандують... Вона сама на них, через брак освіти вищої і знання життя не може. Що одначе може багато зробити молодь своїм театром, своєю книгою, коли "батьки" Полтави заповнюють гастролі Опери Зіміна, театру Корша, Кубеліків, Вяльцевих, Плевіцких, Смірнових, Собінових і плещуть тим до нестями? Коли ціла Полтава "батьків" зачитується модерною російською літературою, соромить тих, хто її відкидає й не читає!

І все ж молодь не покине своєї праці, буде й без них працювати, бодай для себе, для низів полтавських, подалі. І ще не встигнуть ріжні там малярі, столярі, ковалі, грабарі, візники полтавські доспівати українського репертуару пісень, щоб перейти на московський - "Ах, єслиб ета ноч так была хараша", Волгу, Уголок, Маруся атравілась, Ґорния вершіни, Шумел, ґремел пажар масковскій, Єхал с ярмаркі ухарь купец і т.п., як молодь прийде до них з вимогою співати далі своїх пісень українських і научить їх і таким, які вони стали забувати або й незнали ніколи.

І тихої теплої ночі полтавської, повної співу соловїв і світу холодно-лагідного місяця, пролунають уже й "Як умру, то поховайте", "Стоїть гора високая", "Я бачив, як вітер березку зломив", "Вилітали орли", а далі - "Гайдамаки" й "Реве та стогне"..., виконувані хорами вуличними тих ковалів ріжних. Ще полтавські різнички, перекупки, бублейниці, проофорниці не засимілюють московського самовара, гитари, ґрамофона, як діти їх зачнуть грати думи на бандурах, читати декляматорів українських і кликати своїх "батьків" цих не забувати на славні часи, коли вони були "панами" у Полтаві, на полтавськім Маґістраті; будуть кликати їх приходити на "малоросійські" вистави Гриця, Перших Гуль, Наталки Полтавки, у своїх одягах, вишитих сорочках, плахтах, керсетках...

Ще німецький картуз і піджак, надягнені Петром I. на людей полтавських, з матерії морозовських, тепер, фабрик, не встигне зовнішньо "абєдініть" людей його Імперії, як молодь, студенти, учительки, дівчата,носитимуть знов свою ношу, а кустарний склад Полтавського Земства дістане вимогу на вироблення модерного українського убрання, яке ще поки-що молоді пані вдома або на селах, деколи будуть одягати на себе, як своє рідне, хоч і ще й "малоросійське" убрання.

Ще не встигнуть остаточно спанталичити Москалі полтавських людей, самі

сидючи на добрих посадах,відбираючи хліб місцевим людям на залізниці,урядах,школах,у торговлі – що всі люди є православним,"єдіним рускім народом", як молодь,що масово закінчить школи побачить,що їй немає кудись подітись через таку рівноправність "єдінаво рускаво народа",навіть у себе вдома.І не одна з цих молодих голів задумається над реальною дійсністю, над фактами такими й запитає себе,як це могло статись,що зайди є "панами", а автохтони "хахлами",паріями,що мусять,коли хотять жити,шукати протекцій і ласки у зайд?!

І в ту хвилю,коли "батьки" їх будуть ще плакати разом із зайдами над долею "кухаркиних дітей московських" гіркою,молодь вирахує,що діти кухарки московської мають університет,техніку у Москві,у Петербурзі за рогом,разом із сотками стипендій,допомогових установ для свого учення,а діти "української кухарки" /сьогодні колхозної теж/ мають тую можливість найближче,як за 300 верст,потрібують найменше 20 рублів місячно на життя в чужім місті і жіяких стипендій,а крім того мають пройти селекцію конкурсних іспитів,на яких хіба "сочінєніїз рос.мови позбавляє права дістатись їх дітям з "полтавським стилем" туди на високі тії школи,коли б її батьки, вриваючи зі своїх останніх і могли післати цих 20 рублів місячно.

Таксамо є тяжким цій молоді дістатись на службу кудись у той час,коли діти зайд,маючи протекції своїх, не турбуються своїм майбутнім...

І зачне сумніватись молодь в проґресистах московських теж,сумнівається в їх ширости тверджень про щасливе майбутнє для всіх,коли буде повалено царя,а ти дістануться до влади...Відчує неймовірність цього,побачить перевагу тих і якусь іґнорацію і тепер вже їх українців. І розгляне вона ще раз оточення своє людське Полтави і поставить людей її знов на инші місця,згідно свому новому тепер світоглядові національному.

І вже жиди полтавські,що засядуть поруч з ріжними "панами" у Полтаві на ліпших вулицях її,заберуть до своїх рук місцеву торговлю,працюючи орґанізовано над визискування місцевих людей – перестануть бути партнерами його у грі визвольній,поки що культурній ще,бо ці теж будуть іґнорувати українську мову й підтримувати русифікацію. Зникне пієтизм у молоді й до видатних проґресистів місцевих,бо вони будуть занадто "панами" в його мужичій справі.І,примірою,проґресивний письменник Короленко,уявиться її напросто неґативною особою по відношенню до її молоді,ідеалів,бо той,криючись за славнозвісну свою формулу "моя батьківщина – всесвітня література", щоб не дати прямої відповіді на питання,хто він,– буде все ж працювати над творенням російської культури і провокувати українську мову /в нерозумінню цього ж ним не можна сумніватись/,розмовляючи иноді тією з людьми нашими на своїм літнику /с.Хатки/ і зараз же переходячи на російську мову, навіть у присутности тих людей /ми були свідками цього/,коли до його підходив якийсь "гість" з півночі,студентик якийсь,Москаль... А ці "гості" всякі пітерці,москвичі,стануть заразою якоюсь,навалою – в очах свідомих юнаків. Теж,а не у цілому суспільства. Цих "гостей" з півночі буде рясно у літку "в Малоросії",заповнюватимуть вони села,ліси,ріки Полтавщини й Харківщини,щоб відпочити по тя-

жкій там якійсь своїй праці на півночі, і відїхати туди в осени. З цим "панством" держить звязок щирий і приятельський Короленко, ніколи з міоцевою інтеліґенцією українською, хоч буде звати себе демократом. І спитає себе молодь вже, як може то бути, що вона, автохтон в краю, не має часом що їсти, куди подітись, а "північ", "пани" мають змогу їхати так далеко і спокійно й ситно відпочивати в її краю і русифікувати вільно його?! І поставиться вона критично до Москалів, будь з якого табору, до їх поваги, їх поведінки і вдачі.

І диспозицій для відходу з проґресивного світу російського буде мати досить інтеліґенція молода українська, але не стане реакційною, бо буде мати ще й диспозиції инші для задержання свого проґресивного і в той же час національного погляду. Злидні малоземелля, занедбання не тільки культурне, а й господарське її народу селянського, що мусить виселятись на Сибір, бути батраком, дроворубом, сторожами, часом лишень поліцейським, телеґрафістом, учителем малим, приведе її до потреби свого якогось проґресизму й не зробить її реакційною, (малою хоч і мішать) диспозиції до викинення московського а пізніще й інтернаціонального соціялізму ~~й потеби свого часу~~ свого якогось прогресизму.

Та "батьки" не спроможуться на синтезу цього її відчування у формі якоїсь політичної ідеольоґії, напряму, партії, й вона буде блукати в пітьмі, падати й ходити манівцями, навіть у часі, коли події історичні зроблять ці, зазначені нами тут диспозиції, вже й силою, двигаючою історію її народу, а цим скористаються вороги й переможуть і ту молодь і її "батьків".[x]). З'явиться

~~Та об цім далі.~~ вже по Революції сила української інтелігенції в р. 1917-20, що аж стане дивно звідки вона взялась, але не буде вона здатною виграти визвольну ~~боротьбу~~, бо не буде для цього, як слід підготовленою, вирісши в умовах здебільшого подібних скрізь, як то маємо ми для свого власного оточення.

x) Ось як характеризує російський поліційний рапорт, приміром, полтавських українських „батьків" в році 1914: „Поки що ці особи по своїм переконанням є, так би мовити, теоретичними мазепинцями, але тільки це своє завдання не проявили, не зважаючи на посилку кількох телеграм до Львова у Австрії просвітянському гурткові „Січ" зі змістом привітання з нагоди ювилею Шевченка за двійма власними підписами від полтавської громади" „Це поки що" припадає на 17 березня 1914 року (рапорт число 2154)", а особи які в нім згадані відомі поліції були ще від р 1891, як свідомі українці. (В. З).

2. Новий світ.

Томущо мій батько вважає себе поступовцем, мені по закінченні школи немає иншого вибору,як якась висока школа,бо в нас у роду не було й не сміє бути "попів,поліцейських,офіцерів",як то він свідчить і наказує мені.

Це ще одна причина,що вдержує наших людей йти "в пани" й яка,ставши досить поширеною,відібється потім зле на змаганнях нашого народу,який не буде мати у відповідну хвилю своїх священників,адміністраторів і старшин... У більшости "батьків" з "непанів" є переконання,що коли робити своїх дітей "панами",то вибирати для тих вільні,більш незалежні професії.Молодь,не аналізуючи цих поглядів і яка не може дістатись на високі школи,вибирає собі теж професії "свобідніщі",ближчі до народу /учителі,фершали/ або які не вимагають від неї великої участи на відповідальній праці державній,- йде в телеґрафісти,дрібні урядники,лісничі,продавці.І не йде ніхто до торгівлі,промислу,підприємств,бо ці є з погляду загально-революційної атмосфери,їх оточуючої, професіями дискусійними а то й неґативними в людському суспільстві,за винятком кооперативної діяльности хіба.Сильно впливає ще й погляд загальний поступовців селянських,що вимагає від молоді йти в аґрономи,лікарі,лісники, землеміри і т.п.,щоб потім служити свойому народові на селах,або біля народніх господарств ~~взагалі~~ природніх.

І я опиняюсь на Петербурзькій Техниці,але не довго,без малого рік пробуду там,коли родина моя звелить мені йти до війська служити,щоб врятувати мого брата старшого ~~від убогої~~ не нищити тому службової карєри землєміра, до якої він доробився десь на Уралі...

Був для мене це тяжкий удар,та я мусів послухати батьків своїх ще й тому, що їхній грошовий стан нараз став злим із хвилею,коли мій батько стратив ~~[illegible]~~ службу...Я повернувсь додому швидко по цім і пішов до війська,до артилєрії, через ту згадку на її "бойову роботу" у Полтаві.

Я не мав ніяких протекцій й не міг лишитись служити у Полтаві своїй,а відісланий був на Волинь,до Луцьку,до 11.Гарматної російської бриґади,що стояла там.Став вояком,з однорічною службою.

Для цивільної людини,якою я був стопроцентово,військо,вояки,старшини,це - або зовнішньо гарна,весела суспільна ґрупа,існуюча для тих романтичних воєн зі зовнішніми ворогами,що відбуваються коли-не-коли,або ґрупа,яка уявляє з себе пекло,~~[illegible]~~ в якому,серед знущань,кар,нищення особи,механізування людей - має пройти відбування тяжкої необхідности для тих цивілів-нещасливців,які витягнуть жеребка:"здатний,принятий!"

По правді сказавши,опинившись у касарні,в тім Луцьку,я не побачив даних, вистарчальних ні для одного з цих поглядів обох,щоб їх мати для себе мirodайними.Тяжким,сумним і одноманітним,як кожда повинність,видається мені життя старшин,тих "грізних мучителів" касарняних мешканців і зовсім не так злим,не кріміналним якимсь,життя вояків,теж одноманітне,нудне,довге по часові служби.

Я приглядаюсь до всього тут в касарні уважно,бо ж я знаю,що тую звуть ще поступовці після криміналу другим"університетом царським" для мас... І я

І я прихожу до переконання,що тая касарня,коли й є чимсь злою,як кожна обмежуюча людську особу установа,то вона не може бути гіршою за тую школу,яку я кінчив,бо в ній відбуваються тії ж процеси,які я пережив і в школі,й вона відбиває стан Імперії так само,як тая моя школа.

Я зачинаю студії її життя з шукання сенсу існування війська й цілей його довгого,під крутою дисциплінмою,муштровання,як і причини цієї дисципліни, "прославленої" скрізь.

Я буду одразу здивованим,коли довідаюся про речі,які у своїй "богоспасаємій" Полтаві ніхто не знає й не підозріває про їх існування.Я довідуюсь,що тут,у касарнях Луцька,йде підготовка до війни й то не взагалі війни, а відомо з ким вже,й то не сьогодні,то завтра.Тут із цим ніхто не криється, тут всі війська вже в повній боєвій готовности;коні,набої,склади - все приготованим є на хвилю,яка чекається,що надійде ось,ось...На старшинських вправах вже не вправляється старшин у побідах над сусідом ворогом кождим теоретично,а студіюється терен Галичини,Прусії,як місця майбутніх боїв швидких. А секретні папери /всі папери тут секретні!/ подають не тільки дислокацію військ сусідньої Галичини,а навіть характеристики командирів частин тих,їх повагу й їх військовий потенціял для майбутніх сутичок.

Російські командири частин тут здебільшого "герої" японської війни,люди з досвідом війни практичним,люди,що війни вже не бояться,а бажають її.Молодша старшина теж хоче війни,хоч тую не уявляє так,як вона в дійсности буває, як і я,цивіл.

Самособою,що праці через таку,очікувану вже,війну є досить,але багато її ще й через те,що Панколонія швидким темпом перетворює свою "кримсько-турецьку" армію на модерну армію,після гіркого свого досвіду на полях Манджурії. Вже по боці матеріяльного її переорґанізовання зроблено було багато:війська дістали добрі кріси - модерні, скорострілі,скорострільні модерні гармати. У цім,як думають "пани" їх армія не відстає ні в чому від своїх сусідів,бо ще має й тяжку польову артилєрію /якої і Франція в цім часі ще не має/ і наймодернішу зброю - аеропляни,яких число /ховається у великій тайні/ перевищує таке в багатьох европейських державах,навіть великих на той час.Сиплють гроші "пани" на свою армію,і матеріяльний бік її є значним і могучим.

Гірше стоїть справа з творенням модерного вояка.Навіть у тій редакції, якої програм і я маю пройти - це засвоєння й уміння добре вживати модерної зброї - є зле.Анекдота,яка ходить по артилєрії російській,що навіть головний інспектор її,якийсь великий князь,відмовився розуміти принципу стріляння з модерної европейської пушки,що"наводиться взад,а стріляється вперід"- в касарнях,для вояків,не є жадною анекдотою,бо тії напросто пригноблені справою засвоєння цілої тої "премудрости".муштрує Панколонія і свою кавалєрію,що не так давно воювала партизанським способом,сьогодні вона вправляється за досвідом трохи японської війни а головно французької кольоніяльної практики, і ці вправи не йдуть гладко,бо для того немає ані старшин,розуміючих цю тактику,ані ще й коней багато вицвічених під неї.

А піхоті,так дихати немає коли за муштрою,якої вимагає цяя модерна реор-

 ґанізація армії,на засадах нового способу бою,"розсипним ладом".

Величезну роботу переробляє армія Панколонії,величезний матеріял мусить бути перероблений вояками і старшинами.Того тут так багато /відносно/,що касарня мені нагадує мою школу,завалену матеріялом /особливо з літератури рідної й математики/,яку я кінчив.

Там - тисячі імен,теорем,- тут тисячі назв частин револьвера,гармат,криса,сідла,зброї й теж,для багатьох,в чужих,незрозумілих назвах,оволодіти які, затямити які,треба за кожну ціну.

А кілька книжичок статутів треба знати кождому воякові так,щоб не лише у змісті,а і в стильовій передачі їх,не робити хиб.

А це не під силу воякам-Москалям,на мові яких ці статути писані,й зовсім не під силу воякам-Українцям з Волині,Поділля,яких тут повно.І я зачинаю розуміти траґедію військової служби в Панколонії. І в цій потребі створити модерну армію з "русским" вояком зі звичайних,неграмотних,неосвічених,ріжнонаціональних селян,не бачивших ніколи складніщої машини,як віялка та ще до того - в короткий час, у тім і лежить траґедія головна військової служби Панколонії.Від поразки Японією йде праця модернізування ця,а наслідки її дуже скромні.І не дивно!Бо ж хіба може немодерна держава створити собі модерну армію?!

І хоч намага "панів" велика,вимоги тяжкі їх [illegible] відпоручників ґенералів,теж немодерних /з русскою душою!/ до старшин і вояків,гострі,суворі,безжалісні...І таксамо,як у школі тій моїй,ми,діти,живемо світом з поза неї,проходючи проґрам її якось згідно своїх здібностей,так і вояцтво,і старшини в касарні живуть світом з поза неї,відбуваючи проґрам вчення якось,як доведеться.І зійде праця ця творення модерної армії на манівці,бо щоб щось робити - команда її,не маючи сил і змоги перероджувати війська внутрішньо,звертається у бік плекання бодай зовнішнього вигляду модерного тієї армії.

І стане зовнішність і дисципліна двома засадами вчення вояків у тій касарні Панколонії.

А через це старшини не будуть вести вже систематичних занять самі,а тії будуть провадитись підстаршинами,головно.

І ціла виучка вояків опиниться в руках тих підстаршин,тільки в де-чому технічно ліпших одиниць від вояків,але по розвою,грамоті,моральній якости своїй - таких же мужиків,як і тії їх вояки підлеглі.Не вправлені вони ні в чім більше,як у муштрі,не є вони научені педаґоґічним способам вчення,і їх наука - це мука для вояків,це часом знущання над тими.Та й їх положення - не є інститут підстаршин,а пародія на його.Їх свідомість - статут державного катехізису.Вони не горда фаланґа помішників свідомих старшин,а трохи більше правні вояки /в очах старшин і по закону теж/ і через це вони теж не дуже надійна опора армії.Вони малограмотні здебільшого,через це - несвідомі навіть значіння свого в державі,здебільшого злидарі,що мусять щось робити, коли лишились на службі,щоб не йти бідувати вдома.Їх оплата і привілеї мізерні;самособою,що й робота їх мізерна. Уявління їх про свою "батьківщину" таке саме,як то мали й ми його у школі на перших роках вчення,себто,"метафізи-

чне":вони говорять про себе і вчать инших цьому,що є служаками Росії,але тую уявляють,як осередок "панів",влади,з царем на чолі,десь існуючий поза ними, над ними.Деякіш з них пересякнуті трохи чорносотенством,яке ширять серед них головно старшини й Москалі-підстаршини,поголовно всі напхані ненавистю або призирством до ріжних там якихось вояків з людей,що звуться жидками,хахлами, полячішками,татарчуками,армяшками і т.инш. Через це касарня моя має синів і пасинків,бо найліпшим вояком у ній вважається одверто вояк з Москалів... Факт подібний до того,що було замаскованим,але теж існуючим,у школі тій моїй,яку я кінчив, і в життю,яке мене оточувало.

Отже для Українця /хай і хахла!/ ця касарня була місцем образи його національного почуття.Хай про це не говорилось одними, не писалось,не схвалювалось другими,але так у дійсности було!Розпорядження говорять,що в кавалерію треба набирати з малоросійських губерній вояків,але командують нею Москалі всеж.І самособою,що касарня,для навіть несвідомих національно народів,була мукою /як для нас тая школа російська!/ ще й від факту сконстатовання,що приміром "хахол" - нікудишний вояк,бо лінивий,нерухливий, тяжкодумний твір людський взагалі, а полек, жид - це представники найгірших болгузів, і хоч деякі старі старшини за досвідом многолітнім переконались,що з Українців є добрі вояки й добрі підстаршини й вимагали звертатись до новобранців напочатку з пошаною,як до людей особливої культури - ці не могли перебороти традиційної атмосфери,яка оточувала російську військовщину,якої одним з елементів була вимога вивищувати вояка Москаля,ставити того за взірець всім иншим...Вояк Москаль мав бути містком останнім до переходу на так привабливу "панам" назву "русскій" вояк,без якихось там національних вже варіяцій того й на його "підтягувались" всіх инших вояків.Через це і память про відважні чини вояків Українців у війнах,особливо останній турецькій,промовчувались,забувались /Садовський вернув героєм з цієї війни/,а скандали з частинами чисто московськими /на Шипці розбіглись гренадери,діставши за це назву "кукурузників"/ не смілось навіть і знати звідкись,а всім треба було вважати вояка Москаля за вояка взірцевого.

Як ми вже згадували,зовнішність і дисципліна були основою виховання такого взірцевого вояка - отже і він був типом,якому до справжнього вояка було далеко,"як і куцому до зайця".

І европейці,які стежать з напруженою увагою за розвоєм перетворення рос. армії на модерну армію,з ріжних причин,одні,приміром,як союзники,другі, як вороги - помітять швидко невдачу цю роботу і в тій чи иншій формі дадуть знати про це "панам".

Гість дипльоматичний царя,німецький кронпринц завважить,що царське військо зовнішньо виглядає блискучо,а ґенерал Фош,що має інтерес не в цій зовнішшости,а в силі тих військ,одверто завважить Миколі Миколаєвичу /ще перед війною/,щоб той звернув більшу увагу на підготовку військову вояків внутрішню, як на цюю зовнішню,доведену до крайности.Відчує немов Микола Миколаєвич неприємну для себе згадку про свою армію й завважить Фошові,щоб той завів у Франції важку артилерію польову,яка буде потрібна одразу на війні майбутній і цим ніби вважатиме справу Фошових зауважень вирівняною.

Мене було вивчено,і я мусів вчити инших,ставши командіром чоти /у цій бриґаді однорічні вояки мусіли проходити службу з виконанням обовязків,згідно їх ранґів.Тут це був мудрий крок!/,і я переконався сам, як є тяжкою і безвислідною праця зробити зі своїх мужиків дійсних вояків в тих умовах їх нього оточення і стану їх занедбаного від браку національної свідомости,неграмотности,браку елементів відповідних для творення громадянина-вояка,модерного та ще відчуваюдого інстиктовно свою упослідженість в державі своїй. Все було йому чужим з тієї науки касарняної,нецікавим,непотрібним,зайвим і осоружним.Ні з яких традицій його історії,життя села,відчувань,психіки,не виходила потреба йому намагатись над засвоєнням цього матеріялу,навіть у тім випадку,коли він і не опиравсь цьому.Він не знав ще,хто він по національности,інтересів своїх з війська не мав,загально державні інтереси чужі,йому були дотепер невідомі добре і через це й не важними і за 3 роки служби, навіть, годі було його переробити на модерного вояка.

Та переробити матеріял було треба, і через це касарня стає для вояка місцем мук і зайвих турбот.Поруч із засвоєнням нової техніки вчено буде його вірности й відданости "родінє",але він здебільшого не знає,що то є тая "родіна" й де вона є.Вчено його буде "славній,військовій" історії армії,в якій він служить,але він не знає ні історії свого краю /хай і Росії/, не уявляє й тих ворогів,з якими защось воювалось.І "родіну" тую,і "славні" тії війни він визнає за діла "панів",їхні справи,до яких йому немає найменшого інтересу й діла.

І з тяжкою бідою вивчиться він формул,що є вояком "армії Його Величества Імператора і т.д." і рівночасно вояком частини /полку/ імени якогось там "Світлійшого ґрафа,ґенерала від інфаниерії Тотлебена Задунайсько-Каспійсько-Уральського".Це якось затямить,бо за незнання цього на переглядах суворими ґенералами покарано буде його жорстоко...Запамятає необхідне й важне зі статутів,напамять,як молитви й ніколи ні трохи не зрозуміє ні принципу нової пушки і стріляння з неї і не зрозуміє сенсу й потреби армії, як сили для оборони народу й його орґанізації держави. А загалом уся ця наука й муштра придушить в йому й і його підсвідоме відчування боротьби,як двигуна життя,дасть йому уявління,що "зброя" рішає сама конфлікти боротьби,а "пани" грають у ній першу скрипку,а не він,вояк.

Мабуть всі молоді старшини,що зі шкіл приходили в касарню,з охотою творити свою модерну "общерусскую" силу,переконались в неможливости створити ту,як свідому,модерну силу і відходили від праці,стаючи звичайними урядниками-фахівцями лишень.Засвоювали традиції бути інспекторами дисципліни і зовнішнього вигляду тієї армії і через те ставали людьми далекими від мас касарень,яким тая,віддаючи "добре" пошану зовнішню й послух, і в той же час ставала чужою масою,сфінксом,якимсь незрозумілим.Більшість старшин не уявляла собі причини траґедії касарні своєї,а коли й довідувалась часом про дещо,то вважала то справою до їх не належною для розвязання,чи зясовання."Урапатріоти",яких було досить в їх рядах,ще збивали з толку молодих старшин,ширючи теорії,що причинами немов злого стану армії і їх держави є провокації жидів, соціялістів, революціонерів і ріжних инших

ворогів внутрішніх їх батьківщини. ці вірили, хоч може й позірно, що той "русскій человєк" є знаменитим вояком від природи, здібною расою як "русскій", на поступ, засвоєння всього і що тільки всякі аґітації злих чинників є перешкодою робити їм великі діла, ріжні для слави й добробуту своєї батьківщини. Фізично - богатирем є вояк "русскій" - думають вони ще. Не дивно, що часто старшини російські, порівнюючи свою армію з чужими /бувають на маневрах цих останніх/ роблять висновки ріжного роду ніколи не попадаючи в ціль, і впадають то в оцінку своєї або перевищену, або дуже неґативну.

А через це одні старшини хотять війни, другі бояться її, але всі разом мають затаєну думку все позбутись касарні, стати старшиною ґенерального штабу, командувати, а не вчити вояків, водити їх на муштру і в бої.

У вояків є бажання теж позбутись як швидче касарні, сяк-так відбувши належне число років, і зажити вільним життям, подальше від своєї "рідної" армії.

Ще одну суспільну ґрупу пізнав я хору в моїй державі, і через це касарня не була для мене ні місцем романтичного воякування, ні тортурами, а варіяцією установ, в яких я, бачучи причини хиб, посилявсь у своїм українськім вже світогляді сильно. Зробити / вояка "общерусскаво" не в силі володарі мої. Бачив я, що й тут, як і в школі, справитись "пани" не можуть з дійсністю і що держава їх дійсно у всьому тільки "колос на глиняних ногах"... І шукав я в Луцьку собі товариства якихось однодумців поступовців або Українців, та тут це знайти не було так легко, як і в тій моїй Полтаві. І навіть ще тяжче, бо коли там пробуджувалась вже, бодай трохи, периферія, тут особливий торговельний, завдяки близькій границі з Австрією, темп життя звертав всі інтереси людей, збіднілих іще більше, як у Полтаві, у бік заробітку.

Постой великої кількости війська давав відчувати себе: неділі й свята в місті проходили в атмосфері парадів, молебнів, військової музики. Торгівля йшла повною парою тут, бо заграниця купувала багато, але за копійки. Гуси, пірря, мед, гриби, хміль, ягоди й т.и. - йшло заграницю, але запівдарма. І край на загал був бідний. Самособою, що й тут, як і в Полтаві, фізіономія національна населення через пропаґацію школою, урядами, пресою "єдінства русскаво народа" - невиразна. Люди - потомки свідомих борців за свою культуру, за права своєї віри колись - сьогодні пороблені "обивателями", що не знають докладно, як воно там є з тією їх національністю. Життя немов її не вимагає ніде теж ніколи. Новобранці з сел ніколи не знають, хто вони по національности. Зате пишно розцвітають тут установи державні "єдінаво" народу. Поставлені добрі будинки тюрем, касарень, судів, прокладено кілька стратеґічних доріг, є й новинка - великий анґар з приготованими в нім аеропланами для очікуваної війни. Пишні церкви, собори прикрашають вулиці, віру православну використовується тепер для "обєдінєнія" тут володарями ще дужче, ніж у Полтаві.

Влізає і школа "панська" сюди всіх типів, але не вища... - та є там, у "Рассєї". Але й тут її успіхи тіж, що й біля Полтави. Бо нарід, стративши можність участи в політичному, громадському й релігійному житті свого краю, ховає ще свою мову, свої звичаї, мало зміненими від старих часів, і цим опирається "обєдінєнію". І в касарні знати силу місцевого відрубного народу нашого: чути

скрізь розмову на своїй мові,деякі підстаршини,коли бажають навчити чомусь вояків,то вживають теж своєї рідної мови,а репертуар пісень касарень на три-чверти український;і Москалі тут вчаться співати наших пісень.

Я не знайшов у Луцьку для себе товаришів однодумців в місті зате знайшов у своїй чоті своїх людей і з ними,за вправами,відводив душу.Я не відважився їх просвітити політично,але зробив щось у знайомстві тих із культурою нашою за проґрамом,який я й сам перейшов:почав із "Тараса Бульби" і кінчив "Кобзарем".Та давати читати книжечки воякам річ дуже,в російських умовах,небезпечна,можна дістатись "за ґрати",і я в піснях і оповіданнях про війни з Турками мусів малювати історію України своїм воякам в часі годин знаменитої "словесности".

Мушу признатись,що вивчивши співати "Стоїть гора високая","Реве та стогне", я не осяг,здається більше нічого,бо люди наші були в стані такому,що не надававсь вже для такої пропаґанди:з них Росія витравила потребу інтересів вищих до чогось,потребу національної чи громадської якоїсь свідомости.

Але час моєї служби короткої кінчавсь, і я знов мусів задуматись над тим, що власне,маю я сам далі робити із собою.А тих можливостей було не багато з освітою середньої школи для мене.Йти в урядники - було соромно,та й на це я не мав протекції й доброго письма... бо це ж була доба вже протекцій і доба,коли ще все писалось в канцеляріях від-руки.

Пригадував знов і тії думи нас "непанів" у Полтаві,куди подітись,чим занятись нам і нашим дітям... А в тій Полтаві говорилось про виселення на Сибір,орґанізацію толстовських хуторів,виїзд до Америки,або закінчення за кожду ціну бідним студентом високої школи.Про торгівлю,якісь підприємства - не думалось тоді серед нас,бо по-перше вважалось це низьким для інтеліґента заняттям,по-друге - через банкроцтво таких спроб інтеліґентних і не можливим. Цікаво,що більшість наших людей ніколи не могли зясувати собі причин такого банкроцтва інакше,як браком щастя,уміння,енерґії й не бачила ролі морозовського ситцю,кузнецовських тарілок,Зінґерових машин,Кірхнерових календарів,ситіновських книжок,як чинників,що орґанізовано нищать їх...Глуха,провінціяльна досвідченість!Блескуча робота "панів" над [redacted] зведенням інтеліґенції на стан мужиків,вірючих "в планіду"!Робота на розбиття людей на одиниці, колоніяльних рабів,яким свідомість потреби боротись обєднано за експлуатацію свого краю,його можливостей,не приходить навіть до голови.Модерним поглядам на державу є місце тільки поверховим у мас тієї інтеліґенції,або в редакції соціялістичного якось раю,по Революції. І я укладаю собі спробувати,як це зробило кількох моїх товаришів,пробитись до високої школи без грошей,а коли ні - йти в учителі кудись. Та цьому рішенню мойому так і не судилось здійснитись.В маю 1914.р. прийшов наказ затриматись зі звільненням прапорщиків до запасу "на неопредельонноє время".А слідом за цим нова навала вісток про війну опанує наші косарні.І ми тільки тепер станемо питати себе:Чому?Через що?Хто зачне?!Яка причина?І ніхто нічого не може собі відповісти на всі ці запити ані трохи.

Аґітується скрізь кимсь,що війну викличе злий,коварний,бундючний німець-

 кий цар Вільгельм, бо цей там у Европі натворив якось непорядку а Росія, як шляхотний арбітр, завше мусить прийти на поміч для розвязання тих там справ. Приятель Німеччини – Австрія виступить теж, але ця має бути розбита, бо вона власне не є ніякою державою в порівнянню, приміром, з Росією, бо ціла зложена зі шматків й має старого якогось там царя, що має ось-ось померти.

І швидко аж пахне вже війною... До границі стягається військо. Даються до порядку магазіни, запаси всього. А нас буде здивовано наказом, вже в липні, перекувати коней на зимові підкови – річ підозріла зовсім...

Ми стоїмо в лаґерях, в лісах під ст. Олександрією і є відрізаними від світу, мало що можемо довідатись самі. Газети армії заказані. Тому жиди, що додають нам мясо, овес, сіно привозять нам і чутки про війну вже, як подію, що напевно не буде. Ці не бояться війни.

Дні минають в якімсь новім дивнім для нас стані. Ми не уявляємо тієї війни й не знаємо, що нас чекає, як поставитись до неї самої; через це росте інтерес до неї. А її короткий перебіг, як то ми думаємо всі, не дає підстав турбуватись нам про продовження цим служби довге: повоюємо й додому за два, три місяці...

І загарає раз по обіді сурма в тихому, розпаленому сонцем лаґері, знані нам але тепер несподівані всех, команди: збірайсь, виступати! Ясно, що не на маневри, бо ці в літі не бувають, це ж ще липень. Замотаються старшини, старші командири, щось таємно шепочучи один одному, і зачнеться Содом і Гомора в нашому лаґрові. Все ж ми готові за дві години: все зібрано, гармати заряжені .. Виходимо на поле за ліс, тут вже бачимо піхоту цілої дивізії й кавалерію, поставлену довкола амвона, на якому військовий священник збірається служити молебен.

Станемо й ми вряд, знімемо шапки по команді "до молитви", почуємо ту й почуємо, що діється з коротких слів священника тих, що вже молиться про "побіду цареві й нашій родінє"... І ці його слова зрушать в мені, якось несподівано, усвідомлення, з яким я й піду воювати, а це, що "побіда" потрібна "цареві і його родінє", а не мені, моїй батьківщині й моїм воякам... І я з вояка стану учасником війни й тільки. Мабуть, з инших лишень причин, думає так і маса вояків, як це я.

По молебнові їдемо в Рівне. Оваціям нам тут немає кінця. Все населення міста кричить "ура", кидає квітами до нас, воякам дає махорку, бублики, напитись молока... Потягом їдемо до Луцьку й там 4 дні мобілізуємось. Знаменито працює військова машина, згідно секретного паперу, який наш командір батареї знаходить у скрині таємних паперів, що має напис: "відчинити в перший день мобілізації, рано". Папір той зазначає, коли й що робити з обрахованням на хвилину всього...

Третього дня ~~мобілізації~~ площа біля касарень роїться від мужиків, що з возами й родинами приїхали на мобілізацію*). Горілка заказана, але всі вони пяні, як на весіллю... хоч була то власне панахида для багатьох з них осібна, для инших: тому всьому життю, яке цим днем кінчалось на віки. Жиди постарались зробити запаси горілки ~~[illegible]~~, передчувши великий гешефт.

Праці нам старшинам багато. Про ворога не чути нічого. Та ми хоронені перед ним силою кінноти, яка пішла до границі ще з лаґерів. В місті рух і піднесенн

*) Фактично це була домобілізація, бо вже в осени 1913 року Росія мала покликаними до касарень три річники (біля мільйону вояків), але це зробила таємно і признала це в цім тільки в маю 1914 року, щоб настрашити Відень і Берлін, збавити ті оборонної відваги загодя.

І літає слівце нове скрізь:"шукайте шпіонів".Іх не найдуть ні одного,але омилів над невинними людьми допущено буде досить.
Раз розляжеться містом паніка:ворог під Луцьком!Зрушить наше військо на позиції,якийсь командір запалить міст в місті.Готова війна!Південня пройде у стра-
xy [redacted] й очікуванні,але ворог ні звідки не зявиться.Шпіони були,очевидно,зручними у своїй цій роботі й були і між нами,бо поручникові,що ліпив мапи таємні /тоді всі мапи до 10 верст були таємними/, було вкрадено всі з-під носа,у нас,в касарнях.

Нарешті кінець мобілізації...І ми машируємо,як то й сподівалося,на тую "лоскутну" Австрію,у напрямі через Радзивилів,не стрівши ніде ворога,аж до "казьонної" границі.

Инший вигляд будуть мати люди нашої дивізії тепер,коли глянути на них:споважнілі,серйозні ще,віддавші себе до рук старшини,як самособою,мудрих кермівників своїх у справах війни.Слухняність взірцева,витреваліcть всіх у поході аж дивна,лад і порядок і згода в нашій сірій групі людей 11 дивізії,що йде в бій аж на... Берлін і Відень,напросто [redacted] показні.

Під "казьонною" границею знайдемо забитого гусара австрійського і спіткаємо чотирьох полонених,які вестиме кіннота,але цих за ворогів ще не признаємо й,оглянувши їх детально,не уявимо собі нічого багато ще про того "ворога".

Остання війна Панколонії 1914.року

Тільки вже на поході я маю змогу подумати більше над тим,що діється,й де я опинився тепер ще.Для цього маю вже багато часу.Тепер немає для мене, як і для всіх вояків, днів,ночей,годин муштри,годин одпочинку,свят,немає й шуму оточення нашого днів мобілізації,а є похід,незалежний ні від чого більше,як наказів командирів згідно боєвої обстанови,а не тьми,свят,чи погоди.Немає й шуму люцького,піднятого війною навколо нас;ми йдемо вже порожніми тихими дорогами,густими,осінньо-тихими лісами поуз плантації тяжкого хмелю,що як альтанки дивовижні стоять скрізь,куди не глянеш і разом із тихими якимось селами,які загадково мовчки поглядають на нас,[redacted] чи пращають нас...ми вже й не хочемо бачити біля себе всього того шуму,своїх людей,чути їх розмови - не звертаємо уваги й на краєвиди,що нас оточують у "своїй" ще землі:ми люде, яких думи всі є там вже біля того слова - війна і в краю,де є той ворог... Спітніла,смердюча шкірою,хлібом,онучами маса піхоти,навантажена похідною ношею,сіра як ріллля осіння,суне вперід,поблискуючи зброєю,готова кождої хвилі до бою. Тисячі пар коней тягнуть за нею гармати,які волинське бездоріжжя своїми важкими колами розбивають в непрохідні стежки,по якім вже з великою намагою сунуть сотки буд на конях - санітарні вози,а яка тисяча возів, на вид легких,обозів із харчами і колони з набоями закінчує цю рухливу групу,що [redacted] зветься дивізією нашою... По всім головніщим доріжкам у бік границі тепер сунуть такіж групи від Ріги аж до Румунської границі,зрушені наказом Миколи Миколаєвича,зачитаним урочисто вчора всім."Від нині всі "русскія" армії переходять у наступ на ворога",писано було в тім наказі /не

46. посилаються!/,щоб осягти побіду ще й за цілі якісь визволення якихось там,знову,Славян /хто його знає,що то ще за Славяни такі й чому їх треба визволяти тепер з-під когось?/.Отже йдемо виходить воювати вже насправжки...Чому?За що?Що сталося? - над цим тепер ми не думаємо, "Царі родина" про це мають знати! Ми всі ще крім того діти епохи /а може краю?/, що визнаємо, що війна належиться ще й до таких необхідних і звичайних явищ,без яких сенс існування військ,держави,народу - немислимий. Через це ми не потребуємо знати про неї ясно нічого й не цікавимося знати: війна ще для нас,для декого,відбувається по волі Божій,хоч ми далекими є ще від містицизму.Всі ми,народи,зібрані тут - народи в історії своїй войовничі, і ми не від того,щоб не повоювати... трохи.Практичний сенс війни пояснює нам касарня, як заслужену кару ворогам нашим за щось,що тим,очевидно належиться,бо ж ми "найсправедливіщий,найпорядніщий народ царя християнського,православного" на світі!.. Обманути нас не може ніхто,ми воюємо за правду якусь!..."Так думає маса.Старшини рядові,на загал,не розуміють і не знають причин війни. Їх схема подій,що сталися - схема військова:цар мав підставу вступитись за Сербів,а коли його не послухала тая Австрія "лоскутна",самособою,що він мусів гримнути на неї війною,та ще й коли Німець загрозив "союзну" й вірну Францію",країну свобод,культури "прекрасну" Францію - приятельку споконвічну Росії".Підстава для війни вистарчальна і переконуюча.Сумнівів немає ніяких і на цей раз у старшини,що Росія йде за своєю традицією справедливошляхотною - арбітра світових подій...У цім всі вони так засуґеровані,що ніде,нам бодай,не довелося чути запиту,приміром,такого:а як би мала поступити Росія,коли б хтось з держав світу забив її наслідника трону?!Брак світогляду політичного у старшин сприяє засвоюванню примітивної такої схеми. І принято ними буде,що все впорядку з тією війною. Гроші "наситано" тепер старшинам повні кишені - отже кінець злидням, позичкам від жидів, тощо.

Військових ще цікавить герць зброї,як фахівців,їхньої з европейською. Тут теж не мало людей не вірючих у перемогу зброї,що йде за гаслом справедливої участи в війні.Так,чи инакше,війна буде виграна. Я задивляюсь на неї, як учасник тільки її,я знаю,що мене посилають мої "пани" якісь,ні скільки не цікавлючись тим фаховим герцем,для якого я не маю не ніяких данних,присуду,бо про тую европейську армію ніде ніколи нічого доброго не чув,не читав нічого й не знаю нічого я.Думати про кінець війни не вмію,бо не знаю як це буває,корюсь обставинам. Відчуваю лишень,що ті всі питання,крім того, мені чужі й не цікаві,щоб їх була а потреба знати.І моя голова занята думами лишень тепер про війну як таку. Не дивуйся, читачу, що людина, яка є, бодай поверхово, обзнайомлена з кл[я]совою схемою суспільного життя не реагує ніяк відповідно в цю хвилю: це тобі доказ ще один теоретичности цього світогляду для умов Росії, держави нерозвинених або знищених кляс. Не проявляється в мені теж реакції і свого національного світогляду, бо ж „батьки" дали мені найбільше можливе розвязання проблеми української у формі якоїсь „автономії" в Росії, ніколи свідомости визвольної боротьби. Жаковість якусь я все ж відчуваю, тому росте у мене інтерес до Галичини,як тая випадає,та українська земля,в якій було ніби то життя українське,не здавлене так ні місцевою владою,ні фронтом прогресивних акцій великої части суспільства, як у Росії. Що там робиться, як поводяться люди наші там?! У уя Моя цікавість до Галичини,мабуть,буде найбільшою з усіх зацікавлень моїх у той час;та ще вирісшому серед музейної старовини,малої боротьби шкільної - буде проявлятись вона в мені й серед боїв,в небезпечних ситуаціях так,що приміром,я буду забувати на них,коли побачу цікаву архітектурою церкву якусь,напис український,або матиму нагоду підслухати розмову місцевих людей,побачу якийсь образ у хаті,або знайду книжку біля розбитої школи,на-

47. шою мовою писану.Та ось я вже на Галичині,коли проминемо стовб з двуголовим орлом і казьонну будку.Не зрадить Галичина своєю зовнішністю моїх сподіванок бачити туює землю кращою,культурнішою,як тії мої краї,у хвилю вже,коли перейду границю її,а мій кінь,немов радісно заскаче по рівних,чудових шляхах,яких у нас ніде й по містах немає.Чогось нового,веселіщого,привітнішого своїм зовнішнім виглядом,стану я свідком,від краєвиду тієї Галичини.-

Наш і не наш це край:ті ж хатки по селах,в зелених садках,обнесені тинами,така ж "латана" від дрібних люцьких нивок жовта стерня піль біля них,поруч із великими плахтами "панських ланів" довкола пишних їх палаців,але вже не видко московських церков,згнилих стріх наших сел,похилених хаток убогих наших країв.Чистота скрізь і порядок на полях і на обійстях аж дивний. Не видко ніде ні клаптика поля вільного,з будяками,реняхами - все виужито під поле,а теє оброблене,немов нелюцькою рукою,а машинами.Вояки мої,селяни,звертають одразу на це увагу.На переїзді залізниці напис під наголовком:"Позір"...Читаємо його,бо він писаний кирилицею.Москалі не розуміють нічого написаному,кепкують зі слова "позір",що нагадує їм їхнє "позор" /ганьба/ і віщують Австрії той "позор".Для мене це перший документ про те,що мова українська тут живе вже в урядових справах...Москалі дивуються ще,що й тут у Австрії писано "па-русскі",хоч,самособою,покручено,бо ж хіба Німець може вивчитись добре того "рускаво язика"?!

Та ось чути,що ворог вже недалеко... за річкою Богом... Йдемо обережніще,за всіма правилами польових статутів... Розсипається на всі боки піхота, поруч шляху,й помалу,зганяючи силу зайців і куропаток,наближається,ще перелісками до того місця,яке гіпнотизує і хвилює всіх,місця,де є ворог якийсь і якось там чекаючий на нас...Перші стріли!Перші справжні стріли вже війни! Вони не тільки здаються нам иншими від нашого зміненого напруженням очікування,а й дійсно инші,якісь голосніщі і якісь більше вїдливі,як наші стріли.Тому,що розвідка передова установлює присутність ворога на другім боці, дивізія рехтується до форсування річки,зміняючи свій боєвий порядок.Однак всі перші спроби дістатись одразу на другий бік не вдаються,кваліфікується це новим слівцем "відбиваються".Втягується цілу нашу артилєрію дивізії теж до бою,який,покищо,проявляється стрільбою з рушниць слабою й більше нічим, бо,властне, ніде нічого й нікого не видко,скільки ми не намагаємося з батарей побачити. Видно лишень за річкою село,яке швидко зачне горіти,далі - будову церкви й будинок високий станції,трохи далі,яка зветься Красною.Ніякого ворога,ніяких рухів війська його,чи якихось ознак - ніде не видко.Але він там є,бо ось летять вже його кулі й до нас на батареї,але ми їх не боїмося ще,бо діяння їх ще добре не усвідомлюємо.Вони,ці кулі,цікавлять нас і там, де влізуть до дерева,як ось біжить кілька вояків і видовблює одразу з дерева,щоб подивитись,як тії випадають і,накресливши дати першого бою на їх поверхні,сховати,як дорогий талісман з війни...Старшини платять і гроші за них воякам,теж ховають,але при цім аґітують,що "сволочь австрійська стріляє не гуманною кулею",як то роблять вони,Москалі /у швидкім часі,однак,обидві сторони вирівнюються в цім/.

Отже десь дієтся щось,але бачити нічого не можна,хоч і терен є зовсім

відкритий для спостережень,за виїмком хіба де-не-де піль нескошеного хліба, що перешкоджає /думаємо ми!/ робити спостереження... А бій,кажуть,йде!Тільки,коли якась наша кіннота вискочить з-за лісу й,не будучи поінформована,що діється,спробує нас,артилєрію,заатакувати,чи може настрашити - нагадується нам кусочок маневрів... Мало не прийде до бою між нею й нами,але якось пізнаємо одні других і до нещастя не дійде,бо ми вже маємо, в один момент, яких 40 гармат повернутих на неї. Казали потім, що тая кіннота була п'яною.

За хвилю ще увага наша буде звернута на найбільш цікаву фахово нам річ - це ворожу артилєрію.Вона першою подасть про себе знати,випаливши кілька стрілів шрапнелями,які розірвуться високо над нами,полишаючи по собі ефектний слід червоно-білих плям диму на блакиті ясного неба... Шкоди ніякої,бо розриви її високі,так звані "журавлі".І фаховий присуд після вже довшого її стріляння,і все у той же спосіб,не буде корисним і добрим для неї.Признано буде зручність уживання нею барв ріжних,для розпізнавання від стрілів /білих/ наших,але уміння стріляти австрійських старшин буде висміяно,а через це на довго відношення до ворожої артилєрії буде скептичним,що відіграє велику ролю у піднесенню пихи Москалів-старшин.А коли ще за хвилю буде встановлено,що тая ворожа артилєрія не вміє вибирати й позиції для своїх гармат і буде розбита вогнем гармат наших,і коли піхота перейде на той бік та ще й забере цілу ту гармату до полону,не зважаючи на страшну відвагу вояків її,що кинуться під вогнем яких 40 гармат московських рятувати свою честь,так нерозважно підставлену командирами її для побіди Москалям,першої славної тут для них,австрійська артилєрія стратить на добре своє реноме. Ворог втече кудись взад,і наша дивізія безборонно втягнеться до ст.Красне.За радістю від успіху,шумом музики полків не буде масою військ звернуто ніякої уваги на те,скільки тут було ворога, як він бився,яку ціль переслідував.А тії спостереження вказали б на те,що ворога була тут жменя /бо окопів є дуже мало/,що бився він завзято /бо забитих/ наших сила/,що ворог тут не є з головними своїми силами /це був лишень заслон його/.

Уявляється "шлях на Віден" відкритим Москалям,і це пянить всіх.Не звертається й на деякі деталі цього пережитого першого бою,а тії тех характеристичні й незабутні, серед ранених австрійців є один,якому шрапнельна куля відбила цілу бороду,і він ходить,бігає від болю,з язиком,який теліпається вільно в крівавій масі мяса його шиї...;під станцією лежить сила ранених,яким немає ще ніякої помочі,бо санітарні колони за малі,щоб постачити дати раду такій скількости ранених;вояки лежать під станцією на землі,старшини віднесені до станційних покоїв,один з яких вже занала для себе сестра жалібниця /казали,що то жінка к-ра нашого корпусу - сестра ще з Японської війни/,яка не має що більше робити,як у товаристві старшин грає на австрійському вже грамофоні, австрійську музику.Забитих своїх стягають санітари до "спільної могили";австрійці валяються ще на полях,і біля них у сумних убраннях монашок ходять /поміж тими трупами й раненими/ - австрійські жінки,даючи поміч і молитву своїм воякам... Мусіли бути це віддані й відважні жінки,чи переодягнені шпіони!Одна з них

~~на з них~~

на з них є дуже інтеліґентною,бо коли ми забалакаєм із нею,вона вміє відповідати нам зручно,на наші простолінійні,воякські запити. Дивно контрастують вони з нашою першою сестрою на фронті, яка бавиться музикою в цю хвилю.

Поки не виступаємо ще далі,є час оглянути полонених,яких є жменька і які роблять враження якоїсь дуже хитрої маси,або забитої ще гірше,ніж люди в наших краях.Ще й через це враження від ворога Австрійця в нашої маси військ, спрацьованої вже трохи,не високе.Матеріяльні речі тієї армії,що тепер утекла й покинула нам їх,як коні,гармати,набої,ранці,рушниці - притягають більше уваги Москалів, і тії вказують одразу на брак переваги Австрійців у цім над нами.Все їхнє добро охарактеризовується старшинами як невисокої якости майно.Гармата мідяна,шлеї убогі,коні слабі,рушниці австріяцькі,ранці - смішні,казанці,дешева парада - висвітлюють тії воякам і переконують тих.

Свідомо чи несвідомо,але Москалі виступають одразу майстрами аґітації й опанування своїх мас і мають успіх.

За яких піддня спрацьована армія їх,піднесена вартість її у порівнанню до ворожої і хист її старшин над хистом ворожих...Очки надіті всім добрі,і всі мають тепер і запас доказів своєї сили і вищости для руху вперід.І з притаївшихся слухняних вояків вже одразу знов вирине дух прищіпленої в касарнях зневаги до людей /як "не русскіх"/ місцевих,а тепер ще й до їх армії, зброї й уміння воювати,і заллє маса тая,вже сміллива,дерзка,дороги,поля,села Галичини так,що придавить тую своєю не тільки застрашаючою масою /дивізії мають подвійне число людей/,своїм диким виглядом брудних,немитих,зарослих волоссям,а й погордою до всього тут живого й мертвого.

І Галичина відчує це і притаїться:хати її не відчиняться для зустрічі "братів",як то було очікувано,коли перед границею ще було сказано,що йдеться визволяти "братню Галичину з-під австрійського ярма",а люди її або втечуть перед "братами",або поховаються десь на час її маршу.Кіннота,що порозбиває жидівські коршми,крамниці й приватні мешкання тих - вкаже місцевим людям,що Москаль не знає церемонії і з міжнародніми законами не рахується а переводитиме закони своїх традицій,своїх звичаїв.

І грізною здається сила Москалів Галичині ще й по випитій воді,часто з усіх криниць якогось села,по числу зїдених коров панських /поки-що!/,по скількости застрашаючій зїденої бараболі й по силі обозів з майном,які сунуть за цією силою.А лютість командирів московських,опянених "побідами",яку бачитимуть люди,застрашать ще більше тих.Зайшовши в хати місцеві,побідники висьміюють тутешніх богів,це католицькі сумно-крикливі образи,яких тут повні хати,висьміюють наївну любов місцевих людей до свого цісаря,висьміюють фотоґрафії родинні,яких тут теж повні стіни.

А місцеве,рідне тутешньому народові,звернення "пане" візьмуть переслідувати навіть,одні через те,що,мовляв,це тільки в Поляків кождий "дзяд" є "пан",другі,що,мовляв,"пан" - це є понижуюче слово,якого в них,Москалів,немає,бо вони є найсвобіднішими у своїх поглядах народом на світі,а в своїй масі по селах і незалежних ні від яких "панів" людьми... Міраж російського життя одразу пнеться й на Галичину.

Вноситься смута в голови місцевих людей ставленням Москалів,вояків і старшин до тутешніх поміщиків і їх маєтків приватних.Хитра демаґоґія працює тут

чи психіки Москаля?! Маєтки панів тутешніх дається нищити аж до закладу в способи, які тільки дається, безкарно. Вояки набирають ріжного добра собі стільки, що швидко коням тяжко возити їх пакунки, а старшини крадуть /і вищі/ дорогі речі, відсилають фурами собі додому у такім розмірі, що на це вже мусить звернути увагу й сама влада терпелива. Немов вправляються вояки для майбутніх подій вже тепер, в р. 1914., на Галичині! Навала їх тепер є страшною! І якимсь дивним здається мені все те, що твориться тепер біля мене. Розум шукає висвітлення баченого й пережитого. Горить Галичина на сотки верст від підпалів, що аж моторошно стоїть від цих огневих мук невинної ~~[illegible]~~ землі.

Насамперед мою увагу притягає "моє" військо це, що так поводиться, так воює тут, в цім краю. Я зачинаю бачити його тепер характер, національну повагу. Особливо впадає мені в вічі поведінка й вигляд дивізій, сформованих на півночі. Виглядають вояки тих дивізій якимись свавільними, дерзкими, одчайдушними на словах, повними якоїсь дикої енергії... Перше враження від них таке, що розметуть на шматочки будь-якого ворога, що їм походи, марші, кулі, ґранати – це забавка. У відповідях і розмовах вони підкреслюють свою "інтеліґенцію", добіраючи слів з російської мови, яких вживає в Росії ґрупа босяків, прикащиків, телеґрафістів, коли виступає десь, як підробляється під "панів". З місцевими людьми поводяться ці вояки, стараючись показати їм свою все вищість, розуміння всього, як господарства, так і політики і підкреслюючи тим їхню відсталість, бідність, некультурність якусь проти них, Росіянами. У них страшна жадність до їжі і взагалі до всього чужого, однак вони не цінять речей і засобів якихось, як цінностей, набутих тяжким боєм за життя і вартих охорони або рівномірного вживання, чи експлуатації; вони цінять все відповідно лише до хвилевої потреби. Через це вони несуть за собою руїну маєтку, як приватного людей місцевих, так далі і свого військового /набої, коні, сідла/. Вони завидують кождому, хто щось має і хотіли б, щоб той з ними все розділивсь. Вони люблять, щоб їм помагав хтось в все ~~їх великих чинах~~, служив, через це вони звикають на товариську поміч і вимагають часто її, вживаючи ріжних арґументів примусу служити їм, покликаючись головно на потребу мати всім товариську солідарність. Наївшись, однак, такий вояк закидає хліб, сало кудись до трави, але прийшовши голодним, вимагає від свого товариша нагодувати його, ~~бо він голодний~~, коли той сховав собі якусь їжу. Окопи копають вони тільки, коли потреба в них конечна, инакше жаліють своєї праці для когось иншого. У зовнішности їх одягу є мійська акуратність, але чиста сорочка не є потребою на споді конечною... На словах вони всі герої, патріоти якісь, але згадують вже якусь свою "Расею", десь там далеко, на півночі. Старшин і ґенералів критикують скільки влізе, але коли тії їх дістають до своїх рук, тратять відвагу, критицизм, схилять голову покірно перед ним і понижено. Такими вони, як побачу швидко, і в боях. Перед боєм – "орли", ворог їм – ніщо, в бою – тратять кураж, відвагу і головно не зносять боїв довгих, де треба витревалости й упертости. Ентузіясти, але хвилеві. Люблять позувати. Люблять грати на вселюдських інстинктах, хитро ~~[illegible]~~ використовуючи ті у своїх еґоїстичних якихось цілях. Я пізнаю, що ці всі люди – Москалі і усвідомляю, що я цей нарід тільки тепер, на війні, по-перше бачу як слід і пізнаю як слід, бо в моїй Полтаві і моїй дивізії тих Москалів справжніх, як переко-

нуюсь, не було багато. Та інтеліґенція, урядники, що сиділи в Полтаві "на голові" мого народу, має риси цих "дітей" землі московської", але або хитро ховає їх, або є, як інтеліґенція, трохи зміненою у своїй природі. Справжніх Москалів у Полтаві, як бачив колись, коли тії приїздили за працею до неї /мостити вулиці, будувати доми, продавати морожене, дрібну ґалантерію і т. и./, але пізнати не міг, бо вони все жили відокремлено від наших міських людей і пізнати, я їх, як людей наших, не міг. Я бачу тепер вже й ґенералів, полковників з Москалів багато і пізнаю, що ції сильно відріжняються від таких же ґенералів і полковників, що походять вже з мішаних по крови /французька, німецька, італійська, польська, українська, кавказька/ інтеліґентів. У дійсних Москалів ґенералів видко виразно ще крови татарської, а в психіці-риси їх людей з сел і міст, а не від европеїзованих інтеліґентів загально російських... І ці Москалі, властиво, надають фізіономію і практиці військовій тепер, вони задають тон всьому тут на полях бою. Іхньої ж поваги діла бачу я тепер тут скрізь, але російської інтеліґенції ідей і проявів не бачу ніде в практиці тепер. Тих, про які колись серед молоді я наслухавсь багато, коли ті згадували про „гноблену людину".

Бачу виразно тепер, що то є Москалі або "русскіе", не дивуюсь відчужености нашого народу від "панів". Дійсну Росію бачу, нарешті, я довкола себе.

А трохи згодом пізнаю я ще й зі справ військових наших тепер такого, що теж ізмушує мене передумувати довго.

Идемо все вперід, з малими боями, великою намагою і великими стратами, а результатів покищо не видко ніяких таких, як було очікувано. Побіди немає й немає ніякої. Ворога не видко ніде солідного... Місцевий край – чужий, нам у всьому, край. А ще за якийсь час я бачу, що ми вже втомлені і якісь немов всеж згублені в цім, коли звязок наш з тилом пірветься близький. Воюємо ще далі, однак, немов в Африці якійсь: палимо села, так, що днями й ночами видко на багато десятків верст і вліво і вправо цілу фронту нашої армії, нищимо фільварки, їмо й пємо без кінця й дичавіємо...

Аж зачинає набридати така війна мені, і я кидаю й спостерігати, коли події її стануть одноманітними і я зрозумію причини хаосу мене оточуючого. Зверну вже більшу увагу тепер на тую Галичину, її людей, їх життя-буття, на край мій, який мене так цікавив. До того ж мені стає якось тяжко психічно в цій московській атмосфері, яка оточує мене. Тепер щойно приглянусь я до людей Галичини. Помічу, що тії люди тут якісь земні, якісь маленькі духовно, як порівняти з нашими людьми. Спочатку це здається мені неґативною їх рисою; я не від того, щоб прийняти аґітаційний московський погляд про гноблення люду в Австрії й затурканість його через це тут. Та швидко, на ряді ріжних фактів, я переконуюсь, що люди тії є культурнішими від наших людей, більш "нормальними" людьми, як ми всі, зі Сходу. Я кілька ночей і днів перебув у хатах цих людей і побачив, як наша українська селянська повага їх тут достатньо сцивілізована. Я побачив, що люди тут знають, хто вони, знають, в якій державі живуть, яка вона /добра, чи зла/, знають свої обовязки і права до неї і, що було для мене несподіваним, переживають події її й самі, хоч ріжно до цього ставляться. Як далекою є наша маса від цього, думаю я. Часом я чую, що вони знають дещо і про

 мій край і на загал не захоплені ним,бо знають,що влада царизму,"панів",у нас - є влада низча культурно за владу европейську,австрійську.Така поінформованість тут,у людей,мене дивує.Порівняння цісаря "їх" із царем "моїм" викликає в них знамениту нашу українську гумористичну усмішку-відповідь - ясну і без слів.

Коли від людей я дістану враження для себе радісне,то щодо їх добробуту, який я ще від границі вважав на підставі зовнішніх спостережень добрим,зміниться в мене на инше:я тепер скваліфікую його як цивілізовані злидні.Не буду,однак,бажави тутешнім людям наших злиднів,ні нашого ситого,але тупого добробуту.Ці цивілізовані злидні мені здаються ліпшими,бо помічаю я далі,як змушують вони людей жити суспільно,вірити в значіння суспільства,особистої участи в нім,хай лишень проявленням цікавости до його ріжних форм,які завершуються усвідомленням про життя цілоколективне краю,держави,народу.Люди тутешні мають його - наші ще ні.

Та йдемо без відпочинку далі й далі... Вже ми близько Львова.Чарує цей звук мене!Військові інформації надають ще й серіозного змісту теперішнього цьому слову:"первоклясна фортеця,над якою доведеться добре попрацювати,щоб здобути!" Думається однак,що буде взятою,бо ж Австрійці - це не суперник нам,що йдемо легко,відносючи побіду за побідою;ґазети бодай повні їх:в Прусії бємо,за Варшавою бємо,під Любліном бємо,на Буковині бємо а біля нас взято стільки міст,форсовано Дністер під Миколаївом,обсажена Рава...Успіхи немов очевидні і славні! Геть Австріяки від міста князя „русского"! кричать наші накази військові.

Я тішуся /мушу бути тут одвертим/,що побуваю у Львові і подивлюся на його,бо наш корпус вже 10-15 верст від його.Та несподіванка:не підемо через Львів,а від Водників повертаємо на північ,бо той Львів вже кимось взятий... Незрозуміла якась річ,знов!Ґазети заповнені прославленням армії за легке взяття такого міста,як Львів... а ми не бачили навіть патрулів якихось ворога біля його!Йдемо під Раву Руську,де,як нас повідомляють,точаться все уперті якісь бої.Бої тут дійсно упертими стають для нас,бо відчувається більша сила австрійських військ з великою артилерією.Кілька часу піде на ці бої,вибитою буде наша дивізія сильно /5 ґенералів її буде взято до полону, гармати тяжкі порубані Австрійцями/,щоб таки двинутись знов вперід на якийсь Сан... Бої знов припиняються.По цих останніх боях я вже уявляю собі добре, що таке,власне,за річ бій,з чого властиво і складається те,що зветься війною. Бій цей я уявляю собі просто:це яких 250 мужиків у ґрупах з нашого боку має розігнати,забрати до полону,відігнати взад ґрупу таких же з 250 мужиків австрійських... Найліпший спосіб для переведення цього є штурм,а це є рух на ворога з найблизчої можливої дистанції несхованих вже людей з криком "ура" або "гура" і з рушницями,багнети яких мають настрашити /часом і заколоти/тих,що пальбою з рушниць і скорострілів будуть боронитись проти цього штурму.Провадиться цей штурм там,де вимагає його потреба,яка виплива є з міркувань,які звуться тактичними або стратеґічними,а це міркуваннями,які виходять з великого комплексу причин самих ріжноманітних,специфічних,відомих через військові студії старшинам.Вони не парадні,ці бої,не показні,як на

старих образах – вони тепер приховані,на зовні сильно звукові.Я вже часто бачу ці операції і їх закінчення,зване штурмом,і романтизм боїв,ударів двох ворогів,щезає в мені,як пара з води.Бачу я,що піти на штурм раз,двічі,хай тричі,не будучи свідомим вищих приказів боронитися,можна,але ходити на штурм щодня,місяцями,а тепер,так ще й не відомо,чи не без кінця,аж тебе не вбють,або не покалічать,і тільки зпід примусу – це для несвідомої людини початок для міркувань ріжноманітних скептичного порядку.Бачити,як щодня рідшає твій колектив товаришів,яких,як забиту на ловах дичину,стягають потім на купи санітари,закопують де попало і як попало,втикають з кілків зробленого хрестика,з метр високого, і лишають без згадки,без уваги,в чужих полях – це початок нового відношення до війни.І він проявляється серед нас, цей настрій,[redacted] поважного вже до війни відношення;здається наперід у старшин муштрових.Бездушний по своїй природі Москаль,не вихований на прояви колективних відчувань – є у той же час великим у своїх чуттях до близь[redacted] ких йому товаришів з ватаг,спільних загонів для спільної акції якоїсь,спільників по якомусь терпінню чи нещастю /"братва","таваріщ"/ і тепер такий старшина бачить,довідується,як з його старшинської родини щодня відходить у небуття один за другим його товариші,як під Саном вже не видко в дивізії багато старих старшин,і він споважніє,затаїть в собі якісь нові думи і збавить зі своєї бундючности багато тієї,яку мав ще так [redacted] недавно,після оголошення війни.Маси ще не мають реакцій:між ними страшна втома чергується з проявами дикого свавілля або вірою у волю Божу і "грім побєд" в головах людей, з діда,прадіда вояків,ще держить її далеко від упадку настрою.Старшини бачуть більше на війні вже свою ролю найбільше відповідаючою за історичні тепер події чинника і найменше "плаченого" у той же час чинника,бо вони мусять дати своє життя на карту в той час,коли там ззаду всі ті дипльомати,міністри,ґенерали,нарешті й ціла держава і її честь, її культура не несуть в цю хвилю такої відповідальности,як вони,а осягають тії "тили" більше благ,як коли будь.І часом з їх уст я почую поперше на війні [redacted] тепер вираз нервового їх стану:добре їм наказувати,але як це виконати! Посуваємося до якоїсь річки, де чекаємо упертих боїв... Річка тая – Сан,сіра річка,не дуже широка,видно була укріплена ще в часі мирнім,як це бачимо біля Сіняви /Лажахівські форти/,але хоч ці укріплення тепер були приготовлені для бою /зрубані ліси,зруйновані будинки,що перешкоджають обстрілові,колючі дроти приведені до порядку/,їх не виужиє ворог а втече аж кудись за Ланцут.Машируємо з ним далі легко, до того Ланцуту,маєтку Потоцького. Але звідси тікаємо вже ми чомусь назад,й то так поспішно,що в нас ледве сили стає на це...Чотирі дні відходимо під дощем,якому кінця немає,ледво витягаємо гармати,кидаємо вози,тратимо силу піхоти,яка не має сили вже для таких маршів,а над Саном,де вже чекають на нас мости,твориться щось неймовірного від навали військ і страху,який охоплює нас через цю втечу.Мости будуть взірвані,ще в часі,коли деякі частини будуть на тім боці,й вони попадуть у руки ворога.Але ніхто нічого не знає,чому тікаємо.Стар[redacted] думають,що то велить стратеґія,бо ворога не буде видко ще й зо два дні перед нами,коли ми закопаємося на своїм березі того Сана...І коли ві

 закопаємося на своїм березі того Сана...І коли він зявиться нарешті,то тепер вже пічнеться дійсна фронтова війна,з усіма її плюсами й мінусами,а ми пізнаємо того ворога ліпше,побачимо його силу вже,хист і якусь упертість, більшу,ніж у нас.Стрілить він тут по нас і розривними кулями.

Марші до Сану й за Сан довгі,втомлюючі,не дають мені змоги зійтися,бодай на час,з місцевими людьми і зовсім не маю я ще нагоди спіткати якихсь інтелігентів місцевих,яких тепер я особливо хотів би десь стрінути,щоб пізнати трохи й тих.Дві спроби,які зробив був у цім напрямі в часі ще перед Львовом, обидві не були для мене цікавими.Раз я забалакав зі священником місцевим, по дорозі нашого руху,хотів від того щось довідатись про життя-буття Українців під Австрією,але той священник або був старим русофілом,або кривився тепер перед навалою,нашою,незнанням нічого і великим інтересом до Росіян і їхнього життя в Росії.І я з питаючого опинився в ролі інформатора того.Инший випадок трапився мені вже зі старостою якогось села,у якого я просив місцевих ґазет;цей залюбки оповідав мені про Австрію,про життя-буття під нею,про злу політику тієї щодо віддачі прав у краю в руки Поляків,через що прихід Москалів у Галичину не є для його подією радісною,коли й тії будуть держатись політики чиєїсь надвлади в їх краю,а не влади з місцевих людей... Инших зустрічів не пригадую собі більше цікавих,але почутих розмов цікавих наслухався я все ж досить,коли,приміром,Москаль вояк пікірувався з місцевим священником у спосіб,властивий дуже Москалям:що у вас?! - от у нас! Тоді падали з обох боків дискутуючих слівця ще покищо з обсягу порівнань життєво-культурної ріжниці "нас" і "вас",з яких я вивів для себе багато цікавих присудів.

Та на загал таких розмов,все ж одвертих,мало траплялось,бо Галичина ще була засуґерована силою і грізним виглядом московської армії.

А потреба щось знати більше звідкись про оточення,в якому я перебуваю, росла в мені ще тепер і від того,що перше події на війні зачинали набирати якогось дивного характеру /брак удару головного,великої побіди,наші відступи,страти,галас преси про успіхи,яких ніде не видко і т.п./,а по-друге - це все станеться для мене цілком нагодою,що я підслухаю раз у штабі дивізії нашої розмову,яка мене схвилює і надовго опреділить мої особисті інтереси "розвідчі" на Галичині:я почую там,що зі Львова одержано вістку,ніби місцева інтелігенція українська формує своє військо для боротьби з Росією, і це військо ніби має і виступити десь на фронті у своїх національних якихось убраннях ще,а не в загально австрійській уніформі,і в штабі дивізії йде дискусія,як поставитись до цього війська в разі захоплення когось з його до полону,?як до війська зрадників,чи вживати до його законів тих же, що й до цілого австрійського війська?..Голоси штабовців поділились,так само,як і голоси штабовців корпусу,як я про це пізніще довідавсь.x/ Була це чу-

---

x/Цей факт,який,можливо,що вдалося б ствердити й на підставі паперів,або з уст когось зі старшини зі штабів 11.дивізії й 11.корпусу - показує,що обережність УСС у той час не була зайвою.Спомини Галущинського.

тка для мене подією великого значіння,пробудженням великого інтересу і довгих шукань за інформаціями про ці легіони У.С.С.,як і скерованням моєї цілої уваги на зади австрійського війська й на життя місцевого люду,тепер для мене вже ясно,що активного і свідомого,хоч і мовчазного,через свою українську вдачу.

Я не міг довідатись про це військо від старшин штабу більше,бо це в ті часи було небезпечним для мене,старшини,малого й цивільного,я рішив шукати інформацій про його сам десь инде.І тепер збірав,шукав і платив великі гроші за австрійські ґазети,які десь хтось мав,або знаходив,і шукав в них собі інформацій.Вивчився через це розуміти польську мову,а німецькі ґазети читало й кількох наших старшин,які змалку знали добре цю мову.

Отже тепер я шукатиму за Україною на Галичині,це моє тепер перше й головне тут завдання на війні,далі я буду пізнавати Европу тую,з якою воюю,через її пресу.І наколи я нічого майже не довідавсь про українські справи з цих ґазет покищо,то про війну й "Европу" я довідавсь стільки,що ~~міг~~ може вже висвітлювати й иншим факти деякі швидко,які тим були цікаві,але неясні.Насамперед вдалося мені зясувати ситуацію військову швидко:виявилося,що дійсно на Марні Німці програли,але що Москалі програли теж скрізь по цілому фронтові - це теж ~~стало~~ було мені безсумнівним фактом.І стане для мене тепер це студіювання боїв цілоевропейського фронту,подій в Австрії,Німеччині,Росії,через ґазети, великою втіхою в тяжких нудних боєвих днях років війни.Робив я аналізу фактів всяких на підставі двох джерел,робив так,як колись зі своїм батьком рився у старих книгах,актах і документах по тих церквах мого краю.Пізнавав народи воюючі,пізнавав нові факти,пізнавав все те,що діється довкола мене, виправляв свої погляди наївного соціялістичного світогляду ~~того в школі~~ про десь далеко,над нами,існуючі кляси,боротьбу робітників якусь немов теоретичну,з якоюсь теоретичною буржуазією /довідавсь про цілі Росії/,виправляв хиби і світогляду свого другого,національного,засвоєного в культурницькім програмі,і відходив від Росії,її інтересів,а далі від війни.Я по-перше впізнав з цих европейських ґазет,що Росію,Францію можна розбити.Варто розбити, бо ж Росія - це не тільки "тюрма народів",яким тая не дасть ніколи свободи, а й загрожує свободі народів Европи,яких хоче повоювати.А я досі ще вірив, що то вдасться всеж нам щось вибороти,нам самім у ній полекшити свою долю, бо Росія є вічною...Тепер я бачив нові горизонти,нові способи визволення свого.Але що робити мені?Як,і коли це може статись,щоб Росія зникла?Якими способами це робиться?Може тим військом місцевих леґіонів?Алеж їх так мало на неї,з якою бється дві великі країни і ще розбити не може...

Та висновок всеж я зроблю:наша [redacted] доля залежить від висліду війни.Я робити нічого в умовах теперішніх не можу,але інформуватись,готовитись до тепер двох можливостей - мушу.Бачу я,що коли виграє Німеччина - щось буде ліпшого для моєї України,виграє Росія - може бути і зле, і добре:залежатиме від /я,грішним ділом,всеж не покладаюсь на свої сили/ від волі російської поступової інтеліґенції.Але,де тепер ця остання?!

Незнати,де є і що думає вона поки-що мені!

56. Та відчую я однак тепер знов ще більший свій розрив із Москалями урядової Росії, їх новою війною, їх турботами, жалями і радостями. Я більше знов приглядаюся до життя своїх людей на Галичині, але й його зі загально політичного стану не ідеалізуватиму дуже, коли довідаюсь, що й тут мій нарід теж досить поневоленим від надвлади над ним чужих народів, національної й економічної...

І тут він пасивний субєкт в подіях великих чужої йому держави, хоч і більш культурної, цивілізованої, як моя Росія.

Я "хожу тепер часто в нарід", а під Саном, у селі Доброму /Ярославщина/ охрещу дитину, дівчину Ганну Головинчик й буду мати свою хрещеницю у цім краю /у книгах церкви цього села мусить бути мій підпис/. Чи жива, здорова моя хрещениця тепер?/Не минаю вже старост, господарів, священиків, щоб не побалакати. Та моїм стикам зі своїми людьми прийде швидко кінець, коли Москалі по впертих боях якось перейдуть знов Сан, і я попаду в край, населений вже Поляками. Цивілізовані злидні цього краю будуть вже страшніщі, як у Галичині. І військо наше тут зявиться, як кара Божа для людей, коли буде відбирати місцевим людям їх одиноку й найдорожчу поживу "землякі"/бараболю/ у страшній, як усе, скількости. Московське постачання зле постачає свої війська, свідомо, чи несвідомо - не знаю, і вояки, голодні від великих маршів, видирають напросто місцевим людям тії "землякі", що в памяти всіх учасників світової війни стануть річчу памятною більше, ніж дороге золото чи гроші, коли вони бували голодними. Старшини не перешкоджають цьому обдиранню місцевого люду, обіцяючи тому, що Росія є такою багатою, що нагодує тих, аж виграє війну незабаром, досита.

Злидні цього краю, який ми пройдемо аж до самого Кракова, для зачинаючих від втоми і страт твереже більш придивлятись до всього вояків, стануть нараз фактом для пересвідчення тих, що в цих краях Австрії власне не має чого шукати багатій Росії. Москаль звичний є дивитись на чужі краї "з апетітом", і тут з його мас вилізає формула, несподівана для його вождів, в яку він укладає своє відношення й розуміння війни: нащо нам ця обідрана Галичина? Хіба в нас мало своїх злиднів? Шляхи добрі, але їх їсти не будеш! Чому власне воюється тут?! Він висьміює й тут звичаї місцевих людей ходити до костелу в гарних убраннях у неділю. Кепкує: "пан наїсться бараболі і йде гнути шию перед кьсондзом. Дійсно: на зовні шовк, а в середині "щолк"/порожнеча/!"

Вносить і тут він смуту до людей, агітуючи проти католицької церкви, кьсондзів, панів, звичаїв місцевих, кепкує з їх мови, але й сам, як сила військова, розкладається потроху вже теж. І тутешні люди не будуть так задавлені його навалою, бо тут не було й русофілів, які ще перед війною силу й велич Росії розмалюють народові сильно, але відчують, що той нарід є якимсь дивним народом, не подібним до инших... Будуть згоджуватись, що він є диким і примітивним, за намовою своєї інтелігенції, і вивищувати себе над ним, а через це впливу його розкладовому дуже не піддадуться. Злидні Польщі на Москаля зроблять однак велике враження скрізь. Під Краковом кінець нашого маршу на північ, бо це - фортеця, яку немає чим взяти одразу. Кілька крівавих спроб зробити - це не приведе

57. ні до чого. І подивившись на краківські вежі костелів здаля, з досадою, що не-вдалося до його дістатись, відходить армія Москалів знов назад, аж на Дунаєць чомусь, чого – ми ще не знаємо знов.

Та відходить вона вже й зі запитом тихим, коли буде кінець тієї війни, відходить без старих старшин у піхоті, зі втомленою вкрай масою, байдужою вже на гасла касарень і патріотичної пропаганди, мала числом і зачинаючою мати свої вже погляди на все, що діється тепер, не слухаючи (дуже вже) своєї влади, питаючи: Чому Австріяки, навіть, так завзято борються, коли Росія йде карати справедливо Німців?

4. Погром військ Панколонії.

Мойому корпусові вже не доведеться боронитись на тому Дунайці; його буде швидко перекинуто під Перемишль, з якого Австрійці спробують зробити втечу в бік Карпат. І я знов опиняюсь на Галичині, але тепер не маю знов багато часу для своїх шукань інформаційних, бо попадаю в оточення постійних боїв і тут перед Перемишлем і за „Відень" в Карпатах, біля Турки. Тут в цих горах, в які я поперше вступлю, буде видко, що діється щось серіозного військового з боку Москалів. Військ нагнано сюди страшну силу. Нові дивізії, нові поповнення, сила артилерії, обозів – немов це знов серпень 1914. року. Причина цього зясовується швидко: тут тепер Панколонія збирається нарешті на ґенеральний бій з Австрією. Хоче дістатись через Карпати до тієї Австрії, однак про це не говориться одверто... І взагалі тепер про бої говориться вже мало, а "славні" побіди початку війни ніхто навіть не згадує, коли бачить, що, власне, війна тепер щойно починається вже, як слід, коли було вже виявлено плян ворога, його розташовання сил і коли кожда сторона побачила ясно другу сторону, ідучи тепер вже не напомацки (Кавалерія російська оскандалилась – не зробила тієї розвідки враз, на початку війни і це стоїть тепер дорого Москалями: втрачено час і кадрових вояків вже.)

Отже, тепер, тут буде удар Росії по Австрії і крім того герць національної стратеґії її, що виходить від вождя її військ Миколи Миколаєвича, зі стратеґією віденських ґенералів. Штаб Москалів думає, що ще тут буде легше прорвати тепер вже неперервний фронт ворога, бо той взаду має якусь Чехію, що поможе Москалям чимсь і побіда над Австрією буде одним махом осягнута, бодай тепер.

Та пізно було задумано йти на Австрію цим шляхом і зле вирахувала обстановку стратеґія національна Московська... Вже немає військ, які б йшли, куди їм накажуть – вони в могилах Галичини, у шпиталях, а тут – це величезна мама сіра маса, слаба духом, слаба фізично, мало витревала, мужиків з сел Росії. Безконечними крівавими, незручними здебільшого операціями зачне вона довбати добре вже укріплені австрійські позиції гірські, затягне час прориву того, а в цей час меткий стратеґічний розум ворога приготовить її удар на задах з того Дунайця такий, що позначиться погром Москалів цілоармійський, а не лише диверсійний. Німецький ґенерал Макензен виконає герць з Миколою Миколаєвичем і погромить того так, що вже більше ніколи армія Панколонії не буде в силі віддячитись ворогові нічим. Цей перший і останній ґенеральний бій, свідомо вже кермований з обох боків, приготований рішить долю Панколонії на все. Її "національна" армія і її національна стратеґія будуть побитими раз на все.*) Покотиться її армія тепер близче до Петербургу, Києва, а не Відня й Берліна. [illegible] Заміесць блиску-

*) Стратеґічна ситуація для Росії в цей час представлялась так: Хитрий Москаль, передбачаючи поразку Франції ще в перших днях війни, хотів опертись за природні позиції на Віслі і Карпатах. Для цього створив дві групи армій: армія Жилінського мала опертись силою 20 дивізій піших і 9 кінних об тую Віслу, армія Іванова (чотирі армії) силою 40 дивізій піших і 15 кінних мала опертись за масів Карпат. Довідавшись про головну навалу військ ворожих на Францію відважилась Московська команда на наступ, однак, а не оборону себе але потерпіла страшну поразку у Східній Прусії, де армія Жилінського була зліквідована, а на Галичині, на шляху до Карпат три армії з групи Генер. Іванова були вибиті методично дійшовши тільки до Львова, а четверта біля Красніка навіть і прорвана двома головними австрійськими арміями ген. Данкля і Ауфенберга. Отже на півночі тікає рос. армія за Віслу, а в Галичині пробує дістатись на її Карпати, тепер це тому, що Німці програли на Марні а Австрійці виявили присутність своїх головних сил, не на шляху головних сил Московських, трьох армій їх біля Львова, а за Краковом.

чого походу вперед - панічна втеча мілйонової армії назад кудись без огледки.

Зрозуміє значіння цієї поразки дехто в Панколонії /примірон Распутін/, буде жадати усунення Миколи Миколаєвича й [redacted] заключення негайно сепаратного миру з Австрією, але "пани", як і в старій своїй державно політичній роботі, ніколи не бачитимуть дійсности і не рахуватимуться з нею, так і тепер, стративши міліони полоненими, забитими, силу майна /цілі дивізії не встигли втекти з Карпат/, будуть провадити війну далі, посилаючи на фронт нові мілійони мужиків на убой; на щастя їх ще [redacted] старих річників мається в Росії досить, і вони утримають фронт. Але не будуть вже Москалі тепер учасниками війни рішаючими, а додатковими, бо будуть діставати з Метрополії /Европи/ накази, коли, де й як наступати, чи відступати. І зачнеться для Москалів позиційна війна відтинку головного фронту французько-німецького на заході, ляже в ній ще не один мілійон людей, коли треба буде на вимогу з Франції рятувати ту, або її союзників, теж слабих і битих по черзі, пробувати проривати позиційні укріплення ворога, досконало зроблені, знаменито вибрані, модерною зброєю новою /мінomети, підкопи, цепеліни, ґази, "берти", аґітація, аероплями/ боронені. Не жалітимуть людей "пани" будуть штурмувати ці позиції ворога, бо відмовитись від цього вже не мають сили, залежучи від тих своїх "союзників".

Кинеться Панколонія й собі здобувати ще й ці модерні засоби борні, дістане їх трохи, заплатить за це ще й грішми великими, бо "союзники" даром не дадуть їй нічого, але вижити й ці засоби не зуміє далі, бо її маса, не маса европейська, її ґенерали не европейські ґенерали, а крім того не буде її військо мати вже духу для такої війни, тяжкої, [redacted] крівавої, потрібного. По погромі на Карпатах і Варшаві воно вже не розгнуздана, дика по своїм чинам, маса самовпевнена часів походу на Львів, а роздавлена психічно, зморена мужича маса.

На Галичині місцеві люди так одразу запримітять цей перелом у стані Москалів і змінять своє відношення до тих. Вартість боєву і силу зброї [redacted] російської стануть ~~навіть~~ вже й висьміювати /навіть сельські баби/, коли будуть мати змогу порівняти силу люцьку обох сторін і забезпечення тих обох сторін потребами військовими. І колишня грізна навала Москалів на Галичину стане [redacted] тепер лишень згадкою про якесь непорозуміння, а люди галицькі, почувши стогін тих тепер від війни, поставляться до них, як до бідолах, яких вони розуміють ще й тому більше, що знають, якого мають тії царя, яку владу мають терпку там у тій Росії некультурній, що людей ні в чім не вміє ні шанувати, ні дякувати. Леґендою про брак набоїв спробують підбадьорити Москалі своє військо, але марно: військо знають, що річ не в набоях, яких у часі бою було досить і забракло лише у часі відступу трохи.

І між військом Панколонії і [redacted] місцевим людом, теж зубоженим, замученим вкрай війною, експериментами русифікації, переслідувань національних і релігійних /від своїх і Мадярів/, встановиться новий контакт взаємної часом помочі, послуг і розради: вояки [redacted] московські будуть помагати місцевим людям орати, сіяти, будуть годувати, одягати тих - місцеві будуть загрівати вояків, змерзлих від походу, переховувати дезертирів, а де не де місцеві жінки зачнуть і жити з вояками тими, як з чоловіками.

Великим є Москаль у своїм пониженню, але бридким у своїй силі... Тепер він вижиє своє пониження, знайде формулу нову для його скваліфікования, заговорить про взагалі людину, про непотребу воєн, про насилля "панів", ґенералів, про

59. спільноту інтересів всіх бідолах світу...Він фальшує - йому легко робити таку еквілібристику.Инакше б він заговорив,коли б чувся на вилі!Не розїсть психічно всеж люду Галичини цим, бо той ~~але~~ прийме тепер,по погромі, ~~маса Галичини~~ до військ Москалів, инше тверде відношення.В рядах інтелігенції місцевої йде теж процес переоцінки. ~~Там~~ І зявляється знов старе відношення свідомих людей Галичини до Росії.Там переконались тепер,що Росія є нижчою у всім проти Австрії,слабіщою військово,нездатною в адміністрації,нездатною в культуртрегерстві,напросто країною ще мало цивілізованою життя,під якою жити було б мало радости...То, що тая має якусь там свою літературу велику,якусь там культуру своєрідну,то є Росія окрема,але тая Росія мас,урядів,війська не може витримати найменшої конкуренції з їх Австрією,державою европейською.Що вона є багатою ніби-то, правда,але виужити,розпорядитись тим багацтвом теж не уміє. Я стану свідком бою за ці погляди людей місцевих вже й з Москалями,двічі навіть одвертого.

Відходили ми знов зпід Станіславова далі до своєї границі.В паркий день я зайшов з "ока" батареї напитись чогось до двора місцевого якогось господаря,майстра від виробу гуцульських деревляних мисок,топірців...Ніхто не спіткав мене на подвіррю,двері будинків якого були щільно зачинені,кури,гуси звичайно поховані і,побачивши якось,що ніби з довгого одного будинку /майстерні/хтось глянув на мене,я застукав різко на двері.Тії відчинились не швидко і я дістався дійсно до майстерні,в якій було троє мущин /двоє хлопців,один старий віком чоловік/,які мені відмовили не тільки продати молока, але й не рухались,щоб дати напитись води.Я може б і пішов від них ні з чим, коли б не звернув мою увагу поперше на верстат для праці,а подруге на образ Шевченка,висівший на стіні,вже "вільно" тепер.Глянувши на Шевченка,я чомусь сказав:сумно дивиться наш Тарась сьогодні!Немов електрична іскра пробігла по обличчю людей,хазяїв ~~тих~~,коли вони це почули і,відважившись,почали питати мене:звідки я знаю Шевченка?звідки я родом?Хто я?...За хвилю - сир,молоко і груба пляшка горілки були вже на столі переді мною,а розмова наша була одвертою.Люди ці кляли Росію і її перебування тут довге на Галичині,як тільки могли,і тішились,що вона таки тепер тікає...

Та це не був кінець прояву нелюбови до Росії цих людей:за хвилю нагода дала мені можливість побачити ще й инший прояв цієї зневаги до неї.Рипнули ворота...Господар глянув вікном швидко й кинув нервово ~~до нас~~:"Ой,лишенько,ворог мій лютий йде!"В першу хвилю я думав,що там якийсь сусід ворог,як то буває на селі,йде,але,глянувши,побачив піхотного вояка Москаля з рушницею,чогось тут шукаючого на подвіррю мого,цього господаря.Тепер я зрозумів слова майстра,схвилювавсь сам,але,вийшовши на двір,післав геть на позицію того вояка. Я розлучився з цим господарем,купивши від його дещо з його виробів за великі гроші,бо дешево дістався з ситуації для мене,самособою,тоді небезпечної /свій денник я стратив в часі революції та села і прізвища ~~людей~~ цієї людини згадати не можу;може вона пригадає мені себе,це прочитавши?/

Инший подібний випадок стався в Теребовлі.Відпочивали ми в школі,на кінці її,в якій був ще учитель з жінкою й донькою,місцевий.Прізвища його теж не памятаю,тямлю ще,що донька його звалась Зенею.Від довілля молода старшина схотіла влаштувати вечірку-забаву в ній

схотіла влаштувати вечірку-забаву у тій школі з танцями і співами запросивши місцевих людей /головно дівчат/ на неї.Добре б була кінчилась цяя вечірка,коли б нагода не звела,вже за вечерею,вчителя тієї школи з нашим капітаном до дискусії на політичні теми.Капітан був досить освіченою людиною,мало військовою,але зате політично грамотною і російським патріотизмом "єдінонеділимця" напханою особою.Я стежив за їх розмовою уважно,аж поки не почув такі слова з боку капітана:"ви всі тут по боці Австрії,ви нею задоволені... щож робити!Тоді нам не лишається нічого більше,як змусити вас пізнати нас більше,щоб ви переконались,що ми нічим не гірше Австрії а може в дечому й ліпші від неї.Ми це можемо зробити легко.Переселимо сюди до вас наших "корінних русачков",ви познайомитесь з нами ліпше...Ми ж заберемо вас всеодно!"

Учитель той не був так шліфованим у розмові і дозволив собі запитати капітана іронично:"[redacted] А як це зробите?!Чим?!.." З цього виріс скандал.Встав на ноги капітан,крикнув на цілу хату:"Що ви собі дозволяєте! Це дерзость!Я не дозволю тут за столом старшини подібних натяків!"Виліз зза стола гнівний капітан і пішов зі скаргою до командира батареї,як господаря вечірки.Цей був поваги флегматичної,вояк,фаховець,не взяв до серця близько тієї скарги й тим ще більше розлютив капітана,який вже подавсь до свого покою й замкнувсь у нім.Вечірка однак зіпсулась.Учитель забрав свою родину, відходив,а через це і всі місцеві гості теж прощались.Догра,однак,була цього інциденту не в цім розході гостей,а в тім,що тепер ми всі счепились до дискусії на тую ж тему й напали капітана,вказуючи тому на факти з окупації Галичини,які не могли не викликати в учителя инших поглядів.Виявилось,що всі ми,старшини,знаємо,що діється довкола нас.І на цім ще не був кінець цієї історії:капітан ходив другого дня зі скаргою на вчителя до дивізійної контррозвідки,а в часі,коли сніг,несподівано випавший,замів дороги,хотів пігнати того з лопатою відкидати його,але ми,старшини,всі вступились за вчителя.А я вже й посварився з ~~ним~~ капітаном,порушивши собординацію навіть,і викликав у нього цікаве для себе признання,коли той мені кинув:"ти теж,здається,одного поля ягода з тим учителем!Я це помічаю вже давно!"(Між иншим,я пригадав йому,як у с.ДубБім була нами розбита "Просвіта" і до її будинку поставлено наших коней.)Тільки наш вимарш на фронт скінчив цю справу,а наказ жінки того капітана в листі помирив знов мене з ним,щоб ми не зачали далі вже,щодня дискутувати на політичні українські теми тепер,які живились у нас статтями й фактами з ґазети "Новоє Время",яку виписував собі капітак,а тут на фронті ріжними фактами і швидко ще присутністю проти нас під Сосновим українського війська.з Галичини.На цім спинюся трохи більше,бо бій з ним був і душевним боєм для мене,

По відпочинкові ми маємо наступати на відтинок,який займає воно.Маємо зачати від штурму Бурканівського лісу - це укріплення,яке військова наука визнає неможливим до взяття.І хтось тепер велить його взяти.Сил,правда,багато в нас:два з половиною корпуси піхоти,корпус кінноти й сила тяжкої артилерії. Всі старшини наші з цікавістю чекають висліду цього бою,по довгому бездіяльному нашому пересуванню,першому після погрому в Карпатах,тому грізному.Я цікавлюсь ним ще й тому,що хочу щось довідатись,почути або,може,й побачити,ці-

кавого для себе,коли знаю,що перед нами українське якесь військо.Мою цікавість збільшує ще командир нашої І.батареї,малорос,підполковник Перевалов, ґенерального штабу старшина,який служить в батареї по своїй охоті,щоб війну "бачити і зробити зблизька" і який "все знає і все чує",і який тепер кидає слівцями ядовитими скрізь,що серед ворога є "сволочь украïнская,здешняя", яку б варта було взяти в полон і постріляти.Він в українських справах,як бачу,поінформований "як слід" і диспутує теж часом на цюю тему,по перечитанні статтів того ж "Нового Времени".Він має охоту поговорити з полоненими Українцями,якщо тії будуть,особисто.Він часто говорить з полоненими ріжними,розвідує дещо в тих,аґітує серед тих,знайомиться з орґанізацією австрійської армії через них.З ним я дуже обережний,бо знаю його штабову,бундючну вдачу, коли говорю про українські справи,то обстаю їх з позиції культурних вимог для народів Росії,як це є в Австрії.Ми часом з ним і полаємось,але незабаром зблизимось з деяких причин і на деякий час.Та підемо за наступом,який вже зачинаємо.

На Бурканів і вправо від його від Пanталіхи він не повівся,як і можна було чекати і тільки вліво під с.Вороненкою вдалося Москалям пройти за австрійські окопи,однак не на довго,бо кинута в прорив дивізія кінноти,не зробила нічого,а піхота втекла назад,коли жменька Австрійців зі скорострілами загородила їй дорогу /під командою дра Репецького,здається/.Наступи будуть повторені і повторені,аж поки не будемо ми вибиті знов наполовину.І знов велика невдача! Устанеться диво тепер: Зривається старшинство нашої бриґади до критики стану речей,орґанізації бою,його ведення,і наша кватиря нічна,в Брикулі Новій - це вечорами клуб дискутуючих.На загал визнається,що є зле з піхотою,яка не може тепер у такій силі навіть щось робити навіть з військом добровольців австрійських. Але дальше стін нашого покою наше незадоволення не йде,бо за це б ми дістали від якогось полковника пішого так на горіхи,що навіки б відмовились критикувати його військо піше.Подумати тільки,що піхота Росіян не є ліпшою у світі піхотою!Вам стане страшно від кар,які на вас чекають!

Нервують нас ті Австрійці своєю самоупевненостю, бо навіть щось кричать з окопів образливо нам,а вечорами їх музику цілої військової капели чути /зза Буканівського лісу/ далеко за наші окопи,і серед неї ми пізнаємо знайомі мотиви пісень російських і "гопака".Це так нервує мого командира батареї,що той наказує стріляти в той бік,звідки чути тую музику.Зманює наших,каже він,підлий Австріяк веселою війною там!" Я цілими днями сижу то на "Могилі",то в передніх окопах,дивлюсь кудись,переживаю хвилі страху,коли мене обстрілює 35 см. "берта",новинка ворога,заведена і в польових боях тима,яка не робить ніякої ніде шкоди,але пригноблює наше військо сильно.Часом,а це рідко буває,я вибігаю зі своєї схованки до доріжки,якою ведуть 5-10 полонених і питаю їх,чи не будуть тії УССами,але тих немає.Теж робить і той полковник Перевалов,в иншому пункті. У піших своїх вояків питаю за ґазетами ворожими, обіцяю тим добре заплатити,коли тії щось принесуть такого,але марна надія. Немає ні вітру,ні хвилі з нашої України!"Це мене дивує й нервує.Я так і не дочекаюсь зустрічі з УССами,бо раз вечером розірветься біля мене,стоючого

62. на батареї, важка бомба австрійська і я, ранений в ногу, поваливсь на землю. Чия це була бомба? - думаю я в шпиталі... І додумуюсь, лежучи до того, що й з тими нашими Українцями військовими таксамо немає жадного контакту тут тепер через окопи, як і в моїй Полтаві між "батьками" і "синами. Ті там працювали щось, ці тут воюють якось, але нам на цей бік не подають вістки, не вживають ніякої аґітації, не інформують нікого й нічого...

А це була хиба! Бо чим мав жити Українець-наддніпрянець, коли проґресисти російські стали урапатріотами, "Українці-"батьки" кудись зникли, преса українська зникла, заказана владою?! Міг жити тільки "вітрами" з тих країв, де Українці не були гнобленими, а може й відважитись на чини якісь, які тоді б мали велике значіння, або бодай приготовитись ліпше для прийдешніх часів, школою тих Українців, які жили і працювали там вже над чимось, реально. Я особисто живився в цей час ще статтями "Русскіх Ведомостей" п. Білоуса, в яких у поважному і прихильному нам тоні раз-по-раз писалось про наше українське життя. Але це була теорія все ще! Може більше свідомих Українців-вояків дав би фронт, коли б інформації з "того боку" були орґанізовані ще за світової війни. Можливість для цього була "там" - ніякої у нас Наддніпрянців. І ця друга зустріч моя з УСС-ами /перша біля Галича/ не дасть мені нічого більше, як лишень вістку, що вони існують і вміють битись, як каже, один наш старшина, за „якусь паршиву Австрію."

Цікавим би було оглянути накази мого корпусу з тих часів таємні, що ті писали тоді; я їх не мав ні разу, бо в ці часи ще накази такі були довірочними, тільки для вищих командирів, нам малим їх читати ще не доводилося. /Архіви мого корпусу зложені у Бердичеві були/.

Коли наш наступ було через невдачу припинено, а мій корпус взято на відпочинок і поповнення на тил, я, видужавши, поїхав на відпустку додому й міг приглянутись трохи й тому, що робиться у запіллю нашого краю. Тут теж не було весело. Насамперед вразив мене безконечний хаос по станціях від мас поодиноких вояків, їхавших не знати куди й за чим, безкінця. Цілі дивізії таких вояків товклись скрізь по станціях і уявляли з себе масу, з якої різко виступало дві ґрупи вже: одні уявляли з себе мовчазних, немов тупих, забитих людей, які настрашені війною - щось у нутрі свойому переживаючи, уникали від неї і навіть розмов про неї і вичікували з фронту вісток не про побіди якісь там, а про замирення; инші - це якась розхрістана маса балакунів, страшних героїв, завзятих вояків на словах, вічно балакавших про свої геройства з війни, гравших у карти по-під усіма станціями й ухилявшимися від поїздки на фронт часто під фальшивими документами, фальшивими інформаціями командантів про те, куди їм треба їхати /з рядів цих вийшов Ворошілов/, жили часто жебротою в молодих старшин, радо дававших їм гроші, як "героям" заслуженим, і обкраданням їдучих з фронту вояків і...старшин, грою в карти і річами. По старшинських вагонах - флірт і карти. Ніде не чути здорових, серіозних розмов і серйозних вождів мас, а якесь легковаження усім, бадьорий придурковатий оптимізм. Але бундючно вже виступають тільки командири окремих частин, - вони поцяцьковані густо відзнаками ріжних геройств своїх, як особистих, так і загальних їх частин. Їдуть вони здебільшого.. "в Росію, "дамой", хоч станції Жмеринка-Київ, теж "в Росії"... Для вояків і молодших

63. старшин вони небезпечними, бо за невіддачу пошани, неувагу до них, невміння Їм щось відповісти – вони і тут на станціях накидаються на тих, як колись у
браком дисципліни висвітлюють вони невдачі фронту і вимагають її з зовнішності.
касарнях. Ці ситі, добре вдягнені і головно самоупевнені – хоч і Їдуть з армії, яка розбита й не доказала нічого. (Студіюю їдучи старшинство і) Бачу, що для його вже фронт – це на загал точки двох барв, Їх особистого життя пункти подій: Злі, де не було розваг, карт, добрих кватирь, Їжі, спання, де сильно вимагалась служба й де сильно нервував чимось ворог; і добрі, де все це було у такім вигляді, що не було турбот і небезпеки. Не чути фахових ніяких розмов, а коли хтось десь Їх зачне, то проявить дилетантизм, подібний до сірого обивателя (це вже мало дразнило старшину). І пізніще, двічі Їздючи додому, я не бачив иншого по дорозі свого обозу, як цей і ніде ніколи не спіткав фіґури старшини, яка б мусіла була в ці часи зявитись – песиміста, критика фактичного стану речей. Немов Бог відібрав розум і чуття на цей час Москалям старшинам, навіть із цивілів. Де поділася Їх традиція на цей час критикувати дійсність і шукати виходу з неЇ або бодай оцінити ЇЇ?! Проґресист, соціяліст інтеліґент – працює поруч з чорносотенцем Пурішкевичем, як він у армії тепер на тую війну. Розгадка цього стану Їх а нашому читачеві зявиться, коли той пригадає собі наші описи школи, касарні Паккології, настрій мас, і кадрового старшинства.

Пощастить мені все ж стрінути на цій дорозі моїй додому людину, яка була виЇмком з усього натовпу людей а для мене ще й напросто Месією, у тих часах моЇх переживань спостережень і фронтових передумувань, головно з обсягу нашого українського визволення. Я не міг і підозрівати, що мовчазна людина зі змученим обличчям старшого віку, в уніформі військових інженірів, яка Їхала зі мною в однім купе, є тою людиною, яку я так потребував би в цім часі собі для розмов, порад і виміни думок. А вона була дійсно нею! Прозрадила вона сама себе і то в ситуаціЇ, яка на тіЇ часи військові, на умовини російські, була для мене запорукою, ґарантією, що я маю до діла з людиною певних, чесних переконань і певноЇ відваги. Сталося то десь вже під КиЇвом до двох нас в купе війшов великий на зріст, вигодований, в багатій рясі, сельський священник, малорос з вигляду, зі свіжою ґазетою в руках. Був він зачитаний до тієЇ так, що не спитав ні дозволу сісти біля нас, ні привітав нас... Тільки кінчивши щось читати, він обвів очима нас сидячих і звернувсь, тикаючи пальцем до ґазети, з такими словами: "Панове, дозвольте поділитись із вами великою радістю: наші знов побідили! Новий успіх на фронті маємо та який! Чотирі гармати й біля тисячі полонених взяли!

Військовий інженір немов нічого не почув і, немов дрімаючи, прижмурив очі. Я теж не мав охоти слухати священника того, бо знав напевне, що ніде ніякоЇ великоЇ побіди статися не могло на фронті, який я полишив кілька днів тому, далі пораженим... А оцінка батюшки побіди по 4 гарматах і 1000 полонених вказувала мені, що людина ця й на цім другім вже році війни не уявляє нічого собі добре з тієЇ: не знає вона, що такий успіх – там, де тепер оперується масами в мілійон і тисячами гармат і скорострілів – є ніяка побіда. Ми не слухали його, але він мав охоту видко балакати і давав нам ряд питань вже, на які я мусів йому трохи відповідати, хоч вони були далі наЇвно-обивательськими... Відповідав, нехотючи, через це батюшка сам зачав собі відповіда-

 ти на них більше,зачинаючи кожне речення з форми:"я думаю,що"... А ще за
хвилю почули ми з його уст,що наші мусять побідити,мусять побідити злого ворога покарати,забрати йому Відень,Галичину,висвободити наших людей зпід ярма австрійського і нарешті покарати,якихось там католиків,які власне є найбільшим ворогом Росії...Накручений був добре цей батюшка видко "вірноподданим" змістом. Та як стріл до вікна,впали в цю хвилю слова прижмуреного того інженіра,звернені до того батюшки:"А тоді що,отче?!Що!?Батюшка розгубивсь,заблимав віями... і за хвилю все ж відповів:"Побіда,побіда!"...Змірив якось дивно,загадково,очима батюшку тепер інженір,іронічна усмішка пішла по його обличчю,але більше покищо не сказав нічого він.

Потяг добігав до Києва...Інженір встав і хотів рушати до виходу з вагону, але батюшка догнав його і,взявши по-приятельському за плече,вже питав того:"Ну,добре,а що ви думаєте?Що ви маєте сказати?!Не буде побіди?!Зле на фронті?!" Встав і я і прислухавсь,чим кінчиться їх розмова,особливо чомусь цікавила мене відповідь того інженіра.

I я почув її вже за хвилю.

-Я нічого не думаю...Бувайте здорові,батюшка,але затямте собі,що наші ще нікого ніде не побідили!

Знов не розумів нічого батюшка і,заблимавши,як і перше,віями,питав:

-Як то?!Не розумію вас!

Вилізали вже на перон і тепер я почув речення,сказане трохи тихо інженіром,з якого я пізнав,хто є той інженір і що власне думає...Тепер він якоюсь мовою не то російською,не то нашою,але з типовим нашим тоном /як не розумієте,то відчепіться!/ каже йому:

-Та ви ж хто,батюшка?!Що ви - Москаль якийсь,що кажете мені наші побіди? Ви ж Українець,наш... а ми ще нікого не побідили...

Треба було бачити здивовання цього малоросійського батюшки, награного, як ґрамофонова плитка світоглядом урапатріотизму, "єдінонєдєлімой,общей родіни" в цю хвилю...Він став,як вкопаний,не рухавсь,не знав,що робити,а інженір в цю хвилю стратився йому в дверях і натовпу поспішаючого геть з двірця.

Не знаю,яка сила рушила в ту хвилю мене бігти за тим інженіром,дігнати його,знайти.Я штовхнув мабуть не мало людей неввічливо,,щоб дістатись до виходу,а очі мої літали по всіх напрямах,шукаючи того,і я знайшов його,хоч той вже швидко,йшов,звертаючи в бік Шулявки.

Здержав я його на хвилю,просячи дозволу йому представитись,одразу кажучи йому,що я є Українець.Він дав мені руку і при тім,вже весело усміхаючись,сказав:"Ходімте швидче кудись на бік сюди,а то ще той griватий пішле за нами жандарма!Це ж цареві служаки все!"

I Звався цей інженір військовий інженіром Лосєвським,був свідомим громадянином українським і,пробувши з ним у Києві три дні,я зробився його учеником у справах ширшого підходу до справи нашого визволення,а,відїхавши на фронт,листувався з ним аж до перших днів революції.Доля судила,щоб пізніще вже в часі боротьби за своє визволення збройне я спіткав його нагодою,

65. і ми далися вже й до спільної праці ріжної для свого народу протягом кількох літ... 67

З Києва я відїхав додому,до Полтави.Але тут не сиділося мені.Було тут сумно і якось трівожно.Скрізь чути було скарги на офіри синів,чоловіків, братів...І біль огортав душу,коли треба було усвідомити собі,за кого?на що? йдуть ці офіри.

Полтава збідніла ще більше,як ранійше,злидні наших людей і таких особливо,що не мали когось у війську,що могли помогти грошами,ставали великими. У рідні,приміром,судового урядника мого товариша Бучневича,не було нафти, цукру і хліба,ніколи вже на гостей,а й досить про себе.Спати лягали з браку світла скрізь рано,пили чай з варенням зі старих запасів,по хліб ходили тільки в добру погоду.А в часі дощів,хоронючись від простуди,не йшли до"черги" ~~по його~~ зовсім.І це ~~робилося~~ діялося в багатому краю,запасів якого хватило потім ще на багато років громадської війни,але тепер вже бракувало всього!Блискуча ілюстрація до здібностей Москалів орґанізувати щось,вести країну,вести державу!

Я виїхав знов на фронт у сумному настрою,ще й коли підрахував,скільки моїх товаришів по школі й вулиці лягло вже за нашу "общую родіну" і скільки було ще ~~командантами~~ кандидатами цього /першими вважались ті,що діставались до піхоти/, коли я знав,як є упертим ворог і якими є слабими командири,які пішлють їх в бої...

Голова точилась від дум мені в цей час за наших людей,їх нещасну долю, через брак свідомости своєї і загальної,що женуть наших людей тепер на убой за міцніщі кайдани його,люди,від яких навряд,чи можна буде чекати чогось доброго,по цій війні,далі.Я відчув поперше ще й як мізерною є свобода людини,як малою,проблєматичною є вона!І слова революціонерів,що характеризували права людини в Росії,обумовлені формулою "думати й вірити дозволяється всім свобідно",згадав я з гфким почуттям...А звідси віра моя,що національне визволення є першим кроком людей поневолених до свободи,у мені зросте враз більше...Я застав на фронті свій корпус перед новим наступом,перед новою його операцією,яку тепер мав він робити на відтінку Топорівці-Раранче /кота 298/ й коли знов силою трьох корпусів піхоти і ще більшою силою,як там під Буркановом,артилєрії - не здобуто було ні метра ворожих окопів,а страчено половини їх забитими й раненими,ще раз переконаюсь я,що діагноза моя прогри війни вже остаточно Москалями,є вірною.Більшість старшин моєї бригади думає таксамо,як я про це і покладаються вони вже на "час" і силу загальну союзників,яка так, чи инакше,а роздавить ворога. Бо ж з невеликою силою піхоти й гармати відібють Австрійці цей наш наступ,який ведеться вперто зі штабів і ніяк майже з окопів вже,бо вигнати вояків до штурму тепер наказу вже не вистарчає,треба вживати насилля над ними /биття,стріляння з револьверів/,манити тих обіцянкою, що по ціх боях буде вже кінець війни,або обіцяти довгий відпочинок,добру їжу,нагороди великі.Підстаршини і старшини бють,просять,молять,обіцяють,провокують вояків,щоб якось тих вивести до "штурму" і часом виведуть під розбиті гарматами ворожі окопи,але з хвилею контр-атаки ворога, яку той все зручно,певно вживає,військо Москалів тікає взад,або пере-

ходить на бік ворога, до полону. 3 місяць тягнеться цей бій, а результатів, крім скандальних, ніяких. І выкликується нарешті й цей наступ, потім, як рясно кроввю зкроплені будуть всі лани біля висоти 298, "голготи" (як прозвуть її вояки) людьми з корпусів 11, 12 і Стрілецького, людьми здебільшого, українських.

Відійде мій корпус знов на відпочинок, на якому стане знов відомим дві цікаві речі для нас.- Нас огляне сам цар, а по цім буде якийсь великий, остаточний наступ на ворога, десь на весні вже.

Ні те, ні друге не тішить нікого, але відпочинок всім є в час, бо час наступу був дощовий, морозяний, а багно окопів, в яких доводилося жити й битись цілий той час, вже дошкуляли так, що ~~перевищували~~ невистарчала фізична витревалість навіть ліпше годованих і відпочиваючих старшин. Ці окопи - це тут корита, повні води й болота, без ніяких схованок, землянок для того, щоб зогрітись, обсушитись, зварити чаю... Російська дійсність тут в мініатурі! Невміємо воювати! кажуть тепер всі тоті.

І з цих "корит" бундючні штаби женуть людей і змушують боронитись "во славу тієї якоїсь великої матушки Расеї", але від самих цих окопів і боротьби за існування в них можна ~~може~~ збожеволіти! Тепер однак вже не чути ніде приповідки "що рускому здорово, то німцеві яд", бо тут впалий дух по погромі на Карпатах дістає вже прозріння, що "корито багна" може й не існувати, як у тих австрійців, що мають окопи, в яких ходять старшини в лякерках, що те "корито" - це вміння воювати Росії й то за щось, що їм не так ясно, як, примiром, тим австрійцям та германцям. Згине і легенда про справедливий арбітраж Росії у війнах Европи. Здається ця війна підозрілою по цілям воякам, бо та я упертість з якою боронився німець, австрієк, та нелюбов до війска Російського людей хитріщих, розумніщих в краях Австрії, не може ж бути тільки з мусу, зі страху, зачинають міркувати всі вони нараз. І приталенно задумуються фронта вже й над вислідом війни.

Та відходимо вже на короткий відпочинок ~~[illegible]~~, і на довгу муштру до тилу. Муштра головний засіб для піднесення духу вояків думав і думає досі Генералітет Росії і визначає її нам тепер, як ліки на останні наші неудачі. Крім того перед переглядом царя треба "підтягти" вояка, щоб той парад, боже, удавсь.

5. Останній перегляд останнього українського царя.*)

Минув місяць очікувань і турбот. Нарешті за сірого, але теплого квітневого ранку, на полі під Камянцем-Подільським, замкнутім з усіх боків поліційними й військовими постами, стягнуть Москалі силу війська для великого військового перегляду.

По мнякому, грузькому ґрунтові, вже від 3-ї години ранку зачнуть переганяти їх командири, з одного місця на друге, ліниві маси піхоти, вишукуючи зручні місця для розташування її. Рівняють по кілочкам, забитим з вечора саперами, сотні й батареї так, щоб люди стояли у ряді, як по шнуру, а колеса гармат робили шпицями симетрію, з якого б боку на них не глянути.

Зовнішність - це головна вимога до всього в московському війську.

Командири тому й не питають ніколи вояків, чи вміють ті добре стріляти, добре заходитись зі зброєю, але питають гостро і навіть бють, коли хтось має зле вичищений ґудзик на одягові, або не виглядає веселим у розмові з ними. Та тремтять від їх крику й диких лайок всеж, сьогодні вже, лишень фельдфебелі та підстаршини; вояцтво зістає байдужим, бо, власне кажучи, серед його вояків, відчуваючих дух військовщини, справжніх вояків майже [redacted] немає - це лишень вже озброєний нарід, слабовишчений військовому ділу, це - без свідомости й громадської якоїсь маса, до того ще й зачинаюча критично ставитись до потреби вести люту якусь війну; і на ці образи є невразливою вона тепер ніяк. ~~Це~~ Вояком тепер той мужик, до якого, панам не було ніякого діла, ~~ще~~ дитина їхнього недбалого кермування державою, легко і швидко збитою, але не скріпленою нічим у своїм нутрі. Є тут серед цих вояків і багато нащадків колись свідомих громадських і державних справ людей - як сини фінського, польського, ґрузинського, українського народів - тя сьогодні їх не пізнати, їх культурности, від "обробки" московської, за той чи инший час прилучення їх земель до Росії.

І зовнішність мас цього війська відповідає цьому ж невійськовому масовому станові його: у незграбних, ріжно збитих папахах, довгих, брудного коліру, зле пошитих плащах, випадає воно швидче на якихось підбігунових дослідників, ніж на Імператорську Армію XX. віку. Та "пани" звуть це військо геройським /"ліхім"/.

Коли командири дають йому спокій, тепер поставивши на відповідних місцях, і люди, закурюючи, зачинають поміж собою говорити, то чути переважно скрізь українську мову. Москалів вояків тепер, під кінець війни, значно поменшало на фронті; особливо на цім, південно-східнім: тих, як знайомих з ріжними ремеслами, відіслано до тилу на фабрики й заводи, а на крівавий, вічно рухливий цей фронт понасилано лишень селян українських, селян з інородців Сибіру, Кавказу та якогось напівтатарського люду з самої Московщини - все людей, що на тиловій службі не могли б були придатись.

Може тут походила і свідома московська рука, виганяючи на фронт рухливий здебільшого не зі свого народу людей, не знати! але південно-західній фронт стає тепер, коли українського селянства нагнано стільки, що сотні частин доросли до міри 1914. року - стає майже українським і дуже сильним, але лишень цією ж

*) Ми не згоджуємося з укр. мемуаристом генер. Петрівом, що Україна не могла через того, бо перейшла на унію 1654 року, такого дозволу її в особі династії Романових.

живою силою, бо техніка, яка все ~~[illegible]~~ прибуває від союзників, скупчується Москалями на північному фронті, що захищає Петербург, Московщину.

І цю велику силу можна тепер побачити добре, коли розвиднилось, і туман зачав зникати: стояла вона у формі підкови біля соші, грубою смугою, з два кільометри довгою.

Щодо військових частин, то це все старі, знайомі між собою, числа корпусів, що від 1914. року по сьогодні спільно топчуться на Галичині, не можучи ніяк подолати "паршивого того Австріяка". Тут 11. корпус – з Волині, 12. – з Поділля, Збірний Кінний – з Подільщини й Київщини, дивізії з Харківщини, "Дика дивізія" – з Кавказу й ріжна артилерія велика – з усіх кінців України. Все це військо тут вважається лiпшим від инших корпусів цілої фронти.

Це те все військо, якого кадровий склад, теж головно з Українців, зложив свої голови й кости /за виїмком кінноти/ на сумних полях Галичини в боях в 1914-1915. році/, не осягши побіди, але ведений своєю командою. Слабий заслон з-від Рави Руської до Чернівців, роблений австрійським генер. Брудерманом, вибив помалу, але методично, тоді цвіт армій Брусілова, Рузького, Радка, ~~[illegible]~~ Леша, до яких по черзі входили й ці корпуси. За пару місяців став незначний цей заслон /де-не-де навіть із жандармів, лісників, пограничників/ голову силі, яка перевишувала його в десять разів по кількости, але уступала йому по духові й хистові командному. x)

Вчились тоді, мабуть, Москалі воювати ще, й ця школа стоїла військам їх дорого. Заздрість і самолюбство барвили характер чинів командірів, на жертви не звертались уваги. Плутатнина в операційних рухах тяглась усе за військом цим московським, і були випадки, коли цілі дивізії попадали під тилові удари відходячих австрійських частин, розбігались або несли великі страти. Паніка знаходила в таких випадках великі жнива: раз розбіглась ціла дивізія, правда, другочергова, з мійського люду Московщини, раз – кінний полк австрійський занял 5 генералів нараз до полону, був випадок страти цілих дивізій, втікаючих з Карпат, під Львовом свої зі своїми звели раз великий нічний бій. Число страчених до полону, відсталих росло до значних розмірів, на бічному фронтовому ~~[illegible]~~ відтинкові львівському, а на головному – люблинському, ліпші частини московські /Гренадери/ від першого удару австрійців розбіглися на 30 яких кільометрів до заду. Та спасла тоді Росію її велика жива сила. Та спасена була й Австрія тим сильним духом і маневровою силою, заслоном від великого лиха теж, що боронив львівський напрям. Але сама війна була через це зведена до затяжної позиційної боротьби, що вимагала нових і нових крівавих зусиль Москалів далі, але все безрезультатних, аж до погрому Москалів на Карпатах. Міліони вояків було нагнано швидко Москалями на зміну тим першим, упавшим і занятим до полону, але ці не тільки не вдержали бодай землі, занятої тими першими, але швидко стратили й ініціативу всяку військову зі своїх рук і це головніще – певність в можність її повернення колись.

Блискучий і швидкий погром "австріяка", похід на Відень-Берлін обернувся на блямаж: "паршивий Австріяк" виявився сильніщим і зручніщим, ніж то здавалося зарозумілим, бундючним петербурським генералам і дипльоматам.

І сьогодні, на весні 1916. року, ініціятива фронтова ще далі була в руках

x) Сили ворогів теоретично були у часі першого удару армій скоро рівними, але практично Москалі переважали Австрійців, бо на три армії Австрійців припадає тут чотири Москалів і то так, що на одну з тих армій австрійських найслабшу впаде три московських у часі, коли дві останні її армії, є далеко від цієї нападеної тут під Львом. Армії Брусілова, Радка, Рузького – головна сила групи Іванова, все це не осягне ніякої побіди і при цім своїм вигіднім положенню несподіванім: не знищуть і не прорве навіть крилового цього заслону Австрійців, силою в одну армію, а самі будуть методично вибиті більше, як наполовину свого складу ним.

69

3. Австрії, а її оборона, густо обсаджена укріпленями, ~~шшшшшш~~ лінія знов лежала на порозі до Росії, на старій державній границі тієї, у той час, коли лінія Москалів була змушена прилипитись під свідомо вибраною австрійською так, що її оборонці від шпаркого вогню ворога чим дальше, тим більше тратять віру в себе і щасливий кінець війни. (На північному фронтові здобули Москалі рівночасно позицію за позицією, фортецю за фортецею і опинились аж на Двіні замість... Берліну теж).

Та сьогодні, одним переглядом військ, тут на полі скупчених, започатковувалась ніби спроба щось робити, щоб вийти з цього трагічного і скандального перед світом становища неуспіхів. Готувано було війська ці до прориву Австрійців, ослаблених тут іншими своїми операціями на Західньому фронті їх наступу проти Італії.

Поведе це вишикуване військо сам, тепер скрізь трохи відомий...

Та ось чути голосне "смірно" й безладне "здравія желаєм Вашому Високопревосходительству"... Військо стрепенеться сяк-так, витягнеться струнко й задивиться в бік, звідки лунають ці крики. За хвилю група їздців, з одним на переді, звиться перед ним.

На дорогому, великому гунтерові, куцому, манежним гальопом, розкидаючи болото на всі боки, доскаче їздець, сухорлявий, маленький дідок, у короткий плащ убраний, рухливий, - кине по-черзі всім "здорово молодці!" й полетить далі й далі, супроводжений великою силою ґенералітету, що ледво встигає за ним, на звичайних конях, слабо вміючи ще й їздити на тих.

Той перший - це Москаль, ґенерал Брусілов; має бути він тепер командиром армій Південно-Західнього фронту і стратегічним мозком їх, тепер реклямованим скрізь.

Ніде біля військ не спиниться він, не забалакає, не скаже ніякої промови... Мете фронтом їх далі й далі, рівномірним ґальопом. Чому однак він так поводиться сьогодні неуважно?! Хто його знає... Може не вміє тепер говорити вже до військ? Може голова його повна праці? Може слава кавалеристів Макензена, Кевеша, Вейґанда хвилює його, теж кавалериста!? Може тая рухливість його - це тая суєта, яка в московському війську вважається й цінититься, як ознака енерґії, й він хоче зворушити таку ж і в військах?! Може знає він вже, що слово до військ, не вихованих ні школою, ні касарнею, є зайвим - тим вистарчить наказів і наказів?!

І проскочить він цілий фронт військ цих, як метеор, залишаючи лишень заздрісне здивовання у знавців верхової їзди й невиразне в масах військ, схопивших лишень юркість ґенералову й образ його дивного "заморського" коня собі до памяти.

-"Бальшой ґенерал будет єто!" - скаже у слід йому потиху вояк Москаль, а Українець подумає про себе: "Пан то буде якийсь великий, може й з Німців!".

Кінчить він свій обїзд, на соші, звідки виїхав, швидко скочить з коня, й відійшовши в бік від ґенералітету, гляне на годинника на руці і в туж хвилю - і здовж соші, що йде з Камянця. А за хвилю ще, задивиться туди, принявши позу, яка нагадає багатьом наполеонівську, з відомих образів.

Нове видовище представиться і очам всіх, хто подивиться туди, за Брусіловим. Ще далеко, у порожніх полях, буде помітно чотирі довгі, чорні, як труни, авта, що тихо, немов мару, зачнуть наближатися до військ. А ще за хвилю повітря заповниться шумом моторів аеропланів /званих вояками "гармоніями" за мельодійність

цього звуку [illegible] і слабу боєву якість/, що над цими автами зявляться [illegible] невисоко вгорі, очевидно, хоронючи їдучих від воздушного нападу.

Ще за хвилю, коли авта ці вже наблизяться до ставшого "струнко" Брусілова, залунає по цілому війську команда "рівняйсь!", заграють орхестри московську гімну, й голосне, але не радісне, "ура" з цілого того війська покотиться порожніми полями.

А коли метушня ґенералів і виступивших з авт уляжеться, звиться перед фронтом військ знов ґрупа їздців, вже з одним напереді, на білому коні.

Ґалас від криків "ура", музики й команд ще збільшиться на довге, але чітке /вчили два тижні/: "здравія желаєм Вашому Імператорському Величеству!" /мнякий знак в "імператорському" аж ріже вухо/.

Приїхав таки значить і той, для якого власне й були зібрані ці війська. Приїхав, чи був привезений Брусіловим, цар "землі русской" і тепер - ще й головний командір військ цієї таки землі.

Іде помалу біля полків, вітається, русявий, незграбний на коні, у формі фронтового полковника, чоловічок на пядесять років віку. Мляво рухає головою, якось байдужо поглядаючи на своє військо. Робить і він, як і Брусілов, враження якоїсь чужої, далекої від усього того, що діється тепер світом, людини. Живе, немов собою, нутром своїм якимсь. Непомітно у його нічого спільного навіть з ґенералітетом великим, що його оточує, купою вигодованих, хитрих, самовпевнених людей, ні тим більше нічого з цією сірою масою військ, яка з наказу командірів кричить "ура", аж їй хрипне горло. Не видко ніяких і переживань на царевому обличчу, сильно напудрованому, заспалому, чи невиспаному - тільки млявість, внутрішній якийсь особистий світ флуоринсцирує від його й ніколи царскість володаря держави в 150 мілійонів людей.

І військо не відчуває, побачивши "його", присутности царя. І не рідний він йому ні чим, напросто хтось чужий, якийсь великий пан, бачиться лишень йому й тільки.

Це не Франц-Йосип, що мало чим ріжниться від своїх підданих - практичних, розумних, скупих і акуратних міщан. Це й не Вільґельм - меткий Німчик, якого копія знайдеться і в рядах військ, і в рядах кляс його держави. Це - якийсь чужий птах, засимільований у московській державі.

І навіть старшини не можуть видобути з себе якихось вражінь, відчувань від свого царя, і більшість їх мовчки прощає його.

Обїде цар всіх, а до піхоти, яку збере на середині поля, скаже ще й слово. Скаже його й покаже, що має всеж добру московську школу виховання. Як не вагаючись підписав він у 1914. році маніфест про війну, схвалюючи тим і текст його, що йде воювати... за визволення Славян... так, не вагаючись, і сьогодні скаже він військові, що ще один удар по ворогові і "Росію й усіх вояків потім чекає велике майбутнє".

Московське: "не обманішь - не продашь" - тхне від його тієї мови. Та викликає, ще тайну іронію покищо, він своїми цими словами в тих, що бачили "радість визволених Славян на Галичині і знають свою батьківщину й її можливости, зачавши завдяки довгій війні критично передумувати вже події й думати про майбутнє.

Хоч,мабуть,мало розуміли вояки свому цареві,бо говорив він зле російською мовою,ковтав "р",акцент мав дуже московський.

Цар "земли русской" знає лишень тую московську мову й - ні слова з мови тих народів,які,власне,так рясно перед ним тут представлені і для яких тая "русская" мова є чужоземною.Цар "малия,велікія,білия Русі"а від 1914.року, коли його військо вдерлося на Галичину,з ласки святійшого синоду названою урядово Червоною Руссю,ще й цар тієї Русі,цар польський,фінляндський,кавказький,татарський - "панімаєт только па русскі" і знає мови чужих великих народів.

І не натхне він нічим тепер військ,не переконає ні в чім їх,бо коли вони знов відійдуть від його "по своїх місцях" - можна чути далі той самий запит без відповіді в рядах його:"що й цар не знає,коли вийде кінець війни".

Всеж підуть ще війська парадним маршем перед ним,кричучи ще раз йому несамовито "ура".Не обійдеться й без крови,як все,де не зявиться цей нещасний, але хитруватий,цар:кілька козаків заб'ється,спавши з коней,у хвилі джіґитовки перед ним.Це погана ознака ще й з військового боку:старі уцілівші частини, очевидно,стратили вже свою вивучку і в їзді. І кінець перегляду.

Злізе з коня цар,подасть "більшим панам" руку,подякує і,вже весело,але французькою мовою,щось сказавши свому шоферові,влізе до авта,щоб за хвилю від'їхати до Хотина,де має ще бути банкет для командирів окремих частин,при участи його.

Чотирі довгі,як труни,авта повезуть його туди,повезуть із очей військ і з цих країв "Малия Русі" навіки,царя останнього її.

Як цар повеселіщає,влізаючи до авта,так і військо стане бадьоріщим,коли зачує команду "по домам" і юркіще візьме крок,тішучись на кінець муштр,трьохдений відпочинок,а зараз,за хвилю - добрий,поліпшений обід.

І по порожніх полях до сел,у ріжних напрямках,почвалають війська,затягнувши веселих пісень,вже справжньо бадьорими голосами.

А "дома",скинувши швидко похідні тягарі,кинуться вояки до кухонь і,набравши їжі,розсівшись,хто де попало,під хатами,трохи проаналізують бачене й чуте перед хвилею.Не зміниться їх невиразне враження від царя й тепер,але слова його пророкуючі викличуть іронічні зауваження фронтовиків й тих,що памятають з сел на героїв японської війни,осягнувших "велике майбутнє" у формі дерев'яних хрестів на полях Манджурії й безцінних медалів з написом:"да вознесьот вас Господь [redacted] у своє время".

Більшість і тепер тієї думки,що вірити таким балачкам,хоч би й царевим,є зайвим.Чекає всіх найскорше дерев'яний хрест,десь вже на фронті,бо Німець уміє битись,а наші "к єтому не способни".

Інєкція царевого заклику не осягнула цілі,бо инший дух панував уже в часі і військах.Видобути з народу,мас,силу,потрібну для рішення загального якогось тепер питання державного,народнього,не були вже в стані володарі її.Посилати на безмежні ряди дротів ворожого фронту тепер,коли маса зачинала говорити мовою землі а не касарні - було вже тяжко.Намічалась ще й апатія до справ "їхніх" у мас,до великого того майбутнього "їхнього" у неї.Ще однак це військо

6\. трималось, мабуть, на прикметах національних, складаючих його вояків: потомки козаків не від того були, щоб трохи з кимось не повоювати, сини порядних селянських родин, потомки свідомих громадян Козацької Республіки – не могли б піти на зраду, залишення фронту, саботаж або бунт. Високими були прикмети чести і традицій народніх і в народів Кавказу, і військо цареве ще трималось, хоч і без духу, потрібного для даної хвилі, який не зміг видобути і їх чоловий вожд – сьогодні, "він сам". Його видобуде з цих, впадаючих до апатії мас, нова сила, що швидко прийде по цареві, прийде на тіж самі поля, де намагавсь даремне той.

Та про це – далі...

7. Брусіловський наступ.*)

Перегляд військ, як стало чути, по повороті з банкету, пізно вночі, старших командирів, – вдався. Всі мали бути з цього задоволеними, найбільше командири більші всілякі. Ця вдача перегляду, це добра ознака для дальших міркувань тих про нагороди, підвищення карєри після наступу, а крім того, тепер це є приємним і черезте, що апробує їх дальше займання посад їхніх. Москаль-командир нічого так не боїться, як зміни свого становища; любий ґенерал, командир російський, готовим є стратити тисячі людей в бою, швіндлювати боєві звідомлення, ухилятись зручно від простого виконання бойового, коли відчує, що є загроженим у своїм становищу, яке займає. Ризико – мало знана прикмета Москалів-командирів.**) Тому, власне, боєва історія світової війни знає так мало блескучих операцій Москалів /скандал, приміром, під Лодзею/ при так великих стратах і силах, які ті мали. Ліпше довбати ворожу позицію крівавими чоловими атаками /іронія Европи про наступи Москалів – "все лобом у стіну" – не є безпідставною/, ліпше не прорвати ворога, бо можна буде відписатись, покликуючись на переважаші сили ворога, ліпше бути самому, хоч би й з великими стратами, відбитим, як спробувати якийсь ризикантний, отчайдушний маневр – бо цей би поставив на карту головно їх становище, як командирів, а на це Москаль не йде. Тому і Фошова тактика національна народу Французького, положеному на березі моря, без тилів, тактика "наступу, але з добре підготованою обороною", так радісно і щиро була принята московськими командирами тепер. Тому, мабуть, і в горожанську війну московські командири, де б вони не вели війська, не осягнули ніяких славних діл. Тактика пробойова, не оглядаючись ні на що, крім на дух військ і техніку, не властива Москалям. Історія визвольних і горожанських воєн рр. 1918–21. занотовує імена Тютюнника, Шепеля, Коновальця, Буденного, Гая, Сталіна, Ворошілова й ріжних отаманів напів військових до рядів блескучих вождів військ і ґенер. Омеляновича-Павленка, ґенер. Івашкевича, ґенералів У.Н.Р., ген. Деникина, ґен. Врангеля, до рядів поражених, всі з бувших царських командирів. У часі, коли треба було чинів, ризикантних операцій – ці останні відроджували і відбудовували безславну свою традицію світової війни на підготовках операційних, дискусіях, переписках, відписках, нарадах, порадах, творенню якихось баз, штабів і т.д. І програвали справу бойову!

Що є причиною такого слабого відчування Москалями, дійсности і відсутности найменшої інтелігенції?! Багато причин. Але в армії, поруч із наказами, що вимага-

*) Спиняюсь дещо ширше на цьому крівавому хаосу, бо і в українському суспільстві, завдяки зручній аґітації Москалів приймається цей наступ ще й досі, як „славний бій, прорив Брусілова," коли втрев й москалі відповідно його скваліфікували. Взірцем такого хибного погляду, є, примірно, уступ з книги Спомин(ів) Др. Шухевича, на сторінці 69, т. I: Нам всім ще добре остала в памяти могуча офензива Брусілова в літі 1916 року. Не один з нас пережив ті страшні і завзяті змагання. З приказів рос. командування переловлених у полонених к-рів знали ми, як вони включно до к-ра дивізії йшли до наступу у першій боєвій лінії і падали трупом із простими вояками."
Нам, учасникові зі штабу, цих боїв о таких наказах нічого не відомо, а „падання трупами" Ґенералів у тім часі мабуть не могло би бути тайною, як для військ, так і для урядової статистики страт Москалів, яка робилась все дуже акуратно і точно у тих

**) Ось рефлекс бувшого рос. полковника вже в боях української армії, коли той дістане наказ про наступ:
„Біда з цими неофітами військової справи – ну, хоч би будь-яку орієнтацію подав (це до наказу. В.З.), а то, як звязок обірветься, що тоді?!" Генер. Петрів, Спомини т. III, ст. 56.

ють від старшини ініціятиви, енергії, інтелігенції – твердо панує все ж неписане правило: на службу не напрошуйся – від служби не відмовляйся! Вел. князь Микола Миколаєвич, що вицвічує кавалєрію Росії на модерний взірець /з мас вільнопартизанського війська/ не знаходить великої симпатії й успіху серед того війська. Кавалєрія ця у 1914. році нічого не докаже, а князь буде все оточений /іроничними до того ж/ леґендами борця зі "Змієм Гориничем" російської військової дійсности. Історія кавалєрії – це ж все – історія її командирів. Занадто феодальною є маса командирів московських – для модерної війни нездатних і успіхів немає.

Тепер ще, під кінець війни, зявляється й льокальна причина для скріплення поваги цієї командирів обережної й повільної: більшість командирів старших має вже "все" з нагород і в душі хоче кінця війни і спокою. Позірний ентузіязм їх – помер вже давно. Бої ведуть тепер часто прапорщики /здебільшого студенти або просто з народу, підстаршини, люди/, в них є трохи духу, але жадної школи практично військової, й ці гинуть тепер сотками, але успіхів не осягають.

Ще одна риса, вже з поваги психічної Москалів, обумовить стан тепер фронтовий – це страшна бездушність тих. Страшні жертви людей рядових, прапорщиків, не зворушують цих людей /коли вже товаришів немає/, не змушують шукати засобів якихось спільними силами, напруженими силами робити успіхи: Москаль звиклий на жертви мас, бо його історія повною є, від всяких завойовань, прилучень, обєднань, канальських праць, будов Петербургів аж по війни міжнародні "по мановенію царя". Маси посилаються далі на убой часто безцільно, або й з причин гідних покарання, все далі, не оглядаючись на жертви. Та підемо далі у своїм переказі баченого й пережитого. Забудемо на пророчі цареві слова, що нас чекає в майбутньому, а підемо до того, що чекає у цих найблизчих днях, по тому перглядові.

Кількома нічними переходами, ховаючись від настирливих очей австрійських аеропляні в, опинимося ми з тим народним військом у лісі, під фронтом, на кордоні, біля с. Онута, що є над Дністром, і там заховаємось знову на пару днів. до часу, поки в підфронтових селах Баламутівці і Ржавінцях, евакуованих жандармами від людей, не буде, теж скритно, згромаджена велика сила гармат усіх калібрів, зі запасом набоїв, тепер навезених з цілого світу в такій силі, що села ці стануть напросто льохами муніційними якійсь страшній, малій фортеці.

Зацікавлення ворогом, на якого готується такий дарунок, зросте серед війська й заспокоїться тільки тоді, коли воно своїми очами досвідченими, вже опинившись у першій лінії, не приглянеться до того.

Брісілов, мабуть, і при цім виборі місця для прориву, був таким же обережним як і на тім параді, бо відтінок від кордона "Р" до Дністра, який мається прорвати, уявляється військові якимись загуменком бойового фронту австрійського. Сила дроту й окопів, якими ховає ворог свою тут слабість, не може обманити старих вояків. Тих 11 гармат його з одною "бертою" в 35 цм. і слабий рух у тилу й окопах людей – зраджує слабість його, коли обчислити довжину відтінка на 8–10 кільометрів.

Від цього настрій ударної тепер ґрупи стає веселіщим; посилиться він ще вісткою, що половина цього відтінку під газову атаку, для якої вже міряється вітер і закопуються бальони біля Дністра. ~~Немає тільки командира ще нікого~~

74

~~для цієї операції – та це для війська неважко~~. Рядять підготовкою технічною два полковники: малорос Кірей і зрущений німець Рудольф; стратегія в руках Брусілова. Тактика піхоти в руках Москаля генер. Баранова, поляка генер. Бачинського і татарина полк. Базаревського.

І коли ~~ці~~ полковники закінчать свою роботу ~~її~~ технічної підготовки, прийде вночі 22. мая наказ зачати наступ. З цим терміном поспішає московська команда, бо дістає наказ із Франції рятувати Італію, на яку саме оце ґенерал Гетцендорф повів успішний наступ. Сини України, Кавказу, Фінляндії – мусять іти рятувати тепер Італію від австрійської погроми.

І від 2. години ночі фронтовий загуменок армії ґенерала Балтіна-Пфлянцера зачинає засипатись страшною силою заліза, що рве землю окопів, до яких поховались захисники їх, мабуть перелякані так несподіваним вирушенням їх у цім тихім краю і в такій страшній мірі. Затягує дим, порох окопи ворога за хвилю, а луна від вибухів, зливишсь у якийсь рев, йде далеко порожніми полями на всі боки.

Б'є нараз кілька соток гармат, але тут у нас не чути дуже їх реву. Дивне це акустичне явище, коли згадати, що з цей час у Камянці, яких 80 верст позаду, тремтить земля й вікна в будовах.

До 6. години ранку, з малими провокаційними перервами, триває гарматна підготовка, щоб закінчитись несподівано легким, майже без страт, захватом кордону "Р" і куска відтінку, на який було пущено дуже удачно ґази, й тільки.

Ясним стає всім, що ворог є фактично слабим, але ще яснішим за хвилю стає одна річ, що вибір для удару гармат району кордона "Р" був хибним; команда не зуміла визнатись, де тактичний ключ позиції ворожої, яку хотіла взяти, і пропала надармо велика гарматна підготовка, а успіх стає проблематичним, коли покажеться, що позиція ворога проти Баламутівки є не взятою і навіть тяжкою для взяття, бо всі атаки піхоти сильної на неї відбиті були швидко і з великими стратами звідтам, а ініціятива бою несподівано перейде до ворога. Успіх повисає в повітрю. Метушня счиняється в рядах ґенералітету московського, якого велика сила сидить в задній лінії своїх окопів, як на ґалерії великого театру, тепер не знаючого, що робити, що закомандувати. Наказ би був виконаним, коли б були взяті ті окопи перед Баламутівкою /він жадав взяти дві передні лінії ворога/ та був ще инший наказ – бажання Брусілова прорвати всі лінії ворога – і виходило, що бій не осягнув здійснення, навіть, головного наказу.

Хтось з піхоти, а цей мав бути історичною особою, крикнув: "кіннота вперід!" щоб зірвати до крику про це цілу масу наступаючої піхоти. Був це голос, що оцінював обстановку не зі штабу, не теоретично, а пристосовуючись до ситуації, яка створилась, вносючи в бій ще й елементи ризику, відваги, навіть авантури. Тому, хто це перше крикнув, було ясно, що корпус засідланої і схованої близько ззаду кінноти може зараз легко пройти долиною вліво від кордону "Р" на тили ворога й розвязати успішно бій. Пізніще, в горожанську війну, такі рейди кінноти вже стали, скоро, звичною тактикою тієї, тепер це ще не йде так. Та всеж піддається немов цьому заклику піхоти ґенералітет, і зі схованки його вилізає схвильований маленький ґенерал, дідок, командир тієї всієї кінноти і з кількома своїми старшинами біжить робити рекоґносцировку для такого маневру. Та,

добігши лишень до своїх окопів,дідок цей бачить,що годі щось такого зараз зробити:тяжко було б пройти свої окопи конням,але через кілька рядів австрійських окопів,глибоких в кілька метрів як все і широких теж на метри - річ вже зовсім неможлива.Оточений купами дезертирів,що тепер вилізли з ріжних схованок й раді помогти ґенералові своєю працею закопати окопи,зробити проходи в дротах,розгублено бігає він,аж піт ллється йому з чола,як зі стріхи,переконуючись все більше,що й така спроба була б марною.Стояв він перед фактом,який ще вояки севастопольської войни гарно змалювали в пісні:"Гладко вишло на бумаґе,да забилі про овраґі,а по нім ході".../Добре вийшло на папері,та забули про яри,а по ним ходи/.І.мусить вертати ґенерал сумним,переляканим /можуть скинути з посади,що не передбачав потреби заготовити переносні містки/ до свого ґенералітету,хоч,можливо,в душі був радий,що ризикований крок рейду минає через це.А штаб тепер,мабуть із розпачу,вимагає від артилерії висуватись вперід,бодай на руках,і збити уперте "гніздо" австрійців з близької дистанції.Нервовість штабу твориться ще й від очікуваної контр-атаки ворога,яка б могла ліквідувати й той зроблений мізерний успіх,кождої хвилі.Знають добре московські командири,що значить австрійська контр-атака:мабуть у цілій московській армії не знайдеться ні одної дивізії,ні одного полка,який би не памятав у своїй боєвій історії багатьох випадків,коли австрійські контр-атаки, зручно поведені малими силами,знищували великі успіхи цих частин за яких пів-години.Бували випадки,коли навіть успіхи [redacted] корпусу обертали такі меткі контр-атаки Австрійців,силою не більше полку,в напросту поразку військ московських /висота 298,біля Раранче на Буковині/.У веденню контр-атак Австрійці незрівняні мастаки,але коротких.Та сьогодні,зараз ще ніде не видко ніякої контр-атаки,і навіть приготовання до неї.Бє розгублено лишень,розриваючись на цілях,слаба,кількагарматна артилерія ворожа,й мотаються аеропляни,скидаючи бомби.Мабуть Австрійцям бракує найменших резервів,бо й тили їх порожніють мертвою порожнечею.Ґрупа ж та,що героїчно держить тактичну висоту,зручну для оборони,мабуть слаба є це сама зробити.

Та все ж,ще коли Москалі нічого остаточно не зарядили,несподівано ця контр-атака приходить тепер,по кількох годинах після прориву.

На чистому полі,за кільометр який взаду,за ст.Вікно,зявляється потяг,розкидаючи хмари диму,від швидко дихаючої льокомотиви,спиняється /станція гостро обстрілюється з плотів Дністра далеконосною фортовою артилерією Москалів/ перед нею,і з вагонів його швидко вискакує піхота,яка зараз же шикується до лав.Це перші відділи мадярської резервової дивізії з запілля.

Завмирає душа командирів московських,всі вони стають ще більше нервовими й різкими до підлеглих,а піхота зчиняє ґалас,взиваючи про огонь артилерії,добре бачучи,що позицій,які заняла,не вдержить внаслідок незручности їхньої до оборони.Та ніяка артилерія ще не може дістати цієї ворожої контр-атаки, яку видко лишень у далековиди,і то зле.Самособою,що можливість кінного рейду відкладається /хоч корпус кінноти міг би сам легко збити цю убогу,наступаючу австрійську ґрупу,але в ці часи ще не виховані на це її командири/,відкладається й висунення артилерії вперід - обидві ці можливости страчені.Тепер очі

76

всих командирів тієї "ґальорки" впиваються на ту приїхавшу ґрупу з метою як швидче виявити,що тая власне задумує робити.А та зачала вже рухатись по рівному,чистому полю,просто перед собою,з напрямом на відтинок,який було прорвано Москалями перед "корд.Р".Мабуть австрійський штаб слабо поінформував командира цієї ґрупи про дійсну ситуацію,чи той сам робить хибу,а тая хиба є на-руку Москалям.Зручний на контр-атаки Австрієць,сьогодні,тепер,не дописує,не дописує анальфабетично:маючи перед собою таку величезну силу гармат московських, веде він,хоч і розгорнутим ладом,по рівному полі своє військо,не виуживаючи долин і схованок,веде те військо просто під вогонь Москалів.І поплатиться жорстоко за це він.Московська артилерія у хвилю,коли Австрійці наблизяться до сфери огневої батарей,засипе їх потоком заліза так,що за хвилю від вишикованої їх лінії залишаться лишень маси і ґрупки вояків,дезорґанізованих і розпорошених по полі.Та всеж у цім пеклі вогневім не розгубиться остаточно боєвий австрійський вояк і його командири;зрезиґнують вони з чолового наступу а зведуть ціле те військо закритими долинками в напрямі до тих своїх,ще все обороняючихся уперто на фронті відділів,з метою,мабуть, посилити бодай тих. І це їм вдається,бо й страти їх незначні,як усе від артилерії Москалів.І за хвилю,коли вони вже віллються до фронти,стане ситуація для Москалів знов такою ж,як перед тією контр-атакою,з тим лишень грізним додатком,що ворог на своїм "гнізді" тепер є посиленим і зорієнтованим у ситуації

Знов кладе ґенералітет надію на гармати і новий штурм після переґруповання. Наказується тепер остаточно артилерії висуватись аж до корд.Р.,щоб звідтам збити ворога,бо зі старих позицій вона не могла б його дістати добре,а через хибу штабу - проти цих позицій не було жадної ґрупи артилерії.Виконати розвідку можливости висунення гармат до цього кордону "Р" покладається на мене,і я взявши кількох вояків,з буcолею й телефоном,відхожу в той район /цивільному старшині,тільки поручникові,доручається таке завдання!?!/.Моя розвідка дає ті ж результати,що й того ґенерала-кавалєриста:без містків на окопи дістатись там годі,але їх немає і зробити швидко - даремна намага.Цим всим я особисто дуже не огірчуюсь:я радий,що можу побувати у свжозахоплених окопах по-перше тому,що це цікаво,а по-друге,що я маю знов нагоду пошукати там того,чого я завдяки сталости фронту давно не мав -це ґазет,журналів ворожих.Моя колєкція ґазетних ілюстрацій ворожих і мої збірки "Вохе" й "Сімпліцісімуса" довго вже не поповнялись,а через це я мало вже знаю,що робиться у ворога,і що там пишуть про нас.Навіть за гроші,які я плачу щедро,ніхто не приносив мені нічого вже довший час з цього цікавого для мене світу преси.Давно я не мав вже й "Русского Вестніка",який я обережно дістаю,коли бальони або аеропляни розкидають його,знов таки добре платючи воякам.

Та сьогодні не везе мені нічого знайти.Я оглядаю кілька "лисячих нір",знаменито зроблених,але бачу,що війська було в них мало,тому й ґазет немає.Тільки в одній,видко старшинській норі,знахожу кілька свіжих чисел "Неу-Фрей-Прес" Ця нора - це цікавий образок з війни:утульний кутик уявляє вона з себе,мабуть команду куріня - по стінах мундури,плащі,шаблі,на столі догорює ще лямпа,сто-

ять шклянки з чаєм і валяються карти.Чекали на наступ,чи наступ застав їх за картами?!Все полишили:куфри,постелі,годинник,фотографії жінок на стінах. Дезертирам,що тепер звуть себе санітарами,велика здобич.Переглядаю ще кілька нор,бо позиція виглядає так укріпленою,немов якась маленька фортеця,а не польові окопи,і спускаюсь за неї в долинку;тут свідоцтво потягу европейця до естетики притягає й мене:розбите маленький парк з клумб,обсаджених квітами,і дерев маленьких - сосон і бузку;з квітів зроблені написи німецьких жіночих імен,а цілий цей парк гарно обведений березовим плотом примітивної,але зі смаком,архітектури.Шукаю ще й за листівками:цих скрізь досить,але такі,які я маю вже.Цінною є та,де Гінденбург грає в шахи з Миколою Миколаєвичем або тая,де Миколай II.веде сам свої народи на війну:з попами,генералами напереді,причім народи змальовані так,що видно їх національности і грізну масу. Не знахожу нічого такого і спокоюсь приватними листами,яких набираю багато.

Тепер вертаю назад і трохи не плачу життям за цю прохідку,бо 10цм. гармата стрілить на нас так влучно,що тільки низький розрив захоронює нас від смерти;всеж один мій вояк дістає рану в лопатку.Та це звичайний епізод таке ризико,бо коли я й хожу по окопах,кулі все летять по нас без кінця,і на сліпо і беручи нас за ціль - зліва і справа.

День вже зачинає хилитись до вечора,а бій,безвислідний для обох сторін, триває далі.Обложені зі трьох сторін Австрійці,тепер посилені,бороняться далі.Москалі не знають,що зачати.Вислухавши мого докладу безвиглядного,команда артилерії рішає спробувати перекинути артилерію тепер направо від того "гнізда",коли тут вліво не є це можливим,і я зараз же,вже конем,їду попід фронтом там подивитись.Минаю Баламутівку й долиною до Дністра дістаюсь до с.Онута,вилізаю на гору у формі усіченого стіжка,на якій рано були ще Австрійці,лишаю тут коней і пішки,орієнтуючись по мапі,рухаюсь у бік фронти.Укріплення цього плато - теж маленька фортеця,але фальшива:десятки рядів окопів з дротами викопані лишень на півметра глибоко,очевидно або для обману воздушної розвідки,або заготовлені на всякий випадок,або для того й другого разом.

За хвилю стрічаю сотню Москалів,яка,сховавшись у долинці поміж цими окопами,спокійно варить чай і смажить сало,охороняючи тил свого полку,оперуючого спереду під тим "гніздом".Піхота ця попереджує мене,щоб я не йшов окопами,бо вони ще держать гази й можна отруїтись.Та його сліди я вже бачу по пожовклій траві й позеленівшій міді на гарматах,які тут валяються.Трупів ворожих знахожу лишень два:не знати від чого вони - від куль,чи газів?Та мабуть тут ворога зовсім не було,бо окопи добре зарослі травою, стежечки,по ріжних напрямах попрорізувані,вказують скорше на патрульну лишень службу.

Але тут,у цім районі,годі рухатись артилерії,бо стягти її на це плато можна було б лишень моторами а не кіньми.І я швидко кінчаю огляд,щоб аж вечером приїхати знов ні з чим до команди.

На команді бачу й чую,що пляну ще немає жадного,але упадок духу й нервування штабовців /порідівших підвечер/ стає з наступом ночі великим.Мабуть із розпуки,дається наказ зробити ще вечірню атаку на ворога.Її робиться,

78

12. якось там, вона самасобою відбивається. І ніч у московському таборі заходить, несучи вже й страх до його: що як Австрійці самі перейдуть до наступу, посилившись за тьми новими резервами, зібють піхоту й вийдуть на ту масу гармат, яка вночі є безрадною, а через брак коней /коні одведені далеко назад, до лісу/ й доріг до тилу, то й напросто безпомічною?!

Може цей страх, може тая наука військова знаходять, що така можливість не є виключеною, бо до цього ворогові є ще й добра диспозиція – долина від його "гнізда" до Онуту, звідки вже легко можна опинитись на задах Москалів і, крім вояків, не стулює очей ніхто в московському таборі., аж не буде зрештою рішено зняти тепер же частину артилерії й перевести її в тую небезпечну долину Онуту. Був це нарешті мудрий крок команди за цілий той день, бо перекинення туди артилерії давало можливість з наступом дня повести підготовку огневу /хоч і здалека/ на "гніздо" і, крім того, морально вплинути на австрійців, показавши тим присутність сил ще й зліва від них. Сюди ж стягається піхота від другого корпусу, який ще в бою не брав участи. На цю перегруповку залишається тепер ніч, коротка літня.

Минула вона спокійно; Австрійці освітлювали нервово перед собою терен і обстрілювали патрульним вогнем підступи, були напоготівлі. Москалі перегруповувались, як кажуть військовою мовою, без перешкод. Було ясно й ранком, що Австрійці далі є слабими, чекають на резерви, але ще їх не мають. Все слабим є в них: артилерія, напросто, жалюгідна, й навіть "берта", що стріляла цілий день, не мала щастя попасти кудись у батарею або льохи набоїв; теж не зашкодять Москалям аеропляни, що кождої години зявляються зі свіжим запасом бомб, бо їх бомби слабої, малої сили, й кидаються з великої висоти.

Тільки один стріл з "берти" має успіх: забє на тій "гальорці" штаб полку пішого московського. Позатим огонь ворога такий, що оперування й маневрування для Москалів є так легким і безпечним, що командір одного з корпусів розїзжає ~~[illegible]~~ візком аж попід фронтом.

Ранком дається наказ нового наступу, тепер з огнем цієї пересунутої артилерії, хоч і з далеких позицій, але більш зручних, від Онуту. І цілий день піде на спроби взяти те "гніздо", увівши тепер до бою піхоту ще одного корпусу. Та цей корпус ще менше здобуде успіхів, як той, що прорвав дещо вчора, бо віра в мудрість командування страчена тим першим передалась і йому через вояків: пригадали тії старі постійні невдачі, й охота до наступу зникла вже в масах.

Ніч заходе знов з невиразним і скандальним положенням для Москалів, коли прийняти на увагу, що тії силою двох корпусів піхоти, одного кінноти, сорока гармат, не вміють знайти способу взяти або збити якусь, найбільше, бригаду австрійську. Вояки це вже бачать і посміюються.

Справа однак розвязується самасобою: коли знов стемніє, з австрійського боку не зявляться ракети й не чути буде стрілів, тії полишать окопи й відійдуть за тьми з того "гнізда". Знайдуть ще якусь сотню Австрійців всеж Москалі, коли підуть до того "гнізда", але головна сила ворога вже відійде кудись взад, ~~[illegible]~~ полишаючи тепер Москалям вписати листок "слави" до своїх бойових акцій, вільно. Підбадьорять Москалів Австрійці ще раз хибою, коли знов їм до рук віде потяг з мадярською піхотою ще тепер далі непоінформованою, що діється, і де – ворог, очевидно.

Відляже тепер від серця Московським командирам страх:охопить їх радість. Полетять десятки телеграм до Росії і світу,що генер.Брусілов прорвав австрійський фронт відтінку генер.Балтіна-Плянцера.

Ще вночі піхота зачне рух вперід,але сильна злива з громом спинить цей рух аж до ранку,коли під згуки побідної музики потягне сіра маса тая військ у напрямі тепер на зелену Буковину.

Повеселіщають штаби,та нам старшинам молодшим тепер зачнуться жнива,бо фронта,очевидно,і вліво і вправо зрушується,і підуть далі польові бої.

І дійсно,ще добре не розвиднилось,як я дістав наказ їхати на розвідку через села "Похорлоуц","Доброноуц",рівно сонок вже...до Прута,куди,як думає штаб,відійшов ворог.Заспокоюють мене при цім у штабі,що така моя поїздка не має великого ризику,бо спереду є вже кінний корпус,що ще вночі відійшов туди.Вірю я охоче у штабні міркування,бо тії кермуються якимись там законами військової гри,але в охорону себе кіннотою сумніваюся.Пізнав я тую добре за війну і чомусь певним є,що спить вона десь тут перед нами по селах,або знов варить галицьких курей а зовсім не освітлює Прутську долину.

Не переконують мене звідомлення її,вже з 15 верст,які мені було показувано,бо я з практики знаю багато ріжних типів звідомлень.Ось,приміром,і перед вчорашнім боєм проривним,якийсь штабовець "з гори" післав нам фронтовикам схему розташовання значної сили ворожої артилерії перед нами,і ми,дозорчі старшини,дістали й догану від кра нашого корпусу за недбалу розвідку саме,однак,у ту хвилю,коли той штабовець відкликав своє те повідомлення, бо в часі бою вже побачив,мабуть,що перехватив,або що потреби "в асекурації" себе не буде вже треба,коли одразу виявлено було слабість ворога.

Мушу однак їхати.Поки плутаюсь понад Дністром,під'їзжаю до станції Вікна, маю час оглянутись,що було взято.Бачу порядний кусок відтінку ворога,але якийсь пустопорожній,сильно забудований окопами,але теж скрізь зарослий травою.І веселий,піднесений настрій штабу,з якого я виїхав,здається мені трохи перебільшеним.Затямлюю собі однак всеж дещо з почутого там і тепер, їдучи,передумую собі.Всім там у штабах було ясно,що Брусілов має стати тепер знаменитим,славним полководцем,- Австрійці зістануть далі в очах Москалів партнером слабим, ~~[illegible]~~ їх теперішній командант,тут прорваний,буде висміюватись у спосіб,що "Балтіна" відділено від "Пфлянцера...

У майбутній,знов позиційній війні,на Карпатах,цей бій буде темою для суперечок старшин з вічною ~~[illegible]~~ дискусією,для Москалів "о ролі особи в подіях"...,гарячою і довгою, а для преси засіб вигідний для агітації у себе і серед світу.

Через Зелену Буковину.

Проїду ще кілька верст і вступлю на землю,яку пізнаю вже й по запаху:Галичина й Буковина пахнуть скрізь кислим багном /мабуть від реакцій пісковця по сошах/,а по містечках цей запах дістає ще додаток запаху рому у той час,коли воздух за Збручем пахне все лишень гноєм і димом,часом із домішкою запаху припаленого молока.

Веселіще мені однак тут,у цім краю;культурніще якось,тепліще виглядає

він. Крім того, я ж буду знов шукати тут за своєю Україною, буду чути щось знов про неї, Україну якихось чинів а не етнографії й малоросійських краєвидів... Знов заповнююсь марними надіями!

По нічній зливі парить сильно, коли зачинає сходити велике, червоне, гаряче сонце, і я є змушений їхати кроком. Через це маю змогу приглядатись до всього. Упорядкувавсь знов цей край за час відсутности довгої Москалів: по соші не видко вибоїн, повалених стовбів, розбитих телеґрафних дротів, розкиданої соломи, папірів, ганчірок, котьолків - слідів і ознак все присутности їх армії. Загоїлись трохи, бодай назверх, рани й від бездушної й жорстокої звички тих палити села. Вбралась земля у зелений свіжий одяг, куди не глянеш... і хвилями аж забуваєш, що є тепер війна! А вона всеж себе нагадує. Ось стоїт, біля містка, під с. Заставною, її чинник, та який! - "Берта", тая 35цм., що вчора ще, перед вчора кропила нас страшним вогнем своїх стрілів; полишена вона, дула однак немає, тільки лафет та кілька набоїв, чисто виточених, блискучо зроблених, але так великих, що йде аж на нерви, коли подумати, що такий стріл є на людину! Біля неї, на полі, могила і дерев'яний з патичків хрест, нашвидко зроблений; вона здається підозрілою, бо забитим тут вряд хто міг бути, так далеко стоїть тая гармата від фронту. Але ми забуваємо про це з хвилею, коли зачнемо оглядати лафет той, якесь страхіття на тракторових колах. Ґрізне видовище творить ця гармата, без дула, бо й наші коні хроплять і бояться йти попри неї. Чому не втекла вона? Виконала своє завдання, не мала мотору?! Командира її було взято чи вбито - чув я у штабі.

Та їдемо далі. Туман з ланів розлітається, й можна бачити вже країну на десятки верстов, порожню, зелену. Порожньо скрізь. Поховались люди, бо Москаль йде! Знають вони його вже добре і бояться хвилі, коли той йде знов, як побідник, особливо його передніх стеж. Знають тут, що йдуть люди дерзкі в часі такім, небезпечні, що будуть знов тутешнім бідним людям, як тії казкові королі, обіцяти, хвалитись "своїми заморськими багацтвами", але при нагоді здіймуть сорочку з дитини або забють бабу за одну австрійську корону, аж знов не будуть побиті /у це вже люди вірять, бо "герман" є сильним/ і не впадуть до його обійм, як бідолахи і страждальці...

Треба перечекати обережно їхнього тепер маршу! думають замкнуті хати.

Наш шлях котиться до якихось багнищ. І біля них нас спіткає несподіванка. З густих очеретів вискочить кілька озброєних Австрійців і буде бігти на нас. Прикро стає в мене на душі в цю хвилину: не волію тепер дістатись до полону - знаю добре, що там діється від людей місцевих, знаю про голод, працю і смерть, яка панує там... Під Мужиловим по-перше дістав був я до рук "Русскій Вестнік", який розкидали нам балони і аеропляни, бачив у йому фотоґрафії з життя українських якихось таборів, перечитав вірші, які вихвалювали теє життя там, але не пізнав з його цілі цього відокремленого для українців там життя. Зґоджувавсь що добре хтось робить, що просвітлює наших там людей, але я цього виховання вже ж не потребував. Инших цілей - не видно було з того сидіння там наших людей. Зредаґована аґітація "Русского Вестніка" була так зле, що й з инших чисел, які я діставав, не міг нічого довідатись, а на маси наші вона не робила й зовсім ніяко-

15. го враження. Мені дали вони інформації про "нас" там, в таборах, невиразні, а з числа, яке я швидко тепер знов дістану, довідаюсь про смерть Франка й побачу з фотографії його пишний похорон, і тільки... А хто такий Франко ~~для нас~~?! Хто його знає??

Нічого не довідався б вояк, коли б і десять разів перечитав той "Рус.Вєстнік". Я не хочу до таборів і українських. Хапаюсь за револьвер - мої козаки за карабіни, але Австрійці, побачивши це, зводять руки свої озброєні до гори і кричать нам знаменитий фронтовий пароль: "Пан Я Ваш!", тих всіх, хто з тих чи инших причин міняв для себе воюючу сторону, як приміром Чехи з Австрії й Поляки з Росії.

І ще за хвилю, сміючись, підійде до нас пятьох брудних, неголених дядьків, австрійських вояків старшого віку, просючи нас взяти їх до полону. Хто вони були - не знаю: не схотів я з ними балакати, боючись безідейности їх зради вояцької і ще більше боючись, щоб нагодою не заговорили вони вже не німецькою, а українською мовою. Не розумів я тоді, як і зараз не розумію, ентузіястів всяких Росії. І радо збався я їх, відсилаючи зі своїм вояком одним до штабу якогось, взад. По цій пригоді не спіткає мене жадна пригода й жадне військо ні своє, ні вороже, аж до Прута. Цей зявиться нам, як сіра, досить, тепер по дощах, широка смуга води, що вється за селами під високим берегом, на якому видніється місто Чернівці. Як і Львів - Чернівці для мого вуха - якась музика й якась незрозуміла туга... Гарні вони, бачу я через тредер, немає осоружних московських цибуль церковних, прославленої каланчі якоїсь, обідраного передмістя злидарів - а европейський, привітний вигляд міста червоно-зелених барв, спостерігаю я.

Має бути в нім гарно!? Мушу побувати в нім, коли буде взяте.

Тепер рухаюся обережніще, шукаю те якесь село "Неймамаєшті" - ціль моєї розвідки, моєї поїздки. Порожньо в долині Прута. Очевидно штаб мав правду, що ворог відійшов на той беріг. За це промовляє й наш військовий досвід, коли бачить високий беріг "той" і рівний, як стіл, цей наш. Беремо з соші вправо, просто полем, щоб нагодою не в'їхати у пристріляне місце, й обережно наближаємся до сіл, що розляглись, закутані зеленими садками, над самою річкою. Витягаємо ще за хвилю з близчої хати ґазду й розпитуємо, де є ворог і де є тії "Немамаєшті". Боїться газда і нас, і очей сусідів, і ще більше очей з того високого берегу і, тільки сховавшись під хати, висвітлює нам: знає він якісь Немамаївці ще, що є тут, Немамаєшті теж тут десь мають бути; ворог є на тім боці вже в окопах, а "наших" тут не було нікого ще. По мові і способу висвітлювання пізнаю я, що то є мій брат, Українець, розумію його добре, а ще ліпше мої вояки, родом з Волині, що вже давшись до балачок "па-рускі", говорять з тим звичайною українською мовою. Я дуже не пускаюсь до розмови з ним, бо мені, як старшині, тепер, по тих випадках оборони Українців раніше, небезпечним є нагадувати знов свою рідність з місцевим людом: фронта зрушена, контр-розвідка працює, необережна розмова моїх козаків десь біля служби в дивізії про старшину, що добре розуміє тутешнім людям, є небезпечною. Дякую я того ґазду всеж українською подякою і їду геть від його двору, оглядати терен для батарей. Та тут годі щось доброго знайти, бо скрізь з високого того берега нас видко, як на долоні. Мене навіть дивує, що по нас тепер вже ніхто не стріляє: мабуть сплять ще Австрійці, поморені відступом. Мушу я однак вертати ні з чим, обїхавши вздовж і впоперек села ці, довгі кілька кільометрів. Виїжджаємо знов тим

 82

напрямом, що заїхали до них і нараз помічаємо рівно на нас їдучу чоту якоїсь кінноти. Погляд у далековида заспокоює мене, бо по високих чорних шапках пізнаємо ми свою "дику дивізію". Дивуємося, однак, що тії нас не пізнають /слаба розвідча практика!/ і роблять вже лаву. Даємо їм знаками рук сиґнали про зайвість таких їхніх заходів. Пізнають по малу, і за хвилю зїзжаємося ми з ними на полі поінформуватись, що й як де є. "Не дикий" старшина веде чоту "диких". Не знає він нічого й страшенно дивується, що нас стріває тут, інформується від нас про ворога і зараз же завертає свою чоту назад, очевидно, вважаючи свою розвідку закінченою.

Тільки тепер, коли ми рушили ґрупою їздців досить помітною, переконуємся ми фактично, де є ворог. Голосно луна від кількох стрілів нараз розляжеться на "тім" березі за нами й кілька знайомих червоно-білих шрапнелів лусне з диким воєм за хвилю акурат за нами й перед нами. Треба брати за горбок, бо ми вже в ш петлі, треба зникнути з очей ворога, бо той тепер, на кінці війни, стріляє з гармати настирливо й по двох людях. Знаємо також і блискучу стрільбу Австрійців тепер по живих цілях, таку, до якої приміром Москалям далеко, "як куцому до зайця". Дарма, що Москалі висміюють далі "мідні" гармати Австрійців, "журавлі" розривів їхніх зпочатку війни - це напроста вже злоба з досади а не признання факту, що конкурувати їм з европейською артилєрією - годі. Переноси вогню, швидкість вистрілювання, вміння орієнтуватись по мапі у Австрійців стоїть вище тепер, ніж у Москалів. Лишень дехто з Москалів командирів бачить і визнає це й пояснює часом причини такої ліпшої якости австрійського гарматного вогню інтеліґенцією більшою вояків, звиклих на працю біля машини і більшою вправою старшин за часу мирного, завдяки більшій увазі Австрії до свого війська, як у Росії. Я иноді говорив таким, що помічаю ще й инші факти переваги Австрійців, приміром у більшій пробоєвій силі їхніх набоїв, у більшому моральному діянню від стрільби з гармат з меншою початковою скорістю /виття, посвист, звук вибуху/, у зручности й легкости систем гармат австрійських, як для ховання їх на позиціях, так і для праці з ними, і нарешті в любови й цікавости до свого діла австрійських старшин, мабуть, так мало помітної серед старшин-Москалів. Я вказував, що Австрійці все знаходили позиції батарей Москалів легко і швидко й розбивали силу гармат тоді, як ми їх знайти й обстріляти майже ніколи не вдавалося: мабуть добре вистудіювали властивости гармат московських тії, у той час, коли серед Москалів не було зовсім охочих не тільки шукати і студіювати ворожі тайни, а навіть стріляти часом по йому, коли наказ того не вимагав. Вказував тим, що огонь московської артилєрії діє все якось мляво, ніжно, немов віддгонить якоюсь повільністю славянською, а тяжкі бомби не могли не знайти дуже влучного епітету ворога "дурних Іванів", бо летять вони флеґматично, а розірвавшись, викидають силу землі, пороху, не пробивши нічого й мало коли кого вбивши. Фактом було, що окопи ворожі після славних обстрілів московськими гарматами залишались цілими, а ворожа піхота все здатною до енерґійної оборони, просидівши під ним і кілька годин навіть. Обстріл же ворожий Москалів кінчався все тяжким біляном для цих останніх: окопи були все пошкоджені так, що оборони були мало здатними, забитих і ранених бувало все досить /офіційна статисти-

ка Москалів признає найбільший процент страт від австрійської артилерії і скорострілів/, а стан бойових уцілівших оборонців ставав мало здатним до боротьби а більше до здачі в полон, втечі взад, а иноді до протесту проти своїх командирів, коли, скажім, той обстріл спровоковували без потреби тії. Та годі в чомусь пересвідчити Москаля, коли він зрісся з чимсь, або коли тая річ не торкається його безпосередньо. У таких випадках Москаль немає реального відчування дійсности. І боронились тоді гарматчики Москалі або покликанням на авторитетність своїх шкіл гарматних, або на родовитість своєї гармати, що походить від Французької славної, заграничної, гармати, або знаходились такі, що визнавали системи гармат московських найліпшими у світі з огляду на відповідність тих у всьому до поваги їхнього народу. Ці останні мали ще на увазі) мої зауваження проти страшної нерівномірної важкости гармат московських, з яких годі було часом рухатись у краях, де не було добрих доріг і які вимагали часто останні сили від вояків і коней їх обслуговуючих. Московський вояк, казали вони на це, - богатир по силі й витрівалости, для його тая незграбність гармати є ніщо.

Фактів ніхто не хотів бачити, що й тепер, вчора, у прориві, коли сила гармат майже нічого не зробила ні укріпленням ворога, ні духові його, але свої люди були вже без сил від праці біля них боєвої і витягнення їх з позицій для відїзду. Контратака ворога тая остання не була відбита, хоч стріляло нараз сотки гармат, ~~вчора під Вікном~~. Стріляє добре по нас і зараз якийсь Австріяк і за хвилю, очевидно, вже б і трапив когось з нас, та ми втікаємо за горбок у скриту долину, щоб там, змінивши напрям, стати і, злізши з коней, чекати на підход свого війська або командира.

Скривиться полковник, мій командир дивізіону, коли почує від мене про злий район, що дістався нам тепер, і рішає, цей старий сивий дід, ще й сам йти подивитись і пошукати позицій. Над цим типом /командиром/ мушу спинитись, бо це рідка птиця в московській армії, як старшина Москаль. Невтомна, як на свій вік, це людина і відважна, аж до фанатизму. Йому б місце в німецькій армії, бо в московській ніхто йому не рад, не шанує, не цінить зі старших, а молодь так ненавидять напросто його за постійну вимогу шукання якоїсь боєвої військової праці, скрізь, де він не опиниться. Не дає спокою він нікому ні вдень, ні вночі, не дає він і тепер ні собі, ні мені, хоч зробили ми яких вже 30 верст на конях по гарячому сонці. Він мало говорить, різкий трохи, відданий ділові, своїй Росії, всією душою. Вимагає служби і служби від усіх, але сам є тому прикладом. Я живу вже під його владою зо два роки, побоюсь його, але відчуваю й пошану до його. Маю чого я боятись його, бо гріхів маю досить: йду вногу за працею з усіма старшинами, яких він назагал неповажає за лінь і брак інтересу до війни, як рідкої фахової школи для тих; крім того, я курю, граю в карти, п'ю чарку й читаю багато книжок і ґазет всяких, а це все теж вважає він неналежним до доброго старшини і часто, не рахуючись ні з чим, за це теж лає нас, своїх підлеглих, гострою лайкою. Він - вояк з ніг до голови! Фаховець, який знає й любить гарматне й кінне діло. Він людина лютої енергії. Але до Москви їде він теж, кажучи "до Росії", до Києва - - "на юг":, він любить "блескучу" Росію і хоче її такої, ненавидить вояків. І

ось і зараз він, як молодик, летить зі мною по ланах до Прута, немов не знає втоми. Хоче там бачити все. Швидко переконається й він у злій нашій ситуації, й ми зачнемо шукати бодай пунктів для обсервації а для цього їдемо до найвищого будинку села, до школи. Йдемо на горище нової чистої гарної школи і до того ще й української. Є вчитель, учителька, які здивовано й перелякано дивляться на нас таких несподіваних і непрошених гостей. Полковник пробує з ними заговорити, та мова йому на перешкоді: не резуміють один одного. Але я, що добре резумію учителя, не хочу помогти розмовитись їм, бо полковник би довідався ще про одну мою негативну для старшини рису, що я є малорос. Він не любить малоросів, хоч і командує частиною, де є 90% вояків з цього ґатунку людей. Не любить, як я помітив, головно за те, що тії не розуміють швидко й точно часто його наказів або лайок, говорених чистою московською мовою, і що тії байдужими є до війни, немов, яка є для його тепер всім. Він хотів не тільки в старшинах а й у вояках бачити таке горіння й намагу, як у собі. І в цім його конфлікт і трагедія з оточенням, яким він командує, ще й з солдатським.

Горище школи могло б бути добрим для осервації того ворожого берега та ось чути знов луну від стрілів "звідтам", і кілька набоїв розірветься нараз над її стріхою, а один розібє й черепицю її, ховаючу нас. За цими першими зачне летіти вже без кінця багато инших, і школа й двір стають нараз так небезпечними, що наші козаки швидко втікають з кіньми зпід неї, а полковник вважає її стріху нездатною для спокійної обсервації. Це робить він в інтересах справи боєвої. Инакше він є відважним і ось зараз, ввічливо поклонившись на смерть переляканим вчителям, біжить він, не ховаючись, рівно до коней і, сівши, їде від школи туди, куди треба, немов нічого не сталося у хвилю, коли шрапнелі рвуться над ним далі. І коли й по вулиці зачне ворог доганяти нас своїми стрілами, полковник не змінить ні напряму, ні швидкости нашої їзди аж поки не кінчить огляд. Аж закінчимо огляд, виберемося на поле й ним пускаємося до соші назустріч своїм, що десь мають вже підійти тепер. Полем їдемо знов помалу, бо австріяк покинув нас переслідувати нарешті, а коні наші добре вже змучені, цілі білі від мила. Парно, соняшно довкола нас і тихо, як на цвинтарі, знов.

Мабуть, їдучи, думали ми з полковником про одну й ту саму річ, бо коли він кине перші слова до мене про чудову школу і взагалі гарні школи в Австрії, то й я притакну йому одразу, бо думаю про теж саме. Але далі наші з ним думки розходяться, коли він сумнівається, що той учитель може чомусь навчити дітей, коли й сам говорить на якійсь тарабарщині а не вміє російської мови. Кине ще полковник і таке: "це тут всі так говорять... Це все Австрія наробила... помітили?!" Я стаю обережним з паном полковником, бо пересвідчуюсь, що той має бути ще й політично грамотною людиною у справах тутешніх і тепер може мені бути ще й небезпечною: він до усіх прикмет своїх ще й державник й імперіяліст завзятий російський, це я знав, але, що резуміється на тутешній політиці, не підозрівав. Вже не жалкую я того, що вдержавсь від балачок з тим учителем, з яким мене так спокушало запізнатись ближче, коли я побачив по стінах школи прикмети, що то є українська школа. Для старшини російської армії таке знайомство, крім компромітації, коли б з учителя виявився русофіл, було б на ті часи й на ті умови не

85

небезпечним.ще й з боку влади. Я мовчу і притакую лише і думаю свої думки. А мені так хотілось запізнатись з тим учителем, що я укладав відвідати його аж заїдемо з гарматами. Але полковник має зробити собі там свій штаб.Так блимнув вогник український знов на моїм тепер шляху і згас одразу,задмуханий холодними вітрами,і я кидав і те місце,де його побачив,лишень з надією,що стрінусь таки колись,десь тут,хоч не з ним,то з іншим,при ліпшій нагоді.

На форсування Прута й заняття Чернівців пішло кілька днів,бо Австрійці ставили по цілому свойому новому фронтові знов сильний опір.Тільки величезні підступи до позицій їхніх уможливили швидко Москалям вночі перейти на той бік і завдяки перевазі сил ще обходами і клинами знов зрушити їх з місця.

У Чернівцях видко вже бідність Австрії,бо по крамах майже немає збожжа.І ми заспокоюємося папіром,консервами з зеленини,вином і якимись золотими підозрілої вартости виробами,яких купуємо всі аж забагато.

Дивізія йде тепер в бік Сторожинця.Знов бачу тут щось,що спиняє мою увагу і збуджує цікавість,коли опиняюсь по дорозі на розвідку у штабі дивізії,розташованому в будинкові,в українському стилі і з українською обслугою.Та й тут я зі своєю цікавістю маю бути ще обережніщим,бо тут при штабі є всякі органи,що стежать за всим,що довкола діється.І я можу тільки висловити своє зацікавлення аматора художніх взагалі речей,що знаходить свої памятки по цих краях.Кому належав цей дім,де були його хазяї тоді,не міг цього я довідатись.І зараз ще не знаю,але нагадав він мені мою Полтаву й у тій Земський Дім,і заінтриґував мене: живий український, привабний палац!

Згадую ці незначні,дрібні епізоди,з шуканням за Україною на Галичині тоді я тому власне,що були вони мені тими зовнішніми сиґналами,що знов змусили мене думати,хто я,що я,де мій нарід,що робить він тепер.Змушували вони мене думати над подіями життя нашого українського більше й над майбутнім його й моїм особистим.Поки-що висновки мої були щодо цього песимістичними:в разі вигри Росії царської,думав я,все для тієї справи буде тут так,як там у мене.Надія,що по виграній війні в Росії буде у всіх відношеннях добре,мало могла мене тішити,бо власне ніде й ніколи ніхто не міг,бодай якось,закреслити,як мало б випадати тее "добре".І хотілося черезце придивитися мені тут,у Пемонті,до справи нашої і зробити самому якийсь висновок і навчитись чогось. Та скупі факти давало мені оточення раз по причині режиму влади /українське життя конспірувалось/ друге по тому,що був я старшиною,а не якимсь звичайним вояком,а це утруднювало мені якийсь контакт з місцевими людьми.Але я його шукав всеж далі, і в цих нагодах.

Від Сторожинця вирушаємо на Снятин і,взявши його,маємо знов перегляд - вже нашим кром армії,якимсь ґенер.Лечицьким.Цей ще обережніщий,як Брусілов,і слово скаже лишень до нас старшин про те,що зроблено проривом багато,але мало в порівнянню з тим,що треба зробити,щоб виграти війну;він однак сподівається,що ми старшини напружимо всі сили,щоб побідити.Марна сподіванка! Ми ж сподіваємся побіди від ґенералів!

Виступаємо на якесь з дивною назвою місто,яку ніяк ніхто не може якслід вимовити й дивується,звідки вона могла тут взятись тая якась Каломеа,Каломіа дивна,чужинна,як Москалям здається,назва,після маси славянських назв сіл і міст Галичини,чутих і затямлених ними.

Займаємо її й виходимо під якесь містечко,теж з цікавою назвою – Печеніжин,і нарешті дістаємо відпочинок в районі його.Відпочинку треба було б властне вже давно,коли глянути на піхоту. Порідїла вона аж на-половину:полки випадають курінями вже слабими.Фронта розтяглась так,що обсада її є вже слабою, а тимчасом опір Австрійців не тільки не слабне,а все сильніщає й сильніщає, і страти Москалів стають дуже великими.

Втома військ від походів і спеки стає такою,що частини ледво виконують приписаний їм марш,розтягуються й губляться люди їх на десятки верстов позаду.Вона відбивається і на боєвих операціях.Тепер збивається Австрійців здебільшого лишень обхідними операціями,а коли треба боронитись,то люди не в стані викопати найменших окопів.

Ця слабість людей наших тепер діє вже напросто стихійно.Хвалена російська витріваліcть виявляється тепер напросто сумнівною.Вояки не в стані зробити по маршеві в 20-30 верст навіть чогось бодай трохи подібного на позицію через брак у собі фізичних сил.Вони здатні лишень прийти,впасти і спати,спати від втоми,без кінця.

Напросто дивним стає праця над укріпленням відступаючих Австрійців:там за ніч виростає ціла фортеця,з дротами,ходами для сполучень,в армії,що пишуть, голодає!

Не знаю,що є причиною цієї втоми швидкої вояків московської армії,яка вразила мене ще в 1914.році;а тепер вона є фатальною.Підозріваю,що слабе відживлення наших і московських людей,сидіння довге на самій рослинній їжі вдома, брак постійний у селян цукру,мяса,жирів – доброї їжі, є причиною її.Можливо, що правильно оцінюють вояки причину своєї слабости,коли іронично ставляться до інформацій,що ворог гине від голоду,що той їсть раз на день і т.и.Вояки не вірять,щоб голодним,виснаженим можна було так оборонятись і закопуватись, як тії то роблять.З дому вояк ворожий вже сильніщий мабуть,як Москаль!Московська кухня військова,хвалена все ґенералами (які не їдять з неї ~~щодня~~),за кашу й борщ,є,на нашу думку,слабою по виживності,не доброю через одноманітність і тяжкою через перевагу в ній муки і крохмалю,не може посилити вояків.

Ити армії далі тяжко,й немає з чим,бо резервів ніде немає ніяких вже.Брусілов не дописує тепер таксамо,як і його військо;він зістає біля "розбитого корита".Не передбачив?!Вірив,"що якось то буде"?!Вимотав однак всіх добре вже.Невміють воювати московські ґенерали й вояки! кажуть через Галицина.

Фронт розтягається в формі латинського "С" і стане зправа вже надовго настало,а зліва,де я,за не довгий час.

Ходить чутка,що резерви йдуть,але мусять їхати з Північного фронту на Київ а звідтам через Жмеринку-Чернівці до нас.Значить прийдуть за яких два місяці. Тільки з Північного фронту можуть зняти щось,бо Південно-західній тепер цілий в бою й напів-вибитий.На півночі,де власне мав бути головний прорив на Вільно той скандально не вдався і звідтам щось тепер може прийти нам на поміч.Кажуть ще,що там 5 корпусів Москалів не могли дійти навіть до дротів ворожих!

І багато ріжних ~~просьтів~~ сумних,чуток ходить тепер військом,а від них дух його цілком падає,і Фронта стає вже лишень масою людей,що обороняються,або насту-

пають тільки внаслідок особистого відчування частинами потреб цього для самоохорони чи інтересу /захоплення міста,села під відпочинок і т.и./

І радо тепер відпочиває фронта,мало турбуючись,що буде далі,і що діється. Правда,що й ті,що хотіли б знати щось,не можуть нічого довідатись про успіх або невдачі,бо ґазет знов немає,команди нічого не повідомляють.У Москалів цей час не було вжито агітації,як бодай спроби,піднести дух військ хвилево. Навіть старшини нічого не знають і нічим не можуть потішити ні себе,ні вояків.І якось потоне знов армія Москалів,вже тепер в лісах,полях і селах Галичини,а не заливає її,підпорядковує,страшить,як то було у році 1914.,після "успіхів".Така залишеність армії у цім часі наступу,який вважається успішним,кидає і старшин її у вир оособистого життя:старшини шукають розваг,шукають інформацій листами до знайомих,а згаданий полк.Перевалов засновує свою розвідку операцій фронту приватну.І батьківщина покинула вже тепер свою армію,чи її відрізано було штабними традиціями від тієї,і тепер це дає свої овочі.Втома супроводиться відчуттям залишености:немов справи війни потрібна тільки штабам тепер,відбувається виразний поділ у життю воюючого краю на три такі частини:втомлену,слабу,залишену армію,знов бундючні штаби і пасивну,неясну й невміючу нічим приспіти цим обом частинам - батьківщину Росію,бо вже дано тое:Земгор,їдальні,кантини і т.инше.

Ідуть старшини тепер бавитись до Коломиї,їду й я.Невеличке,але культурного вигляду,містечко,не дуже пошкоджене війною,забарвлене сильно жидівською домішкою,населення вільно рухається в йому,очевидно,вже не дуже рахуючись з Москалями.Багато крамів повідчинено,й у них збожа більше,ніж у Чернівцях,але всеж мало.Знов накидаємося на папери,гарні й дешеві оливці австрійські Гардмута,ґалянтерію.З їжі продається й тут лишень погана чоколяда,добрі зеленинові консерви,трохи ґалет і більш нічого.Вино й горілки можна дістати теж,але за дозволом коменданта.Обхожу скоро ціле місто в пошукуванню чогось,[illegible] що можна купити,бо грошей маю тепер за ці кілька місяців боїв наскладаних завдяки відсутности часу і крамів по дорозі - повні кишені.Стаю нагодою перед крамом, якого не шукав,але зобачивши який,аж від радости затрясся:крам з книжками та ще й українськими!У крамі вояк якийсь переглядає книжки і продавець жид.Оглядаю й собі щось купити цікавого.Того є багато,бо перша книжка,яку я взяв до рук,дала мені думку,які книжки купувати й за якими питати.Цією першою книжкою був підручник історії української літератури.Я швидко перенявсь думкою скупити собі все,що буде в крамі з підручників наших у Галичині,і це зробив.До цього придав кілька книжок мало відомих мені авторів белетристів /Яцків,Лебедівa і т.и./,пять Кобзарів і закінчив закупку,додавши купу книжок перекладів /безвартних/ ріжних чужих авторів з питань,які мені були цікаві,але ще мало знані.Мабуть жид-продавець був здивованим тій моїй великій покупці,але в ніяку розмову зі мною не вступив.Тепер,ще забравши від коменданта трохи вина,я рушив "до дому",щоб там,навіть не розглянувши,що за книжки власне купив,дати їх на віз до мого архіву,тепер великого аж на пів того возу.Не було часу тепер на читання та й не було для цього зручности,бо фронта ще зовсім не стала.

Тому,однак,що иншого майна,привезеного мною,не вистарчило всім старшинам,

88

мене прошено було їхати знов до Коломиї, і за яких два дні я там знов опинився. Купив все, що просили старшини, і знов йшов до тієї книгарні, маючи охоту ще там купувати щось. Відшукав її вже легко, тую крамницю якогось Оренштайна, та був здивованим тому, що побачив: крамниця була зачинена, а на її дверях було наліплено дві червоні лякові, знайомі мені, московські казьонні печаті. Зрозумів я одразу, що то значило, але вдавав нерозуміючого й питав двох якихось вояків, стоявших біля неї, про причини замкнення. Ці не могли мені висвітлити нічого, лишень сказали, що купувати з тієї крамниці можна тепер лишень за дозволом коменданта міста, як і з тієї парфюмерії посеред міста, якої власник утік. Хто б йшов до команданта, хоч і знайомого мені полковника, про таке запечатане збіжжа, подумав я, - це ж тобі не парфуми?! І я, зібравши до возу багато знов всякого краму для старшин, виїхав з Коломиї, по цілу вже дорогу думаючи над значінням і причиною запечатання того українського краму. Був це ще один маленький факт з шукання мого за Україною на Галичині, ця покупка книжок і пригода з крамом, що їх продавав, з того другого періоду війни, коли я знов опинився у ній завдяки прориву цьому, важкий для мене.

Розмова полковника, втікший власник українського дому, запечатаний крам українських книжок і ще кілька фактів менших, з сіл, показували мені, що в армії далі хтось пильним оком доглядає українську „справу" тут і иноді вживає заходів до її ліквідації. Видно було, що курс політики Росії далі в цім напрямі не міниться, і тепер - в часі другого вступу до Галичини. І моя обережність не є зайвою, хоч така роля служби моєї вірної тим, що бориться зі мною - мені стає тяжкою вже, коли я пригадаю часом ще й українські частини на тім боці і не знаю тепер довго, що з ними, де вони. І знов лаю я в душі тих "наших" з того боку, бо не чую від них відповіді нам наддніпрянцям: що діється? що нам робити?

9. К а р п а т и.

Та підемо далі разом із військом Москалів, тепер знов на Карпати. Зведемо раз по раз бої в їх передгіррях, біля Печеніжина, Бані-Березівської, Микулинців, Тартарува, а при виході з Прутового яру на Ворохту - зводимо бій, що триває два дні. Австрійці відходять, але потім, як добре виб'ють нас.

Корпус мій ділиться на дві групи: одна йде під Чорну Гору, - друга під Ховерлю, Кукіль, Григорівку, Вороненку, Синяк, "Цукер-Копф", щоб ще зробити спробу невдалу збити ворога з цих висот і залягти під, вже одразу за дві-три ночі добре зробленими й укріпленими, австрійськими позиціями, на довго. Залягти так, як велів то ворог, а не навязати тому лінію. Так побідник Москаль знов опиняється в ситуації позиційній такій, як була перед кількома місяцями там, на кордоні, звідки почався прорив. Побитий Австріяк знов "паном", а побідник знов у жалюгідному стані. Розглядаємося довкола себе по краєві і людях нас оточуючих.

Цікавим є край той, де тепер опиняємось. Гарні осінні Карпати. Гарні вони барвами осінніх лісів, гарні своїми масивами гір на блакитному, або вкритому розірваними хмарами, небі. І не гнітять, не давлять вони нас, здебільшого синів України рівної: чомусь немов рідними вони нам є. Та тяжкими вони видадуться нам з боку військового, як позиції, коли подумаємо, що доведеться їх штурмувати. Але далі наступати видко ми не будемо ще й тому очевидно, що бі-

ля Станіславова маємо Австрійців далеко позаду себе.Піде там за якийсь час ві
нас бригада,щоб збити тих та вернеться розбитою ні з чим - і це кінець наступ
Брусілова,кінець.операцій,зле ведених командою,знов [illegible] страшних по стр
тах і блідих по наслідках для Москалів.Для Італійців цей наступ,як тепер дові
дуємося,був рятунком від погрому.Для Москалів - невдачею.

Дощова осінь,що швидко зачнеться,немов ще й підпирає цю нашу думку всіх пр
зимування,бо через неї стає тяжким всякий рух по горах і в тилу їх.Немає у нас
людей,немає й тилу:ми - авангард Московщини слабий,найдальше висунений в Євро
пу,фактично жалюгідна збіранина втомлених,мокрих,перемерзлих людей,нездатних
для операцій,бо тут вже не можна ворога ні обійти,ні прорвати так легко,як це
було недавно:тут маємо вже щільний,міцно укріплений фронт,положений знов на
зручних висотах,який,щоб прорвати,треба гармат,резервів і ще й великого духу,
цього ми не маємо вже ані трохи.

І корпус закопується на зиму там,де йому це дозволили Австрійці.Ця зима в
Ворохті не була б тяжкою всеж і для піхоти,бо є досить лісу для будов і вогни
є досить схованок у нім для резервів і відпочиваючих частин і,як би було про-
явлено більше праці,енергії в утворенню для військ цих кращих умов життя,то м
же б військо очухалось би трохи ще;але в піхоті об цім ніхто дуже не старався
й вона знов зимувала в рівчаках,повних води й багна,валялась по будах зі сосн
вих гіляк,мерзла й,самособою, тільки й думала про те,як би скоріще "вийшов кі
нець" тій лютій війні.Самособою,що пророчі слова цареві не сповнилися ні в чі
їх покищо було навіть і забуто,бо дійсність була все старою російською:безла
дя на позиціях,холод,голод,хвороби /явиться швидко цинга/,залишеність вояків
самих собі.Відокремлення штабів і Росії від армії осягне тепер найвищого сту
ня. Бідний Макар на всіх шишках валяється! [illegible], зле володіючий рос. мовою, кр одного [illegible] полку

У ліпшому стані опиняться тут штаби,тили і артилерія.Для артилерії,яка за
довгий час нарешті таки,завдяки лісам тут,вийде зпід обстрілу ворога /і аеропл
ни не могли її знайти/,був це час найліпший за цілу тую війну.Батареї швидко
перетворюються на маленькі міста,з лазнями,будинками,альтанками,каплицями,збу
дованими з підручного лісу,завдяки більшій увазі командирів до своїх вояків,
як у піхоті.Часом така батарея,коли її знайти в лісовій гущавині,випадала на
осідок якогось кочового народу з його похідним господарством:розвішеною біли
зною,поросятами,птицею домашнею і добре схованою зброєю.Війська ці заживають
спокійного й теплого життя,але увага їх до фронти спадає зовсім і звертається
до тилу й себе, коли і вони передумують над постійними неудачами фронту.
Вже Зачалась їзда на відпуски,легка служба,мале ризико і спокій у день і вноч
від сталости фронту. і фронтові тримаються домі. Ао старшини артилерії бали,відвідини гостей,сватьби навіт
тяглися цілу зиму останню великої світової війни,без кінця тут.

Для мене особисто тільки початок цієї зими був спокійним.І за цей час я
"приготувавсь до української матури" по підручниках,які купив тоді в Коломиї
Служба не була мені перешкодою,бо на батареї й там,на "оці" батареї,полягала
вона у спокійному стрілянні по окопах ворога /більше з наказу вистрілювати д
но 100 набоїв,ніж з потреби/ і присутности,на всякий випадок,біля своєї част
ни.

Тільки на "оці" батареї вечерами бувало сумно, бо [redacted] положено
воно було серед лісів, на горі, на якій була всього одна гуцульська хата. Та
швидко й тут стало весело: сюди стяглись на зиму всі командири батарей ріжних
нашого ворохтейського відтінку, а крім того, ми [redacted] зазнайомились із
газдою тієї одинокої хати там, і той нас розважував вечорами довгими оповіда-
ннями про військові справи Австрії; був він вахмістром якогось кінного авст-
рійського полку, багато де чого бачив, чув, знав і був цікавим оповідачем для
нас, вояків. Чи живий ще тепер той дід, чи вже помер, слідом з тією епохою, яку
в собі відбивав /з паном цісарем!/, якою на стрости літ жив і нам про це опо-
відав?! Це був взірець розмов тутешніх людей скрізь з їх тугою по Австрії і байдужістю до
Росії. Доймали ці розмови навіть Москалів часом і гнітили їх пишну на себе.
Крім того мали ми тепер багато газет вже з Росії, а я мав ще й з пасії авс-
трійських газет, які тепер перечитував від шпальти до шпальти. Однак не довго
я тішився спокоєм. одноманітности позиційної війни.

Першою причиною, що вирушила мене з цього спокійного /у військовому розу-
мінні/ ситого життя, були накази по армії, які я зачав перечитувати, як тільки
вони приходили до нас. Були це накази, в яких торкалось вже української спра-
ви ясно й недвозначно. /Тепер вже армійські накази можна було читати й нам/.
Цікавим би було ~~тим~~ комусь зібрати їх всі, видрукувати й виявити автора їх
/можливо, що він тепер "робить" у нас самостійника?!/. Та мабуть це вже ніхто
не зробить, бо архіви армії є в руках большовиків, а тії не будуть мати охо-
ти студіювати, як боролась Росія з Україною, продовжуючи її роботу самі далі.

Цікаві ці накази часом і плутаною своєю редакцією. Торкалися вони головно
праці Союзу Визволення, праці української в таборах Австрії, Німеччини, "Русс-
кого Вєстніка" і тепер ні разу, чомусь, справи українських легіонів в Австрії;
бодай я них ніколи тепер не спіткав. Може це хитра тактика - відсутність згадки про них!?

Нервували мене ці накази, але інформували й усвідомлювали теж. Бачив я, що
десь щось робиться і далі, а відсутність згадок про легіонерів змушувала мене
навіть передумувати над тим, де вони є зараз, що є з ними? Яка ціль і майбут-
ність їх існування при австрійській армії?! Яка наша роля тут в залежности до
тих акцій українських під Австрією?! Жадна відповідь.

Ось як писалось в тих наказах і які були їх редакції /цитую з памяти/:
"Секретно. Подається до відома всіх командирів частин наступне: У Болгарії ви-
дається російською мовою газета "Русскій Вєстнік", для розповсюдження на нашо-
му фронті з метою розвалювання його, а також для поширення поміж полоненими в
таборах думок зрадницьких і ворожих Росії. У числі редакторів її знаходяться
такі вороги Росії: Донцов, Вінниченко /инших вже не памятаю/. Поширяється ця га-
зета до нас, крім воздушної дороги, ще й, через агентів австрійських, з тилу у
спосіб зашивання її до рубців мундурів, які шиються для вояків. Наказується пи-
льно переглядати свіжо одержані мундури". Підписів зараз я вже не памятаю.

Або:

"Секретно. У таборах австрійських для наших полонених провадить "Союз Визво-
лення України", з наказу австрійського генерального штабу агітацію дерзку і
зрадницьку, маючу на меті виховати серед полонених тих, з наших південних гу-
берній, бунтарів, спосібних відірвати від Росії Малоросію для Австрії. Агітаці

цю переносять агенти австрійські й на наш фронт. Наказується в разі появи такої агітації в окопах старшинам вести історично-доказові розмови про "единство русскаго народа" і виявляти негайно агітаторів таких, для передачі тих до рук влади". Підписи.

Такі накази, в яких згадувалось "не злим, тихим словом" про якусь, очевидно, постійну працю когось на полі українськім за війни, зявлялись тепер часто і перечитувались, мабуть, уважно з цілого нашого корпусу тільки мною одним і діяли хвилюючи, своєю загадковістю, неясністю і ворожістю редакцій на мене, мабуть, одного теж. Та здобути якесь висвітлення, пораду в когось, десь – годі було думати в ті часи, мені старшині. Мій приятель інженір Лосевський переїхав до Самари й не писав. І не знав я нікого, до кого б міг звернутись тоді про це: діячі ж наші сиділи тихо. По закриттю "Ради" звязок мій з українством Наддніпрянщини і інформаційний припинився. Досвід, який я мав – відказаности кождого Українця самого на себе, ще з часів тієї шкільної пригоди, тепер огірчував ще більше мене. Ставало для мене фактом, що ми, наддніпрянські Українці, маємо теє українство своє напросто, як розвагу на добрі часи, для добрих людей, а не як якусь діяльність і чинність, як то має бути десь там, у Австрії тепер. Де-що у цім я трохи пересвідчився і практично, коли довідався, що в моїй дивізії знаходиться старшина, відрекомендований мені в розмовах старшин як "любитель малоросійської старовини", гарматчик теж, людина з іменем, яке мені дещо нагадувало, п. Щербаківський. Запізнавсь я з ним, коли почув більше з розмов про його дивовижні екскурсії по церквах Галичини, шукаючого за старими образами, книжками і взагалі ріжною старовиною; змалювали мені того всеж як ось такого собі, не рідкого для Росії, аматора "древностей". І не потішила мене зустріч із ним: я стрінув у йому типовий для Українців взірець людини, що чимсь там собі займається, робить там якусь собі, для заповнення свого життя, працю і далі нічим на світі не цікавиться; помітив я у його ще одну рису тоді, яку пізніще часто стрівав серед українських діячів: якесь вивищування себе через це своє заняття, себецінення й бажання усунутись від своїх земляків, звичайних людей. Пізніще, в часі революції, п. Щербаківський ні разу ніколи не звився біля праці української в корпусі, хоч і був старим свідомим українцем з Київа.

Не пощастило мені звязатись з Українцем на фронті, і я знов лишився самітним, сам собі передумуючи факти з української справи, самостійно, і самостійно шукаючи для себе відповіді на ті чи инші питання, які давала вона мені тоді. Живився більше з друкованого слова /книжок/ та головно з преси.

Але, мушу сказати, що "Русскій Вєстнік" був дуже зле редагований, щоб міг осягти тую ціль, яку на його покладано було його видавцями, інформаційну. Уміщення українських віршів, фотографій гарного життя в таборах, не могло стати діючою агітацією, бо ж кому мало прийти до голови, що то все значить? А виспівуванням гарного життя в таборах полонених не можна було втягти Українців з фронту, коли всі знали з певністю, що в таборах Австрії панує голод. Могла діяти на мене, примиром, звістка про смерть Франка з цього Вістника, а фотографія похорон многолюдних його могла в мене викликати симпатію до свободи на "тім боці", але в мені, а не в тисячах вояків і старшин, Українців лише по

92

крови,яким імя Франка не було зовсім відоме,а потреба чи брак свободи якоїсь для Українців – й незрозумілою для наших темних мас. ~~[illegible]~~у.Агітаційно "Русскій Вестнік" був зле складеним і далі.

Далеко більше живилось моє українство в цім часі сидіння на Карпатах,як це не дивно,з російських ґазет.Частенько присвячували йому увагу напівофіціози і праві ґазети російські свої шпальти."Новое Время" – зі статтями Пільняка,Запорожця,Менщікова,"Кієвлянін","Кієвская мисль"/доки не була заказаною для старшин на фронті/ – орґани зі статтями ворожими українській справі,але такими,з яких я міг багато де чого довідатись на ту пору.А вже за статтями "Русскіх Ведомостей" відпочивав я ~~[illegible] акуратно цілу війну [illegible]~~,бо там справі українській відводилось багато місця в поважному,щирому писанню, як на той час,великих навіть статтів.Статті ~~[illegible]~~ п.Білоуса на ті часи для мене були великою втіхою.Читати тепер було досить часу,коли постійні мряки затягували тижнями гори,і артилерії не було чого робити.Матеріялу для читання збиралось теж тепер багато і ще й військового.Купи брошур всіляких про новинки з війни,про винаходи всілякі;про способи ріжні ліпшої боротьби з ворогом – завалювали фронтові наші канцелярії.Читав я й це все,бо війна зачинала мене цікавити вже,як зручний спосіб розвязання деяких справ.Мав я до диспозиції ці всі матеріяли до схочу,бо здебільшого Москалі–старшини не цікавились військовими справами дуже і скептично ставились до своїх якихось там авторів винаходів чогось.Трохи цікавість їх пробуджувалась до тактики німецької,французької – коли траплялась така брошурка про це,але,приміром,інструкції для вивчення набоїв ворожих нікого вже не цікавили.

Зявилась брошурка тепер під голосною назвою "Масове приміненння артилерії. Досвід з прориву останнього".Ця книжка викликала веселий настрій серед старшин,коли було вичитано,як то все мудро треба було зробити і як було мудро зроблене все там,у тім прориві,з тією орґанізацією мас артилерії.Автори тієї книжки,тепер ставші далеко відомими,як орґанізатори тодішні тієї артилерії,– розписались тут,очевидно добре володіючи мистецтвом слівним і умінням фантазувати,і нам всім,фактичним учасникам і робітникам того прориву принесли кілька веселих хвилин.Ця брошурка зірвала старшин і до споминів та обговорення того прориву і закінчилась вічною дебатою у Москалів про ролю особи в історії.Зродила ця книжка велику зневагу до авторитетности видань військових своїх. ~~що більше~~.Їх читати ніхто вже не хоче, ~~[illegible]~~.

Це моє зацікавлення військовими справами привело мене знов тепер до близчого знайомства зі старшиною нашої бригади,тим підполковником,"малоросом", що гримав тоді під Сосновою на адресу укр.леґіонів під Австрією.Він був далі знов поінформованим про перебіг поодиноких фронтових операцій,а завівши свою власну розвідку по тилові армії,довідувався про ріжні операції скрізь на фронті швидче часом,ніж о тім знали і штаби.Його розвідка полягала на дуже простому способові:всім своїм воякам,які їздили до тилу,як ранені,на відпуски, командіровки,наказував він привозити інформації,які де частини,чи всяків з яких частин де стрівали і що від тих чули.Память розташовання частин рос.армій він мав величезну і одразу ж,коли діставав звідомлення про рух якрїсь

93

частини, яка досі в тому чи иншому районі не була, робив певні висновки або писав листа до когось зі своїх знайомих з метою інформацій про ціль того руху. Рідних і знайомих він мав багато і привчив тих кореспондуватись, заховуючи конспірацію в умовних всяких висловах і формах цього листування. Знав він у кожну хвилю стан і положення фронту цілого російського надзвичайно добре і часто ділився зі старшинами своїми цими інформаціями, коли тії його просили, або коли він сам мав охоту побалакати. Він був для мене тим, що розвинув в мені дальше зацікавлення військовими справами в їх найцікавішім прояві – стратегії й тактиці боротьби. Тепер всякі секретні сводки, які надсилались нам ~~особливо~~ про ворога, спиняли мою увагу, і я подовгу з мапою сидів тепер над ними, шукаючи розуміння, значіння тих чи инших даних, подаваних в них, як чинів і засобів тієї великої військової штуки – стратегії. Розташовання частин ворога, назви їх, генералів ворожих я знав досить добре, вже швидко. Коли я здобував сам якісь цікаві військові інформації, я ділився цим з цим підполковником. Пригадую, як ми встановили з ним частини австрійські, які бились проти нас в часі цього останнього прориву Брусіловського, і які висновки зробив тоді він на підставі їх, навчаючи мене аналізі документів, подібно до тієї, яку колись мій батько робив над старими книжками. Тепер тут, за спокійного часу, я оглянув все, що назбирав тоді в окопах ворожих в день того прориву й найшов там кілька листків наказів ворожих, писаних на машинці в якійсь славянській мові /тоді хибно принятій мною за словінську/, в яких виписані були ~~[illegible]~~ праці й кари за невиконання якогось "Арбеітабтайлунга". Аналіза цих листків дала нам число частини, слабість її складу, місце праці і значіння її і що головне – національний склад тієї частини після імен вояків і підстаршин, зазначених там. Цей останній був зі славян, а це привело нас до шукання складу дивізії, до якого належав цей "Арбеітабтайлунг" і, покористувавшись австрійськими даними про частини, ми прийшли на число дивізії її, склад і розташовання в часі мирному. Це й дало нам присуд, що Брусілов мусів знати, що місце, де хотів зробити прорив, було обсяжено частиною, від якої опіру великого сподіватись не можна було, бо вона складалась із людей, охочих йти до російського полону деяких славян Австрії. Ми встановили, що проти нас була 1. Моравсько-Опавська австрійська дивізія. Із цього з ~~З цим таки~~ підполковником зачав я розмови на політичні теми, головно залежні від війни. Боряться вже не кадрові 'армії', а якісь сили таємничі нові.

Не пригадую вже зараз, як і з чого почались наші розмови і про українські справи знов, але швидко пізнав я, що той поінформований про військові й політичні акції Українців в Австрії дали звідкись ставиться до них рішучо ворожо ~~[illegible]~~ й навіть з якоюсь спеціяльною злобою, хоч теж не розуміє широти української акції.

Цікавим було ще в наших з ним відносинах те, що він із часом, дістаючи сам звідкись /мабуть зі штабів/ відомости про чинність деяких народів з Австрії, вже не лишень звичайну військову, як громадян тієї, а організовано ворожу Росії, оповідав мені про такі річі, стараючись немов чомусь вколоти мене. Я трохи інформувався цим про цікаві для мене речі. Не був підполковник якись там панславіст, або панпрусіст – він тримавсь очевидно, як кар'єрович, напросто "генеральної лінії" політичної свого уряду московського. Це рятувало мене від непри-

ємностей від розмов про українську справу,бо мені,як цивільній людині,вільно було мати думки проґресиста,відстоюючого свободу національну гноблених кимсь народів;вільно було про це трохи говорити,бо проґресисти в Росії все ж мали якесь там на це вже виборене право і в де-чому вважались їх погляди за леґальні.Аж до революції ми служили далі разом і розмовляли,але тримаючись на протилежних позиціях.Так відбувавсь контакт синів одного й того народу поміж собою,коли тії належали обоє під владу,що визначала їм межі для їхніх поглядів у хвилях дискусії розмовної,службових відносин і відповідно до часу.Контакт братів не ліпший за контакт,описаний мною,з п.Щербаківським. Спиняюсь на цій особі підполковника П. ще й тому,що далі,в життю і розвою українських подій,він стрінеться нам аж кілька разів і все в ролі тієї "ґенеральної лінії",яку вкажуть йому його "пани" володарі - Москалі:будівничого общеросії.Здібний,широкоосвічений,як військовий,син українського народу - був все він ворожим змаганням свого народу й не лишень нічим не поміг йому,але й боровсь далі проти його.Малюю його ще й тому,що це тип "малороса" вірного і старшини російського,тип у дечому поширений там,у тій армії, з людей нашого народу.

Та спокійному мому життю,читанню й студіюванню тут,на Карпатському фронті, прийшов кінець,зроблений наказом з Франції,рятувати тепер вже Румунію,демонстративними операціями проти Австрійців,на цім нашім відтінку.Швидко залась підготовка до них,але вже не таких,як тоді на весні:поповнено людьми дивізію,тепер якоюсь зеленою вже молоддю невідомої національности,якогось напів татарського походження,зле навіть говоривших і простою російською мовою; підвезено трохи важких гармат,анґлійських гаубиць,і все...Місцем наступу вибрано було відокремлену по фронті гору Григорівку,звязану і з тилом ворога за допомогою електричної,висячої дороги,оточену сильно лісами,що позволяли Москалям непомітно скупчитись і обійти її,а Австрійцям перешкоджали оборону й рух резервів.Погода для наступу була поганою,та наступ треба було робити, бо Німці гнали тепер союзну Румунію так,що над ~~тим~~ нею зависала катастрофа,а через це і Москалям грозило відкриття лівого крила фронту,для наступу ворога й на них ще легкого. Крім того я став тепер командіром штурмової батареї,і через це часу вільного вже не мав для себе.

Зпару днів ~~В~~ значні сили Москалів по гарматній підготовці оточили гору Григорівку, ~~рах перед обідом,~~ і легко взяли її,але знов повторилась трафаретова для Москалів історія:командири не дописали.Зявилась контр-атака Німців,які,їдучи до Румунії,тепер ~~висадились~~ висіли з потягу й повели наступ,з метою ліквідувати прорив Австрійців,немавших резервів.Зявились Німці й показали,що ще мають військовий хист,енерґію й велику боєву відвагу.Напростим гураґаном накинулась їх артилерія на московське військо,занявше Григорівку,одрізала тих від тилу і пішли новим способом - з мінометами спереду - у наступ.І за яку годину прорив був ліквідованим.Молоді,незвиклі до боїв,московські вояки,більшість з яких стратила навіть зброю,здались до полону без оборони.Штаби не помогли їм нічим:резерви не підійшли,чи не були післані,прорив через це не був поширений,артилерія,якої командири лишились далеко по заду,позбулась звязку,розбитого німецькою артилерією,і стріляла на сліпо,без шкоди для ворога; і при великих стратах одержано було знов чергову поуку від ворога,що той ще

не дасть себе якось легко взяти, що треба на його головно хисту й енергії командирів. Штаби однак не журились невдачою, бо й ця операція спадала під рахунок тих операцій, які ще перед їх вислідом осуджували вони /може й саботували?/, не можучи звикнути чи навчитись оперувати без довгої, повільної підготовки. Імпровізований наступ, в якому треба намаги всього, щоб, з малими даними засобами, осягти ціль, лишається для Москалів річчу неможливою. І легкий, зручний прорив закінчився поразкою, головно для командування, знов.

Самособою, що шукалось, як все, винних за невдачу, там десь "на низах". Дістала догану артилерія, дістала "на горіхи" піхота, але маса її. Несла вину артилерія, самособою, але власне ті, хто нею керував. Несла вину піхота, але не ті зелені хлопчаки, які, ніколи не бачивши огню сильної артилерії, від страху поховались до окопів, віддавши себе на волю Божу, але командири, що стратили час і не посунули тим поміч. Не забуду епізод, який характеризує військо московське тих часів як найліпше.

Сидючи з тією піхотою на тій Григорівці і не маючи що робити, бо телефони, зле проведені, були розбитими, я пильно стежив за ворогом, щоб не прогавити ситуації, що що хвилі для мене ставала грізніщою, не помітив однак я, як Німці вже влізали в "наші" окопи зліва, вийшовши скрито з ліска; один вояк з піхоти їх побачив і вже кричав перестрашено до мене: "Барін, барін, ваше благородіє, немци тут!" — До бою, стріляти! - крикнув я, самособою, до маси збитих на купи в окопах вояків. Але годі було якось цим збудити їх, цих цивільних людей, що й іменувати мене не вміли, як слід /барін, барін!/ не то, щоб стріляти, боронитись в таку хвилю. Але більше того: зачали вони просити мене, дати їм спокій!

Команда поклалась на війська, яким не під силу була ця операція - старі ж, досвідчені вояки не виужиті були для розвою цього прориву. ~~Чи знали своє військо командири?~~ Не лишалось нам, старшинам гарматчикам, більше нічого робити, як тікати. Ми утекли, але піхота вся була взята до полону, поїхала "на чорну каву", як тоді говорилось вже. Дивним було, що Німці не пішли далі, а моглиб вільно розірвати цілу нашу фронту вже тоді. Цим покористувалися Москалі і знов

~~Поразка ця на Григорівці, не була кінцем бою;~~ зачали сипати накази атакувати всі позиції Австрійців від Вороненки аж по Кукіль; це був вже, очевидно, бій для відписки перед вищою командою, бій, який давав великі страти людей, але ніякого, само собою, успіху, бо укріплення ворога й оборона тих тепер були вже впертими й добре організованими. По московському боці зводились вони до вигнання піхоти з окопів під кулі ворога й тільки, бо йти в наступ, самособою, навіть молоді старшини не важились, бачучи напросту неможливість цього тепер тут, але, будучи змушені виконувати наказ, вилізали зі своїми частинами, немов для атаки, з окопів під дроти ворога а звідтам посилали донесення у формі, ставшій знаменитою на фронті: "3й курінь перейшов у наступ, але, осягнувши дротів ворога, не може далі продвинутись через великий опір ворога. Прошу о 4 помічну акцію зліва /права/ або резервів. Тимчасово командуючий курінем, поручник Скороспелов-Гавриленко". Знаходились і такі командири, які зовсім нікуди "не висувались", але посилали донесення, що "двигаються, продвигаються, підходять, стягуються, скупчуються", щоб відвязатись від наказів команди й бути критими. Часом через таких командирів бували неприємности для артилерії, бо команда, діставши

96

звідомлення їх, заряджувала ту, чи иншу, нову акцію на підставі їх, стрівалась з закидами артилерії, що твердила, що з пунктів своїх не бачить ніякого такого чи иншого руху своєї піхоти. Команди всі довіряли більше піхоті.

Ці всі способи ухилювання від наказів практикувались в російській армії давно, але тепер, вкінці війни, коли вже зачалось зявлятись критичне відношення частин до акцій, які на них покладались, ставали вже частими. А звідси було вже не далеко до пізніщої формули: "Післати ґенералів самих взяти Окопи!" "У штабі добре сидіти, хай прийдуть самі сюди!" Чому не робилось ударів "кулаками" сильними – не знаю. Мабуть страх ризика не допускав цього! На загал по фронтові панувала вже твердо думка, з якою було й прийдено до Карпат, що прорвати ворожий фронт комусь з союзників самому не вдасться – треба спільної акції, одночасної всіх нараз. Зявлялись скептики й щодо такої можливости: вони знов говорили, що війна всеодно буде виграною, треба лишень добре тримати ворога обложеним далі; наступи є зайвими, не приведуть ні до чого. Знов старшини здають першими на духові! Про блискучий погром ворогів вже не чути було взагалі розмов – цей вже не уявлявся так привабливим над ворогом, доказавшим світові на довго свою блискучу перевагу, меткість і зручність військову. Не манили і якісь здобутки військові тепер вже нікого. Стратили ореол свій захоплення прапорів ворожих, гармат, перейшло всякі межі число полонених, набрати цього всього вже не було цікавим. Потонув в тумані величезних боїв, успіхів і неуспіхів і блескучий, бундючний ворожий Марс у формі ґенеральних штабів ворожих, військової еліти противників і доводилося бачити перед собою більше тепер ворожий люд, часто, як з Австрії, голодний, старий, а не саркастичного, з вїдливим поглядом, кадрового старшину й вояка часів 1914-15. років. І те, що боронився так завзято вже власне нарід в рядах ворожих, впливало сильно на московське військо. Москалі виводили, що значить "там" знають, за що воюють, а в нас – ні. Був це здобуток війни ще один, від якого було вже не далеко до визнання за ворогом права на війну, а для себе – уход від неї, як непотрібної народові затії якихось "панів". Стимулів патріотизму, свідомости сорому – Армія не мала і не мае.

Ця Оборона й рятунок Румунії стоїли Москалям і нашим людям дорого, ще більше, як наступ Брусілова для спасіння Італії. І коли люди українські тепер калічились і вбивались в безглуздо орґанізованих наступах на міцні позиції ворога, то Московщина стратила по них дух своїх військ остаточно, і в цих обновлених своїх військах з молоді й дідів, діставших ще переконання, що воюється „не поправді."

Прояв і ділння всіх настроїв неґативних для умов війни, зазначених нами вище, способів викручування з боїв, байдужого ставлення до головної цілі війни і критичне ставлення до командного розуму – тепер по нім зросте вже дуже сильно. По поразці Брусілова, нова поразка всеж схвилює владу, так, що [illegible] по яких 10 днях фронта перестане вести безглузді наступи, заспокоїться, та внутрішньо вона тлітиме все огнем, небезпечним для участи Московщини у війні. Це буде перший крок влади – подивитись дійсності прямо до очей, але пізній.

І спробує вона піднести настрій Армії висилкою робітничих делегацій з Московщини. Приїдуть раз якісь ситі, вигодувані, добре одягнені з "Росії" робітники, будуть обідати зі штабами, у супроводі них балакати, підбадьорувати й закликати

до рішучого бою вояків, обіцяючи засипати тих гарматами і набоями з фабрик, на яких вони працюють, та не вплинуть, однак вони, на вояків, бо дехто з тих навіть потім висловить думку, чи не час би всіх тилових пігнати до окопів на спробу.

І відійдуть ці робітники ні з чим. Візьметься за направу того настрою ще й дехто з командирів, являться більтраці такої релігійні фанатики, самодури, кар'єровичі старшини. На нашому Ворохтенському відтінку явится спроба посилити війська з особистої ініціятиви, військовим духом, ~~таким способом~~ – командантам його ґенералом ґрафом Баранцовим. В особі його явиться представник московського Марсу під фронтом, але в такій трагікомічній формі, що це варто згадати. Старий, здається з пенсії повернутий, ґенерал від артилерії принесе дух того Марсу, принесе зі собою і тую Росію, що вірить у "православний великий руский народ". Буде наїзжати він скоро по цім невдалім наступі, майже ще-тижня, на дорогій трійці арабів, запряжених до санок з килимом і "ямщиком" в московському убранню, зі свого штабу з Яремче. І буде шукати контакту з тим народом "своїм", щоб пересвідчити того у потребі прорвати фронт. Думка не зла, як на служаку вірного свого царя, і своєї держави, та засоби, якими робив він, були дитячими. Насамперед зіґнорує він старшин, молодих і ображає часом навіть у присутности/ вояків, зіґнорує штаби, а тії – його. Бесідувати буде з вояками, по-довгу держучи тих перед собою на холоді і в напруженому дисциплінарно стані. Говорить цей російський феодальний Марс, що сам Бог велить Росії бити Німців і за це звеличить Росію і нагородить на тім світі полеглих за це святе діло. Оповідає тиме тим, як ціла Росія попів монахів молиться за всіх вояків, як цар плаче часто над жертвами війни і все думає, як винагородити, живих, після побіди. Говорить, щоб вояки не слухали нашептів злих буцім то Росія є вже слабою, нездатною до війни – навпаки, ворог вже є слабим, до того ж ще й безвірець, католик і мав бути покараним. Вихвалює святу віру Росії православну, славну історію Росії, а головно її царів і ґенералів славних. Часом, після таких розмов, ґраф забирався з якимсь вояком ще й на інтимну бесіду якусь, а часом брав участь у забавах якогось вояка, приміром, зробившого на воді фіґурки ковалів, медведів, борців, які порушались швидко водою карпацьких струмочків і просиджував з таким вояком годину, бавлючись і слухаючи пояснення того ріжні щодо тих тоге виробів. Ґраф ~~слухав й такі пояснення зовсім у дитинства і~~ бавився щиро сам цими водяними забавками, щоб повернувшись за якусь годину до змерзлих, чекаючих його вояків, вимагати на тих "слово" голосне, що підуть у бій і розібють ворога. Російський Марс так спробував ходити "в народ". Сміх і ніяковість викликав ґраф однак ~~не~~ /затайний до себе цією всією своєю поведінкою. Вояки, що не звикли бачити такими ґенералів, командирів корпусів, добродушно критикували його заклики, але часом перекидались реґочучись і запитами: "А що, як би ґраф мусів сам піти на дроти, мабуть мав би повні.....?!

Старшини, яким його поїздки набридли, постарались зісміщити його одного разу вкозі і припинити ці його відвідини дивні фронту. Використали вони можливість викликати ворожий вогонь по району батарей своєю стрільбою /все заказаною в часі приїзду ґрафа туди/ в разі крайньої потреби і раз, видумавши таку потребу, зняли стрільбу по ворогові таку, що той мусів відповісти теж.

Десятки шрапнелів полетіли в те місце, де саме ґраф виходив зі своєї тройки; коні сполошились і, розбиваючи візок, подались до Ворохти. Ґраф, опинившись на соші, під огнем, розгубивсь і послухав намови якогось піхотного вояка бігти з ним до віядукту сховатись. Втік туди, щоб пересидіти вогонь. Нагоді треба було ще далі пожартувати лихо над ґрафом, коли хоробрий вояк Яцук, з батареї, справляючи перебиті дроти, від злости, чи жарту, не розглянувшись, хто є схованим у віядукту, крикнув туди, проходючи: "Так ви так, сукині сини, захищаєте батьківщину?!" Втік Яцук, побачивши ґрафа, але й той теж вийшов одразу з віядукту і, зігнувшись, пішки пішов під вогнем до Ворохти, щоб звідтам вже автом від'їхати геть і більше ніколи не обявлятись під фронтом. Не знати, чи через це, чи взагалі такою була повага ґрафова, але тепер він ще більше строгим до старшин. Цілими днями на соші Яремче спиняв він тих, їдучих до тилу, закликав до себе до штабу на обід і мучив тим причіпками всякими щодо одягу тих, вміння ховатись, тримати вилку, ніж у руці; часом карав їдучих старшин і заказом відпуски, коли провин тих, примірем, у відданню пошани, у швидкій їзді біля його хати, здавались йому значними. Особливо ненавидів старшин не з дворян. Самодурство ґрафове знаходило тепер собі великі можливости і працювало без кінця, але далі від фронту. *Трагізм Російської дійсности [illegible] в у Графові тоді у цій трагікомічній формі, з усіма прикметами феодального самодурства особи проявлявшої його.*

Штабової праці він не любив. Ролю свою визначав, як слуги "царя й батьківщини", тільки в формі командира бойового. Мабуть, скептично ставився до науки військової. Як і кожний такий Москаль, Росію мав тільки на Московщині.

Злі штабові язики говорили про його, що йому й "не спиться й не лежиться", що він має нагоду, але не може здійснити своєї заповідної думки, приєднати для свого роду, для свого імени Баранцова ще й закінчення Венґерського, увійшовши першим на Мадярщину, що є тут вже так недалекою. Жартували з цього Москалі всі, бо ніхто не міг зрозуміти, як може він вірити в силу своєї такої праці в часі, коли доба ґероїв трохи стала підупадати, коли Гінденбурґів присуд про нерви *зелізні*, ~~коли треба~~ *потребу* техніки і військового духу командирів і вояків, ~~все~~ *служба* ідеї ~~всієї~~ нації *були силою для побіди.* ~~Незрозуміла була якась істеричність військова військових агітацій. Та ніколи ніде він не спитав вояків, чи вміють ті стріляти, чи не треба було б там скорострілів, гармат, аеропланів — зводив і він всю військовщину до "вичищування ґудзика", царя й Бога. Не цікавився ґраф нічим з цілого світового фронту, лишень своєю думкою дістатися нашвидко на Мадярщину.~~ Здається, в цьому ґрафові ще проявлявсь дух номада, дух його предків "збірати" все, що лежить біля його країв, для себе й свого задоволення. Немов буяв у йому дух його історії, повної приєднань, покорень, прилучень, збірань земель довкола Московщини і, будь не мав він над собою влади, мабуть, післав би знов війська до наступу без гармат, набоїв, аеропляні, підбадьорених тим, що цар плаче за ними, а ворог є католик, якого треба бити. *І було це все трагікомічно, але "по руські"!*

Була це ще одна, після приїзду делеґації робітників, інєкція *нашому фронтові* для піднесення духу фронтового, та були її зусилля даремними теж.

Наступ на спасіння Румунії зіставався у памяти всіх своєю невдачею, дальшою бездушністю команд до жертв, способами, як ухилитись від осоружних наказів. І повний дум сумних, огірчення, нервування, був Фронт біля Ворохти у часі, коли

штаби доносили безпечно: на фронті без перемін; і коли старшинство жило своїм, відокремленим від вояків тепер дуже багато, життям, вже просто урядовців, "відбувавших" свою службу, покладаючись, що "якось то воно буде". У що вилився б цей настрій фронту не знати, коли б [redacted] нагодою раз не [redacted] прийшла телеграма, яка стала історичною межою в життю того фронту, і яка була так зредагованою:

"Петроград в руках повстанців. Наказується частинам подбати самім зі заготовкою їжі й сіна на 15 днів, з огляду на можливий розрух транспорту".

Тільки всього. І ще хіба те, що зараз же всі командири частин скликались на якусь таємну нараду до штабу дивізії, біля тартака у Ворохті.

Ця несподівана й дивна, невиразна телеграма зробила одразу ж дві великі по наслідках речі: фронт пробудивсь і чекав, чомусь передчуваючи, що сталося щось більшого як те, що написано в телеграмі, і друга, що той фронт звернув всю увагу від ворога на свій тил, щоб вже більше ним не займатись. Батьківщина, що була покинула свою фронту, знов знайшлась, але тепер не вона думала про фронт, а він про неї, кидаючи війну, як справу другорядну. Двохсотлітня Імперія виходила на нові шляхи свого історичного діення, по іспитові міжнародньому Світовій війні. [redacted] Виходила зі силою хвороб сидівших на її тілі і в горячці військових неудач, яку не потрафила лічити перебудованням своєї конструкції, способів виховання своїх людей і організації їх життя. Як не видержала вона іспиту боротьби на зовні, так не видержує вона його і в боротьбі своїй на фронті внутрішнім. За цей новий свій шлях в історії, оновлена Революцією, довгочеканною подією, яку ховала ще від нас тая телеграма дивна цілком подана нами.

Революція у Ворохті.

Добігав до кінця ще один крівавий рік війни 1916. - для Москалів далі неуспішної.По розмовах,по-тиху,про можливий сепаратний мир Московщини з ворогом і відкинутий "панами",не мавшими вже,однак,на таке рішення повної влади /підлягають Антанті/ у військах нашого відтінку запановує знов віра,що ворога розбити годі комусь зі союзників одному,а що погрома його може статись внаслідок спільних акцій всіх союзників боєвих або скорше облогових.Королівство Румунське,що було розбито якимись "двома батальонами Німців"(як тоді говорилось поміж старшинами) і лежало тепер у ніг тих,шукаючи ласки й помочі Москалів - пересвідчувало знов, що з ворогом ще не так легко справитись.Поразка нас особисто на Григоровці була щеу всіх в памяти,по числу жертв і по наслідках теж повної небоєздатности наших військ у Ворохті.І самособою,що більшість вояків московських вже була глибоко пересвідчена,що ліпший спосіб боротьби тепер з ворогом - облога того голодуючого й вичерпаного з живої сили,а наступ же - тільки в разі доброї підготовки оборони себе.

Були настрої ще й за те,що треба змінити "голову управи" військ і держави цілу,як нездатну до кермування подіями в тих умовах,які тепер створились внаслідок постійних поразок спроб прориву.Ці настрої однак не виходили з фронту а інспірувались головно з тилу,з Петрограду.Вже старшини,що їздили на Різдво туди на відпуски,привезли вістку,що такі зміни "на горі" можна з певністю передбачати й очікувати.Убивство Распутіна вважалось навіть цими за перший крок такого якогось оздоровлення там,на тій "горі".Цар,як командір війська,вважався теж не відповідним до тієї ролі,мало досвідченим і мняким.Підсовувалась думка кимсь,що мав би найліпше його заступити Брусілов,"побідоносний генерал"...Толком же,що далі може бути однак ніхто з нас нічого не знав і на загал мало й цікавився тим, і розмови їх про ці всі зміни не випливали зовсім з якихось там причин болісного відчування дійсности,бажання дійсно [redacted] щось робити,а тільки зі звички Москалів про щось говорити,чи дебатувати.

Я помічаю,як здатні є Москалі-~~інтелігенти~~ старшини жити, вже, ілюзіями,міражами, тепер.Вони далі засуґеровані,що ніякої невдачі з війною для Росії немає,всеж,що їх армія відносить побіду за побідою,що тая армія їх є грізною ще силою і славною;що инакше,мовляв,як було з тією війною,й бути не могло.А те,що спасла вона своїми дивізіями Румунію "спинила" наступ Німців тепер на тих - є для цих і ще й свіжим для такого думання доказом.І не дивно,що старшини наші обурюються сильно /зачіплено їх особисто/,коли з Петрограду буде привезено оцінку армії й її успіхів, яка вже виходитиме від суспільства петроградського,- неґативну. У чорних барвах малюють ці,приїзжаючи,настрій того суспільства,якому війна вже набридла,мовляв, так,що треба буде признати й фронтові,що вона трохи не вдалася,геройство старшин вояків армій - це суспільство визнає тепер справою дискусійною і взагалі мало цікавими вже тепер справами.Про якийсь ентузіязм на тилах від успіхів фронту тепер годі вже говорити,свідчать ці приїзжаючі.Такого роду чутки кружляли посеред нас старшин тієї зими р.1916.на нашому ворохтенському відтінкові,останньої на війні й так реаґували старшини.Маси ж війська,закинуті по лісах ігорах,про жит-

тя буття яких мало дбалось тепер,не жили вже ні чим більше,ніж думкою про "мир" Тому не дивно,що на вістку,грізну з військового погляду /повстання в тилу!/ фронт в більшости своїй дістане оптимістичний настрій якийсь.І хоч те,що станеться там,у тилу, не буде нікому добре ще довго відомим,всеж не здається воно нічим грізним фронтові.Що там сталося?!Невідомо нічого.Ґазети не приходять, якось одразу;військова влада не подає ніяких нових звідомлень нам.Здасться,усвідомити й зрозуміти тії тилові події помогли нам першими наші вороги Австрійці,які зачали вже кричати до нас із окопів імя "Революції" якоїсь у нас,ґратулювати нас із нею.

Але довкола нас ніякої такої події "Революції" не було видко й не чути чогось про неї.І навіть далі,коли вже зачали знов приходити інформації з тилу про події тепер всім загально відомі,в нас на фронті не зміниться ще нічого на зовні й тільки внутрі нас всіх відбудеться закінчення процесу неґативного ставлення до війни за якусь здобич у Европі - ми звернемося тепер всі до свого тилу, цілою своєю увагою,цілим єством,остаточно й рішуче,та наш оптимізм зросте тепер в радісну хвилюючу віру,що нарешті приходить те,що так довго чекалось і про що смілось лише мріяти колись...Впаде царизм московський,несподівано,легко й без бою,що аж дивним стане такий крах його безболісний.Грізний "гнобитель" звалиться як трухляве дерево від вітру.Ніхто не кинеться якслід боронити його... Старшини-монархісти полишать свого царя без бою.Це ще один факт,неґативний для московської старшини,який випливає з психічної поваги Москаля.І той інтеліґент--старшина є також невдячний своєму хлібодавцеві,як і той вояк Москаль,що,закинувши своє сало і хліб до трави в 1914.році,буде вимагати від товариша свого нагодувати його,ні скільки не думаючи про прислугу подібного роду тому чи подяку якусь.Навіть великі ґенерали,обдаровані царем всім,яких буде питано про їх погляди на справу усунення царя /Еверт,Брусілов,Сахаров - командіри ґруп армій у той час/ сховаються один за другого від одвертої відповіді.Невдячність - риса Москалів.І на сором старшинам,оборонцям завзятим монархізму,імператорської Росії,виступить чужинка по крові,жінка-цариця,яка буде боронити його далі гордо й віддано і заплатить і життям а не вигнанням за цю свою відданість,але не уступить.Звалиться легко імператорська надбудова Петрова над Росією якоюсь,на очах мілійонів монархістів тепер в таку хвилю не протестуючих,або не маючих сили протестувати,бо неорґанізованих,не чуючих сили ніде під собою.

Для нас фронтовиків,з упадком царя,знов забракне відомостей і змін якихось у нашій психиці дальших,але матеріялу для дум дискусій буде вже багато і то з обсягу Революції,історії,життя суспільств взагалі,суспільних рухів...Та це приватні кожного з нас справи ще.Щойно історія заплутана з наказом "число 1",що торкнеться вже й військ,бодай тих ще петроградського ґарнізону,зрушить нашу фронту до одвертих дискусій,балачок і суперечок,поголовно всіх,про ролю і права цього наказу для всіх військ,для всієї Росії.Дебатується вже одразу про права цього наказу для всіх військ,для всієї Росії.Дебатується вже одразу про права старшини в армії революційній.

Тимчасом це суперечки ще теоретичні.

Друга подія ще спинить увагу фронту - буде це поява якогось там Тимчасового Уряду. Треба приймати, панує така думка, кимсь поширювана, що той мусить бути, і що люди, які його складають, є певними людьми і відповідними до такого високого положення. Та швидко однак, коли фронта буде ще раз і ще раз забувана тилом, повстане в нас питання про підставу прав і джерела походження тієї влади в часі, коли ми фронтовики не були спитані, не брали ніякої участи в творенню її. І затлумлений, ще тихий пров, скептицизму піде нашим фронтом від такого нашого усвідомлення. Маси військ без жадної радости стрінуть "свою революційну владу" й затямлять, що тил упривільовує себе вибором влади, наказом "число 1", а йому "страждаючому в окопах" немає ще ні пошани, ні уваги ніякої. Я для себе знахожу компроміс у тій вірі, що хоч і була в мені захитана ще у шкільних роках до ролі і проґресистів Москалів неґативної мого народу /Короленко, "батьки"/, яку я знов набуваю, коли чую стільки красних гасел, які облітають тепер наш край, охоплений Революцією. Самособою, що я буду зрадженим швидко у цій своїй новій вірі в російських проґресистів, але в тих умовах, як би й хотів мати свій погляд якийсь вже чисто український, то практичних результатів з цього б не мав.

Революція обіцяє всього багато всім. А оптимізм всіх є так сильним, що все буде гаразд, що доводиться йому коритись хочеш, чи не хочеш того. На зовні той оптимізм маніфестується силою червоних бантів на грудях і кашкетах вояків і старшин. Навіть наш начальник дивізії, Поляк, ґенерал Бачинський, має таку відзнаку й не скидає її вже.

Багаторічна підготовка до Революції, запас слів, гасел, ідей, колись здержуваних цензурою й жандармами, тепер одверто поширюваних, робить своє діло.

І наше незадоволення з нового уряду й наказу "число 1" для тилу трохи уляжеться, коли й ми фронт дістанемо права у формі орґанізацій комітетських. Справа "страченої грамоти", напевно украденої старшинами, як думають деякі вояки, тепер помалу зліквідується. Хай там існує той уряд і щось робить, хай тил має той наказ "число 1", коли нас це дуже не торкається, не будемо цікавитись тим всім, урядимо своє життя за наказом про комітети.

Але така позиція нашого фронту дістане швидко удар, який покаже, що думка наша перша була ліпшою, що протест і домагання фронту не забувати його, не був би зайвим. Розкріпощена людина, хай і під мундуром вояка, що відчула тепер свої права на свободу слова, думок, поглядів і чинів, що повірила в дійсну можливість здійснення тепер для всіх і всього свобод, прав, привілей і т.ин. - дістає з Петрограду наказ присягти на вірність Тимчасовому Урядові тому, мало кому знаному, не знати ким обраному і над чим працюючому. Вояки мають не лишень присягати, а й ще й підписати "присяжну листу". І встане на ноги, зворушиться протестуючо ворохтенський наш відтінок. Впадуть по-перше слова одвертого протесту проти обмеження людей у їх політичних правах, можливостях, протест проти диктата людей, не обраних всією Росією, а лишень її новими тепер "панами", вже проґресистами більше. І багато буде потрачено слів, зусиль старшинами й командою, щоб вивести на площі для присяги вояків і навіть дисциплінованих ще добре гарматчиків. Поперше в мені всхопиться палкий протест проти цієї вимоги, як Українця, і я буду до останньої можливости підтримувати вояків в їх небажанню присягати Т. Уряду, бо вже

від початку Революції я чекаю,що почую про якісь зарядження нової влади,або деклярації бодай тієї щодо прав і положення тепер націй,народів Росії /думаю тільки про себе і Грузинів,бо маю біля себе Грузина поручника.Польська справа, здається мені, ясною,не потребуючою чиєїсь санкції на свої права.Про инші народи - не ясно,чого тії хотять,тому й не думаю/,але чую лишень якісь теоретичні балачки про права національностей і ніякого акцептування їх,навіть промовчування урядове їх - а тепер дістаю наказ присягати,себ-то брати на себе обовязок послуху владі,яка в цій,для мене так важній справі,має для мене неясну фізіономію.Я не був тоді ще так політично грамотним,досвідченим,щоб прийти до потреби післати тому урядові якусь резолюцію з мотивами,через які я й вояки нашого відтінку не хочемо присягати.Був я далеким ще й від того,щоб додуматись до потреби існування українського міністра в уряді новому /чи грузинського!/,не міг я тоді ще сформувати думки такої собі,але відчував,що новий уряд,що складається зі самих Москалів,не мій уряд.Чи тая вся свобода,яку дає Революція,має бути лишень для Москалів?! - питав я себе просто.

Змушено було однак вояків присягти,хоч і ціною уступки,що й старшини підпишуть теж присяжні листи.Присягнув і я,але зі свідомістю,що наді мною робиться насильство.Міг потішити себе тепер лишень надією,що може тії Установчі Всеросійські Збори не забудуть нас,Українців,і инші народи,і був так наївним,так малознаючим практику виборів,що тайно мріяв дістатись до них від нашого фронту.

Так думав і через це пішов працювати до комітетів.На цей час я вже був так захопленим свободами для нашого народу під Австрією /наслухавсь багато й про тую політичну залежність наших людей під нею від инших народів Австрії/,я вірив,що в новій Росії,ми Українці,осягнемо далеко більше прав і можливостей тепер,ніж у тій Австрії,й не цікавився вже я,що робиться тепер там.

Нова хиба моя - наслідок мого виховання,як культурницького українського,так і загально політичного російського...Та поки що я вірю в це і йду працювати до тих комітетів.Я швидко влізу в працю їх,голосну своєю балаканиною й мало доцільною по практичним результатам своїм.

Фронта наша вже була трохи підготованою до праці такої,бо була вже завалена ґазетами,брошурами,книжками - всіх можливих політичних течій тодішньої Росії. Хто чимсь цікавивсь,міг знайти в них,правда в теоретичних,здебільшого поверхових викладах,все - бо часу за браком боїв було в каждого досить.Аґітувалось і працювалось тоді з тилу серед нас,мабуть у спосіб безприкладний в цілій людській історії.Переважає література однак соціялістична.Вона збагачує фронту не тільки на такі ймена,як Каутський,Адлєр,Бауєр,Бернштейн,Браун,Лібкнехт,Люксембурґ,Маркс,Плєханов,Брешковська,Крапоткін,Прудон,Сандомірський,але вона швидко дасть воякам світогляд,дасть уяву тим про орґанізацію держав,клясів,суспільств, про ролю реліґій,націй,воєн;революцій і т.и. - в процесі співжиття людей на світі.Напросто університет відкриється тепер в окопах наших,і хто кінчить його сам,або за допомогою своїх товаришів,знайде поперше в життю розуміння,що то є свідомий громадянин й ким він був досі.Був це важкий камінь ~~руж~~,який придушив царизм в його могилі для одних,а Росію,як державу - для других,на віки.

Розведе руками старий капітан,підполковник,коли запізнається з ролею кляс,

партій,релігій,влад у життю суспільства,гордо [redacted] піднесе голову вгору старшина студент якийсь від свідомости "бачите,ми правду знаєм!",а вояк затямить, що він дійсно був "гарматним мясом" для когось і обкраденим працьовником мозольним,якого хтось умисно тримав у темноті і безправвю.

І дуже мало буде на фронті літератури національної,літератури практичного дня,літератури,освітлюючої фактичний стан Революції,можливостей Росії,її загальне політичне і військове теперішнє положення міжнароднє.І маса спрацьовується помало,але методично,щоб затямила вона лишень,що є людиною робітником,колись [redacted] експлуатованою,нищеною,упослідженою,тепер свобідною і ні від кого незалежною, крім тих ідей загально інтернаціональної боротьби гноблених із гнобителями. Практично маса не бачить перед собою ніяких більше цілей для осягнення собі,як потребу розділитись маєтком гнобителів,багацтвами царів,князів,багачів,вкладами банків,золотом церков і т.п.,поміж усіма рівно,щоб всім вистарчило й було добре й набуттям прав бути кожному,чим хочеш:ґенералом,міністром,урядником і т.и.Перебудовання держави уявляє вона собі річчу легкою й ні від кого більше незалежною,як від неї,а то таке,щоб не було багатих,поліції,офіцерів зі старими правами,щоб тая держава не воювала ні з ким,не окрадала людей маєтково,політично й релігійно нікого не утискала.Я пішов працювати до комітетів ще й тому,що уважав,що діло Революції є ділом,властне,таких людей,як я,цивільних,витерпівших вже щось за часів того Старого Режиму,ніколи ділом панів,ґенералів, старорежимних урядників.

Чи був приготовленим до цієї праці?!Мушу признатись,що дуже зле,але це не шкодило мені працювати,коли я побачив,що теє моє оточення товаришів по цій праці ще менше є пригтованим,ніж я.Кермувавсь я на початку своєї цієї праці виключно і стисло статутом для цих комітетів і лишень згодом,під впливом обставин,які я не тільки не міг неґувати,а тішився діянню їх,поширив межі своєї праці залежно від своїх поглядів тодішніх і стану речей загально-революційних і фронтових.Тоді комітетська трибуна нашої дивізії стане місцем свобідних проявів політичних і ідейних нашого відтінку.Коли говорить тил на такі теми,чому не сміє говорити фронта?!І праця комітету забарвиться політикою.І хоч результати цієї праці практичні й для мене особисто і для мас військ були блідими - всеж вона була цікавою,бо це ж був малий парлямент без прав наш тепер тут на Фронті,в якому можна було почути й голоса землі й голоси теорій,які хочеш.Особисто мені дає вона змогу пізнати людей і їх настрої.Кілька місяців віддав я тій праці,аж втомлювавсь,бо доводилось працювати від ранку,часом,аж до пізньої ночі.Особливо багато праці було,коли я став головою дивізійного вже комітету. Тисячі паперів /російська дійсність!/ сотень,курінів,батарей,команд і їх комітетів приходило до комітету дивізії,їх треба було перечитати мені всі,дати якісь резолюції.Справи бували,часом,і не легкими до розвязання,як [redacted] примірoм,крайнє політичні,або звичайні доноси на старшин і підстаршин за злочини тих,зроблені ще за царської влади,або й перед війною.Ціла тека "темних діл" дивізії лежала не в канцелярії,які скорше треба було передати слідчому,як нам, комітетові,а цього тепер,по Революції,я робити не хотів.На ці папери всілякі тратився мій ранок,а по обіді зачинався пленум комітету /Ворохта,а пізніше ба-

рак в долині Прута в бік Говерлі/.По 6-10 годин тривали засідання комітету такі й часто вертав я "додому" на батарею свою глибокої ночі.Молоді,незручні,амбітні оратори,затягували їх.Московський спосіб говорення,з довгими висвітленнями,зайвими вступами,не фактичними посилками а теоретичними чи особистими – давався у знаки на цих наших засіданнях.А ще тому,що я був старшиною,вести засідання мені було тяжко,бо я не міг ні поправити вояка,ні спинити якогось нетактовно,коли той дався до балачок,щоб не викликати якогось незадоволення вояків проти старшин.А воно схованим було все в масі тих вояків далі через той наказ "№1".Затягувались наші засідання ще й тому,що мудрих голів,зручних промовців у моїй дивізії багато не знайшлось.Двох старшин крайнє лівих есерівських поглядів,трьох вояків ліво-інтернаціональних поглядів,один полковник -кадет – ось і вся блискуча дивізійна еліта.Решта членів засідань – люди,які щойно вчились говорити,дискутувати і працювати.Переважають в комітетах скрізь Москалі.Причиною цього останнього є те,що перше засідання відбувається на російській мові,якої "хахли" з сел не втнуть ніяк,а на своїй говорити соромляться /висхова Росії/,по друге,як я придивився до своїх людей,швидко,тих мало цікавлять справи,які цікавлять Москалів... Українці-вояки не виявляють ніякого інтересу до розвязань проблем,справ теоретичних,теоретично;їх нудить обговорювання довге справи якоїсь з метою освітити її,зясувати,скритикувати – вони хотять одразу практичного рішення у всьому,або рішень,резолюцій,кваліфікуючих суть справи одразу,через це не шанують вони й не захоплюються балакунами,але з великою пошаною й захопленням ставляться до людини,яка бере все розумом зручним,коротко,ясно,швидко,льоґічно.Ніби тішаться вони часом,коли хтось зачне "рубати",коли говорить,нагородять того й оплесками,але за хвилю дивишся,як іронічно усміхнуться й перекинуться слівцем,якого зміст буде такий:"набалакав багато,а толку ніякого!"Ці прояви наших людей – школа пізнавання їх для мене міської людини.Мабуть,під упливом московського виховання інтеліґенція українська пізніще не мала рис свого народу цих у своїй праці.Не цікавлять наших людей сільських справи комітетські ще й тому,що тії є відірваними від інтересів їх тих сельських.Мабуть більше треба було їм аґрарної партії тоді,ніж комітетів?!Не знаю.З дуже тяжких справ,які зявилися передімною тепер,коли комітет стає якимсь парляментом,пригадую справи прав ґенералів тепер,по Революції,справи смертної кари,поділу землі,прав Т.Влади,прав фронту на участь в управі державою тепер і т.и.

Всі ці справи,в ґрунті речі,виходили на порядок денний,з відчування вояками що раз більшого занедбання їх,як громадян,що через Революцію ніби набували якихось прав,а в дійсности виходило ніяких,бо все в армії далі лишалось здебільшого без змін.Виключення вояків з ходу подій,обмеження дальше їх військовими обовязками,яких ціль тепер ставала неясною або дискусійною,бо на що далі війна?Нащо фронта?!Нащо армія?! – І вносило до армії гірке усвідомлення,що вояком бути зле.Навіть ґенерали тоді не відчували потреби висвітлити воякам,що армія потрібна не для того,щоб продовжувати війну,або існувати як інституція споконвічна держави,а що тая є охоронцем колективу кождого від апетитів сусідніх народів,яким мало діла до того,чи той край революційний,чи реакційний.Не почули ні від кого й до розходу фронту вояки,що в основі відносин народів лежить страш-

на боротьба тих за багацтва краї̈в, які тії народи посідають і через це, навіть, старшини, не мали ніякого страху за будучність свого краю, не тільки вояки; через це свідомість потреби боронити свій край всім – не була набута вояками і тепер за Революції /поки-що!/ так само, як не мали вони її й перед війною. Німці "тактовно" ховались на фронті в цю пору: не наступали, вітали з Революцією нас далі. І відчування потреби в армії помало зникало ще й від цього: виявлялось, що немов дійсно тії Австрійці, Німці – тільки боронились від "панської" Росії. І тяжко буде Керенському, що за намовою Франції задумує напасти знов Центральні Держави, пересвідчувати вояків, що Революція є в небезпеці, що її треба боронити. У словах Керенського буде правда тільки на тім, під ту пору, що територія під тією Революцією є в небезпеці для Москалів, а не Революція, яку ще ніхто нічим не огрожує. І далі Ленін теж одразу не зуміє знайти підстав для потреби дальшого існування армії, і звузить значіння оборонної сили на потребу оборони лише "Влади", влади „совєтів рабочіх і солдатскіх депутатов". Як Керенський не знайде для своєї цілі військової вояків і програє, так і Ленін не знайде вояків для оборони "влади", а мусить опертись на люмпен-пролетаріят, який радо буде руйнувати все старе й шукати собі самому особистих вигод а на його й зіпреться він як ніби на силу військову цілодержавну, коли дійсна армія піде додому. Таким чином доводилось працювати в інституції, яка "~~батьками~~ всіма" засуджувалась на смерть у той чи инший спосіб. І самособою, що було тяжко працювати, коли звязку якогось з "горою" Революції не було ідеольоґічного, шкутельгав і звязок комітетсько-орґанізаційний, бо примiром ті, чи инші революції комітету нашого, вимоги, побажання, гинули в канцеляріях горішніх комітетів /корпус, армія, фронта/, або тії не могли нічого порадити, нічим помогти, бо й ~~вони~~ самі працювали вже в уміраючій інституції, нікому не потрібній в державі, хіба старим старшинам фахівцям, але їх голос не брався на увагу, як особистий. Я орієнтувавсь і інформувавсь про події дальші тилу лищень із ґазет, а на це не мав багато часу, а головніще відповідної підготовки (це вже Революції!) і до переведення тих чи инших ідей, гасел, які виходили з горна Революції Петроґраду – Москви й які я вважав добрими для розвою дальших подій, згідно своїх поглядів тодішніх, які зводились до того, остаточно, що я чекав з нетерпінням скликання Уст. Зборів, від яких сподівавсь головно піднесення справи ще забутої всіма української і обрання влади, якоїсь законної, всім задовольняючої, а не такої, як той Т. Уряд, невиразний проґрамово й виразний дуже національно. Як тяжко в цю пору нам на фронті було щось толком довідатись, щось почути, щоб добре освітлити той, чи инший факт з подій оточуючих нас, показує випадок, який станеться зі мною тепер, коли я одного разу, розбіраючи чергову пошту комітету, купу брошур, відозв, плакатів, партійних проґрамів, знайду маленький /вісімку/ листок паперу, пописаного вже нашою мовою, кандидатський список депутатів з іменами Винниченка, Порша, Петлюри, Садовського і т.и..., до якого не буде прикладено ніяких інструкцій: кому він надсилається? нащо? для чого? хто має вибирати й куди мається вибирати тих людей? Не то до Уст. Зборів, не то до я оїсь, не знати, що то має бути, Ц. Ради, якоїсь у Києві. Комітети горішні не схотіли, чи не змогли мені дати ніяких інформацій для цього, й папірець цей, зацікавивший мене сильно, мусів лягти до теки невиконаних паперів, мучаючи мене все своєю загадко-

вістю.Фронта нікому видко не цікава й не потрібна,хоч завалюється вона далі агітаційною ріжною літературою,але це вже набридає людям і її мало хто читає тепер.А тим часом події надходять дуже значні,як видко з ґазет.У Т.Уряді позначається зріст популярности Керенського,проявляється войовничість його несподівана,а армія віддається йому під владу.Далі чутно про повстання нової ще ідеольоґії революційної,якогось Леніна,дуже радикального провідника ґрупи якихось большовиків.Знов чути про близькі вибори до Уст.Зборів і про [illegible] якийсь,для чогось,наступ новий на німців,австрійців.

А для мене особисто,як грім серед ясного неба,залунає вістка,що в Києві створилась Українська Центральна Рада,про яку я нічого не можу довідатись,бо ґазетні інформації про неї неясні й невиразні.Що,для чого,для кого й нащо вона створилась - не відомо нікому й по комітетах далі нічого про неї.Тільки те,що то є українська вже установа,є ясним мені,рідним.Засідання дивізійного комітету тепер напростий парлямент,бо нас предидію депутати запитують про все,що вичитують із ґазет або чують,як міністрів якихось.Події тиснуть на комітет,а той нічим помогти людям не може,бо й сам нічого не знає,ні в чім не поінформований. З цього й виростає страта значіння комітетів,а для мене особисто ще й підозріння вояків,що я знаю все,але не хочу,як старшина,пояснити нічого воякам.Раз навіть вказано мені було,що я держу звязок з начальником дивізії й мушу все знати,але таю щось.Я дійсно,згідно параґрафу статута про комітети,держу звязок з нач.дивізії,є обовязаним докладати тому про перебіг праці в комітеті,про життя й настрої дивізії,але маси не знають,що той нач.дивізії таксамо зле орієнтується тепер у всьому,що діється в тилу,як і я.І хоч він добре розуміє теоретично/казали,що кінчив він у Німеччині якусь економічну школу/ багато річей /першу критику марксизму й виступів Леніна я почув від нього/,але практично,в обставнах дня,він був безрадний.Живе,очевидно інерцією обовязків Ґенерала,чекає на накази,виконує їх і більше нічого...

Спробував я собі помогти тим,що післав делеґатів до тилу розвідати,що там діється в Києві,тепер який мене найбільше цікавить вже,але тії не тільки не вернули на фронт,а навіть не написали якоїсь картки бодай про те,що почули, побачили.Раді були,очевидно,що вирвались з фронту!І працювати в комітеті стає мені тяжко.Кидаюсь більше до ґазет,але з тих годі щось довідатись.Московська преса перед війною не вміла писати для широкого загалу,стисло,зрозуміло, не вміла інформувати маси.Академізм,багатоговорення,відірваність від життя,туман у висловлюванню думок,брак педаґоґічного підходу у пропаґанді - робив її тяжкою,не цікавою,мало приступною масам,силою.А сила чужих слів і неактуальність тем і підходу до них робили її ще й незрозумілою масам і тепер в Революцію і вона не виконує свого завдання інформаційного для мене.Велику радість буду мати я,коли довідаюсь,що знов буде виходити "Рада",випишу її та розчаруюсь і від інформацій тієї,бо вона - це мініятюра російської преси у всьому.І хоч я довідаюсь із неї,що в тилу скрізь забуяло українське життя та не зможу затягти собі з неї ніяких підстав для кермування тут своєю працею на фронті.Не вміє вона поінформувати мене о тім,що власне робиться на Московщині тепер і як до цього

треба нам фронтовикам-Українцям ставитись.Констатує вона факти ріжні,чужі і свої,але як факти не дає нам посилок для праці тут,не екрмує і сама проявами спонтанного руху нашого відродження.Таксамо,як і московська преса,вона складена не педагогічно,слабо інформаційно,і я не можу набути з неї уявління про тую Ц.Раду більшого,ніж маю,але щоб міг я на фронті робити щось за її інформаціями, цього не вкаже вона мені.А цього останнього я потребую найбільше для себе і для маси Українців,які мене оточують,але з якими я не маю що робити,що зачати,ще й тому,що далі я не помічаю прояви вже ворожого відношення чийогось до нас Українців тут в армії знов через щось.Бачу я,як числа "Ради" тратяться на [illegible] пошті,а тії,що приходять часом,мають написи:"Хахли сволочь","Хахлацкая газета". А ще трохи згодом відчую я насамперед зі штабів вороже відношення до тієї якоїсь Центральної Ради чомусь.Особливо після поїздки Церетелі й Керенського до Києва,до неї,піде нашим фронтом хвиля ворожости,головно від старих старшин,до Центральної Ради,як установи,що є перешкодою комусь і чомусь в праці і розвою Революції Російської.Але я ще далі не розумію ні Ц.Ради,ні причин ворожости до неї старшин фронту теперішніх,бо тую уявляю собі як щось подібне до земства полтавського,краєву якусь культурну інституцію,самособою,що тепер без дворян, панів,а з усіх людей звичайних краю,як там жиди,москалі,поляки і т.ин.Відчуваю ворожість далі вже й до себе Москалів старшин і вояків депутатів,коли тії довідуються,що я є Українцем.Отже думаю,що коли б щось зачав працювати для своєї справи,то мусів би бути добре озброєним,щоб міг витримати бій,який,очевидно,буде напевно в мене з оточенням,яке до того ж має у своїх руках військову владу ще сильну.Гірке це було усвідомлення для мене,що дався вірі в те,що з упадком старого режиму,старої влади й суспільства старого,не буде свобідного права на існування й діяння нам Українцям.Ставало знов ясним мені,що з Москалями й проґресистами /поки-що депутатами дивізії/ нам Українцям не вдасться мирно співпрацювати й жити згідно.І я бачу,як погляд мій на них,який я набув ще тоді в Полтаві,у школі,платить і сьогодні для мене в цій справі:наші шляхи з Москалями не можуть бути спільними й тепер за Революції.У бриґаді моїй я пересвідчуюсь у настроях Москалів по двох випадках,ворожих для мене й Українців зокрема.Той,згадуваний мною,полковник /полк.Перевалов/ скаже мені,що політичного українства стерпіти ніколи армія серед себе не стерпить,бо то є австрійського ґенерального штабу інтриґа підла,а капітан Д.,той великодержавник,згаданий мною вже по випадку в Теребовлі,викличе мого джуру вояка,дасть йому читати "Раду" й коли той не вміє її читати,перейде до саркастичного критикування наших визвольних змагань. Від капітана я відібюсь тим,що поперше вкажу йому,що той не знає нашого культурного дорібку й хибно судить,що ми зачинаємо щось,що ніколи не існувало.Зроблю теж експерімент з вояком Москалем,давши йому читати передовицю /теж/ московськоїгазети й осягну той самий результат,що й той осяг із моїм джурою.З полковником не піде однак так легко боротись,бо я швидко переконаюсь,що він з усіх найбільше розуміє події й їх перспективи й добре відчуває грізну для російської "єдинонеділимчеської" ідеї силу в особі нас Українців.У цім я переконаюсь потім, як сам зрештою бодай трохи розберусь у справах Т.Уряду,акції Керенського-Церетелі,Ц.Ради,а це за допомогою старого випробованого джерела свого...німецьких ґа-

зет... Від когось з вояків комітету я довідуюсь,що на коті над тунелем Вороненкою сходяться наші вояки,бесідують з Австрійцями й дістають від тих ґазети австрійські...Я доручу одному з вояків купити від тих Австрійців ґазет,скільки можна буде і яких можна буде і принести мені.Дістану я їх купу й кинусь читати разом з тим капітаном Д.Европейська преса,яку я пізнав поперше на війні й полюбив,не зрадить мене й на цей раз.Я пізнаю з неї стільки зі скількох вже чисел про події в наших краях,як зі своєї не міг довідатись зі сотні перечитаних ґазет.Я пізнаю,що Ц.Рада не тільки орґан,що маніфестує відродження Українців,але є й владою одинокою України політичною тепер,що це не Земство,а парлямент,вибраний на підставі певних законних норм,що з появою її Україна є вже не тільки культурний чинник,а й політичний в Росії,з яким треба рахуватись.Довідуюсь ще, що заміряє Керенський,чому,хто він є,від кого говорить,пізнаю і всіх міністрів Т.Уряду,хто вони,що переслідують,чиїми аґентами є.Розумію вже й Леніна трохи. І побачу я виразно,що цілі в Революції для Москалів,цілі не наші,ворожі нам,нашому тепер виразному проґраму політично-національного відродження.

Самособою,що в мені відновиться ще більше старий мій погляд на Москалів з часів ще школи неґативний і тепер раз вже на все я піду своєю українською стежкою життя.Через це я схоплюсь із тим полковником вже до зубатої дискусії і на якийсь час посварюсь із ним.Через це тепер теж я вийду за кілька днів вже з праці комітету дивізії,лишаючи Москалям робити далі своє московське діло,а буду шукати собі праці української якоїсь,яку я собі в умовах залежности своєї ще від армії не уявляю всеж добре.Прощая Росія!скажу я тоді.Шукатиму одразу в дивізії Українців.Знайду тих свідомих трохи,але,на жаль,не здатних до якоїсь активної праці з ріжних причин.З памятних мені зустрічів з Українцями моєї дивізії пригадаю дві цікаві й характерні для всих наших людей дивізії.Довідаюся я раз,що в Якутському полку,що стоїть десь в лісах,лівіще Вороненки,є якийсь якийсь старшина Єреміїв,що вже ніби має й гурток український.Негаючи часу я відвідаю його,зазнайомлюсь,але переконаюсь,що й він таксамо ні в чім не поінформований добре,як і я перед тижнем і таксамо безрадний здобутись на якісь інформації,що йому тепер,як Українцеві,можна й повинно робити.Сходились до його земляки,зробленої в лісі,яких 10 вояків Українців для розмов,спільно читали вони якусь книжку українську підібрану десь нагодоб на Галичині і тільки.Думали на Київ,Центральну Раду й не розуміли добре,що діється,що то є там за прояви українські якісь.Мої інформації п.Єремієву,які я сам недавно здобув,я передав і йому,обіцяв дати старих чисел "Ради" і просив тримати зі мною телєфонічно час від часу звязок.По кількох старшинах з оточення гуртка Єремієва я переконавсь ще раз, що наші люди й інтеліґенція загально російськими революційними справами не цікавляться,а охочі б були творити революцію свою українську.У них було видко теж завершення процесу неґації справ вже свідомої як і на тих наших вояках у якоїсь інстинктовної,ще не свідомий.Особливо вплинув на них факт виступів Українців вояків на Військовий Зїзд,і боротьба,яка счинилася довкола зїздових постанов.

Другий випадок прояву українського життя нового на нашім фронті зявився переді мноб несподівано сам.Якийсь знов таки пішиий старшина,хорунжий Дяченко,ск-

ликав дивізію на лекцію з української історії.Цей заклик був для мене громом серед ясного неба:лекція з укр.історії,а я нічого не знаю!Про перебіг її й мої враження від неї буду мусів спинитись трохи ширше.Мала вона відбутись під крутим берегом Прута в районі,хороненім від відливої стрілянини щоденної тяжкої ворожої батареї,що обстрілювала вузел шляхів - одного під Говерлю,другого на Жабє /вище Ворохти/.Послухати ту лекцію зібралась сила народу дивізії ріжноманітного,очевидно через те,що поява Українців,українських змагань,несподівана для багатьох в цей час,набирає ще й гостроти політичного характеру.Прийшла навіть сила старшинства,що ранійше або усувалось само або було управою комітетів усунуте від активної праці якоїсь в армії політичної.

На звалену вітром грубу сосну,що своїм верхом ляже до води шумливого Прута, вилізе у хвилю,коли будуть у зборі всі бажаючі послухати чогось про тую Україну, маленький на зріст старшина,на обличчу якого буде слідно,що той чується добре перед такою великою авдиторією.Почне він говорити з памяти.І вже по першим його реченням можна пізнати,що він є добре вправленим промовцем,що говорить російсько-малоросійською мовою добре.І поруч із тим ще можна пізнати,що тая історія України буде не історією України,а гумористичним переповіданням присутнім деяких подій і епізодів з історії,загально всім знаної зі шкільних підручників російських.Сипне далі п.Дяченко купою жартів,дотепів,римованих приповідок про події хрещення Руси,ділення князями земель,збірання дані з підлеглих своїх,навали татарів, і перейде до Козаччини,щоб бодай якесь історичне тло його оповідання зовсім зникло,а зявились перед слухачами герої цієї нашої доби - козак,жид,ксьондз,циган і Поляк,як дієві у всьому його оповіданні особи.Викличе тепер п.Дяченко ще більш веселий настрій слухачів /дістане багато оплесків/,коли сипне співомовками Руданського,"малоросійськими" куплєтами,веселими оповіданнями з українським деклятаторів,діяльоґами з популярних пєс "малоросійських",щоб зійти з"трибуни" ще раз під вже дуже гучні оплески всіх.Обступлять враз його старшини й вояки й подякують за розвагу.Ким є той п.Дяченко й нащо тут виступає?! - було першою моєю думкою.Мабуть артистом малоросійської трупи /дуже голене обличча/ має бути той п. Дяченко! - відповів я собі.Та більше подумати чогось не встиг,бо до мене підбіг той відомий читачам,малорос,полк.Перевалов,і цілий червоний від напруженого сміху,кинув таке речення:ось так мають випадати Українці!От таких ми потребуємо,а не таких,як ви!Ходіть,я вас познайомлю з ним,коли ви ще не знайомі!

Не на часі й не на місці було б мені сперечатись знов із цим полковником тут, та ще після вже багатьох дискусій на подібні теми вже ранійше,й я охоче пішов за ним.Полковник потяг п.Дяченкові руку,подякував того за надзвичайне задоволення, якого він,як малорос,з діда прадіда козак,зажив перед хвилею,слухаючи,і,вже з іронічною усмішечкою,представляв мене тому,рекомендуючи як Українця-сепаратиста. Така нетактовність полковника,може й свідомо вирахована акція,не здезорієнтувала мене,і я,запізнавшись з п.Дяченком,вказав всеж тому,що не є задоволеним з його виступу,бо лекції з історії не почув.Хотів я ще з п.Дяченком говорити на самоті й тому не вступав з ним до якоїсь дискусії,аж не пізнаю того більше й не полишить нас полковник.І коли полковник відійшов,я одразу ж просив п.Дяченка повторити в найблизчім часі лекцію з історії України,але викладати тую як слід;а я мав би до-

дати,на закінчення її,кілька слів про Центральну Раду,нашу культурну працю Українців перед війною.Потреба в такім виступі у нас в дивізії була конечною /як і скрізь по фронтові цілому/,як із причин потреби вияснити масі,що ми Українці "не впали з неба",так і щоб звязати події сучасні з фактами проявів українського життя тепер в Києві й за війни на Галичині з фактами з часів перед війною.Стрівся я однак із рішучим опіром п.Дяченка проти такому мойому бажанню:ні до якої політичної роботи взагалі він встрявати не хоче,а української то й зокрема.З цього й почалась у нас із ним скоро двогодинова дискусія, в часі якої ми,ухиляючись від людей,ходили все під тим берегом Прута.І я пізнав,що п.Дяченко дійсно був артистом малоросійської трупи,якоїсь провінціяльної,який про повернення скоре до неї лишень і мріяв,що був він непоінформований не тільки в подіях сучасного українського визвольного змагання,а навіть не знав нічого про таке з передвоєнних часів,і крім пєс малоросійських,артистів з труп таких же,не знав і не чув ні про що більше.Моя пропозиція йому заложити бодай український театр в дивізії або "Просвіту",вже й настрашила його,й він відповів мені на це такими словами:хочете, щоб вас завтра замкнули й віддали під військовий суд за українську пропаґанду?!По правді сказавши,я не міг на цей його закид щось замітити,щось заперечити,хіба покликатись на укр.працю скрізь вже,на Центральну Раду,яка ж існує й чинить і ніхто її не чипає.На це п.Дяченко мав знов відповідь, "що то є в тилу,а тут дієва армія,в якій не будуть церемонитись з нами,коли ще існують суди й закони старого режиму".Ми не договорились із ним зрештою ні до чого й розійшлись немов ворогами./Стан,який далі часто переживався Українцями,коли тії вже змушені були активно самі працювати/.

Отож і цьому другому випадкові прояву біля мене українського життя не судилося стати початком якоїсь ширшої праці української в моїй дивізії.Не було з ким працювати.Згадав тепер ще я на поруч.Щербаківського,але той не подавав про себе ніяких вісток,не не зявився як делеґат до комітету,не виступав ніде в дивізії чинно.

Задумав я тепер,особливо під впливом інформацій ґазетних /далі тільки/ про Військові Зїзди Українські,взятися бодай самому до праці в дивізії інформаційної про нас Українців і намітив собі дві теми:"Коротка історія України" й "Центральна Рада і Військові Зїзди".Стрінувся я однак із великими перешкодами,коли сів до каламаря:відчув,що інформації мої дуже слабі будуть про Ц.Раду і Зїзди для авдиторії,яка вміє тепер ставити практичні питання.По-перше,тепер працюючи над цією темою,я побачив і трохи зрозумів якусь невиразність так ясного мені раніш визвольного руху українського в умовах,коли треба було його зреалізовувати.Признатися мушу,що я не міг опрацювати цієї теми через свою вдачу дивитись на речі практично.А практичними тими проблємами тяжкими було взаємовідношення Ц.Ради до Росії,Військових Зїздів з їх бажанням творити свою армію до старої армії,в якій я ще був і до питання війни дальшої з Ц.Державами.Коли я перечитав шкіц свого реферату поруч.Єремієву, то цікаво,що першими його запитами мені були власне ті запити,на які я сам шукав якогось рішення й не знаходив:що з війною?що зі старою армією?Компетен-

ція Ц.Ради?права нас,Українців?джерело їх?До вияснення цих питань я відклав цей реферат на бік.Не дивуйся,читачу,такому мойому рішенню:виступ прилюдний в ті часи,коли каждий мав право питати референта,скільки хочеш - це не реферат в гуртку товаришів з часів зперед війни.Ясним було,що голос З'їздів є практичним,що він мені найбільше зрозумілим у мойому становищі теж вояка,але неясним було,чому ж Ц.Рада або хтось осібно не переводить враз в життя цих вимог руху нашого тепер.Якось смутно відчув я враз,що зі справою нашою є зле, бо немов ми,люди українські,з мас хочемо й бачимо все в однім світлі,а Українці з людей,що тепер урядують вже там скрізь,бачуть все в иншім світлі. А ще головніще,що виступ цей мій припасти мав на час,коли,як я вже то згадував, фронта наша була спрацьована традиційною для Москалів,тепер вільно ширеною, аґітацією інтернаціонально і проґресивно-загально-російських поглядів на багато проблєм,які мала розвязати Революція.Національний реферат мав бути ще й цікавим,коли думалося про успіх.І не міг я,ще раз і ще раз,не сконстатувати факту лихої пропаґандної роботи української й традиційної для наших "батьків",ізольованости в роботі для мас,для загалу.Відчув себе,як і в школі,колись залишеним,на свої сили.Побачив у нас невміння орґанізувати звязок зі своїми,невміння аґітувати за свою справу там,де це найбільше треба - в масах, важити ту.Нагода була доброю:маси цікавились дечим і були зібрані до-купи. Немов дійсно те наше визволення - це якась гуртковщина,ідеольоґія якась модна,пропаґандована якимись піонерами,а не факт потреби й повинности людей,в першу чергу інтеліґентних,робити щось із тим практично,що 30 мілійонів люду, обернуто ґрупкою "панів" московських в масу рабів,неграмотних,темних істот, терплючих від експериментів державників всяких /з Москви й Відня/ і перебуваючих у стані,який перешкоджає їм і їх дітям на багатій природньо землі жити пр-людському.

Та був привязаний ще до війська,відрізаний від подій тилу цим і мусів скоритись без одвертого протесту перед фактом такого свого стану і пробувати щось робити самому тут у йому,хоч не знаючи,що і як і в який спосіб робити, щоб не вносити анархії і не впасти в якийсь блуд.Не вдалося мені вже зачитати свого реферата,хоч я таки його й написав і на другу тему "Історія України",бо надходили події,які відірвали мою дивізію від стану спокійного сидіння в окопах:прийшов наказ готуватись до наступу і рівночасно чутка,що повстати має десь у нас на фронті українське військо.Засуджена смерть армія має ще для чогось жити!Обидві ці вістки перешкодили мому намірові і знов кинули мене в вир дум,бо інформацій добрих і далі знов не було.Стоїть у якомусь звязку наступ із тією якоюсь українізацією?Що то таке тая "українізація", таке гидке якесь слово канцелярське?!Чому якась українізація,а не переформовання,виділення,відокремлення,реставрування військ українських козацьких?! Полковник П-ов,напевне,коли дістане наказ,буде мати легку нагоду аґітувати, що й у цій військовій сфері Українці роблять насильство,допускаються узурпації частин "його" армії!Маса напевне злякається слова "українізація".

І далі:в якому звязку стоїть наступ з тією "українізацією"?!Виходить,що Україна має воювати далі з Австрією і Німеччиною,але тоді вона мусить мати

~~якісь~~

113

якісь підстави,причини ворожости до тих,а таких я не бачу ніяких!Мусить Україна теж мати і свої якісь взаємовідносини тепер з Росією,коли виступає спільно з тією далі воювати?Але хто є тепер владою в тій Росії?!Це тяжко встановити,бо там зачинає робитись щось такого,в чому визнатись нам фронтовикам тяжко.Уряд Тимчасовий зовсім зникає якось,і на його місці зявляється міністр Керенський,як одновладний господар Росії,володар і нас вояків фронту з одного боку і якась анархія довкола його скрізь - з другого боку.Мені неясно,ще чим [redacted] покінчився ворожий того виступ до Ц.Ради.Та не в мене одного, як помічаю,повстають такі думки про подібний перебіг подій тепер в Росії:Їх швидко чути скрізь в масах і тепер вже й у рядах старшин,що зрештою зачинаютьпідносити свій голос щодо оцінки подій їх оточуючих.Чого тільки не кажеться тепер:хто є Керенський?!Хоче воювати - хай воює сам!Хай воюють Українці - Росії война не потрібна!Не підемо в наступ!Підемо ми - кавалери ордену хоробрости,щоб ліпше вмерти,ніж бачити соціялістичну анархію!Не війна тепер потрібна,а справа Революції,творення нової Росії!Геть з війною,з Керенським, з Росією - хай живе пролетарська держава!...І такі инші ріжні думки лунають тепер по дивізії,які вказують,що й по Революції,яка триває вже скоро півроку, не створилось ще,не було знайдено відповіді й формул для керування життям по упадку царизму.Тяжко тепер підносити голос Українцеві десь в цій анархії /поки-що настроїв/,але який відчуває,що той шлях всеж Революція має:визволення народів і негайний перехід тих до праці в цім напрямі.Заглушує все однак російська смута,безтолковщина,часом зневажає виступаючих /старшин у Києві/ а то й вигрожує /большевики/ прихильників цього погляду а тим народів цих не посилює далі своїх людей на фронті нічим,працює там дома сам собі,над чимось,далі якось все самостійно.Невиразність положення,напруженість відносин ріжно думаючих ґруп вояків тепер на нашім відтінкові дає свої наслідки у звичайній дезерції вояків і навіть старшин з фронту,від фронти,бо "влада" Росії не може дати ради ні чому.До ґалєреї типів московських старшин,які нотують ці мої спомини,мушу вписати ще одного старшину нашої батареї,що відмовиться тепер від війни,"українізації",спорів фронту і в спосіб вже одвертої дезерції вирішав сам проблему своєї приналежности політичної й тактики свого поступовання далі.Був це попівський син,блискучий старшина по хоробрости і знанням та мав душу,в якій жив рівночасно Толстой і Пуґачов.Був він моїм товаришом по розмовах на політичні теми все й інформатором про життя-буття людей на Момковщині.Знав він добре це останнє,бо ще у школі цікавився соціялізмомі і стояв твердо на позиції оборони інтересів своїх людей московських,тільки злидарів.Вважав,що тільки большевизм є єдиною справжньою проґрамою для Революції,для його того народу й тепер хотів і сам йти приєднатись до тих.Відїзжаючи одверто,він роздав своє майно воякам,взяв лишень собі пару білизни,трохи їжі й подавсь від нас навіки.Одверто доводив він всім старшинам потребу робити так само,бо наступ на ворога ще новий по стількох поразках є злочином, особливо для його народу.Посилання "дітвахів" на штурм за інтереси "панів світу","дітвахів",що вдома роками їдять хліб з сосновою корою й не мають у

в що одягтись є річчу,яку подарувати тим,що посилають годі.Росії війна не потрібна.Щодо українського визволення,то він визнав його при тій умові,що в нас немає злиднів таких,які є на Московщині.Для них Москалів спасіння є тільки в соцялізмові й то радикальному – большевизмі.Не був він ще в партії,і його поглядисамособю були мирними щодо нас Українців.

Ніхто зі старшин не дозволив собі сповістити владу про його погляди й охоту дезертувати,й він виїхав,щоб слід його зник в перших рядах большевиків.Сотки вояків Москалів пішли теж за його прикладом.Заняла своє становище й решта старшин нашої дивізії до тієї "українізації"!Не тішились її дуже,але й не виступалипроти неї,бо перше – наказ мав прийти військовою дорогою про неї,а по-друге – вони були в цю хвилю дезорієнтованими знов.Керенський,Ленін,Ц.Рада – пановники світу Революції й Росії і всі не задовольняли їх,инших не було,через це мусіли знов сидіти тихо,чекати й коритись обставинам.Досить велика колонія грузинська мабуть почувала в ці часи себе найліпше – [redacted] якоюсь вже відчуваною ними ясно звороту життя на фронті.Була вона свідомою,мала звязок зі своєю Батьківщиною з ґазет,які ніхто не нищив на пошті,бо не розумів,сперечатись про свої права і свою національну окремішність ні з ким не потребувала.Чекала на кінець війни,щоб вернути до свого краю і зажити вільно і щасливо.Кавказ,як Баку,тоді ще не згадувавсь ніким і їм думати було вільно про свої справи і розвязувати їх самим.Тільки Поляки,яких теж було в нас багато,не виявляли ніякого життя.Свобода Революцій немов забула на них /Керенський теж не кликав вже визволяти Славян!/,чи може вони боялись нагадувати про себе,знаючи нелюбов до них Москалів,і маючи свіжий "гріх" прати тим – масову дезерцію з армії в часі,коли Німці заняли Польщу.Мали начальника дивізії Поляка,але дуже заслуженого перед Росією /прориви Брусілова/ і через це мабуть поінформованих у своїх польських справах ним.Зіставались лояльними і здається пробудились тільки по зустрічі зі своїми леґіонерами в Каменці-Подільському,аж за рік від цих написуваних нами подій.Прибувша через штаби "українізація" наших частин фронту Ворохти була паперовою реформою,без змісту й цілей і тому нікому не робила "зла",як цим національним ґрупам військ [redacted] так і загалу військ цілого фронту.І мирно,по одержанню наказу працює в частині приміром поручник Естонець /поруч.Т./,поручник Грузин /пор.Г./поруч не тільки зі старшинами бригади Москалями,а й вояками вже трохи вихованими в ненависти до національних справ ще й Леніном.І по инших частинах фронту проти неї не був ще значним,бо вона сама не була значною.Праці від тієї "українізації"на загал не буде багато,бо немає ніяких інструкцій,що сміється, а що не сміється робити тепер,не відомо далі,нащо вона,для чого,який її тепер практичний сенс в цих умовах ще далі підлеглости загально-російській військовій справі всього в армії.

Старшини практикують її ріжно:одні,як зміну назви,другі як заведення ще й у українських військ,подібних до Донських,инші як право на територіяльне військо тепер всіх народів своє,але далі під командою "Росії",ще инші,як тимчасову для скріплення фронту спробу,бо Українці не піддаються анархії так,як Москалі. Я не знаю теж,як дивитись на неї.Але думка,що проти мене стоять десь україн. леґіони – приводить мене знов до таких заплутаних на той час моїх міркувань,

що я негоден ніяк розвязати собі бодай якось цю справу і найти собі погляд для кермування практичного тепер якогось в дійсности оточуючій мене.

Ніби з моментом упадку царя потреба в війську є очевидною, яке б як ті легіони під Австрією потрібним було для боротьби за своє визволення. З другого боку нічого в тім визволенню нашім ще не вільно багато робити – чекається, що скаже Росія, що тая дозволить. Знов неясним є справа з війною, її необхідністю для України. Центральна Рада далі нічим нас не інформує на фронті – значить маємо лишатись в рядах цього війська й чекати дальших подій, слухняно корючись військовій команді старій.

Чекати однак вже не довелося довго на вияснення в ситуації, що тепер опановувала нашу фронту загальної: мала розвязатись, бодай, справа боєві фронтова.

Під Бережанами пішле Керенський військо в наступ, а ми маємо огневою демонстрацією посилювати його. Але й тепер замісць успіху якогось, бодай льокального, кінчиться й цей наступ, вже революційно-національної армії і стратегії Росії – поразкою й то напросто катастрофальною.

Бої за Румунію, зима довга й мокра, революційне просвітлення вояків, зробили слабою армію Москалів для намірів тайних Керенського остаточно. А занедбання вояків у справах і участи в Революції, як громадян – зродить старе відношення їх до влади "гори" й її бажань там якихось. Прорахується Керенський у своїй ставці на військо на маси, занедбані ним і Т.Урядом й катастрофа на фронті й тилу буде вінцем його чинности. Не розумів, не бачив, не вмів і він оцінити дійсности, як той цілий Т.Уряд, впаде фронта, впаде він сам і викличе тоє стільки ще наслідків цього рішучих упадок, що для розпутання їх треба буде шости крівавих років борьби одвертої й десяток захованої.

Оцінка ситуації й можливостей революційної Росії, зроблена Т.Урядом і закінчена Керенським, знищилась враз, а проголошені свободи Революції стали предметом вже боротби й збройної, яка оберне край у пекло на багато літ.

Прорив під Тарнополем, зроблений тепер контр-маневром зручним Німців, викидав цілу армію Москалів знов з Галиччини, мусіла й моя фронта тікати з Ворохти. Ми не могли вже тікати на Делятин, долиною Прута, а тікали через Жабє, Черемошською долиною. Робили переходи по 50-60 км. у день, палили склади, маґазини й, не спиняючись ніде, звертали на південь, на Румунію.

По дорозі нашій скрізь – сліди панічного відходу ріжних частин, що раніше нас відходили. У Снятині хтось переїхав двох жінок, у Чернівцях двірець горів ще тоді, коли ми мусіли проходити біля його. Засівались шляхи возами поломаними, річами, автами згорівшими, зброєю, сміттям і...брошурами Революції. Революційна армія обернулась у збіговисько втікачів! Ще один блискучий доказ уміння Москалів рядити державою! "Пани", тепер вже й прогресивні, не витримали іспиту на звання і право бути кермівниками над народом, від імени якого виступають і яким хотять кермувати. Росія прогресивна дістала заплату за свою двоєдушність /тепер, на фронті!/. І недавно врятована Румунія немає жалости навіть до нас, вояків, в цій ситуації тяжкій, як союзниця. Її люди, коли ми вступаємо на її землю, замикають хати, не пускають нас ночувати, не продають нічого, виганяють коней наших із дворів...Румунський жандарм виявляє таку зневагу

не тільки

116

[illegible] не тільки до старшин звичайних, але навіть і ґенералів російських, ще трапляється, що той вигрожує арештом тим, коли тії не слухають його наказів. "Добрих" союзників має Росія кругом! - думає маса.

Сховаємося знов в окопах під горою св.Ялисея. Доженуть швидко нас Австрійці, гримнуть тут на нас таким наступом, якого ми давно не бачили вже з боку їх, та чомусь відібємо ми їх, вдержимося ще... Може почуття потреби боронитись виходить уже зі здорових посилок самооборони, може тому, що в нас поменшало Москалів /подезертували/, може тому, що ми, українська вже частина - оборонимось ми, не знаю чому, але оборонимось і здобудемо тут спокій, бодай для фізичного відпочинку. І знов неясна ситуація: що ж далі? Тяжко щось зясувати собі, у чімсь зорієнтуватись знов, бо ґазет немає, звідомлень, чуток також бракує. Чується лишень, що всі мають охоту розвязати якось ізрештою справу, бодай для себе особисто: що далі робити, як поводитись, коли провід не дописує - ні військовий, ні політичний. У Москалів старшини повстають сильні настрої на користь появи російського Наполеона /Корнілов однак не дуже імпонував їм у цій ролі, бо йшов "без землі"/, в масах дезерція більшає, люмпенпролетаріят вітає Леніна, тільки селянська маса не має вождів, не має рішень ще, та сила старшинства з міщан відано зістає все при армії і якось латає ту. Трапляються випадки вже більшої активности вояків, коли старшини московські й "українізовані" - не знають, що зачати. Прикладом такої активности вояків буде випадок, коли одного разу до мене особисто завітає делеґація від окремої штурмової батареї, якої я /після того, як вона забила свого кра ще за старого режиму/ був командіром довший час ще перед Революцією і стане вимагати від мене стати у них командіром знов. Цікава по складу ця батарея: це здебільшого каторжники, яким фронт був даним за тюрму. З рядів її вийшло кілька депутатів дивізійного комітету, й ці знали про мою чинність і тепер напросто вимагали від мене повернення ще й до активної політичної роботи. Підсували мені виборне начало й московським людям звичну тактику - творрити ватагу, спасатись бандою. Вимагали від мене одвертого зясовання ситуації /одверто вже підозріваючи, що я відійшов від праці через те, що "знаю щось", але не маю сили виступити/ і обіцяючи свою поміч, мені на це. Та частина це була московська, а виборне начало в тих умовах й на тії часи я санкціонувати б не міг - і я відкинув їх пропозицію, покликаючись на втому, яка дійсно зачинала опановувати мною від трьохлітнього напруження серед постійних небезпек, душевного розлаження від дійсности "довго чеканої" Революції а головно від браку яких будь імпульсів для праці в неяснім оточенню подій. Ще трохи ясности й радости внесе до мене наказ, що цілий Румунський фронт стає українським і дістає українського командіра ґенер. Щербачова, а при штабі нашого фронту має зявитись українська політична влада в особі комісара п.Певного. Але ясність і радість ця буде хвилевою, бо знов нічого не зміниться в нашім фронтовім життю до ліпшого. Хіба те, що ми не зістанемо вже в Румунії а тепер перекинуті будемо цілим корпусом, чомусь і для чогось, аж під Гусятин. Значить, хтось думає про нас, хтось рядить ще нами - мусимо служити далі! Зістаємось у частині й підтримуємо її від занепаду, як можемо, не ставлючи собі питань тих тяжких, на які нам не да-

117

но відповіді ні Т.Урядом, ні нашою Ц.Радою. А час надходив тяжкий: виступали на перід вже маси, переконавшись у нездатности інтелігенції, всіх родів, рядити подіями й ними. Ділятьєя ці маси враз на дві групи: селянська маса, втомлена війною, бажає розходу /-до дому"/, мійська, головно московська, хоче "панування" - шукає вождів для цього собі. І коли одна її частина московська знайде його швидко в ~~шшш~~ особі Леніна, то українська здобудеться на його ще не скоро й т в особі не зовсім відповідавшій її стану й н а м і р а м, в особі Петлюри.

На Збручі.

Тільки по тому, що побачили ми, коли по кількох переходах стали під Гусятином, можна було трохи догадуватись, чому власне наш корпус пересунуто сюди. Напрям Гусятин - Городок - Проскурів є стратегічним і важним, а військо, яке його тут "держало", Сибірський Корпус /12, 19. дивізії/ уявились нам у формі банд, ще досі невиданих нами ніде на фронті. Не сиділо те військо вже якслід в окопах, а лазило по околицях тих, по тилах, грабуючи Жидів, фільварки, цукроварі, військові склади, пило й гуляло без кінця. Дисципліни, старшинської влади не було вже й сліду знати на тім війську. Кілька старшин вже й забито було цими вояками, ~~й~~ ті тихо сиділи тепер по землянках і хатах ~~й~~, нікуди не виходили, ні до чого не вмішувались. Є вже в них і вибрані масою, командири. Деморалізація цього війська дійшла до такого ступня, що коли одного разу було нагодою збито двох австрійських аероплянів нараз /"французькими" аероплянами з Камянця/, забиті пілоти з них були обідрані до голого тіла ~~тими~~ вояками й кинуті на полі, на поживу голодним псам з розбитих околішніх сіл. І коли за два дні по цім буде збитий аероплян російський, і австрійські пілоти скинуть /до Городка/ лист, в якому повідомлять про смерть і урочистий похорон рос. пілотів /прикладуть і мапку цвинтаря й число могили тих/ і будуть просити сповістити їх "воздушною дорогою" про долю їх товаришів-пілотів, то вояки з цього сибірського війська, післані закопати тих пілотів, постановлять перекласти цю місію на старшин, ~~й~~ відмовляться ~~від~~ послуху, а на підставі "загального тепер рівенства" вимагатимуть, щоб старшини таки закопали тих. Психіка Москаля відродиться тепер знов на подібну з р. 1914. Наш корпус перебере позицію цього "свобідного й ні від кого незалежного" війська /як воно говорить про себе!/, а тее, опинившись у нашім тилу, дістане тепер можливість деморалізуватись далі, нищити вже наше запілля й далі пробувати деморалізувати й наші частини, агітуючи проти нас одразу, як проти українського війська, яке хоче ніби-то війни далі й держить із "генералами Ц. Ради". Що тепер тут робити нам, що буде далі?! Ніхто знов нічого не знає. Кілька місяців руху, з Ворохти до Румунії й тепер сюди під Гусятин, не давали можливости нам знати, що діється в Росії, на Україні. Живемо тільки спостереженнями життя й подій і чутками тепер вже на своїй території. А ці спостереження сумні. Тил військ большевичиться, армія революційної країни розвалюється, її розвал апробує новий володар Росії Ленін, якого гасла крайні, як виразні й реальні, ширяться по частинах. По селах видко упадок ціни грошей: гроші Керенського виплачуються архами /по 50-100 рублів/, не розрізаними навіть на обігові одиниці й беруться умовно. Транспорт руйнується вкрай

19. і військa самі себе годують, як дасться. Апарат тилу розвалюється, бо старшини, урядники, вояки з них тікають до дому, в Росію, до большевиків одні ті, що бойкотують український фронт, ще инші дезертують, щоб розвязатись із рештою з військом, яке не знати, на-що існує. Наш корпус ще виглядає добре однак і в цих умовах. І тільки серед старшин його росте трівога, за фронт, майбутнє. І коли ми від розвідчого німецького старшини довідаємося, що проти нам немає ніяких поважних сил, не буде роблено жадних операцій і зясуємо собі, що головною силою й небезпекою /коли ми дійсно потрібні ще, як військо, комусь/ є він сам, бо він говорить добре російською мовою й переконує наших вояків, що війна для нас скінчена - трохи заспокоїмося і ми, старшини. Нас він не подужає розвалити! Але всеж ми слабі: наша резерва, той Сибірський корпус, не врятує ніколи спільно з нами фронти, дорученої тут нам, не поможе нам, бо ми бачимо, що навіть Австрійці, проти нас стоючі, мають ще силу й дисципліну. Трівога зявиться тепер в нас більше з иншої причини. ~~Бо~~ Сибіряки зачинають активно працювати, щоб розвалити нас, а тил нас не посилює не тільки чимось матеріяльним, але ~~навіть ідейним чимсь~~ бодай гаслом, зясованням ситуації, як військової, так і політичної. Успіху большовицька пропаганда Сибіряків однак не має серед нас, але їх "праця" нервує нас своєю анархією й головне правом тих бешкетувати тут тепер в нас, на Україні. Ми ж ще сильні, щоб привести їх до порядку. Сильні ми ще й тим, що довідуємося, що ми, українське військо, не є тут самітні. Вправо від нас стоїть "українізована" дивізія, з Левгофтом, Фіном, що навіть вміє говорити українською мовою, на чолі, активним в українській військовій праці генералом. А ще вище стоїть 34. корпус генерала Скоропадського... Десь є також і висланий з Києва Богданівський полк з полк. Капканом. У нас же самих зявляється корпусна українська рада, з головою її п. Кошицем, який має бути ще й представником Ц. Ради. Це все посилює мене особисто сильно, ~~але~~ діє також й на команду нашу, ще далі всеж скрізь московську, як здержуюче її начало, від втечі від нас або ворожих акцій проти нашого вже війська українського, бодай на якийсь час, як покажуть дальші події. Старшини московські, чуючи й бачучи страхіття розвалу фронти з частинами московськими й переслідування їх, як старшин - приймають, що в військах українських служити можна й треба. Хоч це лишень їх тактика, бо в душі, скритно, ховають вони тепер ще й через заздрість, ворожість до всього, що твориться на скріплення України, а не Росії, й підлягають просто силі нашій при слабости їхній.

Та не довго ми будемо ~~спокійно~~ так тепер не знати нащо стояти тут. Зміниться ситуація для нас і то з вини нашої української вже, на ~~[illegible]~~ важку, безнадійну. Але ще перед нею доведеться нам вже, як українському військові, оборонити свій стан тут з ворожим виступом тих Сибіряків, що поведуть на нас організовану акцію, щоб розвалити нас вже тепер в окопах, у ~~способі~~ инший ~~ений~~, як агітація. Нападуть вони одного дня на Городок, розженуть нашу Корпусну Раду /п. Кошиць утече до штабу 8. австр. корпусу за Збруч й там буде переховуватись якийсь час/, одного члена Ради забють вони й опанують всіми установи тилу, як нашого корпусу, так і ~~[illegible]~~ цілого нашого збручанського відтінку. А по цім відмовлять нам у грошах з польової скарбниці, провіянтові

зі складів Лісовод і в набоях.Мотивуватимуть це своє поступовання двома мотивами:"Ви не наше вже російське військо,ви хочете війни!"Таке скаже нам і голова їх комітету,якийсь Москаль.В першу хвилю команди частин наших не знають,що робити тепер.Думається про самоутримання за допомогою продажу цукру з цукроварів,яких поблизу є кілька.Але за якийсь час відчує незносність такого положення найліпше,той сусід наш,ґенерал Лєсґафт і запропонує нашому корпусові зробити крок,який мав би стати виходом із такого незносного положення і,можливо,що й історичним кроком в життю українського війська,коли був переведений в більшому маштабі,як то назначав той його.

Цей ґенерал пропонував,злучившись силами українських дивізій,вибити Сибіряків з Городка й вигнати з нашого тилу геть /шкода,що не всіх Москалів із цілої України!/.І дуже шкода,що до цього не дійшло.Сибіряки довідались якось про це,злякались,пограбували все,що далося,й відійшли самі геть одного ранку несподівано,переказавши нам по-телєфону,що йдуть "дамой в Расєю",пригрозивши з нами колись порахуватись за якусь "зраду" нашу,українську".

Українські частини Збруча стають тепер панами фронту й тилу його,але... "панами" без проводу,без ясної цілі,що далі,без цілі свідомої свого тут існування.Немає його і з Галичини.А коли ще за якийсь час тил і цей наш вже почне розвалюватись,порожніти,ми,постоявши трохи ще в окопах і стративши хоч і слабий звязок із частинами сусідніми,в цілях своєї безпечности просто стягнемося з окопів до району містечка Чемерівців,щоб рішитись на щось,коли ніяких розпоряджень ні від військової високої влади,ні політичної не будемо діставати.Сумно стає в цих ще не так давно рухливих околицях.Не оживають ні села,ні містечка - немов нащось ще чекають недоброго тутешні люди.І жевріє, бодай у мене,ще маленька надія,що маємо ж ми там якусь владу в Києві, яка мусить дати нам якусь раду.Від п.Кошиця,ще перед його втечою за Збруч,я довідався багато дечого про Київ,Ц.Раду,секретаріяти і,хоч від був слабим звязковим з тим всім,від імени кого виступав,всеж дякую йому,що він поінформував мене в дечім добре і це по-перше за час цілої моєї роботи на фронті лягло в основу моєї дальшої праці про захрану тепер вже не для фронти а для України частин "українізованих",російських.

Коли б більше,бодай таких,як п.Кошиць,курієрів посилала влада,може б багато явищ і подій пощастило б нам,Українцям фронти,скермувати в бажаний бік нам,в русло визволення свого народу.Але Київ не думав про нас тоді,не думав про силу військову.Ми мусіли самі собі давати раду.Через це я задаюся цілею довідатись про долю й місце розташування наших колишніх сусідів і виявити,що є з ними.Де дивізія Лєсґафта? Де корпус Скоропадського?Де частини з Румунського фронту українські?Та довідатись щось вже годі.Телефони ніде не працюють,посильні не вертають,навіть старшини,післані в район сусідньої дивізії,не могли виявити,де тая поділась,чи стоїть.Штаби наші й сусідні вищі - зникли кудись,не відомо куди. Поруч із цим шуканням звязку кидаюсь до Сизифової праці,марної й дурної - пробую перекласти на українську мову гарматну канцелярію російську.Не знаю,ще не бачивши взірців канцелярій німецьких,австрійських,що роблю непотрібне діло, бо вважаю цю здатною до вжитку й нам Українцям.Не знаю,що тая є супроти ав-

120 стрійської, примір ом, тяжкою, незручною, заснованою на недовіррю до підлеглих /скрізь три підписи старшин і копії/ [illegible] писаниною довгою, звичною Москалям. Тільки новий наш командір, ґенерал Т-вич /прибув після "українізації"/ працює зі мною трохи, але він, як і більшість старшин, вихованих в рос. армії, не має ні ширшого розгляду, ні знань більших військових за ті, що здобув "на матурі військовій" у московських школах. Й не почую я від нього ні одної живої думки, ні одного факта, вичитаного ним, або десь почутого, як та чи инша річ, примір ом, переводиться у Французів, Німців, Японців в армії.

Зате турбує його українська мова. Він сумнівається, що можна на укр. мові мати статут російський, бо тая, примір ом, не має слова, яким він висловлює своє почуття; не має виразу для його думки: "я сумніваюся".

Я відчуваю, що й він такий же тепер школяр в мундурі ґенерала, як то я був, коли у школі думав, що "факти й річі падають нам з неба", або пододять, як тії мови народів, з... Вавилону!

Та все ж цей старенький, симпатичний дідок український, з Чернигівщини, щось хоче робити, коли решта старшин спить, лежить, нудьгує й чекає далі "разпоряжений"... грає в карти і їздить чогось до Камянця. Пізніще я довідався, що цього ґенерала було покарано добровольцями /деґрадовано в писарі/ за "українізацію" російських частин більшу, ніж "полагалось". Я працюю цілими днями біля канцелярій і статутів. Але й у цій своїй роботі я не нахожу заспокоєння, коли час минає, а ситуація наша гіршає: зникає наша піхота, зникають великі командири, тил не дає ніяких інформацій. Мабуть і Камянець у той час не знав, що діється на Україні, в Росії, бо старшини не могли привезти нічого звідтам цікавого мені для ужитку військового. Зате привезли вони швидко відомости, що там зявились якісь польські леґіони і для чогось формуються і ще, це вже річ, якої треба було сподіватись від старшин Москалів, поновлення ворожого відношення
свого до українізації і українських визвольних змагань. Зорієнтувались вони там, що є свобідними розпоряджатись своєю долею й мати погляди, які хотіли б мати. Встановили, що "влади їхньої" вже, ніде, немає: в Росії - Ленін, в Києві - Ц. Рада - відповідати їм немає перед ким, боятись немає кого, й вони підносять голову, займуть голос тепер у тій нашій тяжкій ситуації, не рахуючись ні з чим.

Ґероєм першого прояву їх цього зявиться наш брат малорос, той полковник П-ов, часто мною згадуваний. В його батареї було кілька свідомих вже добре українських підстаршин, що усвідомились вже, завдяки перебуванню у шпиталях на тилах у тім, що українське визволення можна й повинно творити всім тепер Українцям, не чекаючи "на розпорядження". І ось один із цих підстаршин, в часі служби вартового, складе ~~такого~~ рапорта, перекладеного мною на укр. мову тому полковникові. Крикне на його той по старорежимному, буде вимагати рапорта в рос. мові, але вояк не тільки відмовиться це зробити, а ще й протестуючо закине тому в безправности того тепер це вимагати. І прибіжить полковник той до штабу бриґади зі скаргою, буде покликатись на те, що немає "з Петрограду" ніяких розпоряджень про зміну статутів а лишень є перейменовання частини й вимагатиме кари для підстаршини й заряджень про усунення української мови як неапробованої "законною владою".

|21| 123

Ґенерал,к-р бриґади наш,рахуючись по старій звичці з рангом і становищем цього протестанта,не стане в обороні підстаршини,однак не схвалить і виступ полковника в часі "непевнім" для старшин.Прибіжить тепер полковник до бриґадної Ради з протестом і цікаво,що тая,складаючись майже вся /за виімком вояків і мене/ не з Українців,але й не Москалів /Естонець,Німець,Грузин/ не тільки не дала сатисфакції полковникові,але ще й запротестувала проти подібного роду виступу того й запропонувала йому навіть... забратись із бриґади,коли порядки в ній йому не подобаються.Цікавим є ще те,що ці чужі патріоти українські самі говорили російською мовою.Я,самособою,нажив знов в особі того полковника ворога,знов на дуже довгий час,як то бувало й у нас із ним на фронті колись раніше.Тільки тепер я був вже в ліпшім стані: мені здалося,що тепер я "не пан" положення,що спирається на грубу силу кари, а "пан",що чує моральну силу своїх прав вимагати від такого полковника сидіти тихо,або слухатись Через це спроба втягти старшин до протесту тим полковником,не злякала мене й не здезорієнтувала нашої Ради,ми запропонували всім небажаючим служити в нас вільний відїзд.Приголосилось лишень двох,але не полковник той...

Однак ця подія образи вояка старшиною мала ще тії наслідки,що маса вояків бриґади занервувалась і зачала вимагати від Ради бриґади щось робити з частиною взагалі,коли війни немає а по селах скрізь ще вояки одного з ними року служби сидять у дома.Вказували тії на тяжке здобування їжі,сіна...Цікаво, що деякі вояки приходили до мене таємно радитись,що буде далі,коли прийде, який наказ для них, що є, взагалі, зі „справою" України.

Та дарма вояки питали мене про це все:я не міг нічим помочи,бо й сам не знав,що буде далі.І в очах своїх товаришів по Раді тратив я авторитет і разом із тим і тая моя влада,від якої не було в мене ніяких інструкцій так потрібних вже тепер нам на будуче.І кінець кінців я рішив за ухвалою Ради бриґадної,зробитись делеґатом від бриґади,щоб поїхати самому до своєї влади,до Києва.Бриґада Рада вкупі з к-ром бриґади виробила мені інструкцію,з якої головні точки памятаю такі:вимагати грошей,дозволу перейти до касарень кудись /здається Бердичова,бо Луцьк був у руках ще Австрійців/,переведення демобілізації старих річників і присилки українських старшин.

Порожніми шляхами по невилазному болоті рушив я на Лісоводи.Шлях цей - це сліди руїни армії:пірвані дроти на стовпах телефонів,кістяки коней з купами голодних псів,замазаниз кровю,біля них,покинуті вози,кухні,колеса в масі чорної липкої дороги...Лісоводи розбиті:ні вікон,ні дверей й жадної влади, чи уряду...Тихо скрізь,як на цвинтарі якомусь.Аж на ст.Гречаній стріваюсь із людьми й одразу попадаю в світ,про існування якого там,у частині,я нічого не знав і навіть не підозрівав,що той може існувати таким.Скрізь оповідається вже про насильства большовиків-вояків і відчувається зтероризовання тими людности.Ніде не чути радісних розмов,не згадується вже радісно Революція,не чути розмов про Росію,говориться про події свої на Україні й то сумно якось.Ніяковість зявляється на обличчах людей і змінюється страхом,коли

хтось зачинає десь доказувати,що тепер,власне,Революція здійснена,хоч не зовсім,бо є ще вороги її на свободі і існує "ґенеральська Ц.Рада.По станціях скрізь швендяються озброєні салдати,типу тих Сибіряків з нашого фронту,не знати чого й чому.А про Жмеринку говориться,як фортецю большовиків,активно вмступаючих чогось і ~~нашось~~ стаючих там довший час вже.У вагоні,їдучи,чую, як ґрупа вояків Москалів,озброєних,занявши силою купе й розсівшись,зачинає розмовляти про свої теперішні ґеройства,які переказується на фактах,кого де було одведено "до штабу Духоніна",й які перспективи для такої їх роботи мається далі.Визнається ними,що [redacted] порахуватись зі старим режимом перешкоджає тая Україна якась...Ненависть і лайки на її адресу почую я від цих молодців,збитків,очевидно фронтових дезертирів на адресу України й усього українського.Цікаво,що ці бандити,знаходять співчуття і в їдучих цивільних людей і то головно Москалів урядників або залізничників.Не можу собі пояснити позиції цих останніх інакше,як особистим страхом кождого з таких добре ситуованих людей /порівнююче/перед стратою свого "панського" положення,упривілейованого їм на Україні,над народом українським,старою Росією.Цю мою думку підтверджує ще одна почута розмова у вагоні,в якій спочатку жартом,а далі вже зі запалом й ненавистю зясовувалось відношення говоривших до ~~фронту~~ факту,засилання тепер паперів урядових,писаних українською мовою,які треба розуміти й виконувати їм.Півваґона схопилось до протестуючого говорення про таке "насильство"!І пригадую я собі свої міркування ще у школі про "панів" і "непанів".І хоч бачу,що сила ще й цих "панів" тут на тилу не зломлена /мають право свобідно протестувати ще й тепер,тут!/,але радісно мені.Радісно мені,що я сам, самостійно тоді ще прийшов до висновків,які підтверджує життя тепер фактами, і що я знаю,хто мій ворог і маю проти нього право боротись,бо моя ворожість до його випливає з більших,ніж особисті,підстав.Моя боротьба має велику моральну силу за собою:відродження свого народу,звільнення його від окупації цих всіх "панів" /тепер маючих нахабство висловлювати своє незадоволення!/, що в той чи инший спосіб визискують його й держать в темноті культурній і безправі,щоб їм жилось добре.З гордости національної виринає в мені ненависть до кайданів і насильників,а не "з-за посад".Я вступлю до розмови з цими незадоволеними Україною бесідниками і спокійно зверну їх увагу на несправедливість їхнього відношення до неї:вкажу їм на нетактовність їх ховання супроти народу,який працює тяжко по селах на них і [redacted] не має нічого з того,навіть того,що мають вони,чужинці.З цього спалахне в нас спір,в якому вони будуть доказувати,що їх годує Росія,а не "хахли",які самі б ніколи нічого не дали нікому,що вони працюють на відповідальній праці,яку "хахли" "нікаґда" не докажуть робити й виконувати й за яку їм належиться ще більше мати,як вони мають,бо цар їм давав мало,тепер вони дістати мають ще більше і т.ин.Фізіономія їх була мені ясною,і я був ухилився б далі від спору,коли б подразнення їх не зросло так високо,що вже дехто з них зачинає мені й вигрожувати скинути з потягу мене.Перспектива такого польоту за їзди з потягу була мені ясною й я мусів подумати про те,щоб на якійсь станції виступити з вагону.Однак ненависті їхньої до мене,як Українця,був положений кінець,коли з сусіднього купе ~~озвались голоси,якіхось вояків,що кудись їхали і які~~

озвались голоси якихось вояків, що кудись їхали і які вже українською мовою говорючи, стали в обороні мене й нашої тепер боротьби й напали сміливо тих; ці були в числі досить значнім і, як фронтовики, сміливіщими. Москаль решпектує силу, кориться тій одразу. А ця сила тих вояків не просила, як я, толєризувати нас Українців, а одверто вказували тим насильникам на їх нахабну повагу московську, паразітарне тут життя, на брак бажання працювати, а охоту легко прожити десь поміж "дурними хахлами", або дикими народами чужих для Росії країв, награбованих для них крівавими їхніми царями. Вони були моїми добрими оборонцями і заткнули горло Москалям: "Почекайте, - виметемо, швидко, вас, разом із вашими "панами", геть з України! Ми тут тепер хазяї, а не ви! - кине вже один вояк якийсь і грізно огляне тих перед хвилею ще гремівших "панків".

Цей голос народу нашого, видко вже свідомого в справі відносин наших із Москалями, добре - зробив на мене велике враження. Цікавим був фінал сварки цієї, хоч і стереотипний, бодай для мене, який студіював Москалів довго на війні й пізнав їх. У Фастові, здається, ці "панки" виступали з вагону і звертались до наших вояків одразу вже у спосіб звичний Москалям в тяжких ситуаціях: "Таваріщі, зачєм так спорітьвсє ми хатім жіть! Памірімся как нібудь!" Хамелєони: міняли шкуру враз! Вказують Москалі все, що Жид є фальшивою людиною, обмане завше християнина, але Москаль у своїй фальшивости перевищує Жидів. Ця фальшивість його покажується далі ще виразніще, коли він виуживатиме тактики для боротьби, з нами, вживаючи все цих гасел, які всім людям світу є в рівній мірі дорогими і принадними. Як цей епізод блискучо у вагоні нагадав мені ще метаморфозу цілої московської армії в рр. 1914-15, після поразки тих у Карпатах!

Та ось і Київ. Не маю куди поспішати й пішки йду з двірця, розглядаючись і прислухаючись до всього. І вразить мене радісно те, що Київ, фортеця рос. чорносотенства, царство свавільного ґен. Медера й його соратників за війни - випадає оновленим і якимсь новою веселістю веселою. Скрізь чую свою мову, бачу силу людей, яких національну і клясову приналежність до "непанів" пізнаю легко, пізнаю й бачу скрізь дітей нашої землі, нашого села й містечок. Я помалу забуватиму на той епізод в дорозі неприємний. Ще більше тішусь і підбадьорую, коли стріну вже й вояків своїх у своїх уніформах, деяких навіть у дуже мальовничих, театральних, але своїх вже... На Бібіковському бульварі бачу й чинність влади військової: якась патруля спиняє Москаля старшину й велить йому зняти царську відзнаку з кашкету. Я майже інстинктовно хапаюсь сам за свій кашкет, зриваю з його останню ознаку рос. армії /погони я зняв одразу по Революції/ й кидаю тую різко в кущі біля доріжки, але в ту ж хвилю, бачучи порожнє місце, з негарною плямою посеред свого кашкета, думаю: а що має тепер бути на її місці?! Через це підхожу до тих вояків і дивлюсь, що мають тії на кашкетах. Побачу якийсь жетон у формі щита з якимось ангелом... Так так має випадати наша відзнака?! Де її дістати собі!? Я підхожу до вояків тепер близче тих і зачинаю розмову й розпитуюсь, що діється тепер доброго в Києві й де міститься Секретаріят Військовий. У вояках пізнаю по мові галичан і бачу настрій тих якийсь великодний чомусь, що й сам переймаюсь тим. Дістану від них нагодою у когось бувший жетон, зачіплю собі й тепер, вже позбувшись почуття неприємного, немов я зайшов до церкви, не знявши кашкета, помарширую далі певніщим кроком.

 Дістаюсь до Секретаріяту,але авдиєнцію в Секретаря обіцяють мені лишень на другий день рано,бо той є чимсь тепер дуже занятий.Встигаю всеж розглянутись по тому Секретаріятові.Убогий він:кілька скоро порожніх,низеньких покоїв,в яких не видко ніякої праці,ніяких канцелярій і людей багато.

Часу до другого дня маю досить і тому прямую до другої установи,яка цікавить мене й яка була й зістає далі для мене таким якимсь сфінксом загадковим - до Ц. Ради.Залізаю разом із публікою з цивілів і вояків на гальорку в тім Педагогічнім якімсь Музею й кидаю очима погляд до долу,де саме в цю хвилю відбувається якесь засідання.Не розчарує мене видовисько,яке повстане тепер переді мною від тієї Ц. Ради так,як той Секретаріят.Випадає все тут гарно й навіть імпозантно.А присутність якихось чужоземних представників /пізнаю тих по уніформах/ у спеціяльній ложі,уважно слухаючих перебіг засідання,збільшує мою повагу до зовнішности Ради. /Стара вихова російська:я шаную ще й тепер чужинців!/.По-перше в життю своїм почую я політичні промови Українців на форумі парляменту й буду гордий,що ми таки вміємо зробити й той парлямент,і не забули на свою стару традицію козацьку - рядити своїми справами демократичним способом.Дуже на місці здається мені сивий дід,проф.Грушевський,що певною рукою,з хистом,аж я заздрю йому /я ж теж голова Ради!/ веде засідання.Чую кілька промов у російській мові:Жидів і Москалів.Присутність цих і співпраця родить в мене надію вже,що може тут якось пощастить нашим людям приборкати ці народи,з якими йде тепер далі така тяжка боротьба,які вносять анархію в життя наше й поборюють нашу визвольну боротьбу.Чи подужають їх?!Не знав я в ту хвилю,що діється в Ц.Раді під цією гарною зовнішністю й був задоволений з того,що бачив і чув.Ще притягне мою увагу група людей по середині салі Ц.Ради сидючих,в козацьких жупанах,і я поцікавився знати,хто вони.Та самостійники! - пояснить мені хтось з моїх сусідів по гальорці й при цім усміхнеться усмішкою легковажною.Ці тепер найбільше цікавлять мене,бо,розібравшись зі складом Ц.Ради за інформаціями нашого голови корпусної ради п.Кошиця,я не віддам своїх [redacted] політичних симпатій головній партії тієї - соц.-революціонерам,більше симпатизуватиму соц.-демократам до хвилі,коли тії не стануть обстоювати /сужу по їх пресі/ інтересів стисло робітничих,і життя не покаже мені,що боротьба за вивищування інтересів робітництва на Україні під цю пору,це робота не по скріпленню наших визвольних змагань а ослабленню їх рівночасно посилювання Москалів,охоплених тим радикальним [redacted]оціялізмом большевизмом.З практики своєї діяльности в комітеті дивізії своєї,з прикладу тих Сибіряків,я вже добре знаю,до чого веде поверхова агітація серед мас соціялізму.Веде до анархії,до посилення найгіршого ґатунку суспільного людей - люмпен пролєтаріяту,босяків. Крім того ще з дитинства свого,маючи досвід зі стиків з соціялістами,а тепер - після подій на Фронті й на Московщині я прихожу до щоденного для себе цікавого висновку,що той соціялізм є якоюсь національною прикметою,силою все лишень Москалів або жидів у наших краях.І я на роздоріжжу у своїх політичних поглядах тепер ще далі:немає для мене партії,немає ідеольоґії,за якою б я ішов,з якою б я працював у своїй державі.Нагодою тогож дня стрінувся я вже на ґотелю з якимсь старшиною українським,пройшовшим вже значну дорогу участи своєї в нашій визвольній [redacted] тепер роботі й на тому переконався теж,що й той,проживши

125 службу вже в українському війську,беручи участь у зїздах військових українських таксамо,як я,на роздоріжжу у своїх політичних шуканнях.Він засвідчить мені,що й більшість наших інтелігентів і мас тепер переживають теж саме,що й я.Та,давшись із цим старшиною до балачок,які затяглись у нас аж до глибокої ночі,і з яких я почув стільки цікавого про те,що діялося за революції,в тім для мене так далекім і часто відрізанім тилу нашім українськім,я прийшов всеж до висновків,які стануть для мене далі критерієм для мого дальшого шукання собі ідеольогії чи партії.

Насамперед довідаюся я від цього старшини як і що сталося і з ініціятиви яких партій українських започаткувалось наше тепер визвольне діло.Далі я довідаюся, що роблять тепер тії чинники наші політичні і як вони випадають тепер по своїм ідеольогіям,по свойому стану чисельному людей біля себе.

І самостійники,які так цікавили мене перед хвилею,не дістануть теж моеї симпатії,бо я довідаюсь,що тії є здебільшого реакціонерами,людьми,що свідомо чи несвідомо,забувають на факти,які я зі своеї памяти викинути ніяк не можу.Злидні нашого села,переселення наших селян на Сибір,усунення їх і дітей міських міщан від участи в експлуатації й розподілі ріжних благ землі,политої рясно кроввю їх предків - не можна,як то мені здається,компенсувати тим проголошенням національно-політичної свободи,без зміни якоїсь соціяльної внутрі краю.Коли в Галичині ми маємо катедри університету,ґімназії,свободу якусь національну,й вона ще не дає нашому народові визволення з цивілізованих там злиднів,то де ґарантія,що в нас має бути инакше,запитую я себе.І хоч вабить мене гасло самостійників:"самостійність",та проґрам його цілий відштовхує мене від самостійників цих теперішніх. Я радо приняв би від них тільки гасло самостійности.Узнаємо ми обидва далі в цій своїй розмові належне роботі тільки нашим соц.-революціонерам і соц.-демократам.Чуємо в тих щось більше нам практичного,річевого;близчі й люди з тих партій нам,як люди,що не забувають "за землю" й народні злидні та безправвя наших людей.Та не погоджуємося ми з радикальним соціялізмом есерів,їх устремлінням до здійснення негайного [redacted] соціялістичного братерства і то в тих умовах,коли соціялісти инших народів,про які тії думають,стріляють до нас,аґітують проти нас,всякими негідними навіть способами,виступають скрізь збройно і в промовах проти нас,ображають нашу мову,іґнорують її й ширять анархію по краєві,наслідки якої я пережив там,на фронті,від тих сибіряків,почув і побачив по дорозі до Києва.Керенський,Рафес,Оберучев - ведуть проти наших соціялістів цих боротьбу словами й чинами,не рахуючись ані трохи з нашими відрубними змаганнями.[redacted] Програм есерів неясний мені,а його джерело - московський інтеліґентський інтелєкт - відраджує мене від цієї партії,щоб я міг їй помагати чимсь.Більше симпатій мають в мене соц.-демократи.Імпонують мені вони іменами людей,які належать до тієї партії;те,що вони,хоч і виступають як партія робітників України,не іґнорують інтеліґентів робітників,не дбають специфічно лишень,як тії есери,про село й селян,а стоять за робітників всіх галузів праці людської,як фізичної,так і інтелєктуальної,нашого народу.З юнацтва мого вони більше ~~вони - більше~~ знайома мені партія і програм.Дістану я скріплення своїх симпатій до цих і від того ще, що довідаюся,що пост військового міністра має тепер в нас соц.-демократ.Отже, визнають тії й військо,потребу сили своєї,а не так,як Ленін той,що голосить на

126 цілий світ про знищення війська, як реакційно-клясової інституції і в той же час посилає на боротьбу найгіршу силу - [redacted] банди озброєні люмпенпролєтаріяту, або, як той Керенський, що узнає потребу міліції лишень і вииживає для боротьби царську армію, кірасирів, чужоземні війська /чехословаків, союзників/ для боротьби за свої якісь, очевидно, впершу чергу московські, інтереси, а не часові, революційні, нашої землі і всіх останніх націй Росії. Та одна річ всеж неясною нам буде по зясованню ролі й чинів наших керівничих сил нашого тепер Визволення: до якої цілі остаточної стрімлять тії у своїй цій роботі визвольній після організації зїздів нашого війська, збудовання Ц. Ради, сформовання міністерств, "українізації" фронту, створення кількох полків свого національного війська? Ні мій приятель, ні я не можемо дати собі ніякої відповіді. Через це ми пробуємо самі щось на це собі відповісти, збудувати якусь собі концепцію нашого політичного визволення тепер і в майбутньому. Мій бесідник шуканням такої концепції, як бачу, займається вже давно, але я помічаю, що він не був у стані щось збудувати собі, бо він дитина умов російських, людина вихована в атмосфері, де не могла зродитись жива, практична, політична думка, а, не знаючи чужих мов, не знаючи "Европи", він не міг і позичити там чогось практичного звідтам для помочі собі. Підручник шкільний історії середніх шкіл живить його ці шукання, а література аґітаційна часів перших днів Революції коректує їх. Він не від того, щоб завести в нас анґлійську славну конституцію, милується і в американській демократії, а швайцарський загумнок, теж демократичний, так напросто приводить його до ентузіязму... Кантони, свобода кантонів, брак президента, війська, політично-релігійна рівність - це було для нас найліпшим! То знов шугне його думка до Гелляди, ренесансу - щасливих діб людства, повних краси, мистецтва, змагань інтеліґенції в першу чергу про щось ліпшого, кращого в житті людських колєктивів. Рішуче відкине він абсолютизм будь-який, а пруська конституція, що піднесла Японців на щабель культури европейської - для його прояви реакції, пережитки, до яких тепер вертати соромно і шкідливо. Нічогісінько він не знає, приміром, про німецький бідермайєр. А вже причини появи тих чи инших форм суспільно-політичних у поодиноких народів - йому невідома зовсім річ, бо ж він дитина виховання, що все на світі робиться розпорядженнями, наказами, хотінням одиниць й ніколи боротьбою, розвоєм відносин історичних для того, чи иншого краю і головно економічних відносин. Я мабуть би був для його вірним партнером і щирим бесідником у цій його розмові й шуканнях, коли б знов таки факти з життя мого дитинства, обсервування життя й людей на війні й коректура /для мене це відіграло велику ролю!/ всього цього писаннями европейських ґазет, діставаних мною часто в часі окопного сидіння, не змінили в мені давним давно погляду на світ ~~через окуляри~~ шкільних підручників, аґітаційних писань і ідеалістичних теорій, висвітлюючих прояви ріжні життя нас оточуючого. Через це я скритикую всі його погляди, але й сам не зможу дати йому відповіді, на питання: що ж далі? Що робити?! А фактам деяким, які я подаю йому, він не хоче, не може вірити. Відкидає й навіть протестує, коли я їх згадую, зве практичний підхід до справ - большовицьким. Погодимося ми з ним лишень у одному, що наші проводирі зробили велику роботу в ділі нашого визволення, але у спосіб все далі такий самий, як це робили вони й до війни: кабінетний, без мас широких людей краю. Через це маніфестація нашого тепер існування осягла великого успіху, але

не там, де треба було. Світ впізнав знов про нас. Пізнали й ми в нім своїх ворогів і приятелів. Але в масах ця маніфестація не осягла великого успіху, бо робилась далі без них. Наші проводирі не знайшли формул, редакцій для мас цієї маніфестації зручних, практичних. Не впало "з їх уст" одразу гасло: Україна - це для вас посади, земля, гроші, торгівля, знесення утиску Москалів, жидів, Греків і всяких чужинців, визискувачів ваших! Натомісць кидано гасла: братайтеся, тішться, сидіть тихо, працюйте далі, як працювали, співайте Осану - що маєте свободу й можете здійснювати якісь великі загально-людські ідеали великої світової Революції, найбільшої в цілій людській історії! Забудуть вони, що праці партій серед народу ж не було доброї за царя. Забудуть, що для мас переворот такий /держава/ це ж "хліб" і свобода в першу чергу, а в другу вже історична місія якась народу! Але на "хліб" велено було тій масі чекати, а свободу топтали босяки з сибірських, ґвардейських /біля Жмеринки/ корпусів, кірасири, голота "одес-мам", босяки з Волги, з портів Чорного й Балтського морів й інтеліґенти зтатарщеного народу, жорстокого, фальшивого, крівавого! /Передбачаємо протест проти такого нашого побажання до своєї державної влади. Але тоді б тая влада не мусіла б робити таких ухвал /навіть поспішних, під вогнем большовиків!/ про призначення пенсії жінкам Драгоманова й Нечуя-Левицького. Не маємо найменших якихось особистих до шанованих пань наших заслужених людей закидів - розглядаємо справу тільки принципово./.

І коли ми в бесіді цій своїй звернемося нарешті й до ситуації, в якій ми знаходимось тепер, цілокраєвій, і в якій працює й та ц. Рада, ми прийдемо до висновку, що наші проводирі стратили тепер вже зовсім реальну оцінку дійсности, бо анархія в краю, яка оточує і їх і нас, набирає розмірів, які годі словами й гаслами подолати. Але вихід же з цієї ситуації мав якийсь бути, як для нас особисто, так і для тієї нашої влади! ~~Нажаль, той вихід в кожному випадкові у грі входивших тепер сил, був уже запізненим..~~ Він був певним, що рятунок наш зараз є в руках влади, залежить від її певних декларацій, та організації отаманської оборони краю. Я стояв за регулярне військо і припинення різних декларовань і т. п. Та о цім далі. Зауважу тут тільки те, що з мого, цього товариша-інформатора вже швидко став "отаман", що сам хотів щось робити в тій анархії, але отаман другорядний, бо був він розїдений російською інтеліґенщиною, без відповідної підготовки людиною, ні для державної роботи, ні збройної партизанської, козацької. Через це він і не звався "батьком отаманом", а "отаманом-полковником". Був це пізніщий "отаманчик" з району Біла Церква-Знаменка, "полковник" Св---ко, з російських старшин військового часу, гарматчик.. Ми розлучились з ним глибокої ночі не погодивши оцінки нашої ситуації в краю.

Ранком другого дня я ставився в Секретаріяті і вже не з так оптимистичним настроєм, як ще вчора, перед тією розмовою з майбутнім отаманом. Я тяжко домігся авдиєнції у когось з урядників, бо п. міністр далі, як казано було мені, є дуже занятим. І тая авдиєнція підтвердила мені вже й з урядових наших кол багато висновків зроблених мною сьогодні вночі щодо стану річей з нашою тепер владою, і скріпила в мені дальшу віру в те, що "батьки" наші не допису́ють далі. Не було реальних партій біля влади - не станеться й багато реальних чинів. На мою пропозицію конкретну, що робити з військом, яке гине в порожніх краях Поділля, Секретаріят Військовий міг мені відповісти ~~передачою тільки слів міністра~~ таке: "Дякую вас, панове, за вашу там працю... Робіть на місцях все, що знайдете потрібним і доцільним для нашої тепер Батьківщини"... Така відповідь міністра значила для мене ніщо инше, як неважність, непотрібність, як тієї моєї там праці, так і засудження на смерть частини

моєї,бо,хоч ми й могли б,без охорони піхотою,дійти якось до Бердичова,то демобілізувати вояків,оголосити мобілізацію молодих,дістати грошей,оформити своє існування якось - цього ми зробити самі не змогли б.Бути рівночасно військовими міністрами й командирами - не погодились би наші командири.Тай як би це випадало далі з нами гарматчиками,без старих вояків,без приналежности до штабу якогось нас - тяжко було собі уявити.Дивна річ:говорив зі мною пан заступник міністра все якимись загальниками й не поінформував мене,як делеґата,що наше там існування мало й має певну,визначену урядово ціль,маніфестаційну для загально політичних і військових світових наших акцій.Ми цього не знали,не сказав про це й він нам,а це б мало для мене й мої частини велике значіння,посилило б її на духові і може б спонукало до більш активних заходів на захрану її,хай і в той"самостійний"спосіб.Замісць такої інформації я дістав враження,що війська, особливо зі старих частин російських,не можуть бути предметом турботи влади,яка має багато тепер важніщих державних справ до розвязання.Напросто не хотілося мені вертати назад до своєї частини тепер,та наказ ще для мене був далі святоюріччу,і я мусів його виконати,щоб не компромітувати до того ж свою українську роботу.

Вертав тією самою дорогою знов і серед того ж самого хаосу й анархії,що й раніше.На одній зі станцій був змушений леґітимуватись навіть перед якоюсь бандою, що тут перевіряла /?/ документи.Не був заарештованим однак,доїхав щасливо.З великою радістю стріла бригада мій поворот,але розчарував я її своїм звідомленням: не привіз нічого доброго.І нікому не був я цікавим зі своїми розмовами про велике теє враження від нашого тепер Києва,праці Ц.Ради,вражінь від нашого війська в Києві.На спільній тепер нараді всіх рад бригади спільно з командирами було обговорено багато ріжних проєктів,що робити далі,й кінець кінців ухвалено зліквідувати частину,демобілізуватись.До цього й приступлено було одразу.Коней розпродано,гармати звезені на двірець до Ярмолинець,збрую,сідла зложено під догляд місцевого старости,до якогось порожнього сільського маґазину в с.Іванківцях.Канцелярії всі було ухвалено відіслати до штабу фронти,до Бердичова,в розпорядження п.Певного,комісара українського там,хоч про цього останнього вже не було ніяких чуток з півроку.

Такий безславний кінець спіткав частину,одну з перших українську,фронтову.Мабуть з усіх частин українських того фронту дожила вона найдовше,бо на моїх документах стоїть дата:кінець лютого 1918.року.

На еміґрації вже я довідався,що подібний випадок ліквідації частини /теж доброї/ стався і з 12 мортирним дивізіоном,якого делеґат,сотник Зленко,теж їздив до Києва за розпорядженнями і вертав з таким же успіхом,як і я.

На емґрації я довідався,що корпус ґенерала Скоропадського не мав своєї артилерії,а ми й той 12 Мортир.дивізіон /стояв біля нас в Орининi/ не знали,що з нею робити і зліквідувались у той час,коли Україна потребувала війська,як соли,зліквідувались легко,щоб швидко кинутись до формування свого війська вже в умовах далеко гірших,як були тоді,для тих незліквідованих анархією московських частин фронту,а знищених нами самими.

Тяжила над нами Росія далі і в Революції теж своїм нас вихованням,своєю атмос-

сферою і серед наших полковників і ґенералів не знайдеться людини,щоб із власної ініціятиви обєднала "українізовані" тії кілька частин,дала їм раду і вжила їх для того,для чого вживає їх кождий нарід і на що має своє те право:оборони себе від напасників,гнобителів.Командири наші високі теж не розуміли ситуації.Хай ґенерал Щербатов не дбає про них,бо той "панімает дело",не тішиться посиленню України,може й радіє,що його фронта розвалюється,але свідомий на той час вже Українець ґенерал Скоропадський міг би був,нам здається,це зробити,але він мабуть був ще тоді російським старшиною по своєму військовому вихованню і чекав "розпоряджень" а не проявив ще й такої ініціятиви з власної руки.Не проявили його й ми,бо наш ранґ був малим для такої цілі,як ми думали тоді,а "отаманами" бути ще не дозволяла нам тоді наша відраза анархії всякої й віра в те,що наша влада зрештою зачне працювати над державним будівництвом в краю,а не на форумі політичному,загально-російському чи европейському тільки.І неправдивим є твердження деяких мемуаристів укрaчнських,що в боротьбі вже активній нашій перших днів Революції виявилось мало нащадків козацького роду,які б кинулись до збройної боротьби.Тую збройну силу не тільки що не творила Ц.Рада як слід,але й ті частини її,які б могли існувати,не підтримувала нічим.Творім військо! – не було сказано нею одразу ясно,категорично."Українізація" фронту отже спричинилася до знищення в нас ініціятиви й до ліквідації наших військ.

Подорож по Україні початку 1918. року.

На мене було покладено обовязок відвезти канцелярію бриґади до Бердичова,як майно вже "українське".Через це кіньми їду я з трьома вояками з-під Гусятина до Бердичова.

Від Ярмолинців аж до Меджибожа порожніють шляхи землі української.Колись рухлива торговельна Подільщина тепер притаїлась,сидить по хатах,нікуди не рухається.І тільки в неділю,переїзжаючи селами,де є церкви,можна бачити силу возів,запряжених добрими кіньми /з війська/,возючих молодих до вінця.Кажуть,що вінчається тепер по 60-1000 пар молодих з вояків що-неділі.І цьому можна вірити,бо по де-яких селах ми не годні проїхати,так забитими є вулиці тих.Здержуємося й ми часто по пів дня по таких селах,бо люди спиняють нас і просять до хатів на веселу забаву з музиками й горілкою.Горілки є досить по селах.Немає вже царської, але зявилась принесена москалями з Сибіру вироба самогонки,це горілки з ріжного хліба,овочів, яка робиться тепер кождим,хто того хоче.Є то смердючий, брудний здебільшого напій,подібний смаком до анґлійської віски,який заступає тепер селам справжню горілку й вино.Фабрикація самогону цього осягає тут,як спостерігаємо,страшних розмірів:напросто немає хати,де б не робилась вона.А по тих селах,де люди самі не сміють,чи не хотять її варити,створюються "фабрики",які головно по ночах виробляють її на широкий ринок...Такі фабрики,здебільшого хати на кінці села,хати вдів,злидарів,пізнати добре вночі,коли ми їдемо,по димові,який іде з коминів їх у не приписану годину.Гуляють села ще з причини нових і нових все поворотів вояків до дому з частин далекого Сибіру,Туркестану,Кавказу.Та гуляють,замкнувшись в хатах,садибах.Багато згадують війну й мало Революцію.Однак не мають певности в теперішньому житті.Питають,що буде з землею

панською і скарбовою,яку треба вже було б зачинати орати?Що буде з владою?На загал не чекається нічого доброго,коли не прийде якась тверда влада.Тільки одиниці з мужиків мають оптимістичний настрій:одні думають,що за них хтось старається і дасть їм владу,яка відновить "добре життя старе" знов,тепер вже без "панів"; инші вірять у те,що з мужиком назагал нічого не може тепер статися злого,і з цього мужицтва вже немає куди й кому його низче скинути.

Редакція,що реаґує на події Революції,але короткозора,некультурна й хибна,як покажуть близчі роки,коли господарі будуть загнані годувати свиней колхозних,на нових своїх "панів" комуністів.Брак орґанізованої добре пропаґанди на фронті смислу українського визволення видно й тепер тут по селах,бо про Україну тут говорять,як колись про Росію,що тая існує не в них,не з них,а десь там собі біля Києва,чи в Києві.

Часом стрінеться вояк свідомий український з фронти,але його мови,аґітації люди не розуміють і посміюються,коли той доводить часом їм,що тепер будуть вчити по школах мужичою мовою,а ґенерали командувати так,як говорять в них по селах.Такого вояка звуть диваком.І видко,як тяжкою є спадщина наша по Росії:село не має громадян,значних,розуміючих,що може дати їм тая Україна.Усунення віками людей села наших від участи в державнім,політичнім і господарськім життю - створює з них тепер масу,над якою треба добре попрацювати,щоб щось зробити,Зараз тут на моїм шляху ніхто не працює на користь своєї держави,зате можна спіткати далі прояви праці над народом [redacted] наших сил ворожих нам.Хвалять попи "доброе староє староє время",бувший [redacted] прикащик з фільварку відвідує село і працює на свого "пана",який переховується десь у місті,щоб люди не вірили,що дістануть задармо землю того,бо вже швидко прийдуть "французи" і тоді буде лихо всім тим,пограбували майно "панів".Кількох учителів спіткаю я,які далі будуть ширити поміж людьми нашими програм соц.-революційний і вірити в побіду його.Щодо влади,то скрізь по селах існують знов старости.Охорону сел ведуть тепер вояки бувші,що по-черзі роблять навіть нічну службу.У деяких селах для цього є й великі команди.Зброї по селах є досить всякої,принесеної з фронту.Та на загал сумно і тихо скрізь по селах тут.Щойно від Межибожа далі в бік Бердичова стає веселіщим,бодай зовнішньо, наш край.Тут життя є вже нормальніщим.Працюють деякі цукровари,млини,олійниці, миловарні - повною парою.Скрізь відбуваються тут ярмарки,а через це по шляхах видко скрізь рух.Краму багато немає,але всеж щось продається,купується.Попит великий на матерію,сірники,нафту - цього всього є мало й дороге воно.Ковалі так завалені працею:військове залізо з возів переробляють на господарські річі.Вживається скрізь грошей українських і царських;"керенки" беруться умовно.У натовпі ярмарковому переважають все вояки,яких пізнати по військовому убранні,яке тії з біди тягають далі.Але трапляється й тип цікавий з тих вояків,новий,що свідомо носить ще уніформу - це прапорщики з мужиків і мужицьких синків.Їх легко пізнати по зовнішньому вигляді,що звався на фронті "прапорщицьким",який творить їх цей військовий,але своєрідний одяг.Одягнені вони все до -ґаліфе",френчу і в чоботи,звані на фронті "фасону Керенського";груди їх шинелів пошиті рясно стьожками царського ордену св.Юрія.Виступають вони тут по ярмарках бундючно,видко хотять показати й людям,що дослужились не аби чого,а "охвицера".Кіньми,коли їдуть,

не правлять і не зносять до млина мішків, бо почувають себе ще "панами". З ними тяжко об чімсь серйознім говорити, через це дурне їхнє "охвицерство". Іх речення зачинаються все здебільшого такими касарняними словами: "Как, значіть, єто ми у Васточной Прусії на таво немца наступалі"... Не чіпає їх ніхто ще за це смішне, нікому непотрібне "охвицерство": посеред народу живе ще з часів Балканської війни переконання, що вояк звичайний все заслужено здобуде собі нагороди, старшина - рідше. Велика це армія, може й добрих вояків, але темних як ніч громадян. Іх швидко використають ріжні сили, ворожі нашому визволенню, обіцяючи вдержати їх "панське" положення одні обіцянкою привернення їм прав, належних їм за їх героїзм на війні після реставрації старої Росії, инші - обіцянкою зробити з них вождів, командірів частин пролетарської армії. Наша влада буде кликати їх теж часом на мобілізацію, але не пообіцяє їм нічого, "висміє" їх "за любов" до орденів їхніх вояцьких, але рівночасно старшинам Москалям дозволить тіж ордена носити одверто й дасть право вимагати пошани до їх від... українських старшин навіть... без таких орденів. Ми будемо вимагати від них офірувати своє життя, але не згадуватимемо про якусь компенсацію тих нічим, крім свідомістю сповнення обовязку боронити свою Батьківщину. Перед самим Бердичовом спиняємося на кілька днів, бо тут село рідне одного з моїх вояків. Його вважали згинувшим вже на війні, коли всі вояки з села давним давно вже повернули й тому радість з його приїзду на цідім селі була великою. Він же ще й багатий жених. І цілих три дні двері його хати не зачиняються від гостей, а самогон, кисла капуста, огірки, ковбик не приймаються зі столу. У цім селі піяцтво не менше, ніж там під Межибожем. Вісілля вже відбулись великі, тепер пють з нудьги. Але в цім селі /видно через близкість його до Києва/ я буду потішений зустріччу з вояками, які рихтуються виїзджати кудись до міста, щоб вступити до українського війська. Цих вже ніхто не може відрадити від такої охоти бути вояками, бо є вони свідомими. Скаржаться мені, що в Бердичові досі немає ніякого українського війська й питають, коли воно буде там. Я обіцяю їм, що швидко, хоч і сам не знаю, чи буде якесь військо в нас формуватись, чи буде міліція. лишень. Хто його знає, що думає наша влада?! Нарешті заїдемо до Бердичова. В нім порожньо від яких-будь штабів, а про комісара Певного ніхто нічого не знав і не чув ніколи, здається. Тільки біля великих магазинів військового майна є якась команда з Москалем урядовцем, яка ніби охороняє це майно там і заступає якусь військову владу. Пізніще я довідуюся, що ця команда розпродує потиху майно зі складів жидам і складає собі на дорогу гроші. Нікому в Бердичові не є потрібним моє те "українське" майно. І з великою намагою я випрошу для його місце в магазинах у того Москаля урядника, звалю його на купу і ще з більшою намагою дістану від того посвідку про це. Немає й тут нікому діла до нашого військового майна, але був я радий, що бодай так збувся його. Що подумали мої вояки, бачивши нашу тут безсилість, не знаю, але думаю, що доброго нічого. І тепер, розвязавшись з останнім звязком, який [illegible]учив мене з військом, відчув я вільність але якусь дивну. Відчув, що праці кругом - неоране поле, але ніде ніхто нічого не робить. Іхати додому? Я його вже не мав, бо мама мої померли, а тато забравсь таки на Сибір, не можучи далі знести життя в Полтаві. Я мусів затриматись однак у Бердичові, бо довідався, що німецьке військо є вже біля Києва, і від приходу його чекається зміна якась близька до ліпшого на Україні. Прихід Німців з причин, яких я не

знав добре, не злякав мене так, як тих мешканців Бердичова, бо я, знаючи відношення тих до нас Українців в Австрії, чекав, що нам Українцям зле не буде. І коли з Бердичова тікало досить людей, головно військових, я лишився там. Дійсно нічого не змінилося на гірше з їх приходом. Заряджена ними реґістрація старшин, мене особисто навіть посилила в моїй вірі, що все буде добре, бо мене було без жадних запитів записано українським старшиною, а не московським і дозволено було мати старшинську зброю.

І за кілька часу по тім їх приході не зміниться ні в чім життя в Бердичові. Довідаюся я лишень, що діється на фронті світової війни, яка триває ще далі і про ситуацію в Росії, але нічого з боєвої ситуації України. Я заміряю їхати до Києва, бо в Бердичові бачу, що робити не маю що. І був би відїхав, коли б раз ранком не довідався, що в Києві стався військовий переворот, що Ц. Ради вже немає, є гетьманщина з гетьманом тим трохи знаним мені генералом Скоропадським на чолі. У Бердичові заводиться якесь староство і зявляється нарешті що-дня українська газета "Відродження". Я лишаюсь ще далі тут і приглядаюся до всього, що діється. Але того багато не діється нічого всеж знов. Життя, праці української не видко далі. У театрі далі грають московські пєси, на вулиці чути далі московську мову. Не повстає якийсь український клюб, не чути ні про які збори, лекції. Староста, хоч і Українець, не орґанізовує українського життя. Навіть написи назв вулиць московські лишить він далі. Він чимсь, однак, занятий сильно. Але, як пізніше я довідаюся, турботами [redacted] про маєткові справи, головно "панів", що дали йому владу. Він працює на користь цих "пошкоджених" Революцією громадян і часу не має на иншу працю.

Раз, тепер, завітає до мене той мій вояк із-під Бердичова – той розповість мені багато цікавого, що тепер за гетьмана діється по селах: кличе мене поїхати до його в гості. Ця моя поїздка відкрила мені очі на суть гетьманського перевороту. Я вже встиг був передумати трохи по цім перевороті над перспективами його. І була хвиля, що я згоджувавсь на те, що реставрування буржуазної гетьманщини не є так злою річчу, як то видається нашим людям з сіл, які, як то свідчить той мій вояк, тільки й говорять про неї, як про невидане насильство. Справді ж, думав я, що варте наше хвалене життя селянське? Що варта наша країна під оглядом культурним, промисловим, торговельним, цивілізаційним?! Які в неї перспективи, коли б вона була пішла за російським революційним соціялізмом Ц. Ради і то програмом, який є тільки якоюсь поверховою концепцією чогось?! Ні, думав я, клясова держава зі своєю буржуазією, але зручною, патріотичною, є неминучий етап нашого розвою в часі, коли ми протиставимо себе Росії! Та дуже зіпсує такий мій настрій тая вже "наша буржуазія", як особистим до мене випадковим відношенням так і [redacted] цілою своєю державною роботою, коли я приглянусь до неї. Зі мною особисто станеться таке: сидючи вже кілька днів у гостях в того свого вояка на селі я буду раз закликаним вартою поміщика перед очі того для леґітимування й вияснення причин перебування свого тут на селі. /І це в той час, коли в самого поміщика "гостює" сила московських офіцерів!/. Не чуючи за собою ніяких "гріхів", я самособою був обуреним таким кріпосним поводженням пана поміщика, а ще більше тим, що той буде іґнорувати мою українську мову, вимагаючи від мене російської й нарешті вимагаючи від мене негайно забратись із села, загроджуючи мені ще й арештом в разі непослуху. Таке свавілля, без причин,

помiщика Украïнця не могло не скрiпити в менi вiру в те,що ненависть людей з сiл до "нашоï буржуазiï" є пiдставною.Дiстати по революцiï замiсць комiсара ґубернера-помiщика з крiпосних Держиморд - чи не здобуток визволення!Я був змушеним виïхати з села,бо й документи моï,що я є украïнським старшиною,зареґiстрованим у Бердичовi,не були узнанi "паном" вистарчальною рекомендацiєю менi в його очах.Вiн не хоче бачити взагалi нiяких Украïнцiв,бо народовi непотрiбно нiчого бiльш тепер,крiм спокою!Для його я не нарiд,очевидно?!З Бердичова я виïхав негайно до Києва,щоб ще там надивитись,що робиться i спробувати щось самому зачинати робити iз собою особисто.

Тепер Киïв вразить мене теж,але не так,як тодi,коли я приïздив до його делеґатом з фронту.Вiн не випадає вже так украïнським,як за часiв Ц.Ради.Тепер його вулицi,театри,каварнi,трамваï заповнює московська публiка i головно московське офiцерство.I столиця Украïни випадає вiд цього якось дивно.Що роблять цi Москалi всi тут,питаю я себе?Це втiкачi з Московщини,недобитки з фронтiв,мiсцева з мiст i фiльваркiв московська знать - i всi ховаються тепер на Украïнi вiд суду свого народу i своєï влади Лєнiна.Бiльшiсть чекає на швидкий упадок большовикiв там у Москвi,це пасивнiщi,- активнiщi шукають вже можливостей "устроïться" десь якось; є ґрупа значна,що вже пiдпаде деморалiзацiï й буде гуляти,спекулювати,ґешефтувати,щоб не роблючи нiчого якось жити.

На владу гетьмана всi вони дивляться як на тимчасовий компромiс,якесь ґенерал-ґубернаторство своєрiдне,через це настрiй у них всiх свавiльний,дерзький по вiдношенню до всього украïнського.

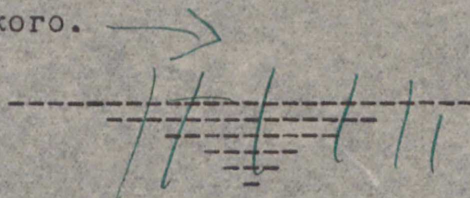

Москалі вже більше орієнтуються в політичній ситуації.Більшість їх гуртується до реставраторів "єдіної-неділимої" через те вони всі ці люди - змія,яку Україна пригріває на свроїх грудях.

Мають вони скрізь вже й штаби старих частин царських і тримають звязок. Надає ця маса тією активною їх ґрупою, що кидається "до праці" Києву якогось спекулянського вигляду.Багато навіть ґенералів старих тепер щось "купує-продає".Дух коробейників, крамарів проявиться тепер у цій колись сметанці військовій і цивільній царській.Виявиться,що московська аристократка зовсім немає нічого спільного з Лізою Калітіною,але з перекупкою зпід Сухарьовки,конкурує блискучо,печучи й продаючи періжки,сушену малину,торти,торгуючи ганчіррям,при тім [redacted] лаючи Україну й її людей так,як тая перекупка звичайна,колись старий режим.Слово "спекуляція" дістане тепер у Києві прав громадянства і стратить своє значіння несовісної чинности люцької.Тепер продаються неіснуючі вагони соли,цукру,муки,шкіри, продається сила фалсифікатів всього,від чаю зачинаючи - до адрес і дописів від рідних зпід большевицької влади,кінчаючи.Взірці цукерину знайдуться у кождого такого"купця" в кишені на кождім кроці.[redacted] І Київ зовні - це якась московська толкучка,якесь немов портове кольоніяльне місто /через присутність ще й чужих військ у ньому/,а не столиця "славної нашої Гетьманщини".

Там,під Гусятином,я розлучився з набридлим мені за війну і спротивівшім за революцію московським старшинством,з людьми зі слабими прикметами дійсних старшин, а тут знов опиняюсь у морі його.

А за хвилю ще бачу,що мусів би був і від його знов залежати,коли б хотів щось робити,зачинати десь служити,бо тепер тут у Києві,як я про те довідуюсь,скрізь курс на фаховців і то - московських.Отже,крім старих поміщиків,маю радість бачити "панами" у своїм краю ще й царське офіцерство.

І не тільки бачити,але й мовчки терпіти його на своїй землі.Як вояк,вже тепер рішучо свідомий потреби збройної сили для України,і розуміючий,що позбутись московського старшинства зможемо ми тоді лишень,коли дістануться наші старшини до влади,українські,і будуть виховані молоді старшини вже в наших школах військових, я тішуся,що в Києві є школа вже така,що ніби переводить працю створення своїх українських кадрів старшин тепер у поспішний спосіб,переучуючи трохи старих вже старшин для української армії.Та розчаруюсь в тій"нашій" школі,інструкторській,коли добре розвідаюсь,що дієтся там у ній.Уявиться вона мені не укр.військовою школою а установою,в якій переводиться "українізація" тая,гидка мені вже мені від того слова самого.

Від начальника школи Москаля ґенерала аж на останнього курсового старшину - тут "вчать" самі московські старі старшинські фіґурки з усіма хибами,традиціями й бідами тих безславних рос.старшин.Вчать на школі тій по українізованим статутам московським,вчать вести канцелярії московські;за прикладами з військової історії звертається все до "славної" побідоносної армії московської",поучається тут далі,що московський кріс,гармата,скорострілл є найліпшою зброєю зі зброєння всіх армій світу й т.ин.

Традиції шкіл московських й армії московської не забувається пропаґувати теж.

2. Ліпшими старшинами армії вважаються тії,що мають "учіліще",орден св.Юрія,зброю Юрія,орден Володимира IУ.ст....чим більше заслуг в московській царській армії, тим вищу посаду має дістати вихованець цієї школи і в українській.Але синьожупанник,богданівець - старшини,які пішли служити Україні на перший заклик її,тут, коли не мають "Юрія",або великого рангу,вважаються гіршими старшинами,кандидатами на менші посади й трохи вже й ненадійними чомусь старшинами.Немає в цій школі й духу гетьманського.Бодай гетьманська історія україни не підкреслювана,не згадувана тут ніким,коли згадується так часто Миколу Миколаєвича, Брусілова,Суворова...

Правда,є курс тут з українських предметів /читає Гермайзе,Хомик,Садовський/, а виклади лекцій військових здебільшого провадяться в українській мові,але внесено тут дух відношення до цивільних наук московський,офіцерський:поперше ці науки,мовляв, старшині знати і студіювати дуже не потрібно,по-друге це ж,лишень,данина часу ця "українізація",бо як каже там на своїй лекції по артилерії Москаль полковник Рупенейт:"нєт і нє будєт вазможності ізлажіть так харашо і ясно теорію стрєльби артілєріі на украінском язикє,как на руском".Я дістану відразу від такої української військової школи.

Але тая школа,чи власне постановка справи в ній,викличе в мені ще й бажання придивитись до військових справ Гетьманщини взагалі.Коли в часи Центральної Ради я набув враження,що тій нашій владі непотрібно військ,або вона їх не вміє створити /Публіцистично-теоретичні писання про потребу військ з тих часів,як речі не зреалізовані,не поважаю за чинність позитивну діячів тодішніх/Гетьман,свідомо чи несвідомо,шукаючи собі сили,глибше спробує торкнутись села,роблючи там,що щось хоче створити нарешті,і якусь свідому клясу вже в державі ще й тим,що дає її до рук партійні аґрарницькі орґанізації,з вузькою проґрамою діяння й не так інтернацою,як соц.-революціонери і з неї здобути собі вояків.Безсумнівно,для нас,що це був мудрий крок в шуканні за силою на території,де не було порядної держави ніколи,а була Панкольонія /Пізніще большовики,щоб повалити нашу владу,будуть виеліміновувати в селі нашому злидарів,засновуючи "комбєди",бачучи свій неуспіх спертись на цілу клясу бідніщих селян,які безконечними повстаннями будуть боротись проти ним/.Отже гетьман виявляє дбайливу працю,щоб створити собі військо.Але крім причин загальніщих невдоволення гетьманом скрізь і в цій роботі він не осягне успіхів,бо по-перше - його реформа вимагала довшого часу,а по-друге - й у війську цім,як і в тій інструкторській школі,не буде видко,що Українська Держава є в першу чергу державою для Українців,що тая має бути засобом для "експлуатації" краю і себе самих Українцями. Військові верхи гетьмана будуть віддані до рук малоросів,Москалів,героїв царських воєн з Німцями,заслужених в царській,а не українській,армії,чи українському визволенню,людей.Віддасть людей наших до служби чужинців.Духу українського,самостійницького,хай і неполітичного,навіть гетьманського не буде по штабах гетьмана не буде і в касарні гетьманських сердюків. ~~Й успіху його реформа не матиме.~~ Сила військ його буде слабою.Можна було б хіба на хвилю погодитись нам Українцям із таким станом речей,терпіти їх всіх цих орґанізаторів-фаховців,як фахівців, але якими фахівцями вони були свідчать одна за другою програні ними війни,бої,колись і їхня слабодуха поведінка в часі світової війни і в Революцію,яку тільки через

3. брак громадської думки /в Панкольонії її не буває/ не було відповідно скваліфіковано.Я особисто ще низько оцінював і озброєння російської армії,яке тії фахівці тепер за гетьмана протеґували далі на Україні і прославляли тут скрізь.Отже і в зародках армії гетьмана не побачимо ми нічого радісного,нового,по революції нашій.Само собою,що столиця України,охоплена Москалями,мусіла в пресі і в культурнім житті відбивати Московський дух,московські традиції.Київ заповнений пресою Москалів,виставами в театрах московськими,а в кабаретах,кафешантанах,безборонно висміюється українське відродження часів Ц.Ради.Купців "на крам" висміювання України - тепер вже повний Київ.Облюжений Київ ще й цивільною Росією сильно. Готелі переховують тут "мощі" ріжних "великих" діячів,"маститих" професорів, "преосвященнєйших" владик,камерґерів,ґрафів,князів.Як жмелі гудуть вони од рана до вечора в безконечних розмовах про головно своє особисте положення тепер... Скрізь по бульварах,каварнях,чути їх розмови,повні гірких скарг на свою долю.України вони ніякої не визнають,хоч,як колоняльні пани,вони не в стані її пошкодити чимсь орґанізовано тепер.Тільки одиниці з них зриваються до політичних інтриґ проти неї у німецького командування,инші через ріжних аґентів у Антанти.Більшість їх виуживає свого старого авторитету,бувшого положення і впливає на маси міської інтеліґенції,розкладаючи тую,вириваючи ту від ще недавно великого шукання собі життєвих практичних ідеалів через соціялізм,націоналізм,шукання потреби переродитись,стати зрештою громадянами а не аморфною масою "140 мілійонового народу".Ще їх робота має успіх деякий,бо інтеліґенти ції голодають вже трохи,а крім того вони ще далі шанують тих,як автортетів у всіх справах.Цікаво,що й гетьманська влада шанує деякі авторитети з них так сильно,що приміром Мілюкова,який провадить,переховуючись на Україні,протиукраїнську політику,не тільки не замкне, а навіть не заважить тому нічим,за його "роботу" таку.

Всі ці мої спостереження від "військової й вуличної" гетьманщини приводять мене до рішення усунутись від якоїсь участи в праці українській гетьманщині,а шукати собі заробітку якогось,щоб якось прожити.Ще однак подумаю про те,щоб скінчити техніку в Києві та виявиться,що школа ця так переповнена Москалями-втікачами,що надія на поміч матеріяльну /а без неї я не міг би студіювати/ там є марною для мене Українця,без протекції.

І зачну я оббивати пороги урядів залізниць,телеґрафів,банків,пошт,бо чую,як там приймається щодня втікачів з Москви,почну просити й собі посади,але скрізь дістаю відмову.

Я не маю ніякої протекції,я не маю поручителів - і я за бортом.А вже зачинає мені бути тяжко жити,бо того гроша,який я дістану з війська там,під Гусятином, вже маліє в мене.Щоб зменшити свої видатки,я мусів би голодати або кинутись до спекуляції.І та й друга перспектива не до смаку мені.Отже вихід ще є:кланятись "фахівцям",щоб взяли десь до війська /Маю начальника дивізії свого в Києві;маю й досить заслуг у царя:я є кавалєром ордена Юрія теж і був к-ром окремої штурмової батареї,ще іменований царем.А це вже карєра!/,або й ти фізично працювати.

Піду працювати фізично.Пиляю дрова в лісі під Києвом,вожу динаміт з Лисої Гори,нарешті стаю рибалкою в ірпенського дядька,що торгує рибою.Ця остання моя "посада"змушує мене покинути Київ і оселитись біля Святошина.По-перше ближче

до праці,по-друге не треба платити за кватирю,бо живу у шпитальних бараках військових,тепер порожніх.Попадаю там в оточення людей,населюючих ці бараки самовільно,що ілюструє мені ще раз наглядно ситуацію моєї держави.Один барак повний старих ґенералів,полковників /навіть із жінками/,спекулянтів старшин,урядників з був.рос.армії,ґімназіяльних професорів - всі Москалі й усі у страшних злиднях,брудові й вошах.Другий барак - український:сама молодь - старшини синьожупанники,сірожупанники,так українські старшини не фахівці,люди без звязків, протекцій,голодаючі теж люди.Обидва бараки є біля себе,але контакту великого немає,бо перший барак твердить,що якби не було тих "~~великих~~ всяких Україн",революціонерів - то він би не мусів бідувати;другий у свою чергу твердить,що як би не було Москалів,"єдінонеділимівців" централістів,а була дійсно Україна українською,то жилось би їм добре й не мусіли б вони бідувати.Спонтанні самостійники і старий режим!Обидва бараки не знають всеж,що робити,щоб поліпшити якось своє становище особисте й загальне:живуть зі дня на день,Не знаю й я,чим би кінчилась ця моя Одисея в шуканнях за хлібом,коли б нагода не визволила мене з неї.У Святошині я спіткаю товариша свого батька,який тепер,за влади гетьмана,буде мати силу,як фаховець-малорос, і той улаштує мене на службу до міністерства Харчових справ,у департамент Шкіряний.

Не тільки тому,що вириваюсь я з тяжкого життя фізичної праці тішусь я тією службою,а ще й тому,що буду мати можливість познайомитись з ділянкою праці державної,незнайомої мені,цивільної,в міністерствах,та ще на наших українських.Однак,познайомившись із тим,що діється в цім моїм міністерстві,я побачу,що воно таксамо "українізована" установа,як тії гетьманські війська.Головні важні посади у йому тут в руках Москалів "фахівців" теж.Вживається в діловодстві української мови,але коли пишеться до "великих панів" кудись,або складається звіти для засідань ради міністрів - вживається "общепонятної".Ділові розмови провадяться виключно на російській мові.До Жидів підприємців кореспондується теж московською мовою.

І тільки деякі посади верху цього міністерства в руках Українців,але теж таких,що часто-густо вживають своєї мови тільки в уряді,як приміром мій директор департаменту п.Могірьовський на вулиці рідко.Тільки йдучи на низ у цій нашій департаментській урядницькій ієрархії можна стрінути більше Українців.У моїм департаменті купчилося і кількох старих,свідомих наших людей,як п.Чудінов,п.Янченко,п.Мазепа,п.Петрункевич і т.и.,та вони залежали всі від "фахівців",п.Новікових, п.Владімірових,Решетілових - Москалів,утікачів із Московщини.Ще низче в тій ієрархії,це в рядах реґістраторів,машиністок, помішників діловодів було вже більше Українців,але помішаних з молоддю знаті московської,доньками полковників,генералів,кадетами і юнкерами багатих Москалів.Нашого містечкового чи сільського інтеліґента немає нігде ні одного.Праця цілого мого департаменту,як то я зрозумів з паперів,які я мусів виконувати,здається,полягала лишень у тому,що той був посередником у розподілі шкіри /на яку був страшний попит,завдяки обірваности населення і браку заводів на дубільний екстракт/ між німецьким військом,установами гетьманщини й населенням.На шкіру було заведено монополь і через це департамент був ніби господарем шкіряного промислу України.Працювали всі фабрики Ук-

раїни повною парою,але потреба була все так великою,що конфліктів з-за розподілу шкіри було повно,і вирішуванням їх займався наш департамент.Відчинити нові фаьрики ні гетьман,ні приватні особи чомусь не важились,чи не мали на це грошей, а це було потрібно ще й хоч би і для того,щоб зменшити страшне безробіття,яке панувало в рядах робітництва нашого тоді.Немов далі існувала традиція Росії,що безробітними можуть бути тільки ледаща в Росії,країні "меду й молока".Я був свідком розмови одного німецького інтенданта у цій справі з нашими чинниками департаменту, й ця розмова зробила на мене велике враження.Німецький інтендант турбувався про збір врожаю на Україні,а цьому перешкодою мав бути брак у поміщиків і селян збруї на коні й головно пасів до молотилок /порізаних на підошви за революції/,й він вимагав від нашої влади відкриття фабрики на паси негайного, обіцяючи постаратись про машини відповідні для цього з Німеччини,у військовий спосіб:зареквірувати ті там і привезти на Україну за місяць найдальше.Він зверне увагу наших панів,що їм є тяжко справитись з масою люду,що нічого не робить і на щось чекає,коли не будуть організовані нові варстати праці.Так працюється в державі,таких би нам людей сюди,як тії німецькі інтенданти,а не цих "фахівців" московських,що тільки балакають,листуються,покурюють і є собі на умі все ж чогось! - подумав я собі тоді.Природньо,що я,Українець,шукав собі звязку зі своїми Українцями у департаменті,пізнаючи тих головно по ступню знання й уживання нашої мови,але не пощастило мені його знайти ніколи між тими "вищими" панами Українцями.Знов побачив я,як і тоді в юнацтві,у своїй Полтаві,що наші "старші пани" живуть далі своїм якимсь замкненим життям і нас молодшу ґенерацію "до себе не пускають" і нас не потребують.Неконвенціяльність відносин Українців побачив я навіть у різкій,підкресленій тепер,через ріжницю посад,формі.Побачив я,що ще далеко нам Українцям до того,щоб Українець в Українцеві чув,бачив свою людину,свого спільника партнера,хоч ми так в теоретичних своїх виступах все підкреслюємо свою велику природню нам демократичність.І я в департаменті не знайду ще довго собі знайомих,з якими б міг бодай поговорити,обмінятись думками в цей час,коли було багато вже тем для свідомого Українця для обговорення,які давала пережита доба Ц.Ради і присутня Гетьманщина.Причина цих відносин таких між Українцями стане мені ясною аж за півроку.Знайду ~~однак~~ все ж я знайомих собі,нагодою,біля Державного Університету і членами просвітянського гуртка на Деміївці,а не по службі.

З цими ми зробимо екскурсію слівну й фактичну до глибин гетьманської держави, що назовні виглядає далі так,що переконує дуже декого з людей нашого краю в тім, що нарешті можна таки признати гетьманові подяку за звільнення краю від Ц.Ради й анархії большовизму.Ці мої знайомі п.П-кий і п.С-ко головно,старі Українці свідомі,але не діячі,однак не тільки не поділяють погляду тих оптимистів,але потиху,пошепки вже кажуть,що країна наша перед катастрофою,коли німецьке військо опустить її.Твердять,що Гетьманщина держиться тільки на німецьких багнетах і московському кагалу,якого відпоручником цінічним є організація ґешефтярів спекулянтів жидівських,московських і поміщицьких - "Протофісові".

Але обидві ці сили є непевними.Німців не вміється чи тії не даються використати для збудування твердих підстав української держави.Самі Німці поводяться на Україні,як у завойованій кольонії,дивляться на багато справ українських оча-

139

ми Москалів,які на Німців мають уплив.А вже про те,що на Україні відбулася революція,Німці не хотять ні чути,ні знати і через це помагають гетьманові нищити здобутки революції збройною силою своєю і викликають у населення ненависть до себе й до України."Протофіса" характеризують,ці мої знайомі, як старий московський спосіб діяльности:безплянового,безжалісного обдирання краю,поки дасться і як дасться не оглядаючись на майбутнє.Свідчать вони мені ще,що гетьманське військо не тільки не імпонує нікому /його висміюють офіцери і знать московська/,а що воно викликає через те що йде обороняти цю навалу Німців і "Протофіса" ще й ненавість на селах до себе й до родин тих,з яких самі пішли до його служити.

Часто в неділю ми їздимо за Київ,або на Чернигівщину,до рідних цих моїх знайомих,і я можу переконатись швидко вже й на фактах,що ці мої інформатори кажуть правду.

Не можу тут не занотувати бачену мною поведінку деяких поміщиків по селах супроти Німців.Вже в Києві гетьманськім мені довелося чути нову редакцію української нової якоїсь зради,тепер вже не Революції,як тоді за часів Ц.Ради,а вже Росії цілій,актом у Брест-Літовську,з кол кагалу московських утікачів,що купчились далі на нашій землі,але треба було тепер бачити,як шукали понижено захисту,ґешефтів, протекцій - пани поміщики,часом і бувші ґенерали,полковники,високі урядовці царські в цих своїх далі ворогів Німців,щоб у вас не лишилось ні трохи решпекту перед панством московським і розумінням тими тямку "зрада"!І не дивно нам,як поводяться вони тепер із людьми нашими.Ні трохи державного /колоніяльні пани!/ підходу у своїм поступованню не виявляють ці люди на території,яку звуть далі "дорогою своєю батьківщиною",ні трохи гонору шляхоцького не виказують ці люди,що світові експортували колись думку про себе,як про найшляхотнішу шляхту у світі!Дійсно гнила "кляса"!Дійсно фальшива мізерія!Немає в них і милосердя до людей їх сел,серед яких живуть і працею яких існують.Німецький канчук несвідомого,незорієнтованого добре німецького вояка посилають на спини своїх людей,своїх "рускіх людей" щедро ці пани тепер,що витикають нам "зраду"!Україна,українські проблєми,революція, національне відродження краю - для них це неіснуючі вже тепер річі,факти,які треба промовчувати,або й насильно,де можна,усувати.Само собою,що й сільська інтеліґенція,що тепер не тільки сидить по хатах без діла і праці,але не має й перспектив,як за Ц.Ради,на майбутнє для себе в цім,бо скрізь вже всі знають про добу "фахівців",владу знов кагалу колоніяльних панів,безідейного,безпринципного московського - уся інтеліґенція не по боці гетьмана.Про вороже ставлення селян проти гетьманщини нема чого вже й розписуватись багато.Бо школа революції не пройшла марно:тепер кождий селянин наш вже є соціологом,а той,хто не стане ним,проковтнувши революцію як епізод лишень,але трохи свідомий національно вже /це головно та сільська "інтеліґенція" малоосвічена і примітивно розуміюча практичне життя/ не може не відчути,як нехтується тепер скрізь її народу мова,звичаї,традиції,як замісць культури його йому інстинктовно дорогої підноситься йому напроста карикатура на неї,на посміх людям виставляється знов його багаж український.І непрактичні але самолюбиві ці люде гірко вражені тим,що діється.У цей час створюється ще швидко "фахівцями",малоросами форма,в якій треба й муситься приймати і засвоювати

7. 140 українську вимогу,щоб у державі українській не було ігноровано всеж відродження українського.Насамперед людей українських поділено тепер на "щирих" і поважних."Щирі" - це свідомі політично Українці,їх треба знати і застосовуватись до них у міру їх проявів цієї "щирости",при прийомі на службу,до війська,до урядів. Вони - це зілля шкідливе праці Грушевських,Галичини,Австрії."Поважні" - це культурники,федералісти,малороси,предки родовитої шляхти козацької,селяни,що говорять,що"за Росії було всім харашо,а прийшла тая революція і Україна,та й стало всім зле".Інтеліґенції,що визнає укр.революцію,само собою,місце тільки нелеґальне.Тому,що українська мова визнана владою,як обовязкова, державна,її муситься терпіти,але треба відповідно коректувати,щоб вона була як найбільше малоросійською, а не літературною українською і,борони Боже,галицькою - ухвалять "фахівці" і пильнують цього.Вони залюбки приймають і уживають тепер слів таких,як "добові", "позаяк","розпорядження","введення","намічення" і т.ин. слів,що або близькими є до російських,або дають можливість їм збогатити колекцію їхніх творів слівних /мордопис,самопер,желізяку на пузяку,[redacted] голодранці всіх країн і т.п./ для дискредитування української мови й її висловів.Створиться в цю пору навіть особливий стиль писань,за словниками,на які попит у Києві зросте так,що видавництва не будуть у стані його задовольнити.Писання,подібні до взору,який я,тут подаючи,беру з рапорту старшини фахівця,призначеного для охорони складів шкіри в Києві нашим департаментом - будуть звичайні.Виглядатиме вона так:"Зясувавши умовини персонального замешкання,доношу,що я улаштувавсь у переступному будуванню, з огляду на його взагалі відповідальне розташування."

Вимете скоро українська стихія "фахівців" і їх цю роботу "філолоґічну",але не позбудеться довго ще слів,набувших прав на панування тоді та виразів таких,як приміром:"українська справа","українське питання","український рух",не позбудеться ще й до сьогодні наша інтеліґенція.

А хіба українське визволення - є"украінскій вопрос,двіженіє,дєло?!"

Та покищо "земля точиться" далі спокійно для мене у моїх спостереженнях оточуючого мене гетьманського життя.Але ще не довго.

Помічу я раз,спочатку біля вищих урядників мого департаменту,появу часту людей,які б не мали що робити в нашому шкіряному департаменті,які будуть провадити якісь таємничі розмови з нашими панами,все віч-на-віч,при закритих дверях кабінетів тих.Будуть це, якісь великі пани московські,ґенерали,адмірали бувші і так собі,якісь загадкового вигляду Москалі,цивільні,зачинившись,про щось довго вести розмови і дебати якісь.Як і про що вони там радились,не довідаюсь я про те ніколи,але стану підозрівати їх у якійсь політично-конспіративній праці московській після випадку,який станеться мені тут в департаменті швидко після їх першої появи.

Одного разу дівчина-друкарщиця наша,Московка,/донька полковника/,підійде до мого столу й запитає мене,чи не є я часом бувшим російським старшиною,а по приталивій моїй відповіді звернеться до мене з такими словами,сказаними з кокетуючим, але трохи зі схвильованим виразом на обличчі:"І ви сидите тут біля каламаря далі!?Не знаєте,що діється!Мої два брати,не старшини - юнаки,вже ранені.Під царицином йдуть бої з большовиками...Мусите ви там їхати теж!"Відвага й дерзість цієї дівки

єї дівки була мені очевидною,коли я одразу зорієнтувався, що вона закликає мене в ряди Добровольчої Армії,яка тоді зачинала формуватись.Та я був у гетьманщині,де моє обурення або протест проти такої пропозиції навряд чи міг би чогось осягти,коли тая була міцно оплутана Москалями,їх інтересами.Я не протестував,а відповів дівці запитом,який та мала розлущити:"А де той Царіцин: в Росії,чи на Україні"!?Дівка була розумною,зрозуміла мене,невдоволення пройшло їй по обличчю,а з уст її впали слова:

– "Ізвінітє, ви – украї нскій офіцер?!"

– Так! – відповів я.

–Ізвінітє! – ще раз перепросила вона і відійшла від мене,щоб більше ніколи не бути знайомою зі мною.

Очевидно,я був нею затянутий до ґатунку "щирих" Українців,а з такими вона не хотіла навіть говорити вже раніше багато а тепер по цім епізоді і тим більше, ~~але всеж спробувала заговорити~~.Тому ще,що я бачив її у товаристві з кількома тими таємними панами,що тепер відвідували департамент,я зробив висновок,що йде від Москалів тут на Україні,праця для вербовання людей для білогвардейщини аж тепер,нарешті, ставшої активною.Може я помилявся,але дівчину ту не міг вважати за так свідому,щоб тая з власної ініціятиви могла зачинати агітацію якусь таку тоді посеред нас українських урядовців.

А що робота вербовання йшла вже певною парою в Києві,я переконавсь ще й тому,що мій один товариш старшина,який вчився в тій згаданій мною Інструкторській Військовій Школі розповів мені,що в них там у школі,на Кінному Відділі,існує одверто комісія,яка записує старшин на цю ціль і що влада школи це підпирає тим, що приймає /щоб юридично бути критою/ до відділу московських старшин,екіпирує тих,дає гроші а тії за два дні після цього подають рапорта,про вихід свій зі школи і йдуть туди до тієї білоґвардейщини,що бється вже там тепер під Царіцином.Кінний відділ тепер,каже він,є передовсім станицею білогвардійців,а у школі тема боротьби за стару Росію палко й одверто дебатується.Міг би я тільки тішитись,що Київ позбудеться нарешті навали старшинства російського,полонившого нашу державу і надавшого їй той зовнішній вигляд мною описаний і підкопавший її стійкість та вмів я й ширше дивитись на справи після пережитої революції й досвіду з життя часів Ц.Ради і приходив до висновків,що орґанізація білоґвардейщини,яка буде успішною /бо тисячі їх вже голодали і нудились в Києві/ буде і для України чинником немаловартним.Думав одразу про небезпеку і для України з боку неї,якщо тая вбереться в силу.Пригадував відношення до нас Українців з боку старшин за Світової Війни,революції і тепер за часів гетьмана.Знаючи,що Москаль є ще й невдячною по своїй природі людиною,не чекав я,що тії за те,що Україна,захоронила стільком з них тепер життя – віддячиться тим же супроти її людей,її суспільства.І не була ця новина для мене дуже приємною.І чути було далі,як сотками лишали Київ,Україну,старшин і прощаючись з тією вже й тепер не дякували їй,а вигрожували,що наведуть швидко "порядок" в цілій Росії й Києві теж.

Тішився я тепер тільки тим,що Москалі знов "оглядились,як наїлись":Німеччина програла знов наступ на Марну,село українське зорієнтувалось в ситуації,большевики окріпли на силах,Українці в більшій кількості тепер зачинали ставати само-

стійниками свідомими. Прояви українського самостійництва на людях бачу я вже скрізь, а в Києві, особливо в його установах гетьманських, найбільше. Та воно ще нелєґальне, теоретично не сформоване, не має вождів, але всеж воно вже більша сила, ніж колись, за часів Ц.Ради.

Помічаю в розмовах старших українців його, урядників, вчителів, міщан в місті. Бачу, як родиться воно в тих самих формах, тепер більше конкретних, як то я смутно собі їх відчував ще школярем: бориться воно між двома силами, не хотючи бути реакційним і в той же час дуже соціялістичним /у формі есерівства або большовизма/, бореться в шуканнях синтези соціялізму з націоналізмом. Це тяжка проблєма в його роботі тоді, бо по-перше не має одвертої, публичної дискусії на сторінках якихось орґанів /орґанів таких за гетьмана навряд чи можна було здобутись!/ по-друге, що думка українська знаходиться все ще далі під упливом теоретичних міркувань Москалів, що націоналізм і соціялізм це дві речі взаємно себе виключаючі і нарешті ще тому, що завдяки довголітньому на мому життю не в державі, а в колонії, Панколонії, мало хто з цих мас шукаючих знає бодай поверхове ~~тільки~~ щось про практику державного будівництва европейського і взагалі державного. Але й теоретичні міркування вчених щодо цих питань у людей наших слабі. В головах цих наших людей і в їх теоретичній памяті є повно прикладів, як там Ґарибальді, Кромвель, Жана д-Арк, Сусанін і т.ін. герої "захотіли і зробили" славне діло визволення або спасіння своїх країв, своїх народів і не має ні трохи дійсного знання дійсних пружин творивших те чи инше визволення тих народів. Через це шукання теоретичні ~~їх~~ наших людей лишаться далі теоретичною силою, без корекити їх наукою і реальною нашою дійсністю. Через це далі ми готові на бунт, а не повалення орґанізованої надвлади московсько-гетьманської, у спосіб знищення тільки її "верхушки"/влади/, а не цілої нашої, всеж держави. Ту шукаючу масу сильно огірчує, приміром, що Петлюру /тоді він для нас тільки жертва з наших рядів /не герой!/ замкнуто до криміналу, а Винниченко чи хтось инший з діячів Ц.Ради не є біля влади. Ми вважаємо, що такі факти мають дуже велике значіння, впливають на долю нашої України. А це ж тільки епізод, державна практика! Ми чутливі старим, ще Росією прищепленим нам болем! Через це ми не бачимо, що за гетьмана існують українські університети, що вільно працюють "Просвіти", що відчиняються нові й нові ґімназії українські, що область торгівлі, промислу, завдяки державній орґанізації, є великою ареною діяльности наших людей. І не бачимо, що вороги з усіх боків стоять на границях нашої держави, орґанізуються вже й у Києві одверто і стежать за розвоєм наших подій і посилають нас у нашій руйнуючій, безперечно, праці нас, для них на користь. Ми віддаємося знов конспірації, "наші батьки" благословляють її, самі йдуть до неї, бо вони думають, що иншого способу оздоровити лад у гетьманщині немає, що тільки повалення її цілої є гідною працею для українських свідомих людей. Нещасний уплив старої інтеліґенщини російської! Про цю конспіративну роботу "батьків" я зачну думати теж після фактів, які помічу у своїм департаменті. Швидко потім, як до Москалів зачнуть ходити ті "таємні особи", яких до вищих українців департаменту забігатимуть теж якісь "таємні особи" і теж будуть таємничо про щось говорити, про щось сперечатись або сповіщати, а ці вже будуть Українці. Я ще й сьогодні не знаю багатьох осіб українського світу, як зовні тії випадають, не можу

сказати,хто тоді відвідував "таємничо" наш департамент,бо знатиму лишень,що бачив Натієва,Тютюнника Ю. й кількох якихось галичан,але силу инших по прізвищах не знаю.

Самособою,що й цим явищем я зацікавився і про його сповіщу своїх приятелів тих Українців і проситиму тих розвідати,що власне діється в нас тепер "в українському" Києві.А що щось діється - у тім я не сумнівався,бо ж я побачив знайомі мені,ще по Полтаві,способи праці "діячів" нашого суспільства,а це способи заговорів,конспірації,"підпольної роботи" і безконечну про щось балаканину таємничу далі в цілому нашому міністерстві.Але довідатись щось від моїх товаришів цих я не зміг,бо й тії не могли ніде нічого ~~довідатись~~ ще взнати довго.

Однак щось ділялось,але ми"нижча братія" українська з департаменту нічогісінько не знали про ту діяльність "батьків" і далі дебатували у справах "Сціли й Харибди" нашої,як погодити соціялізм з націоналізмом,як зробити синтезу їх,як створити собі ідеольоґію,в якій би "я" наше не було здушено ні крайнім соціялізмом,ні націоналізмом практичним вроді [redacted] гетьманського /виуживання національної держави купкою "інтернаціональних" панів/ або теоретичним вроді націоналізму,що створився на філософії Ніцше,Фіхте,Макіявеллі.І часом лишень /зі зрозумілих причин/ ми дебатували про стан річей у нашій тепер державі.Мої всі товариші по службі були поінформовані про стан її таксамо,як і я і незадоволені ним таксамо,як і я все більше й більше,але не знали,не знаходили практичного способу помогти лихові.Отже гетьманщина сама родила диспозиції для незадоволення нею.Тепер вже людей уміючих бачити кривди було багато в нашому краю.Критиків її не бракувало вже й таких,що порівнювали добу Ц.Ради з добою гетьманщини і, признаючи першій [redacted] невміння оцінити обстановку,невміння практично працювати,констатували всеж вищість у змаганнях тієї перед Гетьманщиною і тяглись думками до тієї,хотіли б,щоб [redacted] тая вернулась знов,але мудріщою,практичніщою,не одірваною від сил землі,державно-будівничою.

У такій атмосфері треба було тільки "сірки" і огонь запалав би!Для парламентарної боротьби місця не було,бо партій нових реальних не повстало далі,але "підпілля" скрізь цвіло. Підпільна Росія знов з'явилась на світ божий.

НЕМАЄ ВОЖДЯ!

Реставрація старих династій в добу модерної історії ніколи не кінчалась добром,а все заколотами,або поваленням тих новим.Цей закон здійснився й на Україні по відношенню до реставрованої династії [redacted] Скоропадських.Не потрясе Києва й України вбивство німецького ґенерала Айхгорна,умисне зроблений вибух страшний складів набоїв в Києві й Одесі,стрясе її вістка,яка долетить раз до далі "веселого Києва",що під тим обявились якісь повстанці,що хотять здобути його нащось.

Преса київська заповниться вістками про це,які будуть подані в таких редакціях,що знов страх охопить міський люд,який вже не хотів би повороту анархії днів революції,робленої фронтовиками,большовиками,бандитами й ріжними авантурниками,що в мутній воді ловили "свою" рибу тоді.Запах крови людської з Московщини все чутний тепер чувся вже декому й на Україні,близько.Інформовано було,що

на Київ ідуть "бандіти","банди",хоч і було тішено,що як такі,будуть швидко розігнані,розбиті,коли буде зроблено "соотвѣтствующія распоряженія".

У моїм міністерстві урядувалося далі,коли вже стрільба була чутною в околицях Києва,а з його вирушили гетьманські й німецькі війська на позиції.Що власне сталося,що діється?!Ніхто в департаменті нічого не знає.Чуток чомусь немає ніяких, і коли бої зачнуть точитись далі в околицях вже й Києва.Лишається кождому робити собі самому якісь висновки.Я прихожу швидко до таких по чисто військовим спостереженням того,що діється.По тому,що з Києва пішло стільки частин,і тії топчуться далі під ним,а Німці везуть дроти автами і по ночах освітлюють ракетами підступи до своїх позицій,я сужу,що повстанців є досить,що не є якась банда,коли "огонь" з їх боку розлягається теж сектором відповідним німецькому й гетьманському й реґулюється по силі відповідно до тактичних точок,обороняючих Київ.Сумніваюся,щоб так чинили банди і щоб на них треба було таких заряджень,які вже далі бачу в Києві в формі мобілізації офіцерства московського і дальшого воження дроту на фронт.Ховають,очевидно,що під Київ прийшов проґавлений якийсь новий Муравйов,думаю я.Однак сумніваюся зараз же в цім теж,бо тоді б не посилалось на фронт офіцерство російське тільки,тоді мусіло б бути закликано і нас всіх,українців старшин,[redacted] боронитись.Щось неясного є в тій фізіономії цього наступаючого ворога.

Мабуть відчула одна з редакцій московських,що тримати Київ у незнанню,що діється,шкідливо,і раз у своюому вечірньому числі написала,що під Києвом не бандити,а повстання Українців,організоване українським військом Січових Стрільців,прибувших із Білої Церкви,під командою Петлюри,недавно випущеного з криміналу.

Цієї інформації було для мене досить,щоб одразу ж рішив,що тепер собі робити і як думати.Факт,що той Петлюра,а не хто инший, сам веде військо,очевидно, і творить його – є для мене значним фактом,а через це [redacted] і я мушу бути там,з ним,помогти йому розпочате діло,тепер ще инше те вичищення Києва й України ще й від надвлади Москалів і привернення більших прав нашим людям.Ні хвилі не вагавсь, бо,як вояк,рішав просто:повстання почато,компромісів шукати пізно тепер вже! Бо в випадках конфліктів політичних має рішати справу зброя,коли "рушниці зачали стріляти самі"!Треба лишень,щоб кінчився цей бій так,щоб ми виграли його і повели далі наше українське визволення більш практичним способом,як за часів Ц.Ради. Чим більше нас,свідомих Українців,буде там,на тім боці,тим краще піде діло! – вірю я і є вже по боці повстанців думками й симпатіями.

Поява за кілька днів ще комендантів Києва – московських ґенералів,метушня дружин добровольців,терор цих,тепер знов одягнених у золоті погони,вкаже ще мені, що Київ цілком опиняється в руках Москалів і,коли б тії побідили,то мабуть навіть [redacted] тої "українізації" в Києві не лишилось би і сліду.

Мушу тікати з Києва,тікати до "своїх",як я вже тепер зву тих,що облягають Київ.Працювати не можу.Департамент пошепки дебатує і теж нічого не працює.У всіх поважні обличчя.Москалі бігають до телефону і все справляються в когось,що нового чувати.Українці,старші,як на голках.Тільки жіноцтво наше українське,друкарщиці,реґістраторки мають веселий,оптимістичний настрій.Ці вітають повстання,не бо-

ючись нікого й тішаться,що прийдуть знов до Києва наші старшини,з якими можна буде потанцювати й побавитись.Двох із них бере справу поважніще:це - фронтові сестри,діячки часів Ц.Ради думають над тим,чи побіда повстанців дасть їм можливість стати якимись чинниками в життю українському більшими,ніж вони тепер є, "шкіряними паннами",як вони кваліфікують те своє теперішнє положення.Увага Києва трівожна,звернена до фронту.У цій атмосфері тяжко сидіти.І я задумую тікати в найблизчім часі.Через це зачинаю вже розвідувати про таку можливість.Дістатись "туди" однак тепер вже не легко,коли Київ оголошено на становищу фортеці,обложеної,а патрулі скрізь перевіряють документи в осіб зовнішньо підозрілих на "самостійників або щирих".Патрулі ці - з царської офіцерні до того ж.Однак тікати мушу,коли до департаменту прийде наказ звільнити зі служби всіх старшин і переслати їх у розпорядження військової влади.Самособою,що зявитись до тієї військової влади московської в мене не було найменшого бажання,і я,по звільненню мене,ще енерґічніше буду шукати способу втечі,а тим часом,криючись цивільними документами,залишатимусь на своїй кватирі.

Але за два-три дні буде видано Москалями нового наказу,щоб домовласники й льокатори самі до 24 годин повідомили військову владу про старшин,які проживають у них,в разі невиконання цього,будуть віддані під військовий суд.

Мусів я залишити враз кватирю свого приятеля /з деміївської "Просвіти"/ й тікати.Переодягся я за робітника,взяв кошика з харчами й рушив рівно через гетьманський фронт у напрямі Ірпеня,немов маючи потребу додому,до своєї родини,що буцім мешкала там.Не пощастило мені пройти:несподівано для себе я наткнувся на гетьманський пост добровольців ґен.Кірпічнікова,був заарештованим і приведеним до штабу того.

Вдалося мені однак звільнитись,пущено мене було,але до Києва,і при тім із погрозою,щоб в часі бою на такі переходи більше не важивсь.

Допитували мене російською мовою московські старшини,поміж якими я пізнав і кількох старшин гетьманських,але вже в погонах царських,замісць гетьманських, і тепер вже говоривших московською мовою.Теж факт офіцерської московської вірности гетьманові!

Вертав сумним порадитись з п.С-ом,тим своїм господарем хати,куди подітись на ніч.Цей поміг мені:відвів мене на Подол до свого знайомого Українця,п.Л-го.Ми були обидва здивованими,коли побачили,що в хаті його таких втікачів,як я,вже більше.Порожні кімнати школи ховали всіх тут,що не хотіли боронити гетьмана. Між присутніми знайшлось і кілька дівчат,які ховались чогось тут,і які тут збірались тікати "туди".Зараз же зроблено було нараду,як і що робити далі й рішено було шукати леґального способу дістатись через фронт.Але й ця спроба наша не повелася. Не повірив нам ґен.Максімов,начальник тієї згадуваної мною Інструкторської Школи,тепер кр фронту за Деміївкою,біля "Китайського Трахтирю",що ми санітари /ми дістали документи санітарів від Управи нашої Санітарії і своїх людей/ і не пустив через свій фронт.Запропонував нам лишитись у ролі санітарів у його,але ми відмовились,кажучи,що він поміччю санітарною є забезпечений досить,а наша ціль - подати таку повстанцям,в яких її напевно немає ніякої.

Вернули сумними знов на Поділ до панів Л-их.Я однак не резиґнував з наміру

втечі й шукав тепер ще инших можливостей.Така одна була ще:виїхати з Києва в бік необсаджений ще військами:на Чернигів або Полтаву.Дівчата другого дня розвідали на двірці,як є з такою можливістю,і повідомили мене,що хоч потяги ходять туди, але без документів добрих виїхати є тяжко.

Черезце я рішив вже не триматись купи,а тікати собі самому,скочивши до потягу десь не на головному двірці,а на Києві II.або III.Полишив своїх товаришів і товаришок,горівших бажанням втекти і,вечером,діставшись до станції Київ II.,заліг під наспом,чекаючи,на якийсь товаровий потяг,щоб вчепитись на той і виїхати таки з Києва.

Пощастило тепер мені:десь біля 10 годин вечора проїздив біля мене помалу потяг з полоненими австрійцями у бік Полтави.Я скочив на його й замішавсь до гурту спавших вояків.Через тьму не бачив мене ніхто добре й не перешкодив мені це все проробити.Але в околицях Києва знов зажив я турбот,коли потяг було спинено кимсь на полі й питано московською мовою,чи немає серед їдучих цивільних осіб. Готовий вискочити до тьми піль,коли побачив,що питаючі є московською патролею,я чекав тепер з хвилюванням відповіді вояків полонених.Але все склалося добре:тії не тільки,що відповіли,що немає посеред них когось чужого,але й запротестували, що їх непокоять даремно вночі.

Зітхнув я вільно,коли вже швидко побіг мій потяг нічними полями в бік моєї Полтавщини.

Та не довго біг він так добре:старий паротяг не мав ремонту цілу війну і тепер зачав здавати на силах,щоб вже черепахою влізти на ст.Гребінка перед світом.

Тут для мене нова небезпека:я хочу їхати в бік Черкас,поїзда немає,а станція обсаджена відділом гетьманської варти.

Маю тепер однак надію стратитись в полях біля станції,але за хвилю помічаю,що відділ гетьманський не є господарем тут,а чується сам дуже зле.Його командир,московський старшина,є видко дуже розгублений,бо дає відповіді нам,цивільним,чекаючим на потяг,дуже радо,а свої скорострілі що хвилі перевозить з одного кінця станції на другий,коли зобачить десь в околицях її щось для себе підозрілого.Ганяє й нас,публику, по станції і нарешті заказує нам зовсім здержуватись біля неї. Велить "ачістіть станцію"!Тому,що є досить холодно,а потяг невідомо коли ще буде на Черкаси,цивільна публика тягне до чайної поблизу станції.

Вже одразу,оглянувши ту всю "публику",здебільшого мущин,військового типу й віку,я запідозрив,що вона є такими ж утікачами з Києва,як і я,а тепер,видючи в чайній,я помічу ще,що більшість осіб її складаючих,здається,знається поміж собою,але вдає,що стрівається нагодою.

Я зачну обережно розмову з одним із цих їдучих і за хвилю довідаюсь,що я у своїх спостереженнях і здогадах не помилився.А за яких півгодини я вже вступаю в умовлений на зовні конспіративний контакт з усією тією публикою і підляжу наказові триматись купи й боронитись в разі чого і зброєю,яка у всіх була /револьвери/.Пан Лебединець,відомий мені зі зїздів військових часів Ц.Ради,мав бути нашим тут ватпжком.

Півдня чекали ми на потяг,а коли той приїхав,то машиніст через інформації гетьманської влади про повстанців,розібрану колію не хотів їхати далі на Черкаси.

 Але до голосу прийшли тепер ми "публика" і змусили того їхати,вивісивши білий прапор на льокомотиві зі сорочки одного з нас.

Їхали в незнане якесь "дике поле",немов...Але мали вже "силу",бо виявилось,що хтось з нашого гурту,користуючись розсіяністю гетьманців,завагонував одного їхнього скорострілa з набоями до нашого потягу. Вїхали обережно на Золотоношу. На станції,розбитій вже кимсь,було порожньо,не було й служби жадної.На наше щастя телефон до міста всеж працював,і ми довідались,що там дієтся.Нічого вже там не діялося,було порожньо,влади не було жадної.Тоді п.Лебединець наказує дівчині телефоністці збігати на адресу його знайомого й закликати того до телефону. Тимчасом просимо Черкаси пустити наш потяг.Вагаються вони,випитують,хто їде,скільки їде.Нарешті,попередивши нас,що їдемо на свою відповідальність і що за якусь гетьманську провокацію,коли б ми допустились,будемо постріляні - згодились пустити нас.Тепер біля телефону з міста є якийсь п.В-ко,кликаний п.Л-цем для якоїсь розмови.Я слухаю її і за хвилю усвідомляю собі речі,які тішать мене і змушують подумати,що є ще "порох в порохівницях у нас",є люди,вояки,які вже знають,що й коли треба робити,які не потребують"розпоряджень",не чекають на них.Пан Л-ць просить чи наказує п.Ва-ка,обняти зараз же команду над містом,зорґанізувати охорону його,вивісити прапор український в місті й навязувати звязки з селами,піднімаючи тії на боротьбу з гетьманом.І що є дивним мені,що той п.В-ко,тепер вже п.сотник, як його величає п.Л-ць,згоджується це робити і виконати і обіцяє виконати!Рушаємо на Черкаси далі.Але перед самим містом через Дніпро стаємо,бо з верболозів, корчів,вискакують нараз,як із під землі,якісь озброєні вояки і,оточують наш потяг.Враз пізнаємо,хто вони:у мальовничих одягах козацьких,зі шликами ріжнобарвними,в широких штанях,озброєні до зубів - зявляються нам перед очі наші,ще вчора зникнувші під землею козаки часів Ц.Ради.

Признаємо одні других за "своїх" і весело розмовляємо,а коли подарує їм п. Ле-ць скоростріл,той наш трофей,то їхньої радости прояв зворушить вже й сильно нас.Стануть вони всі вряд і по команді "струнко" крикнуть:"Слава Україні,слава! Хай живе Українська Республика"!-Хай живе,слава! - гукнемо й ми,дехто і схвильованим голосом.Де взялися ці козаки?!З народу знов виринула козацька сила.Виросло військо само з мас і було таким же,як про його дідів писав Котляревський:"Там військо шикувалось,не знало "стой,не шевелись!"

Не з касарні,зпід муштри гетьманської вийшло воно,не знало тієї,але мало в собі щось більшого,важнішого для вояка тепер нашого - свідомість національну, свою українську,віру в Україну,свою "непанську".Рушаємо на Черкаси,підбадьорені й щасливі ми.Вїдемо до них і тут очам нашим зявиться образ,що ще більше зворушить нас,коли ми з вагонів оглядатимемо місто.

Місто немов табор прифронтовий великої війни.Сили частин,вояків,у взірцевому порядку маршируючих вулицями,занятих вправами на площах.На будинках урядових мають наші прапори скрізь.Силою й порядком віє від наших військ.Де там повстанці! - Армія готова.Я дожив до днів,коли побачив тепер те,про що так довго мріяв,для чого й сам стільки працював:воскрес нарід!Воскресла Україна і має свою озброєну силу!

А коли бачу по частинах і старшин вже наших,свідомо кермуючих тими і згадаю ~~на своїх колег і їх розпоря...~~

на своїх колеґ і їх розпорядження перед хвилею,в Золотоноші,то й сам дістаю такий запал до праці й боротьби,що не лишусь тут в Черкасах ні хвилини а першим потягом відїду далі,щоб дістатись одразу до фронтового відділу якогось.Коли так скрізь виглядає наше повстання,то немає сумніву,що ми виграємо і що наш шлях є правим - наші ці змагання по поваленню гетьмана:України хотять Українці - реставрувати колонію не дозволять!Не схочу я затриматись і в Фастові,де мені пропонується посаду,не люблю я тилової служби,ніколи не любив її,а тепер вважав,що я є потрібніщий там,де бються й формуються сили до бою,я старшина з чималим боєвим досвідом.А ще й тому не хочу я лишатись біля штабу головного повстанчого,що помічаю тут речі,які б змусили мене увійти одразу в конфлікт з оточенням його.По-перше я бачу,що тут біля його немає такого порядку,як там в Черкасах,тут швендяться сила вояків,старшин без діла,нудиться і надає станції вигляду якогось мосвковського фронту з часів світової війни.По-друге - я бачу тут багато старих старшин московських:це зла ознака.Видко ці вже готові кинутись на посади біля нашого шьабу,а це,бодай для мене,річ,яка не віщує нічого доброго нам.І нарешті ще одна річ мала б заняти мене і турбувати тут - це питання нашої тепер влади.Повстання повів Петлюра,але тепер довідуюсь я,що веде його якась Директорія з 5 якихось щ людей,нікому ніде невідомих,бо зрештою й про Петлюру мало хто щось знає добре.

Панове Макаренко,Швець,Андрієвський,Винниченко,Петлюра! - моя влада,влада України.Хто вони,по якому праву володіють,ніхто нічого не знає.Отже виходить,що не відновлення влади,для влади усунутої гетьманом Республіки відбулося,а зачинається нова якась боротьба наша.Преси немає,інформацій немає,директори з військом держать контакт лишень через старших к-рів...Само собою,що я довідаюся все,що мене цікавить й буду знати про Директорію багато де чого,алеж я не маса,яка потребує свого тепер вождя Петлюру самого,біля себе,з собою,а той сховавсь тепер у штабі і розділився владою з чотирмя людьми ще якимись,нікому невідомими й контакту з масами не шукаючими через бодай,як той Лєнін,гасла,які б виходили з будинку Фастова й летіли по Україні.Знов неясна політична ситуація для мене!Не схочу я перебувати в цій для мене одразу знов такій,як і за Ц.Ради,дивній обстановці. Та може так і треба,як то там робиться?Я мушу їхати на фронт,бо ми мусимо виграти бій - це для мене вояка тепер вже найголовніше завдання.Мусимо створити силу військову,якої ніде Україна не мала,виужити нагоду,щоб зрештою стати твердо на ноги,на своїй тепер знов землі.Я відчую всеж,що армія і повстання не має вождя одразу,вже одноособового,командного і з цим переконанням їду до фронту нашого в бік Києва.Тішусь всеж тепер,що армія стає першорядним нарешті чинником у нашій боротьбі і що тая вже твориться не по днях а по часах,скрізь,як то я чую.Я прошусь на фронт.

У СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.

Приділено було мене,на моє бажання,до Січових Стрільців,і я одразу їду до них. У штабі їх біля Василькова мене не довго затримано,післано далі до штабу гарматної бриґади,до якогось полк.Дашкевича,що має десь там на станції рядити справами формування батареї для фронту.Штаб - сама молодь галицька.Шукаю за ~~ним~~ полк Дашкевича там і передумую,з ким власне стрінусь:прізвище Дашкевич говорить мені,що то має бути Українець,але ранг "полковник" бентежить мене:де в нас міг взятись полковник?Мабуть

стріну якогось малороса або "українізованого" московського старшину?!Це останнє було б мені неприємним!Я мабуть кілька разів пройшов біля того полковника Дашкевича,не пізнавши того в часі,коли той порався з вояками біля гарматних хомутів,вивантажуваних з ваґонів.Коли в масі цих вояків,одягнених у московську уніформу фронтову,і то часів вже занепаду російської армії,нарешті озвавсь один,що признав себе за того потрібного мені полковника Дашкевича.

Був я неприємно враженим молодим віком того полковника і головно його зовнішнім виглядом:у всій красі своїй став переді мною той "підбігуновий дослідник" - вояк московський назовні і ще й з більше дивним виглядом,бо мав шапку,з якої вилізали геть роги,а на "ґімнастьорку" натяг ватовану весту,чого вже й Москаль вояк не робив у війну.Якийсь гуцульсько-московський стиль одягу!Не український вояк,а "таваріщ" якийсь скорше з часів розвалу фронту.От-так полковник! - подумав я в цю хвилю.Та кілька офіційних і неофіційних слів якими я вимінявся з ним,і які мені,звикшому пізнавати людей враз,змінять моє упередження до його, як людини і ніколи до його зовнішнього вигляду. Пізнаю я, що маю перед собою інтеліґентну людину,галичана,гарматчика з бувшої австрійської армії.

А за хвилю,коли полковник Дашкевич,розмовляючи зі мною про події в Києві, зачне далі працювати,я помічу ще й відносини того з вояками,які працюють тут: ті відносини вкажуть мені,що в Січових Стрільців існує дисципліна й то оперта на підстави якісь так рідні нам Українцям,на товариському, зі захованням обосторонніх пошани, принципові бачу тут вона.Добре муштровані бувші австрійські підстаршини свідомо й зі запалом працюють під командою старшини,що аж любо дивитись на їх роботу.Я багато скину з того свого упередження,як до молодого віку полковника,його зовнішности,так способу його кремування людьми,коли тепер приглянусь до того й його роботи.Але всеж ніколи не подарую ні йому,ні команді Січових Стрільців тієї "любови" їх до московської уніформи,через що й пізніща уніформа Стрільців не буде якоюсь своєрідною українською уніформою, а трохи енґлізированою московською уніформою.Тут,у цім,самостійники з Галичини не дописали,а це на тії часи мало б велике значіння,як для наших мас,так і для очей "чужих",які пильно дивились за тим,чи є справді якась там велика ріжниця між "малоросом і великоросом".І коли Наддніпрянці часів Ц.Ради впадуть в одну крайність - будуть відновляти етноґрафічні,архаїчні форми своєї військової ноші,то модерні Українці з Галичини наближатимуть тую до московської уніформи,а старшини так просто старатимуться бути уніформою своєю подібними до царської уніформи польової.

І пізніще армія У.Н.Р. не спроможеться завести собі свою національно-ориґінальну уніформу - хоч вже й із причин инших,як ми думаємо,залежности її від "фаховців" московських.

Призначений на посаду старшого старшини батареї число 5,яка тут на селі формувалась,я міг ще кілька днів далі стрічатись з полк.Дашкевичем і придивлятись до свого війська того Січового і запізнатись з духом його,фізіономією. І теє,що я почув,побачив далі в його оточенню,не міг я не оцінити,як великий здобуток наш на тії часи.Це було вже дійсно українське військо.Дисципліна,

атмосфера свідомости національної,національно-політична грамотність,особливо підстаршин,напросто вразили мене.Тут не було вже ні видко,ні чути ніякої Росії,ніякої Австрії в темах розмов,споминів із минулого.Тут залюбки згадувано було бої наших леґіонів по боці Австрії,їх життя,думи,сподівання перед великим цим днем нашого Воскресіння.Тут зналось тільки своїх людей,своїх командирів ріжних українських й не пережовувалось так,як по наших частинах,згадок на Брусілова,Керенського,Корнілова,справ політичних царської Росії чи Австрії загальних. Тут не зірветься ніколи,у хвилю вільну від роботи,якась німецька або московська касарняна пісня,а тільки українська й то вже не з "малоросійського репертуару" гарних,але по змістові не часових пісень,а національно-політична,реаґуюча на події й переживання народу пісня.Не було біля війська цього нашого тепер кобзарів - їх заступив модерний кобзар - стрілець і старшина,свідомий,який творив тії пісні,або відновляв відповідні старі.І чути тут:"Не пора,не пора","Їхав козак на війноньку","Ой,видко село","Та вже літ з дівісті","Шалійте,шалійте",а "Заповіт" і "Ще не вмерла Україна" здається вже добре,коли достойно заспівати сміється їх.Це в той час,коли поруч у Запорозькому Корпусі нашому співається ще "Ой,ішов я вулицею раз,раз" або "Їхав козак за снопами",а то й Марсельєза...

І поруч з радістю,що охопить мене від цих Січових Стрільців,прикро мені стане, що в цій відновленій нашій армії ще будуть існувати люди,які або цього нашого відродження не розумітимуть,не цінитимуть,а будуть жити ще старими традиціями з гіршої з армій світу - московської й державної практики Росії.Тут занотую типа такого з вояків наших.-Був це к-р батареї моєї,до якої я був призначений,наддніпрянець,українець,з кадрових старшин російських.Нотую його власне тому,що ця фіґурка,що зявиться в наших рядах,ще до взяття Києва,потім в армії УНР стане вже типовою.Ціла істота цього к-ра перейнята буде особистими амбіціями,особистими інтересами і якоюсь своєрідною дубовою бадьорістю /пізніще властивою багатьом наддніпрянцям-старшинам/ щодо загального розвою подій /якось то буде,але буде добре!/ і песимизмом до свого близчого оточення й оцінки діла,яке він в ту чи инշу хвилю робить.Через це останнє він службу відбуває,пише вимоги,чекає,не [illegible] журиться тим чи иншим розвязанням його прошень,вимог.Час у його ціни не має.Зате журиться він тим,що він,кадровий старшина,не має ще ранги полковника,не командує бриґадою,а мусить підлягати якомусь галичанові Дашкевичові,який хіба ж може розумітись на гарматі так,як він,що скінчив найліпше "учіліще" в Росії?Розуміється він і на політиці більше,ніж та вся українська політична еліта.Він цілими днями тепер [illegible] патякає мені про свою кривду,про усунення його від визначної якоїсь ролі,інспектує мою працю якось біля батареї,яка ще не готова до бою все,а вечером забирається до місцевого священника заграти в преферанса і мабуть спільно з ним полаяти українську владу ще за дуже "завзятий курс український",який тая ні з сього ні з того забірає,дозволяючи галичанам говорити несотворенні речі про стару Росію,примірoм.Він не може перейнятись запалом праці всіх і вояків і старшин, які його оточують.Він не потребує товариства українського.Він не знає,не відчуває,що поставлено на карту не тільки вже там державне наше життя,а й його особисте.У його настрій "бадьорий" /це слівце в цю нашу тепер вже добу боротьби набере такої ж сили й популярности,як за гетьмана слівце "щирий"/.І не витримає він

в нас у Січовиків вже довго,а зробить так,як то робили його вихованці - московські старшини:подасть рапорта про перенесення його "до своїх"... до Запорозького Корпусу...

151

Звався цей старшина сотн.Захарчуком.Пізніще в наддніпрянських частинах я стрівав багато таких Захарчуків,мав їх і під своєю владою і через цю їх типовість і шкідливість для розвою нашої армії і нотую згадку про них тут.Вони будуть першими ворогами міці нашої армії в її нутрі.По нім я стаю кром батареї ч.5.Батарея добра,бо формуємо ми батареї повного складу /6 гармат,6 возів,обоз і своє власне господарство/;має знамениті коні,відібрані австрійцям,але має мало людей.Поки що вона не боєздатна,але й не обоз,бо запал людей і добрі підстаршини дають змогу виконувати в ній всі функції внутрі неї,потрібні для того,щоб вона існувала. Людей немає ще довго й через це виїхати на фронт я не можу.На наші депеші до Фастова немає навіть відповіді ніколи.Через це я забіраюсь сам до того Фастова,бо є переконаним,що там мусять бути люди, навіть багато їх,без діла швендяючі вже тижнями.Дістаюсь,приїхавши туди,до штабу,який має голосну назву "Управа залоги військ УНР.",на чолі якої стоїть якийсь,знов таки,полковник Шаповал /Олександр/.Міститься ця управа в ваґонах,зайшовши до яких,я не побачив ніякої праці, ніякої більшої канцелярії.З розмови з полк.Шаповалом я довідався,що списків частин,курінів якихось із людьми у того немає ніяких,і що такі й не ведуться.Радив він мені самому пошукати за людьми,десь по хатах і вулицях Фастова,і набрати, скільки буде мені потрібно.Стара пісня!подумав я,старі способи роботи!Я маю сам шукати вояків,він,що є на це призначеним,мабуть не має часу на це.А часу й він і всі тут біля штабу,як я бачу,дійсно не мають на працю,зате мають його багато на якісь для мене ~~та й інші знов~~ таємні балачки і розмови.Я помічаю,як тут біля штабу існує знов "конспірація" вже якась,якась орґанізація людей,працюючих ~~біля штабу~~ тими балачками. Бачу,як по перону ходять,балакають таємничо старшини,як по канцеляріях не працюють,а все балакають таємничо,бачу,як шепчуться про щось якісь старшини,викликавши один одного кудись в тихий кутик,помічаю,що й полк.Шаповал має якісь таємні розмови з людьми з тіснішого штабу,але я не можу довідатись ніяк про зміст їх. І дістаю враження,що це або дуже добре дотримання військової конспірації,або заговір інтриґанів,що вже чують здобич посад,привілей,заспокоєнь свойого особистого кареризму.Бачу багато й цивільних людей біля штабу якихось,як кажуть мені, "діячів",що теж все про щось шепчуться,балакають,дискутують...Про що?!Довго я не буду знати ще й потім,про що шептались ці люди всі тут в часі,коли треба праці й гасел і аж пізніще довідаюся,що вже одразу всі тут біля штабу "працювали" над тим,що в часи Ц.Ради руйнувало нашу державну роботу і що далі стане традиційним заняттям наших "верхів".Занотована вже ця "робота таємнича" у вигляді такої формули тепер в українській памяти:"якийсь п.Шаповал,що є вождем селянської кляси України,хоче взяти собі міністерство військове,але проти цього є якийсь п.Порш,вождь робітників України;повстає "напружена ситуація,криза" в українському визволенню взагалі,шукається виходу."Вождь робітників" задумує перехитрити "вождя селян" і,діставши згоду своєї "робітничої партії" /на це піде теж сила часу й розмов/ пропонує тому пост міністра пошт і телеграфів України.Справа на хвильку розвязується,але швидко довідається "вождь селян",що зробив хибу,погодив-

шись,і тепер зачинає працювати,щоб її направити,створює нову"кризу,напружену ситуацію",мобілізує "суспільну думку" і тая "суспільна думка" ото шепчеться скрізь де не опиниться штаб якийсь великий військовий,або політичний України тепер.

Я не довідаюся тоді,чим так власне тоді були сильно заняті ці,балакаючі скрізь пошепки люди, але дістану враження,що здається знов ті люди всі тратять реальне відчування дійсности,як і тоді,за часів Ц.Ради.Не дістану вояків одразу й лишуся ночувати у вагоні того начальника залоги,щоб ще й у ночі пережити ще одну тут неприємну пригоду.Хтось посередині транспорту,під самою станцією,очевидно зле охороненою постами,запалить вагон порожній і мало не викличе експльозії кількох тисяч гарматних набоїв для фронту,зложених у нім.Крики й паніка охоплять нічну станцію. Маневровий паротяг не буде мати сили розтягти вагони,зачнеться втеча від станції,пробуджених зі спанку старшин і козаків.Тільки відвагою якогось машиніста зі сильніщим паротягом і за допомогою нас кількох вояків,сипавших йому під колеса пісок,вдалося розтягти транспорти й захоронити й себе і станцію перед великою небезпекою.Це переживши,не спав я вже до рана.Не любив я ніколи,щшш штабів і життя біля них за світової війни - відчув відразу до тих і своїх тепер штабів якось враз і чекав нетерпляче кінця ночі.

Ранком пішов сам до міста про людей.На мій заклик дійсно стало їх за хвилю з добрий полк,стали люди ріжної зброї,всі хотіли на фронт.Я мусів робити їм іспит однак,бо потребував фахівців,потребував гарматчиків,здатних одразу до бою.Набрав і таких,аж на кілька батарей,і відїхав одразу знов до моєї батареї.А за кілька днів муштри я був готов виїхати вже й на фронт.Але ще перед цим відїздом візьму участь у розброєнню відділів німецьких,виїзжаючих з Києва,гарнизони Василькова та сел околішніх біля його.Оператимуться Німці,готуватимуться й до збройної сутички,питатимуть свою команду в Києві,що робити,але будуть змушені віддати зброю нам і коні.Потратимо ми досить часу дорого нам тепер на це роззброєння тих.Обі сторони - українська й німецька не знайдуть иншого способу тепер чомусь, як всеж союзні сили,як насилля і опір.І як що було мудрим розпорядження Німців про невтралітет своїх військ в подіях тепер на Україні,то небажання Німців дати нам їм вже непотрібну зброю,повело до охолодження симпатій до тих ще більшого,а дене-де,завдяки аґітаторам з російських революціонерів і царських старшин,і до крівавих сутичок.Не знаю кроків Директорії в цім напрямі тодішніх,але тая,маючи договір Брест-Литовський,могла б щось зробити,щоб факт розброєння Німців не був використаний далі большовиками для своєї аґітації.Тим більше,що влада в німецькій армії тоді вже була в руках ревкома а не якогось Айхгорна,"приятеля"Скоропадського,і щось би можна було зробити ліпшого,як те насильне розброєння,симпатичне Москалям большовикам,і хаотичне,свавільницьке для нас.

По цих розброєннях я їду вже на позицію і стаю проти Жулян,проти своїх братів Українців,гетьманських сердюків.

Обидві сторони готуються до бою рішучого ще й тому на фронті тільки стрілянина та розвідка.Гетьманська артилерія /сот.Сіпко/ хоче намацати мене,але марна надія:я добре знаю кр-ів батарей московських,знаю,де стати на позицію,знаю,що ті вміють,щоб бути недошкульним.

Уночі добре видко фронт:від Святошина,через Борщагівку,Жуляни Пост до Китай-

ського трактиру світиться й пострілює вона. Царські офіцери під командою ґенер. Кірпічнікова, сердюки під командою ґенерала Московського, Німці під своєю знаменитою командою, старшини українські під командою ґенер. Максімова - проти нам "повстанцям", сотникам, поручникам, лейтенантам, але ми не знаємо найменшого страху перед своїм таким ворогом. Ми боєві старшини, з нами маса, нас веде в бій, наша велика ідея визволення, так гетьманом вижита ганебно для наших ворогів, понижена ним, зведена до засобу для відновлення кольоніяльного панування московських панів вчора, а сьогодні, як то чути, для збудовання знов старої Росії.

Ми чуємося сміливо тепер по селах своїх, які нас годують, постачають патронами, духом /моїй батареї село дасть велику діжку сала й обід щодня/. Ми йдемо не тільки на гетьмана, а й на Росію, бо це ж далі, тая й уміраючи в агонії своїй, як за часів Тимч. Уряду, так і тепер за гетьмана, руйнує наше, здобуте революцією, нове життя. Як гвіздки, до нашого тіла, позабиває Росія в наше тіло, так поставить нам свої міста скрізь на Україні й на спілку з міжнародніми ґешефтмахерами, русофілами, обрусителями всякими, буде з них викидати ріжні спроби приборкати нас знов, здушити наше визволення знов всякими способами.

Але тепер, викинуті з цих міст, ми йдемо взяти їх і добити Росію в них. Чи подужаємо?! Тепер йде нас головна сила нашої землі, вже не маса фронтово-тилова, а міщанство, пробуджене національно й село зрушене соціяльними кривдами. Робітників поміж нами майже немає. Чи знайдуться в нас мудрі правителі, що зуміють використати ці й тільки ці сили головні тепер нашої землі? Чи виграємо?! Не все вже знов у нас гаразд однак. Покищо ми ще не взяли Києва, але вождя вже стратили, бо нас веде вже Директорія, а б'ємося ми за Демократичну Республику, а "фахівці" є вже й у нас. Що то є за річ тая Демократична Республіка?! Ніхто нічого не знає, що то є за порядок, організація? "Фронтового університету" не хватає для зрозуміння її інтеліґентами, а маси не знають і про те, що йде вже відновлення її, а не будування. Пропаґанда наша спить, нічого не робить. Помічаю, як деякі інтеліґенти наші помагають собі уявити тую за поміччу відомостей про Січ Запорозьку або про Атенську Демократію. Обі адреси хибні, бо не тільки поверхові, але й мало маючі щось спільного з адресою модерних демократій. Наслідки однак наслідування й цих взірців далі, як покаже майбутнє, будуть, бо слідами за "демократизмом" перших наших частин військових, як приміром Гордієнківців, повстане незабаром Січ - "батька Божка", а Периклова демократія в праві на свободу слова вождів з народа розведе в нашому війську напростий "парлямент у степах", руйнуючи силу нашої боротьби дальшої. Ґазет далі немає в нас фронтовиків ніяких. Щойно з підходом більших наших сил й виходом повним з боротьби проти нам Німців, ми натискаємо сильніще на гетьманське військо, яке вже тепер не може провадити навіть розвідок перед нашою фронтою, а одної ночі розбіжиться, спасаючись вже особисто, куди попало. Зникне разом із ним і сам реставрований "монарх гетьман". Весело полетять йому на здогін наші високі розриви шрапнелів /щоб не забити когось з цивільного люду Києва/ і за тьми ще ми рушимо на Київ, у Київ. Але чи на "Росію"?! питаю я себе.

Радісно забються наші серця від перемоги. Але мене цікавить знати, що діється в Києві, який тепер його вигляд, як почуває і кому співчуває він. Немов якась таємна рука вела мене одразу в обійми настроїв Києва, які репрезентував мені мій новий

знайомий з часів служби в департаменті урядовець Державного Університету п.П-кий.Я мав заїхати зі своєю батареєю до Кадетського гаю,розташувати людей в будинкові університету,а коней – у станях Гарматної школи.І ось,під'їзжаючи до цих будинків,помітив я цивільну особу,підперезану шнуром,з шапкою,натягнутою на вуха, з рушницею в руках,яка стояла тут чогось на варті.Впізнав свого знайомого й питав,що значить тая його машкарада.Дістав відповідь цікаву мені:"Хоронимо майно військове й університетське для вас,від евентуальних банд".Таких охоронців ще й зі студентів університету знайшлось за хвилю більше,і я,довідавшись про великі запаси тут майна військового,мусів звільнити цю змерзлу вже вкрай охорону,занявши своїми військовими постами цілий район цей будинків./Цікаво,що тут знаходились склади майна,призначеного для Дона /якогось ґен.Черевякіна/ і які наша теперішня влада лишила недоторкнутими далі для його.Отже й ми підпирали тоді когось на Дону,на шкоду собі/.Поки я розташував свою батарею,п.П-цкій готував /це у 2.год. вночі/ для мене чай,розбудивши цілу свою родину.Ситуація була вже для нас з військового боку певною й я не міг відмовити йому,щоб не зайти на той чай.П.П-кий багато допоміг мені своїми інформаціями про незнаний мені район розташування,сказав,що багато гетьманських старшин сидять на кватирях тут,нікуди не тікаючи,поінформував,де їх батареї,коні,складитут,що говорили й думали гетьманці в часі перед нашим приходом.Цими його інформаціями я покористувався для наших військових справ одразу ж багато.Але повідомив він ще мене,що вже останніми днями перед упадком гетьмана,в Києві заходила різка зміна в настроях того.Київ ставав знов українським,набирало сили в йому українське суспільство і то з кого ж? – з міщанства київського,якого й він представником,таким ретельним і навіть відважним був,що будучи батьком значної родини,цивільною особою,взяв кріс,щоб берегти вночі майно для України.Мав він віку вже солідного – 50 років,але чувся очевидно ще козаком-міщанином,гідним нащадком своєї,колись сильної і чинної верстви міщан старої України.

Питав мене,що робиться в нас із владою тепер.Що міг я йому відповісти?!Називати імена,але нічим не поінформувати про чини тих імен.Знав він багатьох з тих названих і пишавсь їх присутности біля влади,але наполовину...Це останнє проявлялось в його в цікавий спосіб.-Говорите,що є там і Винниченко?!Володимир Кирилович?Знаю,знаю його добре,поважаю його,наша людина,але... не знаю,чи він ще є далі соц.-демократом?!І Петлюра кажете?!...Знаю Симона Васильовича,він тепер герой,його імя у всіх на устах... але чи докаже щось робити тепер?!...Ми перебрали багато людей наших тепер бравших участь у повстанню нашому й до всіх мій бесідник все додавав те своє слівце "але",потім,як похвалив їх так,чи сяк.Що ховалося за цим "але",я довідаюся трохи пізніще,сьогодні ще ні...Але довідаюся,що теє "але" ховало в собі прояв,голос тепер великої сили,забутої в нашу революцію,не використаної вчас.Де є тепер наша влада?! – питає він мене.Я не відповім йому теж де вона є,бо того й сам не знаю.Буду знати про це аж за якийсь день,потім я побачу її на площі св.Софії,на параді.

Я дякував за гостину свого цього знайомого,спішив до касарень,а це покищо до холодних помешкань зі шкільними лавами,на яких спало втомлене наше військо.Мені спати не хотілося,бо переживання мої від нашого успіху й турботи про майбутнє

155

Гнали мій сон геть. Мав я тепер ще й особистий клопіт: наказ про виїзд на парад змушував мене подумати про військову уніформу свою, бо я ціле повстання ходив у цивільному брилі, англійському пальті і штанях на випуск. Я не схотів одягати московської ґімнастьорки і в цивільнім цім одязі командував батареєю, стріляв, їздив верхи. Треба було всеж на парад мати військовий вигляд. І я пішов на компроміс: одягнув військові штани московські а на плечі позичив у одного галицького підстаршини кожушок, який носили наші У.С.С.-и за Австрії. На голову взяв барашкову чорну шапку, від того приятеля свого, п. П-ого.

Так і зявився на той парад славний наш, навіки незабутній нам, всім учасникам його. Я не буду описувати, бо він описаний досить уже [redacted] Згадати мушу тільки від його враження, які для мене особисто, для моїх спостережень з нашої визвольної боротьби, будуть важними. Я побачив по-перше на йому у такій скількости, що її й не міг очікувати, силу українського люду, який прийшов вітати нас, і помітив, з кого складається він: помітив, що це тая знайома мені "околиця Полтави" вітає нас тут, пробуджена національно, що хоче своєї "хати і своєї влади". Міщани Києва вітають тут другу силу нашого краю, вояків-селян під командою міщан з Галичини, Наддніпрянщини військовою і політичних діячів міщан теж, але вже з тих, згаданих мною додатком того таємничого "але" мого приятеля. Не забуду цього параду ніколи! Не забуду, як і мене особисто закидають на коні квітами, здивовані нечеканою моєю тут появою мої товаришки - міщанки з того департаменту, де я служив з ними і з якого я зник, нікому не сказавши, куди. Де вони тепер ці свідомі, щирі українські дівчата, які так вірили в нас, в нашу силу й остаточну перемогу й так горді були на нашу відвагу й на наш дійсно тоді імпозантний, військовий вигляд?!

Але не забуду й факту, що по цім параді ми, військо, пішли до касарень, а влада до готелів і кабінетів, щоб довго не мати між собою жадного контакту, хоч віддалення тепер між нами було вже не 1000 верст якихось а всього кілька кварталів Києва. Та ще з великим запалом, посилені побідою й підтримкою людности Києва, ми дамося до праці над своїм військом тепер, в касарнях. Невтомний наш кр бригади полк. Дашкевич, що працюватиме від рана до вечора, далі творючи батарею за батареєю, створить їх тепер стільки, що число їх виросте швидко вже на солідну цифру 22. 22 батареї свого, українського війська! Чи міг я думати ще так недавно на таку силу? І ми, Січові гарматчики почуваємо себе напростими Крезами від гармат, зі своєю базою - фортецею Києва. Добре є в нас з кіньми, збрусю, постачанням. Знаменито, невтомно працюють далі галицькі підстаршини, молода старшина з Галичини й Наддніпрянщини. Та нас мало робітників. Так мало в нас гарматчиків серед українців старшин, що ми змушені навіть дати заклик до них у Києві у спосіб трохи нам і незручний. Але на цей заклик пригологиться вього навсього один старшина гарматчик в ранзі полковника. Решта синів українського народу ще або є далі "малоросами", або швидко зорієнтувавшись за Москалями про фізіономію нашої влади, тепер не прийде до нас, сховається по хатах Києва або піде протоптаною Москалями стежкою до Добровольців. І ми змушені звернутись по старшин з бувших гетьманців. Я рішучо виступлю проти цього, коли полк. Дашкевич запитає нас всіх про це, але за якийсь час їх буде прийнято всеж до нас, на шкоду й собі й нашому січовому війську, як покаже майбутнє.

Робимо ми із інтелігентних підстаршин старшин,бо потреба в крах є великою.Даємо їм посади,владу,багатьох з них добре поведуть батареї... але наша влада потім,під впливом фахівців-Москалів,не визнає цих наших заходів,не визнає цих командирів рівноцінними крам навіть з Москалів але"з рангами й учіліщами" і пригасить в тих віру й запал в те,що Україна є для Українців і в те,що в них є їхня влада українська.Цікавим з такого роду формувань й іменовань з "нефаховців" складу батарей,памятних всім гарматчикам Січовикам,буде 7 батарея,прозвана "попівською батареєю".Прийшла раз до нашого корпусу велика група семінарістів з Коростишівського вчительського семинару,зголосилась сама до війська і просила взяти їх купою,організувати їх.Блискучо вивязавсь із цього полк.Дашкевич,коли довідався,що у складі тих учнів є багатьох,що служили підстаршинами в рос.артилерії за війни:дав їм можливість створити собі батарею,а ліпшого з них "фахівця" зробив її командиром.Проробила та батарея багато славних боїв і походів по Україні і її такий дивний склад ні скільки не шкодив фаховому ділу,бо бої далі набірали характеру і способів,в яких тільки відвага молодих,енергія свідомих одиниць рішала все - фаховість грала другорядну ролю,бо й проти нам не була теж фаховість вже першорядною силою.

Коли з організацією командного складу і формуванням вивяжемося ми гарматчики якось всеж добре,то є зле в нас з людьми,з козацтвом.Як несли ми в часі Ц.Ради наслідки нашої несвідомости національної,нашого здобутку по Росії,згіршували ми самі свою тяжку ситуацію слабою організацією звязку,пропаганди по розвалі фронту і неумінням нашої політичної еліти оцінити враз дійсний стан нашого краю й сил того,на які треба опертись,то тепер,коли наша свідомість в масах значно зросла, прилучується рівночасно нова некорисна для нас,діюча проти нас сила - це підозріння в масах всього українського відродження,в праці того,на прверненння старого режиму.

Це тепер наш здобуток новий по гетьманові.Ніхто ніколи так не скомпромітує українських змагань в масах,як цей,своєю спробою реставрації феодального російського укладу /хоч і українізованого/ в нас на Україні.Ні батьки отамани,ні старшини,які допустяться далі іноді сваволля,злочинів,ні агітація большовиків,не підірве так наші сили,як згадка мас на гетьмана,на його цю добу фахівців,канчуків,держиморж-поміщиків,словом на все,що зводило здобутки революції для мас внівець.Особливо козацтво з селян гостро відчуватиме цю небезпеку,не чуючи ніяких гарантій, що цього не буде.Тяжко щось робити,якось помогти цьому лихові тепер,ще й тому,що знов,як і тоді,за Ц.Ради, - немає в нас добре поставленого апарату агітації,пропаганди.Навіть в нас,Січових Стрільців,які є в близьких стосунках до влади,нічого не знати добре про ту її чини й наміри.Я не можу дати жадних інформацій своїм воякам ні на одну з цікавлючих їх справ актуальних дня знов.

І не можучи собі ніяк нічим помогти в цім,інформуванню військ наших про те,що таке та наша Укр.Дем.Республіка,її програм,цілі,вигляд,можливости,я широко відчиню двері своєї касарні для культурницької праці в ній рекомендованим мені владою університету й військовою,студентам,які будуть організовувати там хор,бібліотеку, лекції з нашої історії;за свої і скарбові гроші я створю в батареї своїй бібліотеку велику,але з дуже неактуальних по змістові книжок;цих на ринку далі немає

157 [redacted] немає ніяких. І тільки цим якось борюсь тепер я. Не буду в цю пору задоволений я таким знов фіналом нашого повстання, коли ще довідаюся, що тая влада наша знов являється ще й монополією "старих знайомих" партій – есерів і есдеків... Де голоси землі инші, де голос одвертий, щирий міщанства українського?! Де голос тих, що до характеристики діячів своїх додавали все те "але"?!

Та я не мав вже часу далі спостерігати пасивно розвій подій у Києві, біля влади, бо одного дня дістану наказ завагонуватись і разом з курінем Білоцерківським нашого корпусу їхати помогти взяти Одесу. Це поїздка туди через Жмеринку а назад через Роздільну-Знаменку – дала мені великі спостереження над життям на Україні після повалення гетьмана. Цей великий наш край Правобережжа лежав тепер знов "неораним полем". Не видко було ніде тут ні військової праці якоїсь над творенням військ, ні політично-адміністративної нашої. Ще по лініях залізниць можна було стрінути якісь ознаки військової влади, військ, але за 20-30 верст в них було порожньо від військ і влади. Нам не довелося стріляти на Одесу, бо у хвилю, коли походом з Роздільної ми підійшли до неї, вона була взята нашими якимись там військами. Намучився я всеж походами по чорнозему болотяному однак тут сильно, бо тая хвалена російська гармата легка, "найліпша" для розлогих теренів з "гармат цілого світу", як все твердили про неї "фахівці" – була напросто нездатною до нічого гарматою в тих розлогих краях: їхати нею швидко не можна було, а позиції для неї знайти доброї десь тут було вже й зовсім марною намагою.

По селах тут скрізь знов помітно веселіщий настрій і чекання відновлення швидче якось нормального життя. Можна легко дістати сіно, їжу, навіть бочки вина. Вірять люди в нас і дають на квіти з печаткою нашої влади. Але життя не відновляє тут ніхто, Київ не звучить тут ні тим сфінксом Ц.Ради, ні ненависним осередком гетьмана, він тут тепер місто, що немов провалилось скрізь землю, або заняло своє старе положення міста великого та й годі. Тільки часом якийсь інтелігент або священник, довідавшись, що ми військо, вислане з того Києва, запитає нас, що там у йому діється, що то за Директорія і що буде далі. Ми, висланці того Києва, не можемо відповісти цим людям, бо й самі нічого не знаємо про це. На загал тут людність бажає закріплення здобутків революції. На Роздільній завагонуємося й поїдемо в район Голти, Ялисавету, Знаменки. Чого? На це є важні причини: про одні нам буде сказано по телєґрафу, про инші ми довідаємося самі. Під ст. Водопоєм є ще сильна фронта німецька яка хоронить порт Миколаїв, з якого тії пароплавами вивозять наше добро до Туреччини й через Балкани і треба їх збити, перешкодити цій роботі. А довідаємося ми самі, що тут в районі ст. Фроліна, ст. Пукова – є вже большовики, наші й чужі. Наші звуться "червоним козацтвом", чужі – просто большовиками. Район цей ще не очищений і неспокійний, подається нам з військових кол наших. Ідемо. Наше військо тут репрезентує, як то бачимо, два штаби в вагонах з голосними назвами "Групи ПівденноСхідних Військ" і ще якоїсь "ґрупи", теж дуже голосної по розвію, але яку я вже забув. Їздять ці штаби по станціях, оточені силою вагонів з військовим майном, командують в них якісь полковники й сотники, з наших і московських старшин. Але швидко довідаємося ми, що військ у тих штабів голосних обох немає до купи навіть стільки, скільки в нашому одному Білоцерківському курені. Через це командир цього останнього вияжває ці штаби лишень для інформації і сам, незалежно ні від кого, провадить опе-

рації по очищенню цих районів від ріжних ворожих нам сил.Насамперід зліквідуємо ми большовиків в районі ст.Пукова,заберемо їм потяги,паротяги,майно а їх самих змусимо розбігтись кудись,невідомо нам,куди.Потім зробимо похід під німецькі позиції,які тут виглядатимуть досить солідно,бо будуть мати силу дротів і скорострілів.Та наш курінь,з одною моєю батареєю,сила,з якою годі йти на цих Німців,і ми подаємо про це телеґраму до Києва,на яку не дістанемо ніколи ніякої відповіді.Тим часом стягнемося на Знаменку,держучи бодай тую,як важний пункт,у своїх руках,чекаючи.І тут запізнаємося,що ми не можемо почувати себе певними на ній,не маючи більшої сили.Зачинаємо відчувати,що райони,в яких є більше Москалів робітників,або й наших злидарів з сел з поміщиками - є для нас ворожими.І що службовці залізниць таких районів більше співчувають цим,ніж нам. Ми переживемо тут кількаразові трівоги:раз пущено буде нам паротяга порожнього на станцію кимось,щоб розбити наш транспорт,раз в часі ярмарку незнані люди з натовпу здіймуть стрілянину в місті,щоб ширити неспокій,раз підійде до нашої станції валка з дровами,в яких будуть поховані большовики-москалі,робітники й ~~матросами~~ Моряки,які будуть мати намір обстріляти нас;цих однак прозрадять нам місцеві люди,і всіх їх ми заарештуємо ранійше,ніж вони вилізуть зі своїх схованок возів. Уночі,якось,голота пробує розкрадати майно з вагонів станції і грабувати крамниці і приватні помешкання людей біля станції.Чим більше серед нашого люду мешкає Москалів,тим більший неспокій є в такім краю і ворожість до наших військ сильніщою помічаємо ми.Тому,що посилення нам з Києва для наступу на Німців немає,ми мусимо взятись за наведення порядку в околицях Знаменки,бодай.І зробимо це.Стрінемося з підтримкою нас широкого загалу людей,бажаючих порядку і праці і з ворожим шипінням Москалів всіх напрямків,живших тут серед нашого народу і займавших посади тут навіть далі,на шкоду нашому [redacted] народові.Шагнемо й на Ялисавет, в якому,на велике наше здивовання,не буде в коменданта найменшої сили збройної в часі,коли по кавярнях збирається одверто знов офіцерня російська і,протестуючи проти української влади,буде кликати всіх опиратись їй і орґанізуватись для піддпори Добровольців.А місцеві большовики з Москалів оповажаться одного дня зробити тут заколот,вийдуть на вулиці з червоними прапорами і зброєю,і,проголосивши,що ніби не мають иншого наміру,як добити контрреволюцію в особі тих офіцерів московських /досі не знаю,чому цих офіцерів тут було стільки на таке мале містечко!/.Дійсно нападуть тих,поллється кров з обох боків,але большовики будуть мати охоту,розігнавши тих,взяти в місті владу у свої руки.Це їм однак не поведеться,бо виступимо ми й заженемо й червоних і білих Москалів у підпілля.Опинимося ми по цім у Голті,бо стане відомим,що Німці під Водопоєм опустили позиції й морем забрались додому,а біля Голти неспокійно.Однак стане тихо нараз в цих краях,біля Знаменки,лишиться тільки ще десь по селах теє "Червоне козацтво",яке там стоятиме,часом нападатиме на потяги,що йдуть на Фастів і ширитеме большовицьку пропаґанду.Цих дістати нам не пощастить,бо вони поза колією,яку ми не хочемо опустити.Позатим скрізь тихо,але невесело на душі однак в нас:треба сили,а в нас: її мало!.

У ці дні походів,боїв,турбот,тільки одна річ тішила мене,яку я скрізь тут спостерігав,бачив /і навіть підпирав де-не-де/ - це,що й тут,оточені ворогами нашої молодої держави,ми не самі.Цікавим є,що в Голті,Ялисаветі,примірол,в часі

цім рівночасно з нашою боротьбою оружною буяло українське життя,в формі урядження свят,урочистостей,вечірок українських,з ініціятиви місцевих інтелігентів-Українців,головно,міщуків.У Голті,приміром,маніфестація така українська одного разу була так великою й урочистою,що зробила на нас вояків велике враження.Але були ці свята не впопад,неактуальні,свята в будні.Була це сила,ці прояви,але не використана нами,нашою владою,вчас.Стихійна,спонтанна сила українського відродження,без політичної лінії.Помітив я,що між владою із війська нашого /коменданти,кри частин,що проходили кудись і чогось тут/ не було контакта з цими людьми нашими українськими.Випадало так,як то було колись за Росії:військо є цареве,до діл народніх йому діла немає;у свою чергу нарід той спокійно теж забавляється сам,маніфестує себе і військовими не цікавиться.Та всеж цивільні люди більше звертали увагу свою на нас військових,як ми на них.Тільки старшини з галичан якось одразу вміли зійтись хоч на хвилю з цими цивільними,але вже наші отамани,полковники і так старшини ховались або індиферентно до цих мас маніфестуючих,або трималися у московський спосіб старшинський,бундючно,вимагали до себе якоїсь пошани,решпекту,як до"великих панів"якихось,не зближались із тими.І пізніще,скільки я не бачив і не пережив зустрічів нашого війська в містах і містечках України,я помічав,що той контакт наш військовий з цивільною масою не дописує.Вислухаємо ми військові привітання,зїмо обід,дістануть "вищі" дари "хліб, сіл,китиці",а на другий день вже обидві сторони не пізнають на вулиці один одного.Сила Землі нашої з міст і містечок сама часто і в сльозах стрівала нас і проважала,а ми не протягли до неї ні руки братерської,ні скріпили її своєю збройною силою,яку мали всеж.Це одно спостереження браку контакту війська з населенням не було останнім моїм здобутком від цієї мандрівки боєвої після повалення гетьмана. Ще инші спостереження зробив я тоді теж цінні для мене і неґативні для нашої державної ідеї теж.Я не побачив тут ніякої роботи ніде,ні цивільної влади нашої,ні військової.

Ніде не мав я ні одного часопису досі в своїх руках українського далі.Ніде не бачив віч,зборів,якихось старост,комісарів.Таксамо зле було тут скрізь і з військовою справою.Старшин не бракувало,але роботи їх не було видко ніякої реальної:очевидно писали вимоги вони,чекали розпоряджень і,як тії Москалі,старшини царські колишні,дбали головно,щоб їм бути на посаді /мати честь бути комендантом міста,приміром,Ялисавету!/,але не дбали про якусь чинність.І не було з центру чути ніяких вимог,наказів настирливих,щоб пробудити тих,післати працювати з особистої ініціятиви,як це все робилося в нас,Січових Стрільців.Тому тут ще ніде не видко ніякого війська,ніякої сили оружної нашої - а це приведе до того,що ініціятиву швидко проявлять скрізь грабіжники,погромщики,большовики втікачі з Києва, Одеси,портів Чорного моря,швидко потім,як ми одїдемо до Києва.Про нашу владу тут, її програм,чини ніхто нічого не знає.А кругом стоять без праці друкарні,безробіття тисне людність,свавілля активних злочинців росте,авантюризм політичний дістає великі диспозиції.

На ст.Знаменка,де я опинюся знов,тепер,викликаний вертати до Києва,я довідаюся,що "Червоні Запорожці" мають контакт з місцевим нашим комендантом /може він робить це тому,що не має сили?!не знаю!/ і від його довідуюся,хто то й що то є за формація така?

160 І буду здивованим,що це тут є єдина місцева військова формація,яка нібито свідомо ставитьс до часових подій.Це лівих поглядів люди,не то есери,не то большовики і в той же час Українці.Звідки в них така велика поінформованість у всьому, що діється?Звідки така ідейність їх?Звідки й певність їх,що вони мають існувати й боротись?!Видко,що ними хтось керує,бо самі б вони не в стані були розібратись так в подіях і знати їх!

А ми мало що знаємо у війську про політичну нашу ситуацію,а тії наші люди поза військом,то й зовсім тепер нічого не знають,що буде й що діється.

Знов те саме явище залишености мас повторюється тепер,як за часів Ц.Ради.

Вертаємо до Києва.У районі,в якому "червоне козацтво" оперує,нас попереджує комендант,що їзда буде непевною,тому їдемо готові до бою й обережно.Проїдемо однак ніким незауваженими аж до ст.Бобринської,Звідси аж до Києва стріваємося вже з нашими військовими частинами,але,на жаль,дивного вигляду й незрозумілої нам поведінки тут скрізь.Це якісь загони,курені,окремі відділи якихось "батьків-отаманів",кудись їдучих і чогось тут по станціях стоючих.Лішший відділ,який я тут стріваю,це загон "отамана полковника Св-ка",того мого знайомого читачам,мого інформатора в часі мого приїзду до Ц.Ради з Фронту.Цей "батько" - це безвусий хлопчак,з російського гарматного "учіліща",старшина військового часу,має він великий транспорт під "своїм загоном":має кінну сотню,гарно одягнену,в мальовничих убраннях,що нагадує не то царських кубанських козаків,не то артистів з якоїсь малоросійської трупи;має гірську гарматну батарею на передній і задній лорі транспорту - імпровізовані "броневі потяги" з мішків землі,гармат і скорострілів зложені."Пан полковник" має ще й великий штаб:це здебільшого офіцерня кінна російська,кілька отчайдушних "вістових" і дві сестри-санітарки.Возить із собою цей штаб великий ґрамофон і силу ріжного майна військового.Зараз тут на станції навантажує собі вагони цукру.Хвалиться він,що має "царський спирт" і дисципліну, як "за царя". Не переконавсь я,чи має дійсно "царський спірт",але,що має "царську дисципліну",в тім я переконавсь добре.На кожному кроці всі вояки салютерують "панові полковникові" й то у спосіб,який так любився царським корнетам і юнкерам кінних шкіл...Відповідають "панові полковникові" теж всі "дисципліновано",по способу тих таки корнетів царських,стоять нерухомо перед тим,як "за царя", але вже по виразу облич їхніх видко,що "валяють дурня" перед "паном полковником" і перед його розпорядженнями,зневажають гідність національного війська й народньої сили.А по ночах,коли "пан полковник" прохожають по станції,або грають на грамофоні,бавлючись зі сестрами чи старшинами і грає все комедію дисциплінованого відділу,його вояки роблять речі,про які лішше тут не згадувати,не писати.До бою вони не здатні.За ворогів визнають ці лишень большовиків,бо такий погляд має отаман і його старшини.Хто дозволяє таким відділам існувати?!Це влада військова, українська,щоб їх привести до "люцького" вигляду?Існують самовільно.Залежать від себе самих.Ухиляються від втручань влади всіма способами,аж до повстань проти неї!Хто це?Отамани перші українські,які я пізнав!З "правих" по поглядах своїх політичних це люди,протилежні тим небаченим мною "отаманам",але описаних мені отаманами з тих творців."Червоник Козаків" ріжних...Руїнники перші українського війська.Обі ґрупи,перші ґрупи - продукт нашої недбалої праці,нашої влади.

Одні - "українізовавшись" /праві/,продовжують далі роботу /може й не свідомо/ за утримання,ще бодай у війську,духу старої Росії,другі - інспіровані чужими силами, вже свідомо будуть продовжувати роботу за нову Росію,червону Росію.А той же "полковник С-ко шукав ще так недавно дійсного шляху нашого визволення,цікавивсь своїми справами колись!Згодом,з причин зовнішніх нападів і далі недбальства і слабости нашої центральної влади,повстане ще третій тип "отаманів-батьків" національних,щиро-українських вождів,але об цих згадаємо далі.Приїду до Києва,вже знов, трівожного Києва.Чути,що буде наступ на Україну большовиків,а в самому Києві поборрється повстання робітників.І та й друга вістка є сумною для мене.Розвідавшись у Києві,я констатую,що за час мого виїзду,до його не прибула ані одна дивізія свіжого війська.Тримається далі ще лишень наш корпус Січовий тут.Видно,що,як там,де я їздив,не творено війська,так і тут,біля Києва,над цим ніхто не дбав далі Де влада?У фотелях Києва,за якоюсь працею.Продуктом цієї її праці є якийсь "Трудовий Конґрес",який засідає вже тепер у Києві й на який і я можу "завітати" /кр бригади має для старшин білєти для цієї ціли/,коли хочу.

Я переживу знов стан,який переживав тоді,за Революції,на фронті,коли довідався,що в Росії встановлена тимчас.влада,і я мушу їй ще присягати.Я питаю себе:"А я не нарід,а мої козаки - не нарід,що нам не було дано ні права голосу,ні навіть вислову при творенню того "Трудового Конґресу" якогось?!Навіть не поінформовано війська об цім було!Мені пропонується всеж білєт на вступ,а козакам,тисячам козаків,молодшим старшинам - що?!Нічого.Алеж це не армія з молодих вояків і кадрових старшин - щоб її можна було забути,зіґнорувати!Що думає собі влада,так працюючи?! Ось до чого знов ми доробились!Не піду я ні разу на той конґрес,але й не буду знати нічого про його,щоб заспокоїти цікавість моїх козаків до його.Буду повнити всеж, далі,якслід,свою повинність перед Батьківщиною своєю,бодай фахову,коли для иншої так у цім часі потрібної нам,аґітаційно-інформаційної,позбавлено буде мене можливости.Там,під Знаменкою,ніхто нічого не знає про цей"конґрес",не знають і тут в Києві і біля його нічого люди наші,навіть невійськові.Ще сильніще обурить мене чутка про можливе повстання робітників у Києві.Повстання робітників проти нас,що ризикували життям за Ц.Раду,що ризикували головами при повстанню проти гетьмана?! Чи це не підлість нова з боку тих,що сиділи боягузами по хатах Києва,коли гетьмансько-офіцерська навала боронила його.Це не робітники хотять повстання,це тії "робітники" хотять його,що за світової війни приїжали до нас,до Ворохти, "уґаварівать" нас "разбіть немца,не апазоріть Рассію",це ті,що бояться стратити теплі посади по Арсеналах,залізницях наших,це Москалі,що ненавидять нас,бояться свідомости нашого народу!Спробуйте!Я зі своєю батареєю призначаюсь стояти в Михайлівсікім манастирі й бути готовим проти цього повстаннч.За кілька днів я буду іменованим к-ром 2 полку Гарматного Січових Стрільців,і я стягну туди,до манастиря, ще одну батарею,бо рішаю безжалісно подавити огнем батарей, кожду спробу Москалів повалити тепер нас.

Київ перед упадком знов.

Порожніють вже вулиці Київа від Московського життя. Його тепер заступило наше. Повно, знов, старшин і людей різних наших у тому. Одні тут у справах службових, головно в справах формування війск, инші просто приїхали подивитись, як виглядає тут нам стан військовий і урядовий. І ті й другі тратять богато часу на свою цю роботу, бо живуть чутками або інформаціями які здобувають від осіб, які й самі непевні в собі дотичних їх. Преси немає, а та потрібна, може більше потрібна, як цілий той Трудовий Конгрес, що засідає в Київі тепер. Створюється однак ситуація, коли ця маса люду нашого прибувшого до Київу може сконстатувати, що їй тут немає чого багато дбати про щось, бо „влада" яка там десь радить все розуміє сама і робить сама, але ми це однак не можемо погодитись люде вийшовші з Революції і трохи більш свідомі, як українці. Через це дебатують самі з собою скрізь або й зачинають демобілізувати і саботувати свою владу за ігнорування їх бажаючих і собі щось робити тепер.

Я стрічаю дуже богато старшин тепер з Полтави і полтавців у Київі. Кого тільки не бачу тут зі знайомої мені молоді часів шкільних з Полтави?! Як виросли вони всі політично, усвідомились аж дивно стало. Деякі говорять, як „міністри" вже, цікавляться, однак, тільки цею міністерською працею — про наперед. Притягає їх до Київа і ім'я полтавця Петлюри.
Инші все дебатують не знаючи, що їм з собою робити, куди пристати для праці. Один приміром мій шкільний товариш каже мені таке: „Я все за Революцію... буду боротись до кінця!" Але до того кінця „Революції" він не годен мені відповісти. Кличу його будувати військо наше. Протестує. Каже: „Ми будуємо військо, а партії використають його для себе, для свого панування, як то бачите тепер. Знов" І подумав я: ще доведеться мені й таке?

„Знаєте, у большевиків є ліпше: тії не роблять з війська собі „бога" і не мають такої партійности як у нас, від якої у мене вже болить голова!"

Тоді Ви будете голосувати за большевиків у нас?!

Не знаю! — сумно відповідає вже мені він.

Багато подібного роду розмов почув тепер я в Київі, в яких підкреслювалась ясність і виразність большевиків і невиразність наших цілей, в редакціях е-деків і е-серів, тепер, за Республіки. Цілі Гетманщини нашої всіма промовчувалось, що було теж характерним для таких наших тепер політиків з народу. І доводилося констатувати що тая наша інтелігенція нова далі такеж „неоране поле" як і теє наше село, двічи бачене мною в році 1918 і тепер під Одесою і якого представників кілька тисяч ми січовики мали тут тепер в касарнях. По тактиці своїй ділиться ця інтелігенція на дві групи: активніщих, які пішли і йдуть в отамани і пасивніщих „мудріщих", які ніде нічого неробнять, ні докого не пристають, відчуваючи, що їм неподорозі ні з тими соціялістами селянськими, ні демократичними робітничими. Її є значна сила, але вона пасивна в нашій тепер будь якій праці державній. Партійну інтелігенцію не згадую, бо та так

164 мала чималом, що її діяльність зводиться ~~зводит~~-~~ся~~ хіба на ролю курєрів між подинокими більши-ми людьми тих партій на місцях, по краєві і обслугованням своїх „діячів" ріжними послугами. І балакає, критикує все і вся ця наша нова інтелі-ґенція без краю, але ~~[illegible]~~ не може і цією критикою прислужити ні собі, ні загальному ділові нічим. Коли, примірам, підсунути комусь з неї думку, що Революція на Україні має вже закінчену фазу, бо стихійний рух мас повалив старий Режим, зробив переміщення матеріяльних цінностей (від ґрупи поміщицько-фабрикантської до ґрупи робітничо-селянської), то не лишаєтьбся нічого більше тепер робити, як закріпити ці здобутки військом і владою державною, — згодиться з Вами такий опонент все критикуючий, але на хвилю, бо він має якісь свої „але", які тому перешкоджають на всі сто процент принятий такий факт з дійсности. Часом він і одверто Вас спитає: ну а що потім, по такім закріп-ленню здобутків?! А то ще й: А як з Москалями, їх правами?! Я, часом, немов жартом, візьму і скажу: „Міщанство пане, сите, чинне, провідне, леґалізо-ване нам всім за це в нагороду, бо це висліднa нашої Революції по поваленню феодалізму!
Капіталізм" російський зробив цю нашу найважнішу кляcу-мусить ся тепер направити!"

Але, Боже святий, як бояться навіть слова „міщанин" наші ці революційні інтелігенти! Підіймуть Вас на сміх, обуряться, надуються, як индики, навіть дійсні міщуки по крови і старій своїй „клясовій" приналежности. Часом і сировокують Вас вони серед знайомих за Ваші такі думки, бо коли примірем, я їм кажу с-деки у нас мають бути і сміють переводити свою діяльність европейського захисту робітництва ~~переводити~~ – вони Вас рахують збольшевиченим, коли ж я вказую їм, що культури всіх народів двигаються і спираються тільки на силах міщан, то Вас знов обкидається болотом реакційности, консерватизму, а то й відсталости. Не можете їх переконати у своїх поглядах ще й тим, що питаєте вже ї їх: як має випадати, примірем, життя у тих большевиків, коли вони здійснять все, що сьогодні проголошують? Бо коли вказуєте їм, що по нищенню кляс, партій, станів, зверненню сил в зернопродукуючі осередки, організовані з часом по типу містечок – життя большевицьке потоне скрізь у дрібному міщанстві, вони не вміючи нічого відповісти Вам, все ж заїршуються якось протестуючого проти такого Вашого погляду на фініш большевицьких

змагань". Проблеми „хліба" ще не бачуть ці інтелігенти, хоч і самі вже „на вулиці". ~~[illegible]~~ Але рятують і большевиків від поговору! А вже коли я спробую твердити їм, що то після упадку феодалізму Панколонії не лишилось антагоністів капіталізму, виразних сил для будування радикального соціялізму у наших краях, що тепер має прийти доба розцвіту в першу чергу міщанства, то я є й висьміяним своїми опонентами і наживу собі ворогів. Не кидаються, однак, з ножем ці вороги на нас всіх інак думаючих хоч і не вміючих часом сформулювати свої думки у виразний катехизис для свого поступовання теж, але словами вони всміять і те діло біля війська наше, борються може й несвідомо з нами, риючи і собі яму без вину. Та я практик і мене не збити їм з поглядів, які я маю і не підорвати віри в працю, яку я практично роблю біля війська нашого. Я бачу дві сили у нас на Україні і тільки дві, в які я вірю, що тії переможуть, рано чи пізно, і через це працюю. Я бачу навіть, що ми сильніщі за большевиків, у яких помічаю тільки одну силу люмпенпролєтаріяту, коли ми маємо тих сил два роди: міщан і селян. І сумно мені, що тії сили не мають тепер свого

167 вождя, щоб виграти бій. Звести мене на очікування пасивне вирішення подій вже ніхто не може і я не знаю ніяких ухилів тепер, а тільки працюю над збудуванням сили військової з цих двох чинників в головних моєї батьківщини; семені міщанства, і некидаю армії.

x

x x

Вождь позначається...

Стоїмо ще у Києві, аж нараз почуємо, що надходять, знов, грізні події. Знов суне Росія на нашу звільнену але ще не впорядковану Батьківщину. Прочуваємся про великий нібито наступ большевиків на Київ і Харків. Виступаємо на фронт ми Січовики назустріч цій новій навалі на нашу „хату" просто Чернигівщиною, аж під Козелець. Похід тяжкий, бо стоять морози великі. Йдемо без боїв кілька днів, щоб стрінувши большевиків не зачати одразу ж відступ. Стрічаємо тут і частини наші з Чернигівщини. Йде IV-ий корпус (з гетьманського формування одиниця) — але це тільки по назві корпус. Має він силу старшин і то видатних (знав я їх ще зі світової війни), але ніяких полків, куренів,

вояків не має він з собою. Мабуть його славна еліта командна все „формувалась" по старому звичному їй способові рапортів, прохань, повідомлень і т. и. і тепер не має нічого крім штабів у часі, коли ми не фахівці маємо тисячі людей під своєю командою. Ліпшою частиною з цього Чернигівського війська є батарея сот. Чумака, але й та на українську частину мало випадає, бо заповнена силою гетманських і просто московських старшин, через це не має ні бойової сили, ні порядку й біля коней, які вже тепер світять ребрами і ледво тягнуть гармати. Зявиться тут ще звідкісь це кінний полк під командою полк. Аркаса - це гарний, на добрих конях полк, мальовничо уніформований, але мало боєвий, відважний полк, як покажуть нам бої дальші.

З під Козельця зачинаємо чомусь відворот і ми. Большевики одразу ж енергічно зачинають нас переслідувати. Не багато їх однак, якісь дрібні загони. Але вживають вони нової тактики в боях проти нас: не лізуть там де ми сильні, а обходять наші крила, проходять поміже нашими полками на наш тил, висилають переодягнених вояків

169 своїх робити нам паніку ззаду, з порожніх сіл. Битися нам, напросто, немає з ким: самі обходи. Тільки за с. Гоголівом я маю нагоду добре постріляти по їх розстрільнам, які, як виявиться швидко маскують ~~[illegible]~~ головний рух большевиків у обход цілої нашої групи, у напрямі Дарниця – Борищпіль. І коли нашій пішій команді стане ясною ця ситуація обходу нас, підемо ми знов назад, тепер аж до Броварів, а ще за якийсь час відійдемо аж до Слобідки-Миколаївської, себто аж під самий Київ вже знов. Сумно і соромно стає нам, свідомим воякам, від цього. І збільшується цей сум і сором щей від вигляду тієї Чернигівщини, яку ми тепер так легко полишаємо: вона пасивна у нашій тут трагедії тепер. Сама не йде, сидить по хатах ~~[illegible]~~, чекає на щось, дебатує з нами так же, як тії наші „мудрі" інтелігенти в Київі, а ми, власне наша влада, нічогісенько тут не робила і не робила щоб привести край цей до порядку ~~власне якоїсь відповідної роботи~~. Ніде ніякої нашої влади, ніяких формувань війська, мобілізацій, чи організацій бодай партизанів якихось тут. – Навіть пропаганди чиєїсь нашої не має тут. І це в краю, який лежить у двох

170 172

кроках від Києва, у краю через який так легко діставатись до нашого „серця" Києва.

Не дивно, що наші вояки питають нас просто: Хіба боронити Україну має тільки Київщина, Полтавщина сама? що ці Чернигівці сидять тут ще й посміхаються з нас!?"

Але не тільки „посміхається з нас" тая Чернигівщина, вона й агітує і то вже ось як: вона вказує нашим воякам, що боротьба за Україну є річчю тепер небезпечною, бо де є гарантія, що не повториться знов Гетманщина з її поміщиками і канчуками. Маємо здобуток, спадщину Гетманщини, добрий!

Ще одну річ цікаву по перше почуємо ми тут на Чернигівщині, а це, що наша визвольна боротьба тепер зветься „бандитизмом", а військо наше „бандою", та ще й петлюрівською... Походження цих назв прозрачує нам, що не тільки большевики є їх творцями, але й Москалі, бо це є старі московські епітети, кидані, в останнє, в 63 році, на польських повстанців, инакше вживалось їх в російській мові тільки до розбійників... Видко вже підлу, але хитру агітацію Москалів, щоб ізолювати ідею українську від сил її активно

переводючих в життя... І біжать ці слова за нами, а за хвилю вже й переганяють нас, бо вхоплються їх ще й жиди наші українські залюбки і поширять скрізь по нашім краю, а пізніще й загряничцею. Під Київськими Слобідками стаємо, бо большевики знов не наступають. Батареї вже встановлюємо під Володимировою горою. Що далі? Чому відійшли так легко? Я й досі не знаю, яке завдання тоді мали наші сили, з яких тактичних чи стратегічних причин ми відступили. Не знаю цього, але боюсь щоб і ця операція наша не була офірою невдалого, боягузного командування нами через „фахівців" які на жаль і в нас у штабі корпуса, прийшли тепер до сили. Бо неясно мені чому, приміром, ми старались відходячи все творити цілу фронту, відходити коли нам обійдено якесь крило, якогось навіть куріня, чому, може ми узалежнювали операцію нашої групи від наступу большевиків десь на Полтаву чи той Харків?! Чи не повторила наша команда „фахівців" роблючи собі великі страхи з „фронтового наступу" большевиків, знов таку ж саму хибу, як тоді колись тим переслідуванням большевицької банди у напрямі Полтава-Мелітопол

172 (похід Гордієнковців) замісць того, щоб самій оточити ці банди, розігнати їх, а не зробити з них „героїв відважних" операцій"!?... Не знаю. Але операція тепер би на тили большевиків нашим кулаком без сумніву для нас мала би великий успіх, особливо коли було ясним, що большевики оперують бандами, а не фронтом. Можливо, що штаби наші довіряли в цім часі більше папірові, який не знати чому і нащо ширився по Київі військовому перед цим наступом, це таємній, оперативній „сводці" друкованій Гетманським ще штабом, в якім було написано про підготовку наступу большевиків фронтом на Україну, яку складають якісь солідні одиниці і який, подумайте ще і трясіться! організовується... царським генералом Парським... Це ж Вам не аби що, а грізна річ: царський генерал веде большевиків! Тепер по багатьох роках виявляється, що ця сводка це типовий для Москалів документ для відписки, характерний для діяльности „фаховців" результат їхньої роботи, подібної до тієї їх в царській армії, коли вони, сидючи, приміром, в трьохстах кільометрах від австрійського Львова,

173 Галича в 1914р. – не знали (не зуміли довідатись), що ці міста не є ніякими фортецями, а твердили це військам своїм! І на фактах цього нашого відступу переконувався я, що над нами тяжить страшна традиція російської-безславної армії, яка трималась залюбки Фошового заповіту: „наступ, але з добре підготованою обороною." Штаб наш звертав цілу нашу операцію на відступ, дрібні штаби, особливо де командірами були бувші рос. старшини (Клета, Захарчук і т. н.) звертали операції своїх одиниць від найменшого обходу теж на відступ. З повною відповідальністю за свої слова твердже, що десятки разів був свідком таких уступів наших тут полків, в часі коли нас якась банда десь обходила. Не бракувало нашим військам відваги, але бракувало к-рів з ліпших армій ніж бувша царська Московська.

Що ж робиться тепер у Київі! По якійсь військовій справі завітаю до нашого Січового Штабу, в палаці на Олександрівській вулиці і побачу, що влада наша держить вже ніби то щільніщий звязок зі своїм військом. Бачу тут п. Вінніченка, який по довгу щось там робить, балакає, але сумно поглядає через вікно палацу на той

174 беріг Дніпра, звідки прилітають вже шрапнелі аж до Київа. Чи не запізна увага влади до свого війська і його операцій?! Чи не просипаєть ся вона тепер по довгому спанку в рожевих снах віручи у братерство революційних громадян Росії! Здаєть ся, що пізно пробудилась трохи вона і пробудилась не маючи чим боронитись, бо віддала справу творення своїх військ до рук „фахівців", які не потрафили створити й того, що створили ми не фахівці, різні поручники, сотники, лейтенанти, фенрихи з над Дніпра й Галичини.

Займалась вона далі все високою політикою (Трудовий конґрес тепер був у неї забавкою), але тією своєю працею ніде не осягала нічого в ширшому перебігові подій, заспокоївши тільки самолюбні настрої своїх „чинних політичних партій". Бо поправді сказати хоч цей Трудовий Конґрес засідав у двох кроках від нас, Січовиків, ми про його ціль, працю, значіння не мали ніякого уявлення, ніяких інформацій. Про наші же села й говорити нема чого, як то ми бачили на Черниговщині. Так працює народня влада! Не дивно, що нарід її не знає й не підпирає. І як далекою є ця наша вихована

Москалями інтеліґентами влада від практичного життя, як слабою є її відчування дійсности, далі й тепер, що тая не бачить навіть того, чим побіджають її большевики.x) Ті дають своїм людям в першу чергу те, чого прагне ціла розбурхана стихія — наші „дають" тій стихії все і нічого тим людям, які йдуть класти свої голови тепер в чолі боротьби. Товариші пролєтарі! кричить Москва, Ви дістанете політичну владу, фабрики буржуїв, ранги маршалів червоних! — Ви обідрані, голі, неграмотні злидарі, станете завтра міністрами, комісарами, вождями, станете ситими, одягненими і славними на віки вічні, як піонери робітничої боротьби. А Ви, товариші Українці, борці, що дістанете? А ось що! Збереться нарід і ми з ним само собою (не Ви!) і вирішиться, як, там, буде з Вами, а поки що, коли хочете бути ґенералом, полковником на певнім місці то мусите мати „училище, хрест Георгія і стаж," що касається політичної влади, то це зась, у нас армія аполітична — ми не большевики якісь; міністрами Ви бути не можете, бо до ніякої партії не належите з тих, яким ми дозволяємо існувати.

Що торкається того, чи будете мати одяг, гроші,

x) Думаємо, що спосіб захоплення території Росії за допомогою банд люмпенпролєтаріяту позичив Ленін з Европи, коли там був на еміґрації.

176 178

іжу - то це питання ганебні для свідомої українсь-
кої людини: вона мусить боротись ідейно за ідеали
і інтереси мас, а не думати про особисте якесь
забезпечення себе. Отже все для мас, для громадян,
але тії громадяне - це не ми. Що ж таке ми?
Невідомо. Пізнійше стане чутно, однак, що волода-
рі себе не виключать з числа тих, що за Револю-
цію мають щось дістати, але борців виключа-
ють з цього розподілу благ одразу ж. І борці
відчують слабість свою виконати місію, дати
масам такий „великий історично кусок," наразі
відчують деякі вже втому, а деякі навіть і
деморалізуються, бачучи важкость своєї місії,
яку на них покладає влада, не даючи їм особисто
нічого, а вимагаючи наснаги й ідейности тільки.
І ми, борці, враз відчуваємо свою слабість виконати
малим числом нас велике завдання для наших
мас, ми не маємо імпульсів для розвязання
тільки нами невеликого порівнюючи силою всіх
завдань, які так незручно ставить наша
влада нам і через це не може збільшити ряди
нас ідейних людей притягненням до боротьби
ще й всіх не ідейних, але практичних людей чека-
ючих для себе від Революції якихось вигод. Навіть

177 нам Корпус Січовий спадає тепер на силі, виявляє апатію, втому, коли не бачить ні нових корпусів тут десь створених і прибувших до фронту, ні зміни атмосфери, в якій би наша роля перестала бути ролею слуг мас партійної якоїсь барви, а без цього ми не можемо зродити в собі більшого завзяття до боротьби. Нас дивує героїзм відомий нам зі шкіл, чуток про отчайдушний ідейний штурм за свої борців якісь ідеали, та ми, не знаючи докладно як там воно було у дійсности для тих борців з тією їх ідейністю. ~~Але~~ ясно бачимо і усвідомлюємо, що у нас умови для такої геройчної боротьби якісь інші, тяжчі, скомплікованіші всім так, що і особисті наші офіри, колиб ми їх і дали більше як ми даємо, будуть марними, неосягнуть цілі в цих теперішніх наших умовах. Верхи нашого Корпусу рішають так напросто розвязати цю справу „слуг масам": хотять оголосити диктатуру Корпусу „над масою і владою" і просадити залізною рукою програм відповідний до часу і подій свій.
Чи привельб це до рятунку нас? Незнати. Однак треба думати, що деякий успіх мігляб мати така акція більший як діяльність нашого про-

воду державного цілого на ті часи; все залежалоб від сил на які сперлась би ця акція і від ховання повалених такою диктатурою „чинників" з наших партій тодішніх, які навряд чи сиділи б тихо і не шукалиб способу зруйнувати диктатуру, так як це вони робили вже й за Гетмана.

Та пійдемо за подіями. Тії вже грізні й тим, що протягнута рука Москви, за ціну понижуючу нас, повисла в повітрю: большевики виходить не цікавляться системою рядянською на Україні, а хотять України, її людей, землі, влади над нею. Це вже страшніще признання їх для нас, як навіть всі їхні військові операції, бо з цього випливає ясно, що найдорожче нам, ідейним борцям - суверенітет народу, його право на самостійний шлях в історії людства на самостійний розвій його культури - огрожує Москва ясно й недвозначно, відмовляючи нам у цім, а цим викликаючи у нас потребу знов таки шабель і гармат, але тих у нас не має досить, коли подумати про тисячоверстовий кордон наш.

Не знаю чому, але все так бувало, що наші якісь успіхи, здобутки чи то військ чи влади у чимсь мало

доходили все до нас і до нас, армії, але наші неудачі, наші ситуації гіркі політичні, були знані далеко широко все одразу. Агітація у большевиків працювала добре, помогали їм і жиди українські в цім все, але в цей час було дивним швидкість, з якою облетіла наш край вістка, що большевики ігнорують напросто нашу соціялістичну владу і наші змагання до національної свободи і підуть завойовувати нас. А ще за короткий час через наші голови пролетять гасла з Москви, знов добре, але підло зредаговані, що Москва йде визволяти Україну, а не здобувати... До цього гасла причеплять ще за хвилю большевики і той свій нам вже згаданий „реєстр милостей" всім, кого, вони визволять на Україні. З тим додатком ще, що обіцюють „повну" національну свободу українцям, а Москалям з України звільнення від обов'язку знати „петлюрівську мову", бути упослідженими в правах на службі загроженій тепер через права українців на такі служби рівні в першу чергу. Не забудуть і жидів: цим обіцяють не тільки звільнення від свого кагального утиску, а й від положення другорядних громадян за влади українців: обіцяють їх зрівняти в правах з собою, з Москалями, і пода-

ривати їм їхню паразитарну разом з буржуями
чинність до Революції. Селянам обіцяється земля
задарма. Само собою, що на безкласову масу на
Україні, темну, мало і тепер по Революції ду-
маючу — така агітація діє. А коли це додати
що деинде Москалі з ненависти до нас і страху
за кусок хліба і не большевики стануть хвалити
большевиків, які як Москалі їм ріднійші, то
успіх большевицької агітації збільшується.
Як оцінює наша влада теперішню обстановку і що
наміряє робити? Докладно в армії нічого о чім
не відомо, крім того що буде продовжувати
боротьбу збройну, коли не йде „договоритись" ми-
ром. Що зарадить? На фронті відступаємо за
Київ у напрямі знов Фастова... В краю однак
не спромогається далі на ніякі зміни, на ніякі
акції, щоб зарадити лихові. Але відступ без
боїв — це признання себе слабим, уступаючим і
він родить реакцію в масах — дезерцію. Брак
праці в тилу для боротьби робить той пасив
ною далі ареною подій і усвідомлює той
що наступаючий має силу або правду, якій
кориться, навіть, і той що там бореться — а
це тая українська армія й її еліта інтелігентсько

181 -військова. А цей підход приведе тил наш до висновку незабаром, що коли хтось там без його бореться, то значить бореться за свої якісь інтереси, а не загалом ні його, мас. Цим і покористаються большевики і дійсно швидко оголосять це скрізь, що українська боротьба, це боротьба якоїсь там „банди" за якісь там свої інтереси „панування" і володарювання в краю людей званих Петлюрівцями... Так кождий наш крок, кождий наш стан, кожду нашу ситуацію використовують проти нам большевики. І як по 1654р. Москва через голову Хмельницького вжинає примірам міщан, обіцяючи тим захованя привілей Магдебурського права і захитає силу влади Гетьмана, так і сьогодні, тепер у часі нашого відступу, Москва знов через голову нашої Директорії звертається по адресам дійсним до ріжних сил України і спробує захитати і цю. Не повалить цим однак цю, хоч тая й неспромоглеться ні на одну реакцію (нам бодай не відомі ніздвідки) стисло реагуючу на той чи инший большевицький відповідний замір ворожий проти нас, бо та має ще силу в особі нас-армії. Можна думати, що Директорія навіть здержувала появу таких акцій якихось, бо у цім часі

занята є вона сильно особистими справами людей до неї входючих, боротьбою поміже собою якоюсь політичною. Свідомо, чи несвідомо це робила нічого незнаємо! Та однак не все піде для большевиків гаразд і при цій їх зручній підготовці до боротьби з нами. Повстане така на Україні реакція на події", як загальної ситуації її, так і на влад всіх до тепер і бувших від 1917 року над нею. Може несміло, не виразно буде сконстатовано учасниками боротьби (більше з нищів) потім як відсіється з їх рядів сила всяких „сил" вівших боротьбу збройну, як зясується нима, що ріжні реформи, акти і чини влад України за ці два рокі боротьби, є в значній мірі хибними, нереальними, або передчасними, теоретичними — зявиться нарешті бодай тепер сила яка поведе далі боротьбу, зявиться і вожді тієї сили — забутої, зігнорованої досі. Це станеться напросто несподіваним. Розбіжиться Директорія, зрезигнує з соц.-демократизму її член один — Петлюра і тепер боротьба наша набірає значніщих форм, зникає намага політиків наших над внутрішніми реформами краю за програмовими теоріями партій, звяжеться наша боротьба з боротьбою на Галичині в одну акцію, зазначиться наша діяльність загряницею ріжними актами жвавіще і дозрілніще.

Армія усвідомить собі, що вона є головним чинником

183

тепер в подіях; і зіпрегтьсь тепер вона на примусову мобілізацію, а не рух мас, позбудеться цих мас, які подезертирують без великої перешкоди з її боку і зачне творити себе і свою силу, тепер під найбільшою опікою свойого вождя і більше регулярним способом. Події ці мали б стати рішаючими у нашій боротьбі та, на жаль, сталися вони за пізно, нараз, а сили їх творивші не усвідомили себе з ріжних причин, енергійно, виразно, щоб інспірувати і себе і свого вождя до максімального напруження, до рішучого і безоглядного діяння в своїй цій ролі новій. Хто ж був той вождь тієї боротьби по своїй приналежности до людей України?! З походження той, хто й мав прийти одразу, ще в 1917 р. на вождя за свободу її: син міщанки полтавської (торговки) і міщанина полтавського (візника), син кляси кілька разів в історії України бувшої одною з цементуючих сил змагань; кляси, яка не знає за собою гріхів хмельниччини селянської, ні жадности по особистих привілеях маєткових кляси козацько-старшинської, не знає і хитань „наших славних гетманів," які з особисто клясових інтересів, падали до ніг то Москви, то Польщі, то Туреччини, тоді, коли боялись стратити своє керівництво. Не прийшов однак наш вождь і терер „у

свій час", хоч мав до цього кілька нагод військових (боротьба за Арсенал, похід на Полтаву, повстання проти гетмана) уступав „реальним силам" краю (ес-декам, ес-ерам) ділив свою владу і успіхи з тима, що нищили всі його осягнення. Був і сам розїденим російською вихововю, російським прогресізмом, може й фальшивим соромом за своє походження, нігтизмом до людей і сил російської дійсности. Через це на клинне клика: брати міщане, гуртуймося! поляжмо кістьми за захоплення належного нам місця, по праву бувших безкорисних панів у своїому країві колись, здобудьмо його назад! Буде він і далі ділити свою владу з „реальними силами" краю (е-декали, е-серами), з них вибираючи собі помічників, з ними рахуючись, через це не стане над „панами паном".

А спадщину дістане тяжку: компромітація України в очах людности владою гетмана, наступ большевиків, зріст добровольців, посилення не по днях а по часам Польщі, втому своїх старшин і вояків під впливом, як наслідків світової війни так і психічного тиску грандіозности наміру, зі засобами „стихійної маси", руїну краю, транспорту, промислу, порожнечю скарбниці, неприязнь

Європи і нарешті Генеральний штаб зі старшин з Московської армії і початок голоду по містах.

Три роки всеж буде він вести боротьбу, але не переродиться ні сам „з прогресівного інтеліґента", на вождя-міщанина мас міщанських, на яких власне тільки і тримається його армія, а через неї і вся боротьба, ні не зуміє й ту армію переродити на ступінь сили, що має опанувати Україну, навязати силою свою владу, а не чекати, що по тих щасливих, якихось виграних боях, створиться на Україні влада сама якась. І стане Петлюра другою редакцією Богдана Хмельницького з тією лишень ріжницею, що той для старшини зіґнорує інтереси тоді дійсних клас (пізніше їх Росія нам знищила) краю свідомо, а цей в інтересах „прогресівної інтеліґентщини української" зіґнорує одиноку силу на цей час, яка бореться (на Наддніпрянщині) силу міщанську за визволення України, бо ж робітництво України большевичиться і пристає тепер до тих, селянство пішло додому і сидить по хатах, попи тримаються тих, хто їх хоронить від знищення. І закінчить він подібно до Богдана: той піде до Москви, цей піде до

Польщі за рятунком, оба дорогою ціною.
186 Але виразність його доби буде все ж більшою з усіх діб нашої боротьби. У у памяти народу і учасників його змагань його імя стане більше популярно-незлим, як инших вождів наших з цих часів. У це нічого, що народня пісня заспіває про його так: „Ой ти, бідолажна Україно, маєш три хозяїна: більшевик, поляк і Петлюра дурак". Відмітив народ у цій пісні стан України і охарактеризував на поуку нащадкам вождя її, може грубо, уразливо, та брак розуму сконстатував він лишень, а не щось, за що було б соромно і нам, його товаришам по боротьбі, коли ми знаємо що „дурнем" Петлюра не був, а був лишень людиною вихованою у чужому світі, якій і відібрав йому практичний розум у часі, коли доля і стихія винесли його, полтавського міщанина так високо. Може хотів бути універсальним героєм свого національного Відродження?! Тоді це гірше для його, бо цим би він довів нам і свою малу освіченність, брак студій з історії боротьби різених народів, брак знання головних пружин які здвигнули подібні народи до самостійност[и]

187 Думаємо і віримо, що він був обзнайомленим з цим, але „росїйщина" перемогла в йому Европу: його „вождівство" без оперття на якусь клясу – це чисто російський, інтелігентський спосіб діяльности. Ленін, побувавший в Европі, вже шукав за клясою і незнайшовши її, оперся на голоту.

З під Київа до Львова *)

Мені не довелося вже брати участь в боротьбі на Наддніпрянщині в цій трохи, як покаже майбутнє, зміненій обстановці, бо десь на кінці січня 1919 року, в час нашого відступу з під Київа, сказав мені командір нашої січевої артилерії, що в Галичині події розгортаються так, що мабуть доведеться наддніпрянцям вирушити туди, що Начальна Команда Галицької Армії прохає важкої артилерії, бо зі Львова наших вибито і тепер розпочинається нова облога міста. Далі розповів він мені, що бої в Галичині покінчилися скрізь для нас добре, лишень в північній частині її противник затримав у своїх руках важніші міста, як Перемишль, Львів та ін.

Це були перші поважні вістки, які я почув по довгій перерві повного непоінформовання

*) Друковано „Літер.-Наук. Вістник", ч

26
190
188 Наддніпрянщини про події в Галичині. В той час ми не знали нічого про розвиток боротьби там, бо живилися лишень короткими і рідкими інформаціями зі звідомлень Нач. Команди Галицької Армії, які часом появлялись в наших часописах. Але це скупі й сухі відомости.

Серед таких обставин мій відділ (2 Гарматний полк Січових Стрільців) одержав наказ Директорії вирушити на Галичину, під Львів. Наказ я дістав несподівано, несподіванкою був для мене й вибір мого полку й мене на ролю потрібної сили під Львовом, бо вважав себе молодим для такої ролі, як командіра репрезентаційного війська, а свій полк не вважав таким гарним, щоб можна було його показати людям. До того ж була ще одна причина, яка турбувала мене в цій моїй новій ролі, — це настрій мого вояцтва.

Настрій його в цей час був невеселим. Саме на цей місяць (січень) нашого відступу по цілій Україні виявляється трагічний в своїх наслідках факт — це втома війною старших вояків. Якось відразу після раптового підйому, по ентузіязмі зачалася реакція. Навіть наш Січовий Корпус, що був добре озброєний, одягнений, нагодований відступив з

189 Черниговщини до Києва з цілковито страченим духом боєвим. По всіх шляхах від Києва сунули дезертири ріжних частин додому. І причиною цієї масової дезерції, коли наші частини рідшали часом до трьох четвертин, була не чиясь агітація, хоч вона і скрізь провадилась, а бажання возаків селян прийти додому, аби „ділити землю". Большевицька агітація про „буржуазність" нашої влади і нашої ідеї не мала вплив на рішення козаків — „додому". Села ~~чекали~~ чекали на поворот своїх людей щоб „ділити землю". Цей мотив поділу землі й тягнув „додому". На доказ, що не большевицька агітація була причиною дезерції — такий факт: в одній з моїх батарей спробував командір її хор. Пількевич, що був у звязку з київськими большевиками, заманути батарею на бік большевиків, але ця намова скінчилася тим, що він мусів при нашому відході з Києва лишитись сам, бо ніхто з ним не пішов.

Другий цікавий випадок: я відходив з Києва о 10 год. вечера, з послідньою батареєю, йшов від Михайлівського монастиря (постійний осідок мого полку в часі перебування в Києві)

по Володимирській вулиці. На вулицях було тихо й безлюдно; населення сиділо по хатах. На розі Фундуклеївської вулиці нас стало обгоняти якесь авто й обігнавши голову батареї, на швидкім ході, висипало купу ріжних летючок. Незнаючи, хто кидає їх, я не спиняв авта, хоч це булоб даремним, бо воно відразу зникло за поворотом. Стрільці кинулися по папірці, дали мені і стали читати самі. Це були большевицькі відозви з привітанням до Києва, про звільнення того від „українських банд", про завтрішню владу та ріжні випади проти нашої армії. Я пильно стежив за стрільцями. Але не знайшлося й одного, хтоб навіть зачав дебати над летючками: мовчки перечитали, кинули й йшли далі. Між иншим ця батарея стала в моїм полку одною з найкращих батарей, пізніще ~~яка~~ перемогла втому й потяг додому, і була аж до кінця існування полку, коли я сам дав дозвіл людям розходитись, не бачучи виходу з ситуації, яка утворилась для полку в 1920 році під Винницею...

Наш вояк був селянином, а ратай втомлю-

191 ється швидко. Його тяжче затягти в інтереси міста, держави і т.п... Його інтереси на селі.

На цім місці не можу не ухилитися трохи в бік і не відповісти на питання: Чому-ж большевики наступали? Чому вони перемогали тоді нас? Я гадаю, що на це не так тяжко відповісти. Принаймні по військовому. Не буду згадувати таких причин як „по хліб на Україну,“ „визволяти пролєтарів Українців з під влади буржуазії,“ — гасла, що виставлялись, щоб зясувати мотиви наступу. Ці мотиви були відомі вождям лише, а не масам наступавших, в цім я переконався на полонених, з якими доводилося говорити. Але большевицька армія мала в собі инший контінгент людей, котрих можна було післати або гнати „вогонь і воду“. Вже по розпаді російського фронту з окопів на території Росії, по станціях, по містах скупчується сила ріжного народу, вибитого війною з колії нормального життя.

„Союз Городов“, ти армії, спинені фабрики, зруйновані фільварки, знищена кадра старої

армії, занепал реміснцтво і т. п. — все це дало велику силу безпритульного, безробітного люду, що за війни якось жив і працював.

Наступ Німців і організація Поляків коло Варшави витискає з цих земель нові кадри такого елєменту. Гетьманство на Україні викидає матросів, жидів і партизанів теж на Московщину. Купи звільнених з таборів, полонених Австріяків ріжних націй, як Мадяри, Чехи, Німці, та безробітні Китайці доповнюють цю армію безробітного люду на Московщині. Вся ця маса, підприємчива внаслідок свого минулого соціяльного становища, примітивно свідома клясової боротьби, була прекрасним матеріялом, котрий большевики зуміли легко (бо давали хліб насущний) використати в своїх цілях, не оглядаючись на будуче.

Війна стає професією для цих людей. Кілька комісарів, командірів, сяка-така зброя й є готовий відділ до наступу. Богато він не вимагає: він уміє сам собі все дістати, дайте лише йому певні норми,

193

певну кваліту цього „доставання", за якуб відповідавбихтось. Усе що до норми йому дали і він ішов без думки про запілля, про фронт, про крила, про постачання. Колиж ще йому підсипано демагогії: „Кто был ничем, тот станет всем," — то місця для роздумування не лишалось. Його не тягло до дому ділити землю. Він шукав простору, кольонії для прожитку.

На Україні прилучувалися до цих гуртів співзвучні елєменти. Сильно відгукнулося українське жидівство. Жиди по революції опинилися теж без професії. Торговля упадає. Москва оголошує її аморальною: купець — це павук. Дядько вже перестає годувати Жида в борг. Одна частина молодих Жидів шукає якоїсь нової професії. Друга частина, користаючи з духу загального розкріпощення революцією, шукає прикладання своєї сили в професіях інтелєктуальних, державних, наукових. Російська культура переважує терези ваги. Жиди йдуть до Росіян. Добровольці бють поголовно їх. „Українці" зробили кілька погромів! Жидівство не з Українцями.

Отже з найрізноманітнішого матеріялу склалась армія большевиків для наступу на Україну, одначе переважає в ній міський елємент, елємент підприємчивий без вагань і суму щей часом „за тихими вербами і хатою зі стріхою."

І хоч така армія запілля не вимагає, все-ж Москва щастливо мала таке запілля, ніким не загрожене і звідти підпирала свій наступ. У нас не було ні запілля, ні центру, ні крил. Центр заняли большевики, в запіллі на півдні і заході вже зарисовувались добровольці та инші.

Діставши наказ про виряджения мого полку на Галичину, я випрохав собі дозвіл від команди відійти кудись в запілля на короткий бодай час для відпочинку і упорядковання полку. Ситуація на фронті під Козятином, куди ми вже відійшли, на це дозволяла.

большевики чомусь довго не наступали. Дозвіл я одержав і розташувався в районі ст. Голендри по селах. Але вже за кілька днів я побачив, що цей відпочинок крім лиха нічого доброго не принесе мені й полкові. По селах стояла якась убийча тиша, брак руху, праці. Здавалось, начеб людей поменшало в хатах. Село гнітюче впливало на моїх вояків і я був несподівано вдоволений, коли ще перед кінцем 10-денного відпочинку дістав від команді-ра бригади наказ вирушити на станцію Голендри, щоб там заваґонуватись.

Большевиків так і не довелося мені вже бачити. За ніч я заваґонувався і ранком 26 січня вирушив зі ст. Голендри через Волочиська, Красне до ст. Задвіррє. На цій станції чекав на мене телеграфічний наказ Начальної Команди Галицької Армії, щоб батареї виваґонувались, а я їхав до штабу II корпусу, що мав осідок в м. Бібрка, недалеко Львова.

Якесь нове почуття обхопило мене, коли

я тепер ступив вдруге на Галицьку землю. З одного боку я зараз же почув усім своїм єством якийсь спокій, якусь здорову тишу в собі і довкола себе, з другого боку виринали ще нові почуття, що їх родила моя нова роля. Якось сталося так, що я мусів іти тепер під Львів майже тим самим шляхом, яким я йшов в складі російської армії в 1914 році. Це викликало в мене порівнання „тоді" з „тепер". Тоді... я рвався до Галичини, бо хотів її бачити ще від часу, коли був школярем, хотів пізнати тих людей, справжніх Українців, грамотних, освічених, якими я їх уявляв. Хотів побачити на власні очі всі ті установи, про які лише читав у різних книжках, які приходили з Галичини. Тоді я йшов, як підвладний... Тепер не рвавсь я до Галичини. Мені здавалося, що я кидаю свій фронт, здавалося, що я тут буду чужий. Тепер, одначе я йшов вже як хазяїн по своїй землі, щоб

робити своє діло. Мати в своїх руках такі засоби в 1914 р. я мріяти не міг. Ці останні мотиви переважали перші.

Як же видалася на перший погляд тепер мені Галичина? Вражали тиша й порядок. По станціях не було метушні, було чисто, йшла праця. Такого натовпу воїцтва, як це було на Наддніпрянщині по містах і станціях, тут не було ніде. Кожний був чимсь занятий, щось робив, „байдиків не бив". Поінформованіст про свої справи, уважніст осіб, до котрих довелося мені урядово звертатися, здивувала мене. До мене й моїх старшин ставилися всі, з ким довелося мені здибатися, з пошаною і великою дбайливістю. Я не зміг зробити кроку, щоб хтось не пропонував мені якихось своїх послуг: пропонували їсти, пити, хату і т. и. Так зустріли мене в перший раз на ст. Задвірря.

Пробув я тут кілька годин, поки не вивагонували моїх коней, і рушив до штабу Корпусної Команди в м. Бібрка. По

198 36. 200

дорозі оглядав села Галичини. Вони виглядали тепер інакше, як за часів російської влади. Помітне було в людях якесь задоволення, веселий настрій. Була своя влада, тим були горді. „Колиб його вдержати так далі" — казали старі. Молодь хотіла скорого кінця війни, хотіла жити, женитися, газдувати. Війна тут теж сиділа в печінках у всіх. До мене, як наддніпрянця, ставилися без упередження, закидали запитами, але цікаво, що ці запити мали характер більше загально-російський. Де цар? Хто є Лєнін? Хто такі большевикі? Чому я не маю погонів? і т. д. Ходили коло мене гостинно й щиро.

До Бібрки заїхав я перед обідом. Поганеньке місточко австрійського типу, безлюдне, розбите, з кількома крамничками та ресторацієями. На вїзді зустрів мене стрілець з крісом і повів до Команди, що містилась у центрі міста. По дорозі перечитував написи військових штабів, вчитувався в стиль писання. Стиль назв був відмінний від наддніпрянського.

199 Вже по дорозі до Бібрки я трохи хвилювався перед тією зустрічю, яку я мав тепер відбути. Я не знав, кого я спіткаю в штабі, що то є за люде, як виглядають, як приймуть. Чув перед Збручем по дорозі, що наддніпрянське військо не особливо радо вітане в Галичині. Але це не так займало мене, як те, як виглядають галицькі генерали, полковники, сотники і хто вони є? Вже на вулиці стрінув кількох „Австріяків", старшин і стрільців, з відзнаками австрійськими, з виглядом австрійським. Нарешті я в Корпусній Команді. Хвилююся ще більше. Стрінув мене молодий хорунжий, добре виправлений, чемний і упередливий. Я прохав доповісти шефові штабу про мій приїзд і чекав. Просять до оперативного відділу.

Оглядаюсь і роздивляюсь. Тай було на що дивитись. Це був штаб, якого від часу світової війни я ще не бачив у полі.

Довкола йшла праця, дзвеніли телефони, гуркотіли машинки. Стіни кімнат були завішені схемами, мапами ріжних частин

нашого фронту. По столах понашпилювано шкіци, схеми гарно випрацьовані, як потім роздививсь.

З поза столів повставали „Австріяки", підійшли до мене, представились і відійшли ~~[illegible]~~. В цей мент я почув себе особливо ніяково: я не знав форми тутешнього представлення (і взагалі українського). Так само: хто були ті, що представлялись, які їх ранги? Штабовці працювали далі, часом кидаючи на нас погляд з усмішкою, якої значіння я довго не розумів (потому, аж за рік, мені один старшина пояснив її: наш військовий наддніпрянський одяг: папахи, жупани — вразили трохи обавстріячених Українців з Галичини).

Нараз попрохано мене до шефа штабу. Тепер зустрів я вже справдішнього Австріяка, старого білого полковника, з усіма зовнішніми атрибутами цієї породи з бувшої Австрії, що ні слова не розумів з української мови. По принятті від мене рапорту, зачав він справу з самої суті: цілі й завдання мого полку. Опісля запитував про справи над Дніпром. В цих справах полковник

зовсім не орієнтувався: вважав всі події там за „russischen Krieg" і кваліфікував, як большевицький хаос.

Полковник говорив мені все „ти". Не знаючи австрійської військової етикети, я вважав це нічим иншим, як просто упередженням до нашого війська і чекав на влучний момент щоб хоч трохи пояснити йому події під Київом, їх розвій і причини, та розвіяти це упередження. Але полковник відразу перевів розмову на тему з під Львова і потяг мене до мап, щоб показати мені ситуацію на фронті. Ряд запитань, які поміж оповіданням за схемою ставив він мені, ще більше зденервували мене й настроїли проти цього „штеблєра", бо в них я почув замаскований іспит з тактики артілерії, який пан полковник провадив наді мною.

Чому він це робив я тоді ще не знав.

По кількох моїх відповідях на такі запитання, полковник переніс розмову до стислого інформовання мене про фронт під Львовом і визначення позицій для моїх батарій. З цім визначенням точного місця позицій для батарій

мені вихованому на свобідному виборі позицій в російській артилерії, вбачався ~~мені~~ вже останній ступінь недовір'я до наших командірів і нашого війська.

Всі спостереження ці глибоко впали мені до свідомости й вранили мене, але я стримав себе по військовому і слухав наказу п. полковника.

Ситуацію під Львовом я відразу вхопив завдяки прекрасним схемам, які були в штабі, тому й завдання від штабу зрозумів, хоч полковник казав про нього загально. Розходилось мені тепер оглянути той терен, який він мені призначив, щоб знати, оскільки зможу я зі своїм полком виконати це завдання. Я просив полковника дати мені можливість зараз же віділхати на фронт. Полковник погодився, лише просив їхати перед вечером, щоб відбути обід у штабі, для чого казав мені прийти до якоїсь невідомої мені установи — „менажі." Згадавши французьке слово manger, я зрозумів, що просять мене до старшинської господи. Дякував. Тепер просив дозволу на побачення

зараз же з командіром корпусу. Його я хотів дуже бачити, бо призвіще його, Тарнавський було відоме мені ще з часів світової війни, коли він був ще по той бік від мене. Знав про його ролю в Українських Січових Стрільців. Довго на нього не чекав: раптом двері відчинились і звідти вийшов стрункий, сивуватий дідусь, з мягкими рисами обличчя, в австрійськім мундурі. Я склав рапорт. Полковник висловив радість, що з Наддніпрянщини прийшло військо. Повів мене до мап і теж розповідав ситуацію під Львовом. Цікаво, що він казав мені вже чомусь „Ви". Далі розпитував про ситуацію під Київом; був він теж цілком не зорієнтований в тих подіях. По розмові просив іти на обід до „менажі". „Менажа" в якійсь господі. Сідали за стіл з австрійською етикетою після рангів, дотримуючись цього з німецькою педантичністю. Обід подали скромний і навіть убогий. Страви були теж австріяцькі. За обідом, зачалась та сама церемонія, що й у Штабі: підходили якісь „Австріяки" й представлялись мені. Старшинство говорило при столі

здержливо: кінчили їсти і йшли відразу до праці. По другій переміні полковник запропонував мені напитись горілки. Вираз „напитись" нагадав мені Наддніпрянщину так, що я навіть очі підвів на полковника. В голові у мене майнула грішна думка: мабуть полковник любить випити. Думаю не відмовлюсь, тай з холоду чарчина придалась би. Полковник покликав буфетчика, якогось справжнього „Австріяка," в срібному ковнірі, з двома золотими зірками і казав принести „доброї горілки". „Срібний ковнір" стукнув закаблуками, відвернувся і вмить приніс на таці дві маленькі чарочки якоїсь австрійської, смердючої горілки. Випили. Полковник велів подати ще дві. Випили ще дві і на тім скінчилось. Я вже навіть подумав, чи не передумав полковник „напитись". За кілька хвилин звернувся до мене шеф штабу теж з пропозицією „напитись" і повторилась та сама процедура. Тоді для мене стало ясним, що тут вирази значать часом щось инше, як у нас над Дніпром...

І я став прислухатись до виразів,

які лунали при столі. Я почув цілий лєксикон невідомих мені слів з австріяцького військового жаргону. Декотрі речення говоривших були так пересипані усіма квіточками воєнщини, що я мало що розумів, про що часом йшла мова.

Теми розмов за обідом були переважно жартовливо військові, лише командір корпусу та шеф штабу допитувались у мене про події над Дніпром. Командір Корпусу чекав там успіхів. По обіді я хотів побалакати зі старшинами, але не встиг, бо вони, скінчивши їсти, повиходили з менажі. Вже ця перша коротка зустріч з иншим українським штабом, на нашій показала мені, що культура в нас Українців з над Дніпра є иншою від цих Українців з під Львова. Все, зачинаючи від їжі, етикети, одягу і кінчаючи військовою мовою, було відмінним, як там у нас.

Лишилось у мене всеж приємне вражіння від порядку, праці й дисціпліновань тутешніх наших людей, що на той час були командірами свого війська.

Пополудні я поїхав під Львів, в напрямі Давидів–Зубра.

Не доїзджаючи до Зубри, мене зустрів знов якийсь Австріяк з кіньми і підїхавши голосно рапортував: „Пане сотнику! Мельдую послушно: на розказ пана сот. В. привів вам коней верхівців. З цікавістю оглядав я майно (коні, сідла, одяг), що мало таке велике значіння для кожного командіра гарматчика, бо воно походило з тутешнього вже гарматного полку.

Все виглядало гарно. Забалакав з козаками: це були вимуштровані австріяцькі підстаршини і в той че час Українці, з військовим духом і виправкою. По військовому це значило „дорогий живий матеріял".

До вечера я обїхав цілий свій відтінок. Дві позиції з призначених прийняв, дві забракував, бо були вони призначені на рівному полі, болоті, без прикриття й яких будь засобів до життя в зимову пору. Штаб Корпусу, визначаючи ці останні позиції, керувався двома мотивами: ставив їх на важному відтінку і для моральної підтримки

своєї піхоти. Для мене й перший і другий мотив був важний, але вже з позиції полкової трохи незручний. Насамперед перше завдання я міг виконати і з инших позицій, які я по дорозі намітив собі, другий мотив був і для мого війська важним, бо знаючи дух і настрій його, я мусів рахуватись з тим, що кинути людей серед зими на болоті, у воді, без будівельного матеріялу, значить позбутись двох батарей. Я боявся за боєздатність цих двох батарей, з причини тяжких природних умов позицій і настрою втоми моїх козаків. Шкода було людей, що намерзлися й намучилися над Дніпром до краю, тут же не було конечним ставати, бо загальна ситуація виглядала ще на підготовчу. Рівнож шкода було коней, які були для мене гордістю. Я мав прекрасних коней, відібраних з німецьких і австрійських батарей, що стояли на Україні. Для мене ясно було, що таких коней не скоро придбає Україна, як що стратить їх так легковажно. Ці оба мотиви лягли

в основу моїх вимог до Штабу Корпусу про дозвіл стати на инших позиціях, а ця вимога була першим моїм конфліктом зі Штабом Корпусу. Всеж Командір Корпусу погодився на мої вимоги і ці дві батареї я поставив на своїх позиціях, вибраних мною.

Таким чином три мої батареї мусіли стати в Зубрі, одна на північ від Зубрицьких пасік на форті Сихів.

Штаб назначив і місце осідку для мого штабу в м. Давидові, але я на це теж не погодився, мотивуючи тим, що моя присутність поблизу батарей особливо тепер, по переїзді в иншу частину фронту, є необхідною і що мої стрільці все звикли мене бачити коло себе і сталиб даремно хвилюватися від моєї втечі на зади до запілля. (Давидів 10 кільометрів від фронту). Крім того фронт виглядав спокійно і для праці мого штабу не булоб перешкод, як це думала Корпусна Команда.

Корпусна Команда зрештою погодилась на мій осідок у с. Зубрі.

Ввечері я знов сидів у Бібрці у менажі і балакав з шефом штабу. Мені хотілось довідатись про ближчу акцію Групи облоги, але я так і не довідався від пана шефа; здається такого завдання ще тоді зовсім і не було. Вияснилося для мене лише те, що Корпусна Команда такими справами не займається, їх вирішує Начальна Команда.

Ввечері післав телеграму до своїх батарей з наказом і маршрутом і тепер лишалося мені їх чекати. На ніч запровадив мене стрілець полкової жандармерії на нічліг до якоїсь Польки, чоловік якої був конфінований нашою владою. Мене цікавила нагода побалакати з нею. Господиня зустріла нас непривітно, не хотіла говорити. Я одначе тягнув її за язика... Розмова зачалась від тоді лише, коли вона довідалась, що я Українець з над Дніпра. Обережно скаржилася на арештованя мужа, кляла на війну й лиха повоєнні і зрештою підвела розмову до того, що інтереси Українців з над Дніпра є в цей момент спільні з Поляками, бо для обох

націй найбільшим ворогом є Москалі.
Тут я відчув, що переді мною свідома Полька, що є не від того, щоб позбутувати мене. Про Галичину і війну з нами вона тактовно промовчувала, начеб то нічого не було. Я виклав їй свою схему нашої боротьби, яка їй не сподобалась і вона перевела розмову на инші теми. Пізніше в балачках з Поляками я мав все подібний скелет цих розмов по цілій Галичині.

Прощалась зі мною господиня знову так, як і зустріла.

Другого дня в обід я був уже в с. Зубрі і приготовляв помешкання для себе й для свого полку. В селі була тоді Команда II Коломийської бригади, якою командував от. Тікль, Чех, котрий, як я побачив пізніще, був відданим службою нашій справі. От. Тікль на моїх очах вивчився української мови, бодай приблизно, але все ж постільки, що вже перед розпадом нашої армії міг говорити промови до старшин... Шефом був сотник Ш., родом з Галичини, дільний старшина, свідомий Українець.

В штабі зустріли мене привітливо. З шефом за кілька днів я ближче зійшовся і він втаємничував мене вже у всі справи галицького життя, як перший мій провідник там.

В життю нашого відділу перегорталася нова, цікава й хвилююча сторінка, нею, властиво, зачиналась, для мене і мого полку вже доба тяжкої борні нашого краю за свою свободу, якій я віддав кілька літ дальших свого життя,

~~[illegible]~~

Маємо до Вас окреме прохання. Ми читали Ваші спомини в "Л.Н.Вістнику" і вони нам дуже подобалися. Спомини Придніпрянця, що побував у Галицькій Армії, як діяльний її член, мають для нас велику вартість. Тому просимо Вас дуже надіслати нам до нашого календаря щось із подібних споминів - з часів побуту в Гал.Армії. Ми будемо Вам дуже вдячні, спомини булиб окремо гоноровані. По змозі найкраще колиб мали 6-10 сторінок друку формату нашого календара, бо як за довгі або за короткі це не зручно. Ждемо ласкавої відповіди від Вас і остаємо

з пошаною

Книгарсько - видавнича Спілка
„Червона Калина"
кооператива з обмеженою порукою
у Львові

Під Львовом

Мокра болотяна зима стоїть в околицях Львова. Наші військові операції тут – це позиційна війна фронтовою ворогів, що сидять за дротами і готуються до якогось удару. Ворог є сильніщим за нас своїми укріпленнями, бо обернув будинки, цегольні на потайні скорострільні гнізда і є підпертий і цивільним людом своїм з міста, що тяжко у цих схованках дошукатись. Ми, здебільшого, лежимо в окопах, з дротами теж, але на жаль в окопах вже не мисбацького австрійського вигляду, а слабеньких окопах нагадуючих нам Московські зі світової війни. У цім ми слабші від ворога. Зате силою гарматною ми перевагаємо того у кільканайцять разів.
Слабою є і наша піхота тут: вона – це все вояки з австрійської армії втомлені війною і голодом у тій. І по числу її мало на таку фронту-облогу. Національно вона це свідома більше, як наша піхота, маса. Добре виглядає тільки старшинський склад наш тут. І хоч нам і тут бракує своїх старших рангами старшин, молодь справляється добре зі своїми обов'язками, бо це все свідомі вояки, з енергією старшин, яка їх вишколена европейською, австрійською армією, з боєвими стажами і фаховими знаннями. Старшинство сильним є тут ще й тому, що є вязаним поміж собою і вояцтвом спільністю близького, краєвого походження і свідомістю спільної долі всіх в разі програ, чи виграш бою.
Знають тут люде добре і особисто один другого. І через це і тут чисто дисциплінарна частина будується на розумінню кому що і два чого належиться. А гордість на свою назву-рідну місцеву частини – тут мус „не скаляти прапору" якось легко в боях.
Не вразить мене, Наддніпрянця, ніколи різкість, немов, перемуштрованість тутешніх старшин і вояків в часі салютовання їх, складання рапортів і т. и. виконів військових, бо тут це розумно висвітлюється в сталістю вояка бути блескучим у своїх довнішніх виступах, а не гнітом старорежимної муштри, як у наших краях
Я хотів би і в своїому полку мати таку зовнішність, як це бачу тут: „Кортить баба шкорина!"

Але ми не „діти" европейської армії, а Московської, а тепер цеї „дітни Революції „без заголовку", не то національної, не то соціяльної і то світової". („Заголовок" цей зімняв, скреслив нам проф. Грушевський і инші його товариші.) І що ми, Наддніпрянці, тут виступаємо вже, як бодай трохи карне національне військо, то й за це треба дякувати Богу. — Тому я не боючись можу посилати в бій тисячну масу своїх людей без мітінґування, прошення, закликів і в тім я наше велике щастє, наш успіх. Нашу боротьбу роздвоїли наші вожді, роздвоїли і нашого вояка. Не то тут на Галичині! Тут знається одну боротьбу і та одна боротьба має і належне собі місце у суспільстві, а через це і у війська і суспільства одна ціль. Робить таку опінію тут свідома верства Галичини з людей самих ріжноманітних шарів суспільства того. І я знов дістану охоту запізнатися з тим суспільством Галицьким, коли це мені невдалося за світової війни. Одначе і тепер, як показуєсь, майбутнє вдається мені це, лишень, почасти. Тепер перешкодою мені стане повага наших боїв, стан нашої ситуації військової тут, такий, який вимагатиме від мене безперервної присутности моєї на фронті біля війська свого, але все це я буду компенсованим тепер бодай тим, що запізнаюсь з людьми Галицькими тими, що є зі мною на фронті в мундурах військових тепер, а від них довідаюся много і багато цікавого про життя буття цілого краю нашого мало нам відомого. Само собою, що будуть це знайомства звичайні зі звичайними тутешніми людьми, бо крім того, що цей край не видав з себе великих актів, чинів ріжних, як Наддніпрянщина; не видав він і великих людей (як наслідок нашої і тут непідготованости до подій) яких так потрібував би тоді часі подій. Стріну і тут я людей, що будуть нести на собі тяжко наслідки нашої непідготованости, що будуть, приміром, і тут прислухатися до гасел Московської Революції, а не своєї, будуть дивитися на наші події над Дніпром очами з чужої агітації, будуть нерозуміти тих там подій настільки, щоб усвідомити собі що ті „там" події — їхні події і що їм вільно занести голос який-сь у них, а гой активно виступити в них, вже цілого опінією свого краю, а не поодинокими тільки своїми людьми в особі хоч-би тих Старшин, чи стрільців Січових. [illegible] під Київом. Зате у своїй буденній, звичайній праці у війську і краю часові

створють те Галицьке суспільство багато більше (беручи під увагу і його засоби), як на Наддніпрянщині. Створить воно враз національну армію, організує управу краю політичну і адміністративну, яка дасть фронтовій армії силу і можливість спокійно віддатись боротьбі, а цивільному людові охорону від анархії повоєнної. Запрацює тут пошта, телеграф, оживе торговля, звичайна преса, залізниці з малими запасами вагонів і льокомотивів обслуговуватимуть взірцево край. Не на великі акти і чини піде енергія краю, а на дрібну працю щоденну, людську для великого акту свого кривавої боротьби своїх синів, батьків і дітей на фронті, там під Львовом, працюватимуть тут люде і мріятимуть про конечну ціль всіх змагань свого державу Україну. І не дивно, що п. Шаповал вождь українських есерів опиниться тут в криміналі, коли прийде сюди „двоїти" край, закреслювати „заголовок" Революції нашої і тут.

З чого ж складатиметься тее суспільство Галицьке також, яке я тут зрівною і якого діла добре бачу? Тут на Галичині ще ріжче виступлять передо мною обі ті сили головні нашого народу де він не діє тепер, лищень – це міщане і селяне, хіба з тією ріжницею від нашої Наддніпрянщини, що тут вони ще посилені сильною і впливовою домішкою поповичів, виразною категорією людей теж. Ця сила веде тут край, веде боротьбу! Та на жаль і тут ці сили не мають, як швидко я помічу вождів, не мають свідомости своєї ролі значної, діють стихійно, безпрограмово. Коли на Наддніпрянщині, недозруйновані міщане, під впливом Російського нашого виховання затягувались до рубрики невиразної „укр. інтелігенція" (де жид п. Гольдельман, п. Затонський, професор Ейхельман, п. Шаповал, п. Винниченко, Генерал Юнаків, були поруч з повстанцем Шепелем), то на Галичині цього ще не робиться, але все ж таки і тут не організовується ні міщанин, ні селянин Галицький своїми людьми на самостійні чинники в проводі краєм. Через це і тут немає партій відповідних цим клясам і їх стану. Нам Наддніпрянцям підсунуть Москалі нам думку що у нашому краю є селяне для об'єкту партії „Земля і воля" або партії селян „отрубних" з старого Режиму, большевики знайдуть у нас ділення селян на середняків, куркулів, злидарів і т.д. наша

25

„інтелігенція" видасть зі себе апологетів, захисників цих різних груп, докотиться цей вплив до Галичини навіть і тут знайдуться теж апологети цих поглядів Московських, але не знайдеться по обох боках Збруча — ворогів зі своїх, українських, головних його складників, вилиновних. Зорганізованих міщан і селян в часі боротьби тепер тут немає теж; від краю виступають так само „інтелігенти" і тут, як і Наддніпрянщині. Алеж соромно, що стільки десятків літ пропало дарма для нашого тут народу, жившого під владою куль турної, парляментарної держави Австрійської!

Зате австрійський бюрократизм увіте тепер по Галичині все це ясно. Не примусили наші діячі на чім тримались Австрія і тутешні! Дальші мої спостереження на Галичині будуть вже більш льокальної подачі. Само собою, що Галицька Армія до якої я буду приділеним дасть їх мені найбільше. Приглянувшися до неї я буду сильно враженим її бідністю у всьому, і особливо, в провіантурі. І хоч та я функціонує досить добре (вояк дістає хоч і мало, але все в час і акуратно) я не можу ніяк погодитись з тим щоб Галицького вояка було треба далі тримати на голодній австрійській дієті часів світової війни. Для вояка, яке є тепер головною, рішаючою силою народу мусить бути дано все, коли тому заказано самому щось брати! Пекти далі австрійський, непоїсний хліб, давати гнилу мармеляду, каву напів солодку — це гріх проти мерзнучої в окопах своєї армії! Правда, що і старшини тут не мають нічого ліпшого, тут аскетизм старшин більший поки що, ніж за Збручем, але в часі коли Наддніпрянські цукроварні ховають мільйони пудів цукру без потреби, а Галичина має нафту в джерелах потрібну Наддніпрянщині, щоб розсвітити хати, в яких вже місяцями не було світла, тільки браком у нас державних людей можна висвітлити голод в Галицькій армії і тьму по хатах Наддніпрянщини.

Я рішаю сам чим можу помогти Галицькій Армії, бодай тому своєму II Корпусові, бо дечого з і[illegible], я маю вже забагато. Їдучи востаннє по Україні я назбірав по станціях, яких 80 вагонів різного добра і тепер привізши його на Галичину, почував тут себе нетрохи Крезом. Комісія, яку я післав з полку до Задвіря де це майно було дала мені такі цифри того майна: 11 вагонів шрапнелів, 6 вагонів тяжких набоїв, 10 вагонів цукру, 20 вагонів

216

ячменю, пшениці, гороху, квасолі, 2 вагони шкіри, вагон військового сукна. Крім цього дорогого тепер майна знайшлося ще менш дороге майно: 4 вагона гірчиці, вагон приладів для міряння збіжжя на митницях, вагон „Законів Рос. Імперії”, порцелянова і шкляна посуда і т. п... З цим всім майном я тепер хотів поділитись з Галицьким військом, однак, у спосіб „практичний”: дав я йому, приміром, вагон цукру, вагон гірчиці, і вагон зерна за.... вагон вівса, якого я не мав, і який я дуже потрібував. Такі і инші операції, я проводив аж і мої запасів було тих несчисло. Помі[ж] чим міг і крім того і сам зі своїм полком не сів на харчі до Галичан, щоб необтяжувати тим своїм великим складом полку.

Біля ст. Красної улаштував свою хлібопекарню і своїм хлібом жив аж до відходу з Галичини. В околицях Львова ~~мої~~ купував і міняв за цукор — мясо, зелениню, через що звичний нашим воякам борщ кожний мав все на обід. Аж до відвороту нашого загального, першого, з Галичини я існував з полком самостійно і міг би ще й далі трохи існувати, колиб у часі цім не стратив решти своїх запасів під Тернополем відрізаним з обох боків для руху потягів у той час і браку фір для швидкого виводу ~~їх~~ їх до відступаючої армії.

Виясняю подрібно тут походження і вживання майна цього, щоб дати відповідь і тим галицьким мемуаристам, які витикають нам Наддніпрянцям наше „багатство” в часі боротьби і вплив його нибіто деморалізуючий на вояків Галичан. Що торкається „багатств” грошових наших, то таких у полку небуло ніяких. Зкілько десятків тисяч гривен, які я віз на подорож було моєму скарбникові половину десь украдено, а з рештою цих же грошей я жив до відходу з Галичини. Особисто я і мої старшини полку дістали перші гроші, як платню, вже аж під Бердичевом і то у формі авансів (залічків) і ніколи цілої платні належної нам. Я взагалі за непреривну свою службу в укр. армії протягом цілого часу її існування дістав „небільше, як за пів року платню.

З тим більше нам неприємним є, що мемуарист зафіксувавший у своїх споминах наддніпрянську грошовитість був нашим сусідом, недалеким по відтинкові і міг би придивитись ліпше до нас і перевірити чутки, які кимсь ширились по Галичині, в яких певних цілях „сварення” Галичан з Наддніпрянцями.

Зазначаю також, що я о таких настроях на Галичині не знав тоді, а б

був поміг більше Галичанам, коли б мій господар на спілку з котри-
мсь інтендантом тих, під фірмою мого полку зорганізував довіз хліба
217 і цукру з Наддніпрянщини у потрібній бодай для одного Корпусу
скількости.

Мене оточували, однак, люде які о своїй заздрости до „багацтв" Наддні-
прянців нічого не говорили одверто, на жаль, ~~бож~~ хоч і робили вони службу
у тій же самій українській армії, до якої, тепер, належали ми всі.
Тих перших військових людей, з якими я стрінувся на Галичині, щи-
ро я згадав вже, згадаю тепер і тих своїх боєвих товаришів
з Галичини, що стрінулись мені тут під Львовом і я які в пам'яті
моїй лишились представниками того краю цікавими і також і
добрими товаришами мені і моєму військові, в тім часі.
Найбільш памятного особою, першою, тут під Львовом буде для
мене от. Воєвидко, командир гарматного полку, відтинок котрого
я почасти заняв своїм полком. Був це старшина по своїй
енергії, відданости українській боротьбі і організаторській праці
подібний до нашого к-ра бригади полк. Дашкевича. Фаховець
вояк, відважний, непосидючий в шуканню за працею і боєвою
чинністю – був він представником поповичів Галицьких ~~та якого~~
якими теж могли пишатись. Не знав афішування своєї ідейности
порожніми словами ненависти до ворогів, чи любови до „неньки", не знав
потреби балачок, а лишень праці і боєві давав себе цілого... Не мав
він безконечних сумнівів, песімістичних Наддніпрянців і політичних
дурів, змагавсь, пільнував сам всього, був сам особисто біля всього.
Скільки разів, пригадую собі, я був свідком, як у боях він добровільно
виконував службу адютанта, чи звичайного посильного до піхоти в
тяжких ситуаціях, коли на звичайного вояка було тяжко
покластись! Скільки разів він спільно з командірами піхоти
не чекаючи розпоряджень вищої команди, організовував ту, чи
іншу боєву тяжку акцію, аж не приходив наказ вищий!
На його прикладі побачив я поперше за ціле моє довге вояванне
таку тісну співпрацю артилерії з піхотою в боях, про яке мені
тільки мріялось колись. Не було того в Російській армії, не було того
і в українській армії Наддніпрянській, аж до часів, коли ця остання
не позбулась трохи „фахівців" і традицій Московських... У цім він
і для мене був прикладом у дальшій моїй службі, хоч виконати
так, як виконував він поміч своїй піхоті, я ніколи не міг.

завдяки, головно страшній (про це я вже згадував) неруххливості Московських
пушок бувших під моєю рукою... Тільки дві мої батареї 4 і 5
осягли дечого в цій такій тактиці; нових боях решта батерей
218 моїх потрібувалаб для цього нових гармат, нових людей і нових
командирів, инакше вивчених і вироблених, як то я мав.
Цей час сот. Воєвидко, звів мене перше тут і цивільного
Галицького інтелігенцією, власне, з попівством Галицьким
пізнати, яке я так давно вже хотів ближче. Раз, тепер, швидко
по моїм приїзді під Львів, я буду гостем його родичів, на
парафії близькій від мого відтинку фронтового. Було там-
того разу повно гостей цивільних людей і військових; вечеря мала
бути веселою, а для мене також і дуже цікавою. Правда чувся я на ній
не зовсім добре, незнаючи добре звичаїв етикети тутешньої, відрубної
від нашої і не був цікавим бесідником стому, бо не справдив
надії людей гостивших мене, маючих опінію, що кожда Наддніпрянська істота
має внести скрізь зі собою стихію революційного бунтівництва і
козацької, своєвільно-отчайдушної гульні. Вплива чуток
про таку поведу Наддніпрянців і приклади „отаманів" заміта-
вших на Галичину робили свою тут таку роботу. І людина,
яка старалася присутнім довести, що така опінія тих про
всіх наддніпрянців є хибною була їм, здається, нецікавою
непригодною і навіть неможливою в своїй реальній дійсності.
Дехто з присутніх спробував навіть доказувати, що колиб такий
тип наддніпрянця не був загальним, то тоді б наддніпрянщина
немалаб иншої фізіономії, як Московську. і що Наддніпрянщина
такою є і в цім годі сперечатися. Отже одразу побачив я, що Гали-
чина спрацьована добре у своїм погляді на Наддніпрянщину,
Наддніпрянців і твердо вірить у те, що та, є такою, а не иншою.
... Що було причиною таких поглядів, тут, я не знаю.
Я переміг себе, щоб не дискутувати об цім, бо бачив, що це булоб
даремна праця. пересвідчити людей сидівших у столу, що
тих за наддніпрянських людей, приймає лишень тумовиння
Революції, що забарвилось тільки українством тепер, і ніколи
не є дійсною силою того краю. Я не міг би дати і доказів багато
противлежних, бо от. Долуд, приміром, бувший тут на Галичині
„достойно" репрезентував Наддніпрянців і був всім прецу-рім добре вже
знаним. Крім того, я почув і відчув у своїм цім новім

оточенню. Гостей де-що і такого з настроїв його, що подібним з Наддніпрянщини, дійсно, не міг би похвалитись. Я побачив, що присутні журять і болюють подіями боротьби, але не тієї, як у нас проти большевицької, а своєї української. Я покинув Наддніпрянщину у стані, коли мало хто там думав, що ми не воюємо тільки з большевиками... Там легко міг справокувати українських козаків, Московський чорносотенний старшина, служивший тепер у нас, на погром жидів або забиття, якогось захудалого большевика часом і українця по крови, але там не смілося розбити якийсь монастир повний Московського духовенства підтримуючого таємно добровольців, чи повикидати з вагону їдучих Московських панів і агітуючих скрізь проти України... там, це не смілося повикидати з урядів, шкіл Москалів і їх культуру. Тут на Галичині, я побачив, що люде вміють дивитись у „корінь річей"; тут погром жидів — тільки стихійне явище, тут знають, хто є головним ворогом і як його треба бити.

Не почую я тут також розмов „про доброе старое время"... як це було звиком у нас на Наддніпрянщині. Тут розмови точились довкола боротьби своєї, тут була віра у потребу і справедливість її, тут поперше, я побачив представників нашого суспільства, кому в першу чергу були дорогими свої справи національні, і не було місця чужою ідеї, в часі коли „хата наша горіла." Сії інтелігенти тут були земляцькими, природніцькими взагалі. "Не могла мене вразити ця земна атмосфера цих людей, бо я вже налетав до тих людей, що позбулись і рештов широти поглядів на все і вся... і у своїх і неофіційних розмовах не дозволяв вживати розізлившої у тім часі нас Наддніпрянців універсальности, не дозволяв і жартом виявляти симпатії чинам і ідеям, які б могли шкодити нашій реальній боротьбі. Відійшов, в пізньої ночі, з цієї гостинни памятної мені, з тим уже відчуттям далі, що перешкодою нам у нашій боротьбі є скрізь є така сама причина, а це брак дійсного голосу нашої землі. Чуємо все е-серів, е-есеків, большевиків, Москалів чорносотенців і ти не чуємо голосу нашої землі... Людина наша ще далі сумнівається в тім, якою стежкою йти до цілі своєї державности по обох боках Збруча. Чи знає о цім наш провід? Чи знає він сам той шлях? Та геть були сумніви!

Не буду думати „широко": я маю, що робити, бо маю на плечах свій полк! Їду темними ночами до свого полку, але демон спокою не дає мені покою: Чому не голосить ніхто, ніде, скрізь одної тієї самої думки, яку бачу приміром тут у своїх тепер ворогів Поляків: „Отчизна над все!" Чому немає далі у нас інформацій з усіх усюд наших країв про нас самих, наші думи, турботи, нашу працю? Западаю знов ми і в часи Світової ~~Війни~~ Війни, потім Революції, в якусь безодню в якій бракує інформацій, зв'язку, бракує далі роботи нашої на об'єднання нас всіх у дружну родину борців, коли руку на ворога піднято?!

Бачу, що Галичане мають свого ворога — ми, наддніпрянці, свого. Але бачу що вони не розуміють нас, а ми не розуміємо їх, чи вірніше ще не знаємо їх. Але нічого ніде не робиться у нас, ~~щоб~~ щоб боротьба ця мала ознаку вище, щоб був у ній запал, однодушність, однопостайність всіх, бодай у головній цілі нашій тепер військовій.

Та підемо далі по дорозі наших зустрічів і знайомства на Галичині.

З неприємної нагоди запізнаюсь я швидко з поміщицькою Галицького родиною. Козаки одної моєї батареї заберуть у ~~неї~~ самовільно коней і до мене зайде в цій справі власниця їх поміщиця п. Л-а. Справу з кіньми поладимо ми і вона запросить мене і моїх старшин до себе в гості, бо її фільварок є недалеко від фронту, в Мелетичах. Не знаю чи всі Галицькі поміщики, на той час були так свідомі і віддані справі нашої боротьби, як ця пані і її родина, але мушу засвідчити, що у порівнанню до наших наддніпрянських поміщиків, ця родина була напростим, для мене унікумом зі світу нашого поміщицького. Я кілька разів бував у неї в гостях, а мої старшини частенько і мене напросто вразило швидке і щире розуміння там нас Наддніпрянців. Мої козаки теж стали частими гістьми тієї пані їздючи до неї за купівлею зелениш, сіна і т.и. і вона пізнала наших людей з Наддніпра ще й з сіл, знайшла стежку до їх душі і ніколи більше вони нічим її не зашкодили, а спомини про неї заховали вони на довгі літа...

221

Знаючи і чуючи опінію про нас Наддніпрянців тую своєрідну згадану нами вже, пані Л-а, не піддалась їй і раз, навіть, одверто сказала мені, що розуміє стан моїх тих вояків розбурханих Московською пропагандою і працює над тим, щоб навернути тих до нашої української стихії. Зробила це дійсно: стрічалась з вояками моїми, говорила з ними, годувала тих обідами, вечерями обдаровувала часом зеленого для бараґей, а пізніше, у часі відступу, віддала всі решітки свого майна фільваркового моєму полкові.
Не узагальнюю цього поміщицького подружування п. Л-ої, але не можу не констатувати, що в особі її знайшлась на Галичині перша людина для нас Наддніпрянців, що не дивилась на нас через чужі брилі, а знала що і як треба і їй робити з тими людьми, що прийшли боронити її краї. і опинились у оточенню, яке вважало тих, за своїх чужих.
Її праця є мені моральною заплатою за тую поміч, яку я дав Галицьким воякам і її рідного.. і помітним фактом наявно.
Цікавим було теже відношення Галичан вояків-фахівців до нас Наддніпрянців фахівців. Назагал негативне: погляд не можна б сказати, щоб у цілому несправедливий, бо є-ми Наддніпрянці виховані російської армії, мало освічені військово, мало енергійні, ми їх суперники з часів світової війни, що з армією в 10-12 мільйонів люду не могли не тільки розбити на прах їх голодну армію, а навіть порядно побити їм! Крім того ми тепер ще й люде, які не викazали хисту зорганізувати у себе над Дніпром навіть і одного Корпусу такого яких вони мають вже три; не зуміли осягти там у себе ніяких побід, не зорганізували оборони краю, зате прославились як гультяї, отамани, політичні авантюристи, або невдалі реформатори.
На Галичині мається сила доказів для цих поглядів і сперечатись тут годі. Умов наших, однак, ніхто тут добре не знає
Але легенди і тут деякі горують над правдою. Виноваримо за це є ми старшини, а не наш провід, бо всі Галичане є тієї думки, що „прецінь мали і маємо ми там славних Московських Генералів" до диспозиції і з тими створити якусь армію і оборонити край – річ проста і легка, була для нас.

Старе галицьке Москофільство славить далі все російських генералів, ~~не хотят~~ а маси нехотять дати собі труду запитати: чи є славними генерали, які немогли виграти війну ні 222 в її перших днях, ні в останніх?! Обвинувачують нас молодших зовсім. Наддніпрянець взагалі є, як організована сила, слаба сила. Пізніше, коли на Галичині з'явились Наддніпрянські старшини в особі от. Карася, от. Лесковського і.н. що гідно репрезентували взагалі наддніпрянську старшину, і як фахівця, так і інтелігента опінія Галицька віддає свої симпатії тільки Московському генералові Грекову і незмінить ся на користь старшини рядовика, старшини молодшого. Однак все ж мої особисті і службові відносини зі старшинами Галичанами не були ніколи злими, як рівнож і для моїх 30 старшин бувших в моїм полку. Амплітуда цих відносин наших була все в межах від холодно-офіційних відносин зі середнім старшинством Галицьким, через щирі [illegible] з вищим старшинством аждо приятельського з молодшою старшиною галицькою. Добре ставились до мене старшини чужинці в Галицької Армії Німці, Хорвати, Чехи (цікаво що ці не були такими русофілами, як ті, з якими нам довелося стрічатись пізніше на еміграції). З цих симпатичних чужинців особливо памятні мені Чех отаман Тінкль, хорват полк. Чмелик, чех полк. Шаманек, Німці полк. Вольф, майор Льонер і багато инших старшин, що попросту, вражали мене свідомистою працею нашій справі, і були взірцями і показували, як треба служити і працювати. Який це був контраст до мінового, бундючого, інтриганського і мало військового старшинства Московського служивого у нас в Армії тоді теж! Думку цих чужинців про нас Наддніпрянців не знаю.

Так якоб не була опінія для нас Наддніпрянців тут і якими б не були наші відносини з тутешніми командами – ми були далекими від того, що робити з цього якісь висновки, як шкодити нашій тут боротьбі і нашій помочі в гнеськім військом Галичини. Ми далі сумлінно виконували свою працю положену на нас, невіддаючись ні суму, ні [illegible] ніколи в часі цього тут нашого досить довгого перебування на Галичині. Було багато турбот всеж різних у нас в цім часі з яких міг повстати конфлікт, якийсь у нас легко на ґрунті тієї опінії нами згаданої, та ми старались усувати всіма можливими способами всякі посилки до цього і „пороги" проходили без катастроф. Першого справжнього з якої міг би був зрости у нас такий конфлікт з командою Галицької

220

ми вже згадали при описові нашого приїзду до штабу про завдання бойове для полку. Тепер, коли полк мій вкопався, вестрілявся і розгленувся довкола себе виринула у нас справа наших турбот про стан фронту нашої тут під Львовом. Неспокоїв нас стан, власне, пішої оборони нашого відтинку. Було нам ясним, що коли гарматами ми опановуємо добре цілі Львова, бо, приміром, мої далеконосні гармати сягають зі Сихова по тилах ворога біля Янівської рогачки, Збоїска, Замарстинова, Кіптярні, Чортової Скелі, а вліво аж до Судової Вишні, а важкі гармати легко беруть двірці, касарні, аеродром, штаби і укріплені будинки міста — то наша лінія пішої оборони є зле вибраною і зле укріпленою. Нажаль досі Львів не був обкопаним так, як це можна б було зробити маючи по руці цілі сотні робочих рук, сидівших без жадної праці. Це дало б нам можливість вільнішого диспонування нашою слабою по числу піхотою, а мені, особисто, з полком спокійніше виконувати своє завдання, бо в разі, навіть, не операції ворога, а звичайного наскоку його нічного, через бездоріжжя в с. Зубрі мій полк міг би стати легкою здобиччю його. Була це для мене турбота ~~[illegible]~~ щоб якось полагодити звели мене до розмов з поодинокими командирами відтинків, але з яких, я вивів, що фронтова команда цю справу перевести сама не може. Розмови мої з вищими начальниками II Корпусу були вже теоричними, бо я мусів не дати тим підстав думати, що ми Наддніпрянці, боїмося тут чогось, або що ми пробуємо вчити кого, як треба воювати... Та все ж виявили ми, що і Команда Корпусу у таких справах підлягає Начальній Команді, яка власне, є головним кроком облоги Львова. Отже справа зосталася безнадійну річ і я мусів шукати сам собі помочі бодай охорони себе самого від несподіванок. Для цього я дав наказ пішому старшині своєму зорганізувати скорострільну оборону села Зубри у спосіб, який практикувалось тоді вже в горожанській війні на Наддніпрянщині. Велика сила скорострілів, яку я мав могла бути поховнана по високих будинках, хатах села, зі обслугою біля неї безперервною у день і в ночі і бути готовою охороняти село в разі чого аж до виїзду останньої моєї батареї в часі прориву фронту.

Майбутнє показало, що я не помилився у потребі такої тут самоохорони, бо перший удар весняний ворога і припав як раз на цей мій відтінок, але в часі, коли вже ні мене, ні моєї скорострільної команди тут вже не було.

224 Розв'язавши так по своєму цю важну для мене тоді справу стороною себе, через слабість нашої пішої тут лінії, я все ще не був заспокоєним станом операцій під Львовом і через що зачав поцікавитись за командіром тих операцій тут, щоб, бодай, з'ясувати собі в чиїх руках вони знаходяться. Вплив того полк. Перехльова з яким я стежив за подіями світової війни робив те, що я шукав особи, від тієї особи к-ра узалежнював і форми тих, чи інших операцій. Я швидко довідався, що всі операції наші тепер знаходяться в руках, якогось генерала, з російської армії. Омеляновича-Павленка. Ця річ наповнила мене ще більшою тривогою за долю всього нашого тут фронту, бо, не таюсь, що без упередження, я не міг, вже ставитись до рос. командірів. Хоч цї свої думки таїв і як дисциплінований старшина не виступив ніде нікому проти командірів Московських, бо часто мене спокушали до цього галицькі старшини, що були всі були захоплені генералітетом московським, власне легендарною фізіономією цих нащадків Суворова незламливих і часто питали мене-ті щоб я апробував, як свідок, геройзм тих і хист, як командірів. Вважав також, що не тільки не смію перед ними критикувати своїх старшин к-рів, а крім того незнаючи і особисто нічого більше про свого командарма, не маю права це робити. Шкода було і радісного настрою низів галицьких від факту, що тепер ними командує рос. генерал і все піде гаразд. напевне, в нашій боротьбі. Швидко, однак, нагода дала мені можливість стрінутись з своїм цим командармом, подивитись на нього, почути його. Він сам схотів оглянути мій полк. на позиції і раз приїхав до мене. Приїхав і повторив до дрібниць приїзд рос. генерала до військ. Спізнивсь на якихсь дві години від умовленого часу, через це я мусів тримати людей на холоді, в очікуванню, як і за старого режиму. Приїхав без уніформи якої нашої, але з тим оструженим „Георгієм" на грудях, завішеним і зачав огляд. Російські старші к-ри мої вже нікому не розумілись

на артилерії, тактиці тієї і не старались і стоючи краще бойових груп запізнатись з цією справою ніколи, х) через це не буде у нас з командармом фахових розмов ніяких з фаху гарматного. Зате розведе генерал непотрібні, не часові

225 балачки з вояками, чи не сумно їм тут на Галичині, звідки ті родом, чим дома промишляли і т. и. Навіть робленого заклику якогось, підбадьорюючого, інтригуючого слова не витисне з себе генерал. Ліпше би був не приїзджав, не зоволів тут біля нас, бо люде розійшлись від гармат з настроєм, що вони немов дальше служать в рос. армії, продовжують світову війну б'ючись тепер тут замість австрійців з поляками.

Багато праці і намаги довелось мені віддати на те щоб ввести своїх вояків в русло нашої боротьби, усвідомити їх чому, для чого ми тут на Галичині, помогали мені в цім і деякі мої старшини (особливо молоді старшина 4 батареї, де був вже зорганізований хор і читались вечорами „Стрільця"), але „наша гора" військова недотягувала дальше, немов умисно показуючи воякам, що власне там українські справи це діло сотників, хорунжих, а не їх генералів, не ціло державне діло. Що було причиною такого поводження цих командирів? ~~Але~~ Здається, мені що ці люди думали що війна яку провадить українське військо є війною тільки з большевиками і зі смутою на територіях зі сховищ покищо, мовлячи, без господаря. Але й цей такий наш погляд не рятує наших к-рів, бо й з тими большевиками вони боротись не дуже то командармом. Я відкину свій присуд злий про свого командарма вже ж, коли він відійде буду думати, що може він занятий дуже боротьбами

х) Ось взірці знання гарматної справи штабовцями з рос. армії. „Якась морська, 3х дюймова, далекобійна гармата обстрілює нас з дуже далекої дистанції, аж 8 верст і дошкуляє наш відділ" Спомини Генерала Петріва. Або відомости про артилерію Січових Стрільців у начальника штабу тієї частини, в його книжці „Січові Стрільці в боротьбі за державність" генер. М. Безручко. „У генерала Петріва далеконосна гармата стріляє за 8 верст, а у генр. Безручка повне незнання ні числа, ні складу полків в підвладної йому стількиросів сили.

там справами, поведе нас тут до побід, тоді хай Бог простить йому, що в нього немає громадянських талантів Наполеона чи дерзких і відважних сил наших козацьких отаманів,
226 що воювали в старину Порту, Польщу, Москву. Почекаємо, подивимося!

Але швидко приходить і нагода для бойового іспиту генерала. На Городок-Судову Вишню будемо наступати ми. Зачнеться він успішно, але заломиться: не прорвало наше військо шляху полкові обложеному з трьох боків в Львові, отож лучався ще зі світом. Добро усім. Не знаємо, чому сталося, ця невдача наша, що була рішаючого ваги для ходу всіх подій тоді на Галичині, але млявість у веденню операції цієї бачили ми. Сили наші не перекидались швидко на відповідні місця, забракло артилерії. Чи не забракло її тому, що в під Львову, але обкопаного, ми нічого взяти не могли? Чи рух резервів не ведений командармом, який, як той начальник „Юго-Западного фронту" лишився сидіти в глибокім тилу і чекав на телефоні звідомлення з місць, щоб самому повести особисто операцію? А може він не знав скільки має і по руці тих резервів і гармат вільних? Це останнє можливе, бо ми переконалися, на еміграції, що командарм наш зовсім не пам'ятав на, приміром, присутність нашого полку під Львовом тоді. Припускаємо, що можна забути командармові на якусь частину дрібну військову, але тяжко нам вже собі висвітлити, як наддніпрянець, міг забути на одиноку частину наддніпрянську під Львовом і то одиницю, яка і в світових арміях (по числу гармат!) не вважалася дрібною, а значною! І лишиться у нас враження від ведення цієї операції таке, як від тих всіх операцій, яких ми свідком і учасником були за світової війни в рос. армії під проводом рос. генералів.

Неприємною була ця поразка нас тут ще й тому, що відраз опінія Галицька стане песимістичною, як до вислідів нашої боротьби, так і до талантів наших командирів.

Але далі ще оцінки не піде суспільство військове галицьке, бо його опінія - масова опінія, не родить вождя, вождів голосу краю, який би вимагав тепер одразу усунення командармові і енергійного повторення, організованого ліпше наступу.

Не буде чути також, щоб за програний бій було когось покарано, щоб до фронти прийшли накази, які б творили атмосферу потреби всім взятися дружно за ліквідацію ворожого звязку зі своїм тилом по нашій землі. Через це в армії немає одностайного погляду серед старшин де потрібно провести удар на ворога: під Городком? під Перемишлем? під Львовом? Чи під Київом? І фронта Галицька, тогочасна, стане впадати в небезпечну для національного повстання атмосферу; в атмосферу боротьби вже звичайної, фронтово-позиційної. Посилить цей настрій фронти генр. Павленко і тим ще, що і сам зачне в умовах, коли час не чекає, примінювати методи російської боротьби – зачне готуватись до нової боротьби, але з добре підготованою обороною. Не візьме він під увагу того, що тепер побіждає не підготовка довга фронтів військова, але головно відвага, енергія запал бійців і головно їх вождів, що тепер побіждають товариші Овсієнки і польські капітани, часом ще з слабшими засобами, як то ми мали тоді. І зведе генр. Павленко наше повстання на Галичині на „регулярну війну", але російську, на жаль, де час не мав великої ціни. І ця перерва в наших операціях тут відібється трагічно на всіх наших подіях боротьби тут і в цілій нашій національній боротьбі. Дано буде воякам час для зайвих, сумних передумувань і можливість для доступу чужих різних з агітаційного Сходу. Ворог використає цей час для підготовки себе, бо для цього має більше можливостей. По дипломатичному успіхові своєму (відоме завішення зброї під Львовом) дістане ще посилення у формі чисрих військових підпирання Антантою і озброєння нею для своєї тут проти нас боротьби. Ми зведемо свою ж боротьбу тепер до дрібних сутичок, замісць рішучого нападу всіма нашими сила по досить зручному для прориву фронтові ~~ворога~~. того.

По цих боях під Городком я мав ще одну нагоду запізнатись з деякими відносинами нас Наддніпрянців з Галичанами і мене було кликано стати в ряди протестуючих проти таких відносин, себто
Знов була нагода для якогось виступу проти команди тутешньої
Цей випадок зазначую теж, бо він цікавий і характерний для обох сторін. Раз, швидко, по боях тих, заїхав до мене командір гармашного Наддніпрянського куріня, Козятинської бригади, бравший безпосередню участь в тих боях, сот. Білокриницький і поскаржившись на зле відношення до нього з боку галичан, вже довший час, вказав мені на те, що в останніх боях, він зі своїм курінем виніс

головний тягар їх, але у органі друкованому галицькому „Стрілець" в описах боїв тих, не тільки не згадано було його цієї участи, а з ініціативних боїв сот. Лукяненка з піхоти, а навпаки написано було про них наддніпрянців зневажливо і образливо. Через це кликав він і мене приєднатися до протесту проти писань „Стрільця" і до протесту проти упередженого ставлення галичан до нас наддніпрянців взагалі.

Запахло Наддніпрянщиною біля мене від цієї візити сот. Білокриницького: протести, перечулені самолюбства, свої погляди, гонори фальшиві — імітації пихи рос. старшин царських, апліковані на свої вже відносини українські — відчув я наддніпрянську атмосферу і не згодився підперти нічим сот. Білокриницького, вказуючи тому, що ~~[illegible]~~ протести зараз не на часі, що Назаренкова бригада і от. Долуд поводиться на Галичині так, що іншого враження і не може бути від нас тут і що ліпше старатися змінити опінію про нас прикладами иншими, а то ~~[illegible]~~ ми дамо тут своїми першими військами. Крім того взивав я його поставитися вище писань тих у „Стрільцеві" во імя потреби зараз нам виграти фронтову боротьбу, а не свою хатню.

Не міг, однак, я схилити сот. Білокриницького на свій бік, це й тому, що в дальшій нашій розмові зі сотника цього виліз і політично грамотний трохи чоловік... Був він чимсь не то есером, не то большевиком по своїм переконанням і з позиції цієї критикував ще Галичину і галичан, називаючи її „гніздом церковно-куркульської реакції", в атмосфері якої йому є тяжко перебувати. Через це ми схопилися з ним до дискусії і на політичні теми і за хвилю стали ворогами вже й ідеольогічними. Я вказував йому що, власне, на Галичині, як слід репрезентується наш нарід, а що Наддніпрянщина опинилась в путах Московської культури, як релігійної так і політичної і через це там не створилося досі ні партій своїх українських, ні ідеольогії, ні війська, ні порядку. Само собою, що було це з мого боку трохи за велике ідеалізування Галичини і велике пониження Наддніпрянщини та я все скрізь робив спроби дослідів над нашими людьми, спроби виявлення чому ті наші люде так слабо відчувають свою українську стихію і так дбало боронять чужу якусь стихію. Для мене було ~~[illegible]~~ цікаво знати чи є це природний факт, що приміром проф. Грушевський, є російського соціялізму пропагатор, чи це є тільки політика?!

Стрічаючись часом з меншими бесідами, я цікавився, як є з цими в тих. Я переконавсь швидко, що сот. Білоцерківський є все ще тільки награного грамофонового платкою, на фабриці Московських революціонерів, що він нашого краю і наших подій не знає і не представляє собі, як слід. Коли я чекаві боровсь за закріплення здобутків Революції нашої в її вислідах національних і соціяльних (держава, скасовання поміщиків і фабрикантів), то він хотів негайного переходу цю нашого краю і до соціялізму обрізу і хотів робити цей за допомогою своїх улюблених селян і селянської інтелігенції. Він спирався на силу селянську, а признавав тільки, як обєкт в руках історичних наших проводарів партій, чи класс міщан і інтелігентів самостійників, а не під орудою, якоїсь селянської інтелігенції, яка має для себе чужий теоретичний програм так неясний і нереальний, що навіть та класа селян для якої вони працюють не підпирає їх. Він легковірив моїм поясненням висміював їх і питав де є ті міщане і інтелігенти самостійники, які мають творити державу? Я вказав пальцем на нього і він образився. Не помогло мені і вияснювання, що не тільки тисячі міщан наших пробудившись в Революцію працюють зараз на чужі партії, ідеології, а що ще величезна сила тих сидить без діла, бо тим відібрано було право Росією брати участь в життю політичному, коли ті не мають освіти, а практично зараховано не до класи, або групи населення соціяльної, а тільки фахової, під дивовижною назвою „кустарів і ремесленників юга Россії" приміром.

Але тяжко говорити було в ті часи з таким інтелігентом нашим: Він гордився тим, що є революціонером, а Вас зневажав, що Ви не є з ним, а по свойому розумієте тую революційність.

Ми розійшлись зі сот. Білоцерківським отже на всі сто процентів у всьому і він відійшов від мене моїм ворогом, щоб пізніше звати мене вже на еміграції „недорізаним соц-демократом, міщуком реакціонером".

Однак він не лишив своєї справи протесту поїхав ще до штабу II Корпусу нашого з тим, там не здобувсь ні на що, звернувсь до Начальної Команди і там „не знайшов правди" — тоді післав телеграму Петлюрі про своє відкликання з Галичини. Дозвіл дістав і швидко забравсь з Галичини до „своїх", на Наддніпрянщину.

230

Відїхав він на Наддніпрянщину, щоб там знайти могилу для свого безперечно все ж, доброго з вояцького боку куріня, бо не зумів і там зрозуміти, що бути революційним командиром в країні, яка завдяки браку вождя відповідного в тяжких муках шукає способів закріплення здобутків Революції, а не поглиблення дальше їх, це підірвати свій авторитет в очах вояків своїх, які, як звичайні люде рішають просто: „коли к-р є скоро за цілий програм большевиків, то чому мишаємо під його командою, а не йти одразу ж до большевиків? Вони ж не бувші офіцери, їх ті не постріляють"?
І військо його розбіглось, а ~~Білошапківський~~ він, залишившись на самоті, віддався передумуванням, шуканням нового собі світогляду і знайшов його швидко, випустивши в Проскурові, в часі тім збірку своїх віршів, але вже чисто національних... Пізніше опинився на еміграції, але тут затужив знов по поглибленню Революції української і.... зміновіхнувся.
Наш Земляк, зфранцужений, відомий письменник майже в тім самім часі створив собі імя і створив значні літературні твори, взявши собі засаду, що „кожда ідея, кождий рух який є людський має тільки обмежений кредит в історії", але зрущений український інтелігент з упертістю хахлацького вірив і вірить у вічний кредит в історії Московських ідей і приносить себе, як офіру на Московський жертвенник без кінця.
Копанням Сталіновського каналу закінчив свою карєру наш, цей убогий, але некультурний товариш військовий і брат по крови.
Ця історія зустрічі зі сот. Білошапківським тут під Львовом була останньою подією значною в житті моїм тут, бо генерал Павленко звів нашу війну до позиційно-фронтового сидіння в окопах, одноманітного і безвиглядного, зіставши командармом. ~~[illegible]~~ дам.
Тепер не станеться тут більше менше значніщих подій, хіба вибух набоїв потягу польського на головному дворці Львова і спроба наступу поляків на нас у потремі на Сокільники. Мого полку гаубічна батарея обстрілювала без перерви той дворець у день і в ночі. Місцями раз рівночасно з експльозією й стрілів залунав вибух тої польських набоїв там з такою силою, що багато тисяч вікон вилетіло у Львові, а війська і мешканців Львова охопила така паніка, що Львів буде легким обєктом для штурму нашого, колиб був даний наказ для цього.

Я був так певним, що ми зробимо штурм тепер, що на власну руку зарядив всім своїм батареям дати по сто стрілів, щоб збільшити і цим ще паніку в нім, а сам побіг до к-ра нашої
231 бригади пішої от. Тінкля, щоб бути при нім в таку важну хвилину. Однак от. Тінкль спостерігав тільки з горбка вибухи а не штурмував місто, кажучи до мене таке: „Вояк не знає паніки на теє уцвім [?]! Вояк тепер держить кріс ще міцніше! Наступу не буде!"

З досадою і огірченням я наказав своїм батареям спинити огонь. Потім різно оцінювали цей крок нашої піхоти, не штурмувавшої тоді міста, але більшість старшин і вояків були тієї думки, що було упущено добру нагоду захопити Львів.

За якийсь ще час поляки самі поведуть на наш відтінок наступ у напрямі на с. Сокільники, поросуючи сило, скуповане [?] за повстання проти нам. Цей наступ польский показав нам, що цей мають досить завзятости, але хисту військового всеж їм бракує. Кажуть, що у цім наступі брали участь і польські дівчата соколики; був він дійсно парадним, але конфузливим для польської тактики і упертости військової. Відбили ми його головно вогнем гармат. І на довго по цім бою я не побачу вже фронтальних наступів польських, будуть і тії, як большевики дальше вживати все нові тактики теперішніх боїв: будуть нападати все несподівано на нас (в часі наших свят, досвіт [?], нічної пори), обходити нас з тилу, захоплювати певні точки висунутих наших позицій. Жертвою такої боротьби впаде і мій один к-р батареї, сот. Білінський, якого буде захоплено сидючого на комині цегольні в Сихові, несподіваним нападом таким.

У цім час Напади ворога частішали рівночасно з помітним його скрізь в посиленням. Зявились у нього знамениті аероплани, броневі потяги і далекобійні гармати тяжкі, у нас за вийнятком приходу до мого полку зенітної батареї, двох січових бронірованих авт і „Ковбаси" не буде ще видно жадних змін нашого посилення. Навіть окопи не скріплювались і творилось нових оборонних ліній ніяких. А чекалось, як тепер це нам відомо, наступу поляків! Чекалось і нічого не робилось.

Для нас фронтовиків наступ весняний, великий польський був повною несподіванкою, бо ми чекали, що власне, ми підемо у наступ, а не вони.

Припав він і на той час, коли відтинок під Львовом мій, згатакований ворогом був ослаблений, бо половина моїх батарей, скорострільна сотня моя були спішним наказом Петлюри відкликана на Наддніпрянщину, де мала бути військова ситуація дуже злою для нас.

232 Отже поляки вибрали влучний момент для свого наступу: Наддніпрянщина здавлена до Волині, заатакована большевиками, не може помогти Галичанам, ослабла бере військо від тих (мої батареї), відтинок Сихів-Зубра – ослаблений, в тилу близькому жадних резервів і мало вже набоїв до австрійських в першу чергу пушок... Галичане поспішно переходять на зброю російську маючи надію дістати до неї набоїв.. з Наддніпрянщини.

Польський наступ показав враз нам цілу нашу непідготовленість з усіх боків, страту часу кілька місяців. Та мені не довелося вже бути під першим ударом поляків, я в цей час від'їжджав зі своїми батареями до Рівного...

Знов серед Наддніпрянської Армії.

Їхати на фронт протибольшевицький вже не довелося мені довго, бо вже біля Рівного, я довідався, що ціла територія наша тут на цім фронті – це тільки Волинь, хоронена півколом наших військ з під Коростеня, через Полонне, Чорний Острів, Підволочиськ, розложених. Війська наші тут оперують біля залізничних магістралів і більших станцій на них, а тих військ дуже й дуже мало... Зате помічаю силу старшин, отаманів, малих загонів сотні блукаючих по всіх усюдах під фронтом тим. чогось так само, як і тоді коли то по повстанню Гетьмана.

Ситуація уявляється мені тут і без штабових інформацій грізною. Військ бачу і тут нових ніяких не створено – все старі знайомі, з часів повстання проти Гетьмана частини, але дуже й дуже порідівші. З великою натугою змагається тут, мій невтомний, бойовий Січовий Корпус та й він слабне аж біда... Атмосфера боротьби фронтової тут знов наповнена нервовим станом всіх від чуток і звірств розстрілів большевиками поляків і бандами нашої армії і фронтовими мотивами, тих над містами нашими і нашими людьми в них. Жидів, Москалів, як чути стріляють большевики менше, бо наш народ, охрещений, тепер „петлюрівським" карається безпрамісно.

Оперують тут проти нас Москалі, з великою домішкою декур-
різних народів, чи представників їх, з цілої Росії. Є богато і китайців поміж большевиками, що теж воюють проти нас.
Вивантажую свої батареї і беру участь в боях біля Полонного. Але швидко завантажую знов батареї і роблюсь кіннотою, бо воювати фронтом тут немає, ні з ким. Нас нападають з усіх боків банди пішi, кінні, на возах їдучі і як я помічаю з нами мало мають охоту битись, а переслідують цілі тероризовання нашого люду по селах і містах. І це большевикам вдається: маси міст і сел, хоч і мають величезні резервуари сил непіднімають до захисту себе, а сидять тримаючи невтралітет у боротьбі.
Великі міста покірно схиляють голову під сокирою Московських палачів. Тільки містечка ставлять опір тим, але все це через брак організації, одностайности, не дружний. З містечок теперь створились тут руїни: вони розбиті, збіднілі, зруйновані. Села деякі теж часом повстають, але теж не дружно і більше в часі, коли чують слабість большевиків. І крім того обмежують свою боротьбу тільки своїми околицями.
З містечок і сел виходить тепер бачу й нова сила, що не звязує себе тільки з околицями своїми, але й не хоче дуже підлягати Дієвій Армії через політику — це національна отаманщина бойова. Отамани ці, однак, не є певною силою бо, як чую є вони роздвоєнними психічно людьми в оцінці ситуації і своєї ролі. Вони борються з ворогом, але не боротьба тая є головною метою їх існування, а жадоба влади якоїсь і собі і иншим. рухая нужма. Вони тримаються біля Дієвої нашої Армії, але національний її смисл не доцінюють — вона для них засіб грошовий, часом захист, збройна сила лишень і головно конкурент на владу якусь...
Навіть Опінія людська, широка все іде на користь нашої Армії тут хоч, як тая бідно не випадає. Села готові оповити легендами нашу боротьбу, наших отаманів, у той час коли „героїзм" большевиків розцінюють більше, як розбишацтво голоти.
І все ж здається Україна якимсь сфінксом загадковим одним з учасників боротьби, иншим пеклом, ще иншим землею ненависти і злоби. І недивно, що опускаються руки у одних, а другі не знають иншого поступовання в ній свого, як корчування її „огнем і мечем". Я шукаю на спостереженнях і чутках відповіді собі в чім причина, що й досі тут боротьба наша так зле йде, даючи такі тяжкі офіри це безрезультатно.

без кінця. І за якийсь час помічаю, що наші тут неуспіхи залежать головно від нас самих. Провід наш і армія наша тут мають ще досить хиб, які й відбиваються зле на ході боротьби тут нашої. Не піднесе ще тут провід наш армію свою на відповідну до часу і ідеалів наших визвольних. Не вичистить армію нашу від зайвого люду і в першу чергу від бувшого рос. старшинства, що поховалось тут від „фронту", або веде боротьбу тільки з большевиками... Не бачить провід наш, що, приміром, корпус Січових Стрільців тримається, бо сам себе поповнює людьми навіть (бранка у Теофіля), коли інші частини тут наші з командерами „фахівцями" є проблематичними військовими частинами, які ще тримаються тому, що мають троха свідомих наших старшин, на яких і полягає цілий тягар удержання козаків від розходу.

Не може знайти наш провід і „ключа" до опанування „отаманщини". З розмов моїх з цими отаманами деякими, я набув враження, що тії є всі чимсь незадоволені: однак невдоволення їх зводиться до головно критики політичної фізіономії проводу і критики армії, як установи, якоїсь замкнутої і безпідставно гордої на свою „якусь" нібито регулярщину, яка нікому непотрібна, хіба тії „владі".

А швидко придивившись і сам я помічу, що у словах „отаманів" є досить правди для їх твердження. Я побачу як тут воюють деякі наші к-ри, як поводяться з людьми в краю, як малим авторитетом користується скрізь влада наших тут, незважаючи на всю велику популярность голови її — Петлюри. Я відчую, що той Петлюра ще й досі не сформувався на вожда відповідного до подій і умов тут наших. Отамани здебільшого визнають його, люд, особливо, містечковий стрічає його все великими урочистостями і по селах ім'я його згадується скрізь, як ім'я свого, якогось чоловіка. Та все ж відчувається, якась решітка скрізь до його і тої окуції, немає місцевого змісту його з цілим оточенням. А тому, як помічаю я причиною є те, що Петлюра робить зі себе „великого пана", оточений є „великими панами," інтелігенцією такою, що хоч і потрібує мужика визнає того й за „свого брата," але в поступованню своєму з ним все вміє нетактовно підіткнути тому, що вона є „пано-м мудрим", а той „темним федьком," якому треба „у всьому її слухати.

Може й зради і неповне підлягання нової, тепер, сили отаманської залежало у значній мірі від того, що так

відчувала болісно, що у відродженій державі, не вона грає першу скрипку біля вождя свого, а партійні інтелігенти, полковники, генерали був. московські з „учілищами і Георгіями" І що ці приміром, останні, не вживаються в українській армії, тільки „на експерта фахівців", а мають права голосу і чинів, як самостійна сила, яку узнає й сам вождь. Більшість отаманів, як я помітив люди значної сили волі і ще значнішого самолюбства.

У кожнім разі мушу ствердити, що поступування Петлюри щодо отаманів було не все тактовним і мудрим: він, приміром, ні з одним з них не товаришував, вважав їх за агентів якихось своїх, яким вистарчить дати гроша, наказ, післати кудись прийняти на авдієнцію урядову, вишукати в якихось своїх цілях і ніколи посадити такого якогось отамана на посаду міністра або генерала, зробити його своїм товаришем по боротьбі.

Не боявся Троцький дати міністерство закордонних справ під владу матроса Залізняка в Росії, на Україні в подібній ситуації ліпше бачили москалів, як свого. Чи не мав Петлюра досвіду з політикою такої ж „Ясновельможного" про ту, якої і сам кинувся боротись..?

Забув очевидно на цю лекцію, забув і на те, що й сам кликав до тієї рос. інтелігенції ще недавно, яка днями і ногами агітувала скрізь за свободу народу, за можливости для звичайного люду необмежені, а тепер на народ той забув і садив скрізь генералів і інтелігентів був. московських, не підкреслюючи тим хочай би того, що тії беруться, як „фахівці"... тільки...

Забув і на своє походження, на свою клясову приналежність.

До суміші моїх спостережень від фронту, примучається ще сум відчування нашої тут дальшої аматорщини у проводі нашому. Бойові операції однак поведуть мене в поле і тут побачу, я цей доказ праці „фахівців" біля війська частини без „фахівців" все ввиявляються ліпшими, як інші.

На дрібну, буденну працю „фахівці" нездатні, зате балакати навчились, вже й на українські теми, добре. Чого тільки не говорять вільно вони тепер, кого не критикують, але службу не пільнують і що ще важніше занепадають самі в додержуванню старшинської етики воєдської: бути вірним вождові у всьому.

Де-не-де не тільки балакають ці „фахівці" але й чинять вже

236 „Фахівець" генерал Агапіїв, приміром, тепер намовить отамана Оскілка повалити Петлюру і шукати загряничної орієнтації для України,, щоб спасти... Україну. Полковник Балбачан іде снувати заговір аж на Галичину, теж щоб повалити Петлюру...
Я переживу часи ліквідації Оскілковщини тепер, але цікаво, що в армії не почую голосів осуджуючих цю затію, або жаліючих за Петлюрою дуже голосів, колиб його було повалено.
Видно, що бажання армією хоч зміни було, але на жаль воно не проявилось в якійсь більш сконкретизованій націоналістичній думці, а тільки знов у віддачі себе під владу Агапієвих, Балбачанів і т. и. „фахівців...", що хоч і вміли, якось там робити військове діло, не могли б нікому створити українського, модерного вояка, як то вони не вміли створити такого колись і в рос. армії, бо для цього не мали школи європейської, а тільки московську, царську, і їх виховання би був такою ж комікою, якіто „геройський руский солдат".
Я тепер завітав до своїх гарматних полків Січовиків тут, на Наддніпрянщині бувших і міг дістати ~~вже~~ враження від них, як доказ, що вміють робити „фахівці". Блискучі колись зовнішньо ці полки, які ми створили тоді в Києві, тепер випадали на партизанські якісь загони: коні світили ребрами, люде були обідраними і брудними, без настрою, духу, інтересу до боротьби, збруя на конях подерлась вже в край. І цими полками командували здебільшого „фахівці" рос. полковники! Загальна біда армії не може виправдати стану такого цих полків, бо поруч, приміром, полки кінноти, якими командували хорунжі, сотники, отамани — з баскими кіньми і бадьорим духом козаків збивали таке виправдування командирів „фахівців".
~~Бої~~ Безладні, йдуть однак без кінця. Я втрату і кількох вояків своїх в них, але не видно ніякого плану ширшого боротьби тут з нашого боку. Армія стискається, відбивається і не іде на ніякий маневр. А вже щоб додумалась наша команда на маневр помочі Галичанам під Львовом, посилкою якоїсь кінної групи на зади поляків, що наступають з під Львова, то ми очевидно ще до цього не доросли зовсім.
І коли большевики ще поведуть на нас більший тут наступ від Коростеня, не думається на ніякий план рішучої боротьби тут у нас.

237 Мені закреслювавсь такий плян в боротьбі тепер тільки за Галичину. Я бачив, що без територій-запілля нам не стати на ноги тут на Наддніпрянщині, а Галичанам не оборонитись самім від Поляків. Я б був хотів відходу тепер цілої нашої армії тут за спірну, добру річку Збруч і потім наступу на поляків для осягнення другої оборонної, доброї лінії по Сану. Мені здавалося, що таке завдання ми ще можемо виконати легко. Я є був так захопився таким цим своїм пляном, що спробував заговорити з деякими командірами об цім, з якими стрічавсь тепер в боях. Але тут стрінувся з нечеканою для себе новиною, що про події, боротьбу, стан армії на Галичині мало хто що й знає з тих к-рів, а ті, що знають думають так, що мені аж стало нараз моторошно, коли я почув їх.

„Ви мабуть з неба впали, пане сотнику, ми ж на ножах з Галичанами; вони не цікавляться більше нічим, як Галичиною, вони мають свої пляни, свою владу, а ми свої пляни, свою владу. Ми не потрібуємо їх – вони нас!"...

Коли б це був сказав мені, хтось нагодою, я б не дуже стурбувався цим, але швидко, я переконався, що таких голосів наддніпрянських є більше тут і було це для мене гірким фактом, гірким пізнанням, ще одного явища з нашої боротьби нового. Було гіркою подякою і мені за мою тим участь на Галичині: виходило, що я борюсь тим за щось, що Наддніпрянщині є байдужим... Голова точилася у мене від дум про такий стан наших відносин... Хіба не гордий я був що їду з Київа до Львова, що земля мого народу є так великою що той скрізь зірвавсь до боротьби, а тут бачу, що декому така земля моєї Батьківщини, не є важною, значною, потрібною!

Задумавсь я над причинами цього нового для мене факту. Я міг додуматись до інших, як той, що у нас бракує ще соборницької психіки, бракує і властивої кожному народові прикмети, вважати землі де живе наш нарід, скрізь своєю „хатою", своїм „маєтком".
Якась російська „широта" почувалась мені в цих поглядах моїх земляків, яким „кинути той, чи інший кусок землі свого краю, це все одно, що дати, немов ~~[illegible]~~ шматок хліба комусь голодному. Якась мішанина російського „до канури не дойдуть", з безкористністю дурноватих людей. Боюсь, чи не працюють на поширення такого відношення до Галичини і Галичан ще „фахівці", бо

тім була потрібна головно боротьба з большевиками, боротьба в краях російських, за російські краї, тим байдужими були наші соборницькі, в бік Львова, устрімлення, вони б вітали все соборницькі устрімлення в бік Петрограду, а тоді вже боротьбу з Варшавою спільними силами, „обуіми силами".

Цей новий здобуток, який я тепер дістав на Наддніпрянщині і мій присуд безвиглядности боротьби тим вплинули на мене так, що я рішив остаточно звязати свою долю, з долею подій Галичини при першій нагоді, коли потреба в моїм військові тут на Наддніпрянщині була зовсім з часом вже зайвою, я просив свого к-ра бригади відпустити мене знов на Галичину, мотивуючи це тим, ще, що лишати тепер Галичину в часі наступу на неї поляків, я не міг би зовсім. Мені це було дозволено і я вернувсь під Львів швидко, але вже не на старі свої позиції, з повернуся їх, вже, заки ворог відкинув нас скрізь під Львовом, на яких 10 верст, в часі Великодних св. коли я був вже на Волині!

Знов під Львовом...

Галичину застав я цілу під вражінням польского успішного наступу, який ті вели помалу, але методично, закріплюючись і посилюючись на кождій позиції своїй новій.

Неконсолідованність акцій наших над Дніпром і під Львовом помагали полякам вести той наступ, небоючись за своє крило на Волині. Позначаються ще й інші лиха наші тепер в таку скрізь для нас тяжку годину. Маліє вже зовсім на Галичині всяких набоїв... Спроби дістати з-за Карпат неповелися: випхав закоз Антанти посилати щось зі зброї звідтам, говорилося скрізь... За Дністром стояли озброєні Румуни і теж непропускали зброї нам... Упаде дух галицького стрільця, засумує край... Резервів теж бракує тут нам: вони були вичерпані для оборони проти большевиків, які йшли на червону Мадярщину, коли цей не готові були зі своїм сформованням.

Отже й тут на Галичині сумний біланс боротьби був перед нами. Біланс який дістала Галичина під командою „Фаховця" генер. Павленка.

Змагаються тепер оба краї, одної Батьківщини, нарізно. Ідуть відступати обі армії цих країв, кудись в невідому тепер нікому „будучину", бо територію для відступу фактично мала тільки Галицька армія скоро в напрямі на південь, де Наддніпрянська

239

мусіла собі „робити територію" для свого відступу. Цікаво, що відступ обох відбуваеться рівнобіжно по обох боках Збруча, а наступ ворога йде тим же способом і принцип заховується, рідке і дивне, у військові історії поводження воюючих. Наддніпрянці не впадуть на зади наступаючих Поляків, Поляки не нападають на тил большевиків, а ті у свою чергу не нападуть теж тили поляків. З військового боку це рідкий, дивовижний факт! Це факт, що або генерали воюючих сторін недотисували, або грали ролю мотиви психольогічного характеру і фактичної якоїсь тайної ще не офіціяльної політики. Москва немов не перешкоджає полякам розбити Галичан, Поляки в свою чергу не перешкоджають Москалям розбити „Петлюрівців." Наддніпрянці занеті своєю боротьбою не помогуть галичанам, в свою чергу. Але менші сторони з цих чотирьох воюючих програють свої і ті осібні борьби вже швидко.

Галицька армія відступить аж під Чортків, Наддніпрянська під Ермолинці. Одже тепер буде усунуто від команди генерала Павленка і покликано для ретунку, знов таки, рос. генерала Грекова. Цьому, останньому робиться на Галичині вже більша реклама як генр. Павленкові і вже не тільки „як главному рос. генеральові," а як людині видатних військових і особистих якостей. Приписують новому галицькому командармові на полі бою успіхи. Не знаю хто задумав і випрацював план потреби протинаступу на Галичині, а він повівся і то так блискучо, що армія знов підійшла близько до Львова, а до рук її дістались ворожі гармати, обози полонені у кількости ще не бувалій. Цей удар показав нам, як переціновував (генер. Павленко) наш штаб сили і боєві здатности поляків, як недоцінювано було себе, як змарновано було час на працю по підготованню, формуванню, скомусь нашої армії з якого нічого не вийшло і на яке стільки було страчено часу.

Аж за Золочів вийду знов я зі своїм полком, та далі не подержано ми ворога, бо тут станеться з нами те, що й мало статись: зрадних набоїв ми вже не маємо ніяких, а фронта стиснеться на лінії, яку не вдержати без боїв. Тяжкі батареї свої, я відіслав вже до обозу, бо до них не було ні одної бомби, стріляють лишень мої легкі батареї, в яких запас набоїв, що мається в кількости 400-500 набоїв на батарею. так 70 заржавілих, мало вибухаючих, поназбираних де долося.

Що зробить, тепер, наша команда?! Піде протоптаною стежкою: спинить наступ і звернеться до Наддніпрянської армії з проханням помогти їй... набоями. Не відважиться був. російський генерал Греків, зрушити Галицьку землю, її синів, батьків, до партизанського цілонародного нападу на ворога, щоб викинути того за Сян, коли знов радість буде по цілій Галичині від успіху, !Не лише і Наддніпрянців! Наддніпрянщина повідомить, що набоїв немає, бо тепер стоїть її армія в районі де тії вже зі складів світової війни всі вистріляні. Обіцяє купити щось від Румунії. Знов цікавий факт! Набоями обіцяє підперти Галичину, але операцією якою — ні. Штаби наші чекають; ворог посилюється. Ударить по нас свіжими силами і ми не маючи чим боронитись знов відступимо, але тепер вже не до Чорткова, а цілком з Галичини, за Збруч, на „тили" Наддніпрянської армії, в район, який стане відомим під назвою „трьохкутника смерти", з центром у Кам'янці-Подільскому, щоби там все ж не прийти „до розуму", що далі робити.

Марні змагання...

Провід обох армій, зігнаних ворогами до купи, діставши таку тепер дорогу лекцію за брак співпраці у відповідні хвилі, зачне нарешті тепер шукати вже спільними силами виходу з тяжкого положення облоги нас з трьох боків ворогами, без набоїв, грошей і почасти і їжі і великою силою цивільних людей біженців, з жінками дітьми, майном на возах. Ціла Галичина тут в особі священиків, поміщиків, учителів, урядників і Наддніпрянщина в особі свого головно активу борючихся партійних і непартійних цивілів скупчилася тепер біля Кам'янця під охороною своїх армій. На щастя вороги не активні тепер: поляки не переходять Збруча, большевики не наступають від Ярмолинців, Румуни не переходять Дністра. Неясна ситуація „що ж далі?" триває з тиждень; війська галицькі відпочивають під охороною Наддніпрянців, політики обох країв радяться. По селах спокійно, бо це села, кращі села, які мають твердий настрій: хотять закріплення здобутків Революції, відновлення нормального життя з торговлею, ярмарками і розвагами, хотять влади, не бунтуються.
Про що радиться наша влада нам невідомо тепер. Ходять чутки, що йде вже спір хто має бути вождем: Петлюра, чи Петрушевич? Чий провід військовий має бути головним? Куди наступати:

На Галичину знов, Київ, чи Одесу?
Видко з усіх чуток, що справа проводу є найголовнішою турботою нашої еліти національної, теперь.
Я заїду до Каменця, щоб щось довідатись, але від своїх урядових чинників нічого недовідаюся, для мене існує „державна тайна" зате для жидів Каменецьких, очевидно її немає, бо тії скажуть мені, що будемо швидко наступати на большевиків (і не помилились), хоч цього нерадять робити не приготовившись добре, радять теж слухатись нам Наддніпрянцям, у всьому „мудрих Галичан."
Знають теж жиди звідкись про наступ добровольців і бояться його: вважають большевиків ліпшими, як тії „добровольці." Мають страх теж щоб незлевались і поляки. Про нашу владу, особливо про Петлюру чую від жидів таке признання: „Він і сам не знає, що хоче: він і з жидами і проти жидів. Він має біля себе непрактичних дорадників, а в армії і багато людей злих, стороредживних!"
При цій нагоді жид один подає мені свою філософію, що до сутичок між нашими вояками і жидами, які, як я то від него довідуюся сталися кілька разів вже тут на Поділлі.
~~Що~~ Каже він так: „Жид пане, який розуміє теперішньому часові ніколи не образить Вашого вояка, непоставиться на опір йому ні в чому, хай беруть у його й мазок його — це в Революцію може робитись сьогодні, але завтра вже ні. Але не віддуститься, не подарує жид, коли його хоче пограбувати погромщик, чорносотенець жидоїд. інтелігент, старшина. Таким жид нічого неподарує, бо це вже зле, коли розумна людина, хоче Вам довести, що торговля є крадіж! Той хто це говорить є босяк, голота, а тую треба бити. Повірьте, що я говорю правду: жид розуміє правду!"
Чи розуміли жиди тоді всі „правду" незнаю, але, що поінформовані в багатьох річах були вчасно, о цім я переконався і пізніше в часі нашої боротьби вже На Наддніпрянщині нераз.
А їх кроки, заходи і поступовання далі лишалось такими і за нашої влади, що тільки їх жидівську націю можна було визнати й у нас за одиноку готову націю з цілої Російської спадщини Імперської. Нарід жидівський у нас — був дійсною класою. і одинокою в наших краях.
~~Цікаво~~, Бо примірном, член Центральної Ради, жид Рафес, що проводить слідство о погромах жидів на Україні, будучи соц-демократом, виступає на захист покривджених не робітників, а взагалі жидів:

фактично жидів, купців, а пізніще і комуніст Шварцбарт стріляючи на Петлюру, мотивував цей чин помстою за вбивства жидів по жидівських за Революції на Вкраїні. І в боротьбі жидів приватний проти наших емігрантів в Європі виступають тії цілою фронтою проти нас, як класа, а не маса. Хтось сказав, що „соціології Росії старої – треба дати спокій", що це безнадійна справа виводити і шукати там в тій країні даних для неї – це правда, але бо примірно на прикладі жидів, ми особисто бачимо, приклад, коли в Росії нація – буває класою, а на прикладі інших груп населення спостерігаємо, як тії примірно класовою групою „панів" заступають націю (обще-русскую) і як гуртки культурних діячів присвоюють собі назву – партії політичних і переводять партійну роботу, хоч і однобічну, але партійну. За наших і українських часів. Через це хаос був неминучим.

Та тільки за нашими подіями... Це розглянувся по Кам'янці-Подільському обложенному і помічу, що тут знов запановує „фастівська атмосфера", яку я собі добре тоді вивчив, атмосфера „конспірації" діячів наших біля влади, але вже групи значно більшої, ані ж тоді, групи, що уявляє тепер „суспільну думку" тут теж. Готелі, кав'ярні, квартирі повні тепер чинників цієї „суспільної думки", які про щось говорять, радяться, сперечаються, обмірковують і на нас роблять враження якоїсь заговірницької, самоуповної групи людей, що бачить знов таки рятунок для себе не в нас армії, не в людові сіл, що є ще під нашою владою довкола Кам'янця, а в захопленню влади до рук тієї, чи иншої групки з свого „суспільства". Де не де видно, як ця „суспільна думка" трохи вже доповнена, якимись з поважного міною на обличчу, самцівками людьми, в уніформах.

Через цю роботу „суспільної думки", армія стоїть без руху, старшини від нудьги віддаються розвагам, а стрільці зачинають думати про річі, які вояком не слід би було думати. Контакту з населенням однак не робиться ще жадного. Тільки Галичане шукають його трохи, може з тих причин, які колись за війну гнали і мене шукати його, може бажають представитися нашим людям самі, а може розуміють, що без мас нам не виграти бою і хотять з тими запізнатися, щоб не бути „австріяками"? Може й тому що Галичане більше демократичні у своїх зносинах взагалі з людьми сел є в них потреба для цього контакту?

З цього навезання контакту з населенням Наддніпрянщини ти змісце у Галичан позначиться кілька груп таких, які в майбутніх подіях наших тоді відіграють і певну значну ролю. З'явиться група, що буде цікавитись світом Революції противної нашим краям і це простудіювавши пізніше відносини нашого краю, прийде до висновків потреби йти з большевиками, будувати Радянську Україну; ~~другі~~ інші станутъ революціонерами все зі забарвленням російського революціонерства. Обі ці групи бачитимуть визволення Галичини все за допомогою революційного Київа, а не своїх сил національних Галичини і Наддніпрянщини. Инша група Галичан пірне у море гешефтів ріжних на Наддніпрянщині і хочай в часі боротьби нашої буде групою недуже корисною для тієї, то все-ж-таки, що здібностей до ведення свого торговельного життя в краю, у наших людей не бракує, що ми легко можемо перебрати цей світ з рук жидів, Москалів, Греків і т. и. чужинців. Ще одна група Галичан поріднується з нашими людьми через женення з нашими дівчатами – чим звяже ще більше себе з нашим краєм. Невеличка група з'явиться ще й таких людей, що кидаючи політично-військову боротьбу осяде у нас по селах на посади учителів, діячів біля кооперативів, улюбленої форми діяльности торговельної нашого народу, стане артистами у наших групах, шукатиме ріжнородньої діяльности на користь і собі і своєму краєві. Треба, одверто, сказати, що всі ці люде вміли робити те діло до якого бралися і головно були свідомою українською силою, власне, з тих верств нашого народу, які будучи перед Революцією розбиті торговельним капіталізмом московським, потрібували нової консолідації, оживлення зорганізовання знов на силу, яку вони мали у старій Гетьманщині нашій. Були це міщане з сіл і містечок Галичини або поповичі, яких все батьківське попівство, чи кар'єра, не цікавило. Був це добрий авангард для відродження у нас міщанської класи, але це не сталося, знов, бо знов вмішалася Москва до наших подій, несучи тепер нову отрую нам замісць торговельного капіталізму, московський комунізм. ~~Та поки прийдуть~~ Поки що ще армія Галицька є значною силою і ми можемо сподіватися тепер, що хоч тут на Наддніпрянщині події обернемо в добрий для нас бік. Так думаємо ми всі і на вістку, першу радісну, що Корпус Січових Стрільців від

247

244

Ярмолинцями розбив великий загін большевиків і забрав той, вкупі з награбованим по наших церквах золотом, до полону, армія наша ціла рушить на позиції, щоб перейти до наступу у напрямі Києва, як тепер стало відомим вже всім.

Я їду з II Галицьким Корпусом у напрямі Проскурів-Староконстантинів. Отже кидаємо Галичину, Одесу а ідемо на Київ... Традиціно і сумно. Так легко позбутись Галичини і опинитись відрізаними від світу, оточеними ворогами з усіх боків. Правда Поляки і Румуни дають нам спокій, за те, знов, ми попадаємо в ситуацію, коли воюючи зі своїм ворогом, помагаємо тому. Воюючи з большевиками хоронимо Румунію, Польщу і Європу цілу від них. А чи тут в цім факті є бодай якась компенсація нам: наші зади армії бодай не обгрожені вже. Інакше є з другим, новим ворогом який тепер з'являвся на світ божий до боротьби, з ворогом, який під прикриттям Української державности, української боротьби і навіть за поміччу української влади (Гетьман, Директорія - поміч ген. Черевякину на Дону) мав змогу сформуватись, озброїтись і тепер наступає рівночасно на Московщину і Україну, ворог, який звався „Добровольческою Армією" себто армією Старої Росії.

Поки що, однак, ми (II Корпус) ідемо побідно вперід, нічого незнаючи про те, що буде зустріч з тим ворогом і здебільшого хочемо думати, що все буде гаразд, бо ж перед нами всіми є тепер ворог головний — Червона Москва. У Галичан тож напросто захоплення від маршу цього на Київ, в якому їх корпуси беруть скоро головну участь. Взявши Проскурів ми спинимося на якийсь час, однак цим покористаються большевики і підтягнувши більші свої сили заатакують нас. Та ця спроба їх буде стоїти їм дорого, відібємо крівово ми їх і заберемо їм, за два дні, два броневі потяги нараз. 4 Золочівська бригада за видатною поміччу моїх батерей здобуде бронепотяги „Комуніст" і „Комуніст Коростенського району", здобуде дуже потрібну нам для боїв тепер зброю. Легко буде взяти „Комуніст", слабенький бронепотяг, який будучи обстріленим шрапнелею моїх батерей і оточений піхотою галичан піддасться враз; тяжче буде наша боротьба з другим тим бронепотягом, другого дня по захопленню цього першого. Це був модерний, міцний, добре озброєний бронепотяг, зі зовсім командою (здаєтьсе потім зроблено з того було „Вільну Україну")

245

що обстріляний з усіх батарей двох полків під моєю командою бу-
вших, оточений піхотою, відбивавсь до краю, пробував справляти
розбиті за ним і перед ним шлях і пізнєг тоді, лише, коли
далекобійна батарея мого полку не розбила йому коліс і цим не зсуну-
ла у ями тендеру його з рейок. Забрала команда його своїх ранених
і вискочивши до некошених полів, зникла до своїх, бачучи це.
Оборонятись було, правда довели і ми самі змогу, бо не хотіли розбити
ту гарну машину потрібну так нам, а били головно по колісам, щоб
розбити її і тільки, коли вже зачинало вечеріти підбили і ту.
Це був наш блискучий успіх, перших днів нашого наступу, а здобич
ще й корисного для нас дуже. Крім того ми переконались большевиків [struck], що
їх накрика „пальбогів" немає успіху, коли перед ними тримає
позиції дисциплінована стрільба, бойова піхота. Тому не пробували
вони більше наступати нас. А ми спокійно ждали, радуючи від успіхів
наших, які були ще голошені і з инших наших фронтів.
Оглянути бронепотяги захоплені приїхав з Кам'янця сам от. Петлюра.
Я з причин бойових не мав змоги поїхати одразу й собі до них і вже
й зовсім і до голови мені не могло прийти, що значить такий
швидкий приїзд от. Петлюри до цих бронепотягів, не знав нічогісінько
що діялось довкола захоплених цих бронепотягів, в сферах наших
військових. А ж другого дня вже по від'їзду от. Петлюри довідався я
про річі, які вразили сильно мене і які змусили мене звернути увагу
до військових кравів, які панують у нас серед деяких частин Наддні-
прянських. Довідався я, що у часі [struck] боротьби за ці бронепотяги
у тилу нашому знайшлись люде, які рішили виводити для себе
як слово захоплення тих, так і самі бронепотяги ті, [struck]
Ухвилили, коли бронепотяги було вже взято все з великим вроєм до
них, якісь „отамани" з волонтерами під плащиком помоги по ви-
воду тих з бойової зони, оволоділи ними, притягали на
ст. Проскурів, щоб звідтам ще й післати одразу телеграму
до команди Наддніпрянської, що захоплення ними цих броне-
потягів. і просити цю дати одразу наказ на призначення їх
командирами цих бронепотягів. Не знаю, свідомо, чи несвідомо
от. Петлюра враз посилав такий наказ, а командирів тих ще й
нагородив подяками і рангами. Само собою, що коли у всьому
цьому зорієнтувалась Галицька Команда повставав конфлікт [illegible]
[illegible] протести, але було вже чомусь „затісно" галичанам відстояти

свої права, на взяті ними машини. Не вибрали вони нічого, але програли й Наддніпрянці, бо цей факт був [illegible] першим непорозумінням між обома арміями і першою підставою для обережного відношення обох поміж собою. і в боях ще, у моїм Корпусі.

Цілком правильно нотує сот. Гайдучок на сторінках „Червоної Калини", що це захоплення, це „місце слави" 4 Золочівської бригади за допомогою артилерії Січових Стрільців" і цим ~~доводить~~ вказує на неправильність писань тих наддніпрянських мемуаристів, що написали історію цих бронепотягів, зазначивши себе там, як героїв здобувших їх, „май же з голими руками."

Знов фронта наша рушає наперід. Займаємо Старокостянтинів. Славне містечко, нашої побіди колись над польською гвардією, знов свідком нашої боротьби і теж успішної. Тут під ним [illegible] порядно большевикам. Але тепер це містечко є свідком, дуже убогим. Прибите, пригноблене воно, збідніло, зруйнувалось. Вибито силу люду з нього большевицькою чрезвичайкою. Я спиняюсь думками над цим фактом, такої лютої, безрадісної розправи тих тут над мирним населенням. І не можу висвітлити собі цього факту інакше, як свідомою акцією большевиків, боротьбою з цитаделями сили української ворожої їм, в особі містечкового міщанства. Коли я переконуюсь, що процент жидів і Москалів розстріляних тут тими є рівний ½, то українського міщанства постріляно тут 10 %, під закидом приналежности його до укр. інтелігенції. Навіть хорих на тиф у лічницях повбивано на ліжках. було тут!

Увесь же Старокостянтинів знайде в собі силу і мужність [illegible] і [illegible] стріне з хлібом сіллю, промовами наше військо, а коли до його заїде от. Петлюра то зустріч того обернеться тут на величезну маніфестацію, з прапорами, квітами, хлібом-сіллю і зле вийде, як з під землі сила люду в національних убраннях свідчить для привітання його. Буде їм Петлюра гостем радісним і надійним, але на жаль тільки гостем, бо скаже він їм пару слів, подякує, зїсть обід з ними і відїде, щоб опинитись знов серед „реальних своїх сил с-срів, с-деків і т.п.", серед тої „суспільної думки", яка волочиться за ним і бореться біля його за владу, якусь, над чимсь теоретичним і не бачить, що усі ті ось і тут у Старокостянтинові реально перед ним виступають. Ниже, Петлюра, на прихильність цих людей і мабуть забуде

і про свої обіцянки дати їм поміч в боротьбі; нерозуміє їх, чи хтось, або щось перешкоджає йому їх розуміти і виконати обіцянку?!

За Староконстантиновим знов спиняється наша фронта і тут большевики покористаються з нашої остановки і зробивши протинаступ візьмуть Староконстантинів від нас назад і хоч пробудуть там 2-3 дні, бо ми їх знов відібємо наробивши в тому стільки розстрілів і то в такий спосіб, що навіть у старих наших військових людей заграють нерви, як це нікому тут в цих нових умовах боротьби нашої. Сила людей, що брала участь у зустрічі Петлюри буде постріляна большевиками і то в самий дикий спосіб звірячого Московського убивства.

Був це тяжкий, пригноблюючий факт для нас військових, що жертвами були цивільні люде і до деякої міри з нашої вини нас фронтовиків. Я чую, як зривається в рядах наших старшин невдоволення нашою командою, що веде наступ в дуже повільний спосіб, робить його фронтою, замість того, щоб йти вперід загонами, оточувати большевицькі відділи ловити їх, і вивішувати по шляхах, поводитися з большевиками не як з військом, а як з бандами в краю нашим. Ми визнаємо ніби за ними права на ворожу армію і більше того почасти визнаємо і своєрідність норм борьби тієї армії бо не розстрілюємо поголовно всіх полонених, як це роблять вони з нами, хоч правда, не з Галичанами, а з Наддніпрянцями. Галичан большевики стараються приголубити і розагітувати. Знов помітно у большевиків керування обставинами — наш генеральний штаб на щось такого безплодний. Галичан не виню, бо тії неорієнтуються в наших краях, а їх генерали знаходяться ще під впливом наддніпрянських генералів, що інформують їх хибними інформаціями про ворога оперуючого дивізіями, не пояснюючи, що тії большевицькі дивізії, це тільки вивіски хитрі для їх оперуючих банд, як на те, щоб застрашувати нас ворогів своїх числами (45, 43, 60, 120 дивізій) так і для того, щоб впливати на населення місцеве знайомими російськими організаційними військовими формами.

Я не міг ніяк переконати раз свого к-ра Корпусу генерала Вольфа що проти нас немає жадних дивізій, що є тільки банди

бо німець, все зіставав німцями і вірив папірам, більше, як моїм і інших старшин, небагатьох, звідомленням.

Рос. генштабісти роблять далі своє діло: самі не вміють пристосуватись до нової боротьби, виробити для неї норм, впливають також і на генштабістів галицьких.

І мабуть вони, в цей час, мають і великий „бадьорий" настрій, бо замість праці в тилу над шляхом на приспішення нашого наступу, оголошують велику рецепцію, з устріч к-рів галицьких з наддніпрянськими в Проскурові, з метою зазнайомлення одних з другими, за веселою і гостинною вечерею наддніпрянських господарів-старшин.

Їду і я на неї. Бачу знайому мені еліту вищу військову галицьку і мало знайому Наддніпрянську; з цієї останньої знаю тільки свого к-ра корпусу от. Коновальця та двох-трьох к-рів інших частин, з якими або запізнався ще в часі боротьби з гетьманом, або в часі останнього свого приїзду з Галичини на Волинь.

Господарем рецепції є генер. Сальський, бувший рос. полковник, старшого віку, добре тримається у своїй цій ролі господаря і є також вміючим промовцем. От. Коновальцеві, бачу, припадає роля лучника к-рів обох армій, хоч помічаю, що той вже більше звиклий є на наддніпрянців, як на своїх і особливо штабістів німців.

Він держе промову здається, другу (після Сальського) в якій підносить потребу спільної акції обох армій дружньої, але сьогодні, здається, немає багато сили і запалу до говорення. Його промова, як і промова генер. Сальського є промовами загального, якогось застольного характеру.

Беру слово і я, ділюсь своїми враженнями від довшого перебування в галицькій армії, вказую, що присутність наших частин на Галичині була першим актом зближення обох армій і хоч з деяких причин не осягла там більшого в цім успіху, то вказую, що Наддніпрянщина на все це таке зближення започаткувала вперед, як нігде стала вже державно думати. Назагал пропаганда у нас стояла і стоїть так зле, що цей перший крок був занадто офіційним у той час, коли він мав би бути більш товариським. Офіційність велику бачу я теж і зараз у столу, а це на мою думку річ, що нам багато шкодить, наслідок нашого виховання російського одних і впливу австрійської етикети у других — треба б більше щирих слів, більше дебат про нашу ситуацію її можливості, як рівнож треба і оцінки критичної нашого минулого, щойно пережитого.

І тепер, по цих словах, я використовую нагоду присутности військових старшин і скажу вже таку кінцеву промову, що хоч ми і успішно йдемо тепер вперід на Україні, звільнемо Київ,
249 робимо хибу, бо „шлях до Києва лежить через Львів," як через те, що ми неподужаємо захопити міста наддніпрянські ворожі, зрущені, так і тому, що це буде наш успіх непевний бо оборона території Наддніпрянщини, є більше тяжкою річчю, як оборона Галичини, ми будемо відрізаними від світу, оточеними ворогами з усіх боків і без засобів у цій боротьбі. Відповідний момент захоплення Галичини в часі присутности обох наших армій близько Львова ми пропустили і тепер нас чекає тяжка боротьба в умовах, про які не всі присутні здають собі добре справу. Я був так захопився сам своєю промовою, що кінчивши її підніс чарку, за те, що „шлях на Київ лежить через Львів." Стіл випив не много, але очевидно, з ввічливости більше, ніж зі щирости. Наддніпрянські штабісти, очевидно, в цей час потирали руки від радости, що докажуть тепер російським генералам, як треба воювати з большевиками, а галичани вже зачинали оповідати з гордістю, що вони визволять Україну і в першу чергу тепер здобудуть „Золотоверхий." Я говорив, однак, військово за Галичиною, ще й тому, що встановив вже слабість дальшу наших наддніпрянських військових сил і слабість дальшу команди їх і наших політичних заходів. І моя ця промова лягла попілом в огні офіційної поезії байдужости всіх до потреби щось рішати, думати спільно.

Отже вечеря ця на яку покладали організатори її якісь більші надії немала більшого значіння як випивки старшин, бо як то я згадав може. Сидівші за столом мали вже для себе ясну і певну думку про те що діється і яка, нагодою, в питанню здобуття Києва лучила їх всіх добре, бодай на час. Розійшлися всі ні з чим.

За пару днів армія наша рушить знов до бою, візьмемо ми Бердичів і лісами через Вжесну Ніч вийдемо, аж до зеленого Житоміра. Большевиків поріділо проти нас вже якихсь в десять разів, так що колиб було нашою командою взято заходів оточити їх то думаємо, що це легко б було вдалося, а наслідки малиб більші приголомшуючі для них, але ми їх гнали перед собою, а через це давали можність їм вишукати між нами по містах і агітувати проти нас, що йде Петлюра вже зі „капіталістами і буржуями австрійськими."

У нас ~~преси~~ далі ще преси немає ніякої, навіть військового органу ~~[illegible]~~ немає ніякого, не то що агітаційної літератури, якоїсь про населення.

У Житомиру стріляно людей було большевиками в такій скількости, що вивезти їх кудись їм було годі і вони скидали трупи тих людей в льох під одною богатою віллою, як на бойні телят. Страшні сцени відбувались перед цим будинком, коли вже за нашої влади, люде з міста прийшли шукати „своїх" батьків, синів, чоловіків, і навіть дітей, бо серед постріляних були і хлопчаки гімназисти „Потьомірівці". Переважають серед забитих однак не буржуї якісь, а самі міщане, ріжних категорій і фахів. Трупи рясно политі кровю, смердять вже від гниття, на деяких видко страшні передсмертні муки і я, що за війну надивився на силу жахливих сцен не мав давно тяжчого вражіння, ~~як~~ зіставши тут.

Війна є жахливою річчю, але розправа голоти над безоружними людьми, є ще жахливішою річчю. Обурювало мене ще, що це розправа дозволена інтелігентними людьми, схвалюється ними і зветься звичайною річчю, „горожанською війною", властивою природою переворотів. Хіба в часі переворотів людина божеволіє?! Можливо! Тепер опубліковано, що людина схваливша цю розправу в нашім краю (Ленін), в тім часі сиділа спокійно в Кремлю пила чай і маючи все на колінах котика гладила того люблячою рукою (Мемуари італійського посла). Бездушність Москалів проявилась знов для мене в цім Житомиру фактом, який з памяти моєї не зникне ніколи. Нарід „богоносець", нарід славного на цілий світ гостинства, братерства" — стріляє в доброго Житомірських цехов дружину; стріляє в гімназистів і дітей в жертву на це своєї „славної" з душою гетінгенської „інтелігенції"!! Щось у цім є такого, що нормальним мозком, взяти неможна. Бо є зрозумілою річчю акти насильства в Революцію всякого, але методична, звірська розправа з людьми безоружними і то з людьми здебільшого, що й нерозуміли подій і своїх „злочинів" — це расова месть, це азійської душі, татарської крові, а використування голоти для цієї „методичної роботи" — це царської Скуратовщини традиції.

Похорон цих жертв, Московської Смердяковщини, апробованої Карамазовими новими — був величезною маніфестацією на ціле місто, бо на його зійшлося десятки тисяч людей (потім почасти теж постріляних за це), які своєю присутністю

на нім проявили не тільки щире співчуття до невинно загинувших а й показали, що південь має иншу душу, як північ.

251 Цей похорон дав мені можливість і для перегляду сил протибольшевицьких в наших краях: Вони переважали числом своїм мабуть всі „дивізії" большевицькі, сущі на фронті проти нас, але складом, енергією уступали їм. Вона ця сила готова була полетіти „зезулею по Дунаєві, омочити бебрян рукав в Каялі ріці і утерти князеві рани, на його кривавім тілі", але не здатною була до оборони, була масою і більше нічим. Цікаво, що переважало в ній міщанство, бракувало жидів і робітників. Жиди, правда, боялись погрому. Робітники, іншi виховані скрізь Москалями дивитись на річі і свята Революції з бездушністю, властивою тим, теж не змінились. Зате міщане в тисячах... але неорганізовані, безсилі, бо йшли далі, то під впливом чорносотенного попівства житомирського, православного, то під впливом „рос. панства", яке дозволило йому протибольшевицьку маніфестацію і кинулось би на його одразу, як би тее заманіфестувало проти всіх Москалів і їх ріжних тепер [illegible] революційних і контрреволюційних на Вкраїні.

Побачив я в Житомиру знов знайому мені і по Полтаві „периферію", велику числом, але слабу своєю силою свідомості організації. І над нею не було тут ніякої праці нашої влади, наших відпоручників. Комісари наші тут або не хотіли (з причин партійних) або не вміли робити роботу організації цих мас. Довший час над Житомиром панував „комісар, представник „революційних сил України" — есер. І незрозумілим було нам на кого міг спиратись тут цей „вождь селян лівих", в місті, що по числу міщан був одним з більших на цілій Україні. Само собою, що був він тут лишень „фігуркою революційною", яка трималась лишень завдяки пасивности рос. і польского панства житомирського, браку свідомости класової або партійної міщанства і „нейтралітету" сел оточуючих той Житомир. І за нещастя, які впадуть на Житомир, такі комісари, на нашу думку, несуть відповідальність, разом з рос. інтелігенцією, що боролася проти нас, або саботувала нас, у всьому скрізь.

А ці для отворення сили і мас Житомиру є всі данні, як я то незабаром встановлю. Скрізь по родинах міщані інтелігентів Міщанських сфер бачив я людей, що з помогою, само тужили.

252

прокладають собі стежку до національної свідомости, можливо, що почасти цей під впливом поляків, які тут всі є свідомими. Таким нашим людям бракує проводирів, бракує платформи відповідної для їх переконань. В Житомирі є е-сери, е-деки, комуністи, чорносотенці, але немає міщанської якоїсь партії, а немає і аграрницької для селян, що живуть в місті чи на його перефєрії. Немає й ніякої преси в Житомирі. Це явище яке має місце у нас скрізь: друкарень сила – преси немає. У Житомирі можна було і за нашої влади діставати большевицьку газету і ніякої нашої. А армія мала наче людей, інспекторів і хісось!

З приходом Галичан, деякі старшини, з них, розворушать життє просвітенське Житомиру, але немають ці старшини багато часу на це і не знають умов наших, що у нас треба зачинати кожду таку працю з „азів". і самі не є підготовані вести політичну працю, яка наших людей тепер цікавить найбільше. Через це праця Галичан така-тільки культурницька, поверхова неорганізована. Через це один Галичан і то міщук, хвалить „нашу славну Германщину", инший, теж міщук, радикал цвяже „в па" з нашими е-серами, питається про якусь „трудову Вкраїну" немов Вкраїна складається зі самих ледащ-панів та нероб.

Я теж буду робити тут культурницьку роботу, бо свій великий запас творів Олеся, вивезений з Київа, тепер тільки роздам по Житомирській молоді. Це роблю тому, що довідаюсь, що й тут йде спір, але все з поляками, що Українці, це недоросли до того, щоб мати прикладом Міцкевича свого. Молодь тут про Олеся нічого не знала і він для неї був великою радістю.

Я довго буду стояти в Житомирі несучи його гарнізонну службу і часом виїзджаючи з нього й на фронт де прориваються все до нашого запілля якісь банди большевиків і через це буду мати нагоду стрічатися з людьми з міста і пізнавати тих. Видається мені тее місто зручним до опанування його нами, бо в нім не так багато Москалів і крім того воно було закинутим в лісах центром далеким від різних подій наших і чужих скрізь. Але з нину" працювати у нім годі, бо такої праці тут все зроблено досить вєльми партіями і всіма боротьбими силами нашими і чужими. ~~[illegible]~~ Треба було тут акції" влади нашої тут все, але відповідної до складу

253

і стану людей тутешніх. Тут здебільшого всі нудяться від браку праці, чинности тепер, якоїсь для них. І мені раз прийшла до голови думка-запит така: Чому влада наша бачучи безсилість своїх повітових, губерніяльних комісарів, не спробує в містах і містечках відновити, як противагу большовицьким радам, Магдебурські радниці, нашу історичну форму ширшу народоправства, народовластя по містах?!

Я ніде не бачив у наших людей потреби „поглиблювати" Революцію, а тільки бажання закріпити її здобутки в такій простій формі, яку тепер засвоїла кожда людина в нашім краю: „Знищення панського землеволодіння, більша увага до робітництва, національна влада, національна освіта".

А тепер ще зробивши кілька поїздок на наш тил, я побачив дещо, що навіть підбадьорило мене в моїх думках. На цих тилах наших в Бердичівщині галичанам вдалося зорганізувати блискучо тилову працю для фронту. По селах всього було новобранців з них же сіл набраних, організовано збір, молочення хліба і віддача частинам свого війську. Але дивно мені було від цієї праці галичан тут. Дивно, що про неї в Житомирі ніхто нічого не знає, нудьгує непомогою тим же в місті цім. Дивно, але приємно мені буде, й те що галичане зуміли дійти з нашими тут „дядьками", що „охвицерство", яке час було в повазі наддніпрянців, не пошкодило тим зійтись з дядьком, як зі своїм селянином. І той факт, що „дядьки" не опирались такій роботі галичан, переконав мене ще раз у тому, що класи селян у нас немає, а є мешканці хлібопашці; і що ставка на них, як на класу є безпідставною, тих треба опанувати і край, але опанувати політикою не е-серів, а відповідно до бажань більшости народу цілого нашого краю. Міщанин і попович галицький блискучо, хоч і по військовому вив'язувався тут зі ситуації нашої, пореволюційної, але не зв'язав він міста і влади з селом, цим, ним опрацьованим. Та по загальній і та праці на селах не було організованого, великого по свойому маштабу. Недалеко від районів галичан, наддніпрянці вже до війська не брали, хліб від населення брали в спосіб російський, через „фуражирів", платили грошами по цінам, які кому забагалось, або реквірували, як

257

попало, адміністративно не опановували вам край, не робили, як галичане, облов на підозрілих обітоврів, шпіонів всяких ворожих нам, їх працю Галичан буде спровокована. А разом з цим і наш авторитет підірваним. Знов і на [illegible] тут.

Петлюра все чимсь занятий, але не тим, щоб давало нам практичні наслідки; він розігрував тепер тільки, як репрезентант народу по занятих місцях, але забував, що він єсть тепер всьою навсього „перший коваль" праці, а не репрезентацію народу. А тієї праці тут біля війська його невидко ніякої: робувся все, якось, як то ми бачимо, хто як вмів робити. А це було злою хибою для тодішніх наших умов. Тим-бу, а це гірше для умов життя по наших містах, звільнених від „товаришів." Особливо ця наша [illegible] брак праці державної відбився по містах тоді, коли в них запанував всюди голод. За Росії мало коли влада дбала о своє населення в хвилини напруженої якоїсь акції державної; населенню все доручувалось бути „геройським, славити свою витривалість на весь світ," витримати, хоч би й умерти з голоду, та й годі. Мабуть наша влада вміла цими традиціями тоді старої Росії і недбала про свій край. І коли в армії командири справлялись добре в різні способи, як то ми згадали, що годівлю тієї, то з містами, їх годівлею було зле, тим лишалось або здихати з голоду або перебиватись, як Бог дасть. У родинах житомирських інтелігентів і міщан, я бачив на обіді, в тих часах, всюди тільки бараболю, гарбузову кашу та кисілі зі слив; діти всюди так синіли від слабого живлення. Недивно, що большевики, які „проблему хліба," хоч і для „вибраних" людей, ставили наперід, знаходили у багатьох людей Житомира симпатиків, бодай в душі в часі, коли тим доводилось гинути від голоду, а в інших, особливо російських людей, підтримувало дальше віру, що Росія і тільки Росія хай і червона їх спасе і нагодує, а не та Україна, яка знає тільки воювати та „робити пана" над ними.

Великий парад військовий на який прийде і Петлюра є само собою річ для нашої влади підпираюча її авторитет, а в Житомирі він навіть зробив і велике враження на місто, та повторюю, що в цей час місто потрібувало ще „хліба і праці" а об цім ніхто з влади тоді не дбав і не згадував.

І населення міста помилувавшись чудовим виглядом галицького війська розійдеться зі своїми думками тяжкими мало підбадьореним. 255 Як деталь цікаву з цього параду мушу згадати, що Петлюра оглядаючи і мій полк, був здивований як з його присутності серед Галичан, так і з його вигляду. Генерал, що його супроводив, очевидно, теж не знав, як звичайно, скільки в нього є війська і де воно знаходиться і не поінформував Петлюру. Я був для нього мабуть, отак, „собі, якимсь отаманом", що існує під Галичанами, створивши собі загін. Говорити з Петлюрою про щось я не зміг, хоч і мав до цього велику ~~[illegible]~~ потребу, ~~[illegible]~~ але той все навчився від Москалів очевидно, балакати тільки через генералів зі своїми підвладними. Відмовив мені в цім за браком часу. „Холодний" парад, однак, вдався.

~~Але~~ Фронтова ситуація наша ~~[illegible]~~ в цім часі тут біля Житомиру стає такою, що зачинає теж впливати на ~~[illegible]~~ хід подій відємно. Ми не можемо, не знаю чому, збити большевиків з Коростеня, а під наше крило біля Коростишова влізли вже ватаги Деникіна. Зле є знов зі запасами стрільна. Тяжкі мої батареї знов без набоїв. Справа з успіхами Деникіна і його ворожим виступом проти нас і зрештою військового неудачного нашого у Києві доповнюють непевність нашої ситуації в очах населення. Преси ми не маємо тут довгі і через те ходять найнеймовірніші чутки і серед нас військових, а Житомир тепер прислухається в бік Деникіна, ще, бо той мусить мати як хліб і гроші.

Зачинаємо ми військові відчувати, що наш успіх походу на „Золотоверхий", є успіх проблематичний, а може й хибний. Зменшується скрізь інтенсивність праці нашої по тилах, а в армії запанує вичікування нервове незнаного майбутнього. Появляються перші прояви серед Галичан невдоволення нашою владою, але чомусь з неуспіхів тієї на Міжнародній форумі. Я чую розмови в яких вирішається проблема боротьби ~~на~~ Галичанами тут на Наддніпрянщині дуже просто і простолінійно. Коли боротьба зводилась до повалення большевиків у нас, то логічно, що Деникін є в цім нашим партнером, отже треба нашій дипломатії подбати о координацію акцій його з нами або нас з ним. А те, що ми попадаємо вже в ситуацію оточення нас з чотирьох боків ворогами, вважається накрестною поразкою нашої дипломатії. Галичане є тієї ще думки, що боротьба з большевиками це наша заслуга перед світом і той мусить

256

нас за це чимсь підперти. Ходять чутки, що дипломатія наша стоїть нам великі гроші, але не робить нічого. Причину неуспіхів тії бачуть одні в тім, що ми маємо соціялістичну владу, инші в тім, що ми невикористовуємо своєчасно своїх успіхів, слабо ведемо пропаганду, ще инші у тому, що з перших днів нашої боротьби ми невзялися, як слід до опановання України і через це у світі незамало фестували виразно собою, свою потребу бути самостійними.

В масі війск з'являється свідомість, що нам не сила самім боротись з чотирьма ворогами, немаючи засобів військових вистарчальних для бою і в наслідок нібито байдужости наддніпрянського населення до справ боротьби. Враз опановує армію галичан якась розгубленість вже.

І зачнемо, з таким сумним настроєм, ми свій відступ з Житомиру. І зачнеться масова дезерція вояків галицьких додому, на Галичину. Тепер було ясно, що похід на „Золотоверхий" зовів нас. Відходимо і розвалюємося. Для мене особисто цей час був гірким і не тільки з ситуації нашої фронтової, а й з турбот за своє військо.

З полку здезертировало до Деникина двох старшин, бувших ~~[illegible]~~ гетьманців. Серед галичан росте незадоволення до нас наддніпрянців, що це ми винні головно за всі неуспіхи. А по верхах німецьких кругів зачинається розмова про можливого партнера в боротьбі для галичан, в особі Деникина, певні його і здатні його, як наддніпрянці.

Однак мені все ж вдається відійти аж під Вінницю зі своїм полком в порядку. Галичане-визволителі свого краю, зводились подіями на чергових інтервентів. Уступаючись місце новій інтервенції — Деникина.

Що буде тепер далі? Кому і куди відступаємо? Ніхто нічого не знає. Майбутнє — загадка. Побідить біла Росія, чи ні?! Що з нами буде. Але здається чомусь, що це не Росія іде, а черговий, свіжий інтервент, бо Росія це ми і большевики, а не генерали і поміщики царські.

Сумні наслідки походу на Київ.

Не зуміли ми, справжні хозяї свого краю по Революції, звязатись з ним, не зуміли і тепер з братами Галичанами, зате створили ще й инші наслідки злі для себе. Тепер було ясним, що по друге ми помогли Добровольцям до їх успіху: державою своєю і обороною й дали можливість тим створитись і організуватись, а тепер прикрили їм крило, щоб тії могли легко кинутись на Київ і Харків, а далі і на Правобережжя і опанувати то все. Але і в особі цього свого „вихованця" стріваємо тепер собі ворога старого, непризнаючого нашої боротьби, російського централіста. Битися з ним немаємо великої змоги, бо у нас бракує зовсім набоїв, резервів. Справа галицьких формовань тепер припиняється, бо цих людей немає чим озброїти і во що одягти.

І розпочата велика праця ця кінчається для нас іконфузом уже.

новим, коли наші коменданти мусять розпустити вишколи ці
і тікати з Житомирщини і Бердичівщини. Але це тільки поча-
ток нещасть нових для нас. Виснажені за світову війну галич-
чане тепер піддаються заразі тифу, щоб за короткий час скоро
257 ціла їх армія не лягла по селах і містах всеє Поділлящини
від епідемії [illegible] страшної [illegible] тифу. Менше підлягає цьому
армія Наддніпрянська, але так, як тепер, я довідуюсь, є далі дуже
мала числом, щоб могла сама битись і з большевиками і Деникіном, бо ж і
постачання її набоями — помагає, тепер на захопленні тих від ворога.
Це було великим щастям для нас, що літо осіннє в цих краях
пройшло для селян наших в умовах спокою і тиші зорали, посіяли і
позбирали добрий урожай, мали що їсти самі і могли нагоду-
вати і нас, бо тепер немає у нас ні грошей, ні магазинів ніде.
Помогуть нам існувати ще склади цукру і спирту, але набоїв
годі десь дістати в цих краях де вже вистріляно всі запаси ще
зі станцій і міст, а зі заграниці нам, українцям, ніхто нічого не дає.
Я зі своїм полком стягнувся до Пітнічан, під Вінницею на
свій полковий, як це далі буде видно.... похорон. У Пітнічанах
хвилево побували большевики вмісти поміж відступаючу нашу
армію і авангарди Деникіна на житомирськім шляху.
І тут настріляно враз було большевиками, за фільварком Порохольського,
силу людей і головно наших людей, українців. Трупи їх не хова-
лись і пітнічанські свині доїдали м'ясо їх, під охороною червоних
багнетів. Настрій села цього і міста Вінниці пригноблений знов
у край. Жиди бояться Деникіна. Наші люди голодують і
впадають в одчай. Дивною, є тут все це, відпорність і зовзя-
тість наших людей, що від революції відчули в собі, по 200 роках
неволі, знов козацьку кров, козацьку традицію. До Вінниці наїжджає
з лісів села Вонючого, відділ отамана Шепеля, на який аж
любо глянути. Немає на тому ні сліду втоми, апатії; одягнений
він у національний військовий строй аж мальовничо і привозить за
собою славу від усіх усюди, за ним поспішаючу, про непоборного
лицарського борця з ворогами в цих краях. Невеликий цей загін, але
дружний. Коли б з таких військ була сформована ціла армія, не
були б ми тепер під Вінницею! Та його створила не генеральська
рука рос., чи австрійських старшин, а свідомий українець „не
фахівець," але борець. Він і надихав духу бадьорого своєму загону
цьому. Аж боліло серце, що доля його, є загроженою тепер від

обставини, які перевищують його сили. Ні він нам, ні ми йому помогти нічим неможемо в його бажанню боротись: тиф, брак набоїв, страчений час для формовань, велика сила ворогів, оточуючих нас все-це обставини, в яких і він впаде, хоч як небув би відважним.

258 Та галицькі верхи зачинають шукати виходу зі становища. Я не знаю хто зачав перший переговори з Деникином про спілку їх з ним. Для мене був це грім серед ясного неба! І я шукав тепер звязку зі своєю армією, яка в особі Січових Стрільців мала бути в районі Жмеринки, решта частини десь в околицях Любара. Я довідався про те, що Наддніпрянська моя армія з Деникином не тільки не провадить переговорів, а є все готовою при зустрічі і ударитись з ним.

Цей послідовний крок моєї армії так потішив мене, що на хвилю я навіть був гордим за неї. Будучи розбитими, голодними, без набоїв не схиляють її свого прапору. Не мушу схилити його, як полк наддніпрянський. Мушу тікати до своїх. Та це нелегка річ, бо люде мої лежать теж хорі на тиф, дороги від дощів розкисли і я оточений частинами галичан. Само собою, що Наддніпрянський штаб не післав мені наказу про відхід мій з галицької армії, забули генерали на свої частини наші, а все і я мусів би дезертирувати з галицької армії потайки. Хоч нарешті все ж мене згадає мій к-р бригади полк. Дашкевич і через сот. Бісика зашле мені проходючи попри Вінницю, на клаптику паперу таку депешу: „Бувайте здорові, пане сотнику. Ми відходимо: робіть, що знаєте!" Не пізнаю я з цієї записки свого к-ра, невірю своїм очам, щоб той в таку хвилину і міг так писати до мене! Ні ситуації ніякої неподає мені, цілі, напряму свого маршу, стану річей, нічого! Нічого і сот. Бісик не може сказати мені, що буде далі, чи буде ще боротьба, чи всьому кінець. Безнадійну ситуацію нашу я бачу, але при тім бачу і якісь загадкові марші наших Наддніпрянських частин. Де Петлюра, де наша команда?!

Чутки: Петлюра втік до Польщі, Коновалець теж, армія ніби ще десь існує... Отже мушу сам щось робити, а насамперід інформуватись, що з Деникином і нашою армією. Знов інформують мене Винницькі жиди у всьому багато, коли я тепер часто заходжу до них. Жиди розповідають усе одразу дивні для мене річі: вони твердять, що фактично вже армії Деникина немає, а є банди „золотопогонників", погромщиків, шахраїв, п'яниць, озброєних

259

, які, але так, уже десь стоять по містечках Брацлові, Липовці, Проскурові і инших і пізнавши деморалізації, позбулись сили і успіхів [illegible]. Деякі з цих [illegible] так твердять вже одверто, що Деникин програв. Що ж робиться у Вінниці самій?! Є тут вже представництво рос. добровольчої армії, що часом навідується сюди, для якихось переговорів з Галичанами, займає воно покої в готелю „Савой", на якому вивішено рос. прапора трьохкольорового, а біля дверей поставлені „часовия" це вояки Деникінові. Через станцію Вінниця часом проїжджають бронепотяги цих добровольців то до Одеси, то до Київа. Вплив якогось більшого, чисто, влади, нового якогось уряду не видко ніде і не чути. Цікавим є, що люде з Вінниці приходять подивитись на вояків біля готелю „Савой" і виявляють до тих відношення подібне до того, яке я бачив у 1914 році, коли приводили австрійських, перших полонених. ~~[illegible]~~ Як чужою є Росія і її справи тут у наших краях, аж не віриться, але це бачу ~~з~~ факт! А по селах так крім посміховання над „Деникином", я не помічаю иншого відношення наших людей, до тих добровольців. Ціла їх команда тут вважається за зайву команду і даремну „панів" і охвіцерства старого.
Я довідатись аж однак напевно нічого не можу ~~про~~ по фактичну ситуацію, аж нагода давна не зведе мене з членом ~~[illegible]~~ добровольчої делегації і то ким же? з тим полковником Переволовим, якого є кілька згадую у своїх споминах. з моїм противником довшим перед Революцією і по ній. І тепер стрів ~~[illegible]~~ я його у Вінниці, по вулиці раз, наголодно, і одразу ж побачу, що він тут тепер у ролі „провокатора" серед галичан, бо він говорить укр. мовою, некриється, що є „малоросом", але вірно служить далі Росії. Він був бундючний по старому і першого його до мене мовою був запит: чому я не в армії? І коли я відповів, що непереставаю служити в армії і боротись від 18 року, він висловить свій сум, що я служу „під Петлюрою, а не, бодай, під Галичанами." і дальше сипати до мене агітацією про великі успіхи Добровольців, про велике майбутнє оновленої Росії, про зраду всіх і вся, крім Добровольців, своїй батьківщині і нарешті, зазначивши що уже ~~для~~ [буде] рос. полковника буде [illegible] швидко розрахуватись з усіма тими зрадниками, „как полагается"
Два почуття боролись в мені, коли я слухав тепер його: чуття ненависти до цього „вірного малороса" і чуття злости на нашу, тепер, безсилість, в наслідок якої, я

не міг би тепер заарештувати його, або взяти до полону.
Я мусів здержувати себе від прояву своєї нервовости, яка охо-
плювала мене. За роки самостійного командування я звик на
на вживання своєї влади в ріжних випадках боротьби нашої, а
тепер міг лишень терпеливо слухати свого ворога і не заткнути йому
260 горло. Ця безсилість наша мучила мене тепер.
Лишалось поквітатись з ним словами і я це й зробив. Я виклав йому,
що ми уявляємо ситуацію Добровольців цілком за іншу, ніж то я
чую від його (я тримавсь тут чуток зачутих від [illegible]), а відно-
сини Українців з Росією, закреслив так, як то дивилась на цю
справу більшість Галичан, а то, що „не розправу зі зрадниками"
має робити Денікин, а дати збройну помогти Галичанам та
боротись проти спільного ворога з ним, щоб потім по вигрі боротьби
Москалі уладнили свої справи як їм хочеться, а Українці у свою чергу
свої, як їм захочеться.
Відповів мені полковник вже з хитрою усмішкою: Ну й хитрий
став нарід, просто біда! Все знають і всьому розуміють!
Коли б ви менше знали, а виконували, борони, то повірте мені,
панове, ліпше б було! А то згинемо ми, згинете й Ви!
Я відказав йому: Нас вже приведено до загибелі Поляками, Дені-
кіном, большевиками. І що ми, властиво, могли були виконати те, що
непідсилу Денікину: відвоювати, й упорядкувати, бодай, Україну,
бо проти національної Росії червоної, є сила, тільки наша
національна, сильного, а не денікінівська тінь старого Режиму.
Полковник не дискутував далі зі мною, а спитав мене різко: Звідки
ми знаємо про неуспіх Денікина?"
Отім, пане полковнику, говорить ціла Україна вже! відповів йому.
Посумнів враз він, замовк, глянув втомленим якимсь зором на
мене і сказав:
– „Да, здається ми перехватили!"! Але тепер пізно... вже. Й иначе поступати!"
Ми розлучилися з ним знов, як тоді під Збручем: він пішов
до „своїх", я подався до свого полку. Але я з радісним здобутком:
Є правда, що Денікин програв, бо ж полковник не міг цього мені
заперечити, а це є правдою, що Денікінці не чуються на
силі зі своєю ідеєю „єдиної неділимої," вагаються, саме в масі
своїй.
Цей здобуток був підставою до моїх дальших рішень,

261

в справі, що мені робити зі собою і своїм полком.

Полк може ще пригодитись, треба його підтримувати і зберігати. Але так думав я ще з два дні, коли нараз облетіла нас чутка, що Наддніпрянська Армія під Любаром зліквідувалась і що тільки частина її пішла кудись мандрувати в запілля Деникина і большевиків. А слідом за тим я ще довідуюсь, що Деникин все ж не здає ще позицій, думає використати для дальшої боротьби і галичан. Отже мені тепер немає куди подітись, немає що робити. У військового є на такий випадок тільки один спосіб рішення: самогубство частини. І я це уклав собі зробити. Я зробив все, щоб вона вмерла, але не пішла на службу до Деникіна, або большевиків. Дозволив воякам розходитись і розбірати коні і майно. І полк розтаяв, залишаючи мені тільки хорих по хатах, трохи гірших коней і зруйновані гармати. З відданністю повного ризику, голоду і мук – ще лишила ся біля хорих моїх вояків сестра Ніна С. і фельдшер полковий, коли я вже рішив забіратись геть з району полку, бо на моє „господарювання" звернуто було увагу Командою Галицькою, яка схотіла забрати мої коні і гармати і про це по старій звичці прислала мені наказ, та спізнилась: могла взяти лишень трохи коней, кілька гармат і більше нічого. З цих збирків створила вона батарею, до якої призначила краєвого і незнати чому назвала цю батарею Січовою, включивши до своїх військ тую. Проіснувала ця батарея однак недовго, за місяць якийсь розвалилась, десь в околицях Дністра

Нові змагання.

Страшною є хвороба звана чорною віспою, що обертає людське тіло на гній, сліпить зір, заліплює вуха, гноїть волосся, зриває нігті і від якої немає ліку і ратунку. Вона примучується ще й собі до епідемій тифу і бере офіри і собі від нашої армії. Я не захворів на тиф я проживаючи в якомусь селі під Вінницею захворів на неї. І мене підбере галицька санітарна поміч та мені в горячці відвезе аж до Бершаді, до центру хорих на цю хворобу. Хорих багато, вмірає кождий другий. Я однак ущілів якось, але тепер не знаю нащо: я довідуюсь, проживши 3 місяць у напів свідомому стані, зі закритими вічно очами і заліпленими вухами, що я під владою вже большевиків

262

а Деникин був вже виметеним на чисто з Правобережжа червоними.
Поки що мені не загрожує ще ніяка небезпека, бо большевиків у Бершаді немає. Але бентежить мене справа, що Галичане переходять вже на бік большевиків. Хорі старшини, стрільці дебатують над ситуацією нововою на всі боки. І на большевиків покладається багу у галичан більша надія, як колись на Деникина. У них, хоч Радянська, але Україна все ще існує, коли для Деникина не було й згадки про неї. Обіцяють ще большевики визволити Галичину теж. І нарешті манять великими перспективами, взагалі, комуністичного перевороту скрізь народів всіх людей поріднить і ущасливить. Але не тільки обіцяють большевики все це колись сповнити, але вже й тепер дещо дають. У самій Бершаді було гучно відсвятковано свято річниці Шевченкове, заложено курси українознавства, відчинено кооператив і українська гімназія зачне свої виклади. З Балти стане з'являтись українська втічкова, червона газета. Життя і торгівельно-промислове ожиє в Бершаді і її околицях. В армії також ще не рухають нічого, ведуть лишень пропаганду.
Отже декорація для заспокоєння і приголублення Галичан робиться майстерно і тонко. І тяжко мені виступати тепер тут ще в лічниці з агітацією проти такої провокації большевиками наших людей. Мушу, однак, признати, що все ще Галичане не пішли до большевиків цілою душею своєю і особливо потім, як большевики дадуть тим знати, що повна свобода галичанам це тільки свобода на папері, що робити щось сміють тії тільки після вказівок влади вищої в проводі большевицької і що Галичане самі зведені на ролю об'єкту змов, а не суб'єкту в подіях. І навіть тоді коли большевики висунуть на чоло армії галицької людей галицьких Порайка, Барана, Гірняка зістануть наші люде попихачами а „не панами" в ситуації. І винуть большевики агітацію серед, головно стрільців галицьких, подібну до тієї агітації, колись на фронті над ворогами церкви своєї, але не досягнуть зробити з галичан ні революціонерів, ні певних союзників у боротьбі; як то узробили отих.
Стрілець галицький думає також просто як і його брат наддніпрянець: Невірю агітації! Невіщо стільки галасу, коли справа ясною є: дайте до рук наших людей, наш край і край! Коли ж Ви годуєте тільки словами, то Вам вірити немає чого і працювати з Вами треба обережно!

І програють і обидві червоної „єдиної неділимої" свою гру у
Галичан теж. Але ще якийсь час ~~вони~~ галичане будуть з ними. Я особисто
як тільки бодай трохи видужаю рішаю тікати туди куди
втекли вожді моєї армії, кудись за кордон. Поможе такому
263 моєму рішенню і червона преса, яка раз сповістить мене, що
Наддніпрянська армія все ще існує і вже тримає фронту біля
Кам'янця-Подільського. і що Петлюра здобув собі союзника в особі
Польщі. Цих інформацій було мені досить, щоб я забравши
до торбини свої речі раз нікого ні про що не повідомивши в цій
лічниці зник, щоб помаршерувати до фронту і дістатись до
„своїх."

Подорож мені слабому по тій хворобі страшній не була легкою річчю
бо я ще й немов, а ні одного карбованця грошей і дививсь хто
що дав мені з людей до яких я заходив ночувати. Часто мусів
спати і у повітці, або клуні, бо люде боячись здоров'я не хотіли
пустити мене до хати. Ціле обличча моє було ще червоним від
ран і гноєнів, а голова лисою від злізших волос. Так брів
я все ще далі і далі „до кордону" не стрічаючи по дорозі ніде ніякого війська, ніякої
влади по селах, аж не перейшов залізницю Жмеринка-Роздільна.
По дорозі був свідком повного спокою в цих краях, немов вимерли
тут села, немов люде непотрібували кудись їздити, ходити, щось
робити. І в розмовах люде тепер стали ощадними. Не цікавить їх
вже ні революція, ні контрреволюція, ні кого нічим. Большевики
вже для них не сила тут, хоч і побідили Деникіна, а також
Гастрольори, як і той; галичане - люде бідолашні, що не
можуть ніяк розплутатись з якоюсь там своєю справою з якою
прийшли в наші краї; петлюровці - це караюча рука всіх, а
особливо большевиків, коли тії роблять кривду людям, але їх немає
десь. Один дядько так вилічує мені всіх кого він знає з тим, що
бурчав: „Маємо товаріщів, маємо панів (галичане) і маємо
просто козаків-петлюровців! Хто вигорає Бог його знає!
Деникин вже втік і туди йому й дорога."
Закінчує свої відомости дядько однак, несподіваним для мене
зворотом: „А от, чого поляк сюди ще пхається, то є нєизвестно!"
І так скрізь пасивно обговорюють села ситуації і я все більше
й більше переконуюсь, що наш край можна здобути, опанувавши його силою, але силою своїх людей, а не чужих, сам
нарід не звільнить себе.

Дядьки зовсім не сумують „по праці", бо ні ніде тут, як ті міщуки в Житомиру, зате сумують за порядком, крамом нормальним, якимсь життям. Хто закріпить за ними здобуту землю — той і панувати буде над ними. Самі вони не мають охоти владнути.
264 Я поспішаю тепер зі своєю мандрівкою, хочу дістатися, як мога швидче до своїх, подивитися, що там робиться, підбадьорений ще й тим, що тепер боротьбу зачнемо від Галичини, хоть і не своєї. Малюю собі фантазії про те, що тепер через злуку з поляками якусь там, можна буде дістати зброї і маючи певніший тил осягти чогось більшого, як раніше, в нашій боротьбі. Я тепер менше відпочиваю по селах, а все йду й йду... „додому", як то, я кажу нашим людям. Змушує до цього мене ще й те, що мені по дорозі було украдено раз чоботи і я йду тепер в черевиках, які мені дав якийсь дядько-волох. І ті теж є роздертими, так що я буду босим швидко, ~~[illegible]~~, як що не дістанусь „до своїх".

На залізниці стрінувсь зі штабом большевицької армії, якоїсь. Це потяг з літніх вагонів кількох, населений невеликого скількості вояків, старшини і силою якихось людей напів військових, напів цивільних... Ці останні притягли мою увагу, як своїм зовнішнім виглядом так і своїм національним складом. Це цікавий тип людей зі старої Росії; зовнішньо, брудні, неохайні в одягові, з виглядом якихось не то аскетів, не то проповідників-монахів відданих якимсь турботам і безконечним балачкам про щось, вони нагадали мені яскраво підпілля революції не часів передвоєнних; вони викликали у мене і рефлекси, але вже не ті цікавості і пошани до них з літ юнацьких моїх і не в порі ~~[illegible]~~ часів пізніших за Революції, а вже й ненависть напросто якусь фізичну. за напросту присутність їх тут в наших краях. Усвідомлюв я собі, що тепер прийшли вони сюди вже не тільки дебатувати й агітувати, а вже силою запровадити свою [illegible] свою теорію російську революційну теперь. Сила чекістів озброєних з ніг до голови, скорострілы торчать по всіх вагонах у боєвім поготівлі свідчили таку їх тактику тут тепер. Половина з цих людей належала до племені жидівського. Революціонери — вже були урядовими агітаторами.

Купчаться всі вони однак ~~[illegible]~~ біля вагону на якому написано, на „общепонятном": „Агит-отдел штаба Армии". У цім „агіт-атделі" йде праця бачу: працюють машинки, розбираються і складаються

по вулицях агітаційна література, очевидно, для відсилки кудись ~~[illegible]~~ „до народу." Але де той народ?! На станції, як вимощено від народу, по вулицях біля станції невидно, а ні пса... Навіть урядники станції не показуються на перон і на цьому всього на всього трьох людей чекає на потяга: це якийсь старий жид, що їде кудись, очевидно, за гешефтом, інвалід вояк-жебрак і я „галицький народ", що „шукає свою частину"... Від ~~[illegible]~~ вояка чую скаргу, що йому мало не вийшло до арешту чекісти, які поїхали рано кудись ловити повстанців, а його запідозріли за шпіона них. Ця інформація була для мене військового дуже цікавою і важною: по-перше я довідуюсь, що є тут десь поблизу повстанці; по-друге, що тут небезпечно мені лишатись, бо оперує карний відділ і по-третє, ~~[illegible]~~ я вже підозріваю, що повстанці ті мусять мати зв'язок з нашого армією. Тому одразу ж зникаю зі станції випитавши куди поїхав карний отряд і зачинаю робити розвідку за тими повстанцями. Три дні я блукав в околицях тієї станції аж не звязавсь з тими повстанцями. Втішився цьому, але й трохи розчарувавсь з них самих: це все сельські парубки навіть і невійськові, це люде тутешні, керовані хорунжим з нашої армії, бувшим учителем, на спілку з трьома козаками нашої теж армії вояками. Всі переховувались в лісі під носом Чеки, за поміч, чи службу нашій армії, це поки що великих дій не творили ніяких, а нападали тільки на відділи большевицькі, які переходили до фронту. Перспективи такої своєї боротьби не бачили иншої, як тільки у вірі, що так чи інакше, а правда українська мае перемогти „червону кривду" Звязків ні з ким не мали ніяких. Я підбадьорив їх сильно, повідомивши, що армія наша таки існує і вже б'ється під Кам'янцем. Мабуть ця інформація піддала їм духу, що вже тієї ночі таки ми напали на той штаб армії большевицької й хоч не зробили йому погрому, то прогнали на Жмеринку. Лишатись партизаном я однак не схотів і розпрощавшись своїх цих товаришів, щоб таки дістатись до своєї армії. За кілька днів ходу знов по пусто-порожнім хуторам і завмерлим селам без влади і праці, я прийшов в район де вже було досить відділів большевицьких карно-реквізиційних. Сама голота російська творила ці загони, яких чим далі то ставало все більше і більше

Мене вже було одного разу й затримано, але як „галичана" пущено, але після моєї обіцянки вступити до „красної армії", як я остаточно видужаю. Я однак пішов все до своєї армії, та коли мене було вже подруге затримано і тримано вже й під арештом хоч все ж пущено, як хорого, я побачив, що у цім напрямі на Камянець
266 пройти до своїх тяжко. Я рушив тепер в бік Жмеринки з думкою, що може звідтам в бік польської фронти пройти буде легше. Знов тиждні по попорошених шляхах, збіднілих селах наших пасивно чекаючих на розвязку боротьби про яку тут вже більше знають по селах. Тут вже кажуть, що „Петлюра іде з поляками, галичани з большевиками, а Деникин далі воює за Расею".
На Жмеринці жадне військо, стоїть лишень два бронепотяги большевицькі слабкої конструкції. Польські аероплани, що дня двічі відвідують їх і станцію кидаючи бомби, але слабі і невлучно.
Станція і містечко, як заметені теж від людей. Всі очевидно тут бачили звірств большевицьких і сиділи тихо по хатах. „Народня влада, народне військо" і такий страх з присутности їх у людей! Хоч тая „влада" тут і дбає о той нарід більше, як скрізь: ціла станція заліплена плакатами агітаційного характеру (в барвах і чорні) на яких змальовано було деякі моменти з життя бувшої царської Росії, часів Революції і теперішньої боротьби. Деякі образи були й художньо виконані, але зміст їх був на п'ятдесят процент переганяна большевицька брехня, і провокацію для поневолення наших місцевих людей. Підсовувалась все думка глядачеві, що суспільство те в якому ми існували досі наскрізь злодійське, насильницьке продажне і зрадницьке, що воно є гидким вже через самий факт існування в нім влади царя, попів, генералів, петлюр, денікінів.
Натомість Обіцялась влада, що небуде мати властивостей звичайних влад: бо там небуде мати міністрів, тайної дипломатії, ситих і голодних, небуде багатих з „буржуазією світу," не буде мати різних генералів страшної касарні, а буде все рядити „по справедливости і по совісті скрізь і у всьому"... Мабуть я був одиноким і першим з місцевих людей, що уважно переглянув і перечитав ці плакати, бо крім кудись переїзжаючих старшин галицьких і то кількох, я за два дні перебування на станції не бачив нікого нікого на ній взагалі.
З цими останніми я тут не хотів стрічатися, щоб не бути пізнаним.

Одного разу я лишень розбалакався з одним з них з метою щось від того довідатись. Цей закривав очі на все що діялося тепер на Україні, крім боротьби з Поляками. Той факт, що влада тепер не в наших руках, не тільки не огірчував його, а навпаки і схвалювався ним, бо з/н „Петлюра ставав тепер зрадником, міністри його нікудишниками, які завели боротьбу до сліпої вулички, а вожді Галицькі теж тепер не ліпші від наддніпрянських. Повтікали і кинули свою армію на призволяще, не розуміючи, що тепер є знов можливість побитися з поляками і то ліпша, ніж роком не".
Отже стрінув я знов представника зі суспільства Галицького який хотів щось робити, але сам непідготований до оцінки стану річей не знав що робить і куди йде — й йшов за подіями часу.
Від того я дещо довідався і про ситуацію на фронті. Почув, що головним центром керуючим тепер боротьбою з Поляками є Вінниця, де є штаби большевицькі вищі і військо галицьке вже якесь більше.
Я рішив зайти до Вінниці, ще й тому, що вже не міг я далі існувати без гроша, а в розідраних до краю черевиках неподобно і рушатись. Там у одної міщанки, матері мойого вояка, я мав сховані свої деякі річі, їх я хотів тепер взяти продати і йти далі.
Вінниця під большевиками виглядала „веселіще" з усіх тепер відвіданих мною міст і сіл Поділля. Є тут вже люд по улицях, в парку на концерті і гуляючі люде. Є тут штаби дивізій, Чека, багацько „Вохри", з молодих кацапчуків вояків, мало іншого війська і слабенька торгівля по крамах.
Річі свої дістану я цілими і тепер не журюся про своє існування. А ще за день два я довідуюсь і про тішучі мене річі. Довідуюсь, що на фронті власне, немає ніякого большевицького більшого війська, що ці всі штаби 45, 40, 43 дивізії — це таки дійсно дані бутафорія, що фронт стоїть лишень тому, що поляки не наступають, а наші повстанці „не граються". І ще, що большевики поспішно працюють над Галичанами, перетворюють тих на бригади червоні, з метою дати їх на цей польський їх фронт. Галичане на це пристають: їх не цікавить нічо дійсно бачу тут більше тепер, ніж боротьба з поляками. Та так здалося мені на перший погляд. За кілька це днів, коли моя господиня просила мене (це матір того козака мого) полишити її хату, бо вона боїться Чеки, я подався за Вінницю на село де були розташовані запасові війска Галичан і там серед них

і оселився, користаючи старими своїми зв'язками з тими.
Оселитись не було правда тут тяжкою річчю, бо це була вже тепла
весна і більшість вояків спала по клунях, садках, от до такого
одного подвір'я під лісом і переселився і я. І ходючи далі за
268 „галичана." Розшукував однак собі дальших шляхів, через фронт. Довідався, що
тепер вже що держить денеде і галицьке військо і тепер був
спокійним, що втечу без ризику новітів. Та не спішу я втечу ще
туди, бо раз довідуюсь про велику тайну, яку носить і ховає в собі
вже галицьке військо, а то, що тепер рішилось виступити на больше-
виків, зробити повстання проти них, а зовсім не боронити їх...
Підготовка вже ніби зачалась; є надія, що вдасться злучитись з
військами Петлюри і все буде гаразд - переказується довірочно це мені.
Коли так, то я мушу взяти участь в цьому повстанню, помогти
цим галичанам. І я залишаюсь тут трохи з ними, і проводжу
свою розвідку вже тили в фронти большевицької. Відвідую, що дня
Вінницю і розглядаюсь по ній, де що в ній стоїть, де кого і
яку силу має військо. У ній розташоване, червоне.
Здобуду і тут ще різні враження від большевиків, яких я так по-
трібую ще і для того, щоб пізнати взагалі свого ворога. На
чім тримається його влада, його успіх? шукаю я відповіді собі.
І знаходжу, що вона тримається на великій і енергійній агіта-
ції також і теророві. Скрізь по стінах будинків, парканах, в
крамницях бачу я працю їх агітації: скрізь висить якісь
відозви, плакати, накази, оголошення. Одна така агітка, на
червоним папері особливо притягає мене своєю увагою, в ній
в коротких словах виложено большевицьку програму. І я
пригадав собі ті їх прокламації, що колись, ще дитиною
я набирав за тієї Революції в Полтаві; пригадав і задумався
я, що аж болісно стало мені, коли я усвідомив собі дійсність
теперішню. Є вже свобода — але тяжко її прийняти, є вже рівно-
правність всіх, але панує Москва, її мова (на цій і відозва напи-
сана), панує воля чужа, а не наша, панує пролетар московський
над нашим пролетарем і селянином.
І що ще практично вражає мене, що тую „їх свободу" підпирає
ось тут, за рогом існуюча установа, на якій висить черво-
ний прапор, з намальованим одним оком і таким напи-
сом: Подольская Губернская Чрезвычайная і Следственная

Комісія по борьбе з саботажем, контрреволюцією і спекуляцією а біля того „ЧК", ще наче і такий і „Чрезвичайка всьо відіт і всьо слишіт.""

269 По цій вулиці люде вже не ходять ні вдень навіть, а ті, що живуть на проти цієї „Комісії" позаліплювали папером вікна собі; бачу, щільно; від „холоду" це зробили кажуть вони.

Я переконаюсь однак, що ця „Комісія" не тільки всього не бачить і не чує, що її би було варто бачити і чути, а є організацією для низької тімноти, якоюсь „теоретичного пролетаря" його філософії створеної цілого хорого Леніна і Дзержинського, хорих людей душевно. і крім того, що вона є установою, що помагає тим просадити свою систему влади в життя, а зовсім не бореться так, як в наших демократичних краях слід би було, власне, боротись з тим „саботажем, контрреволюцією і спекуляцією."

Саботаж прикладом місцевої мови нашої йде повною парою і вимагає, навіть, інтелігенція „пані мать по руські." Контрреволюція цвіте во всю, бо замість панів російських, стоять панами пролетарі російські над нами і нашим краєм. Спекуляція серед жидівства — тепер одинокий їх засіб до життя.

Але з цим не бореться та Комісія; вона хватає „петлюровців" царських старшин, а тепер держить в своїх льохах, як чували цілу купу українських діячів культурно-політичних.

Тільки з Москалів знаходяться люде, що вірять в те, що все що діється тепер, є доцільним і конечним, наше населення 99% його, не приймає цієї дійсності і поки що втікає від неї до пасивного вичікування. Серед Москалів помічаю два типи тих ентузіястів поглиблення такої Революції: одні це люде практичні — цим треба Росії, великої, а не обкраяної на Кавказ, Україну — це ті ж „пани" старі, але червоні, пролетарські теперь. Другий тип це ідеалісти, але бездушні ідеалісти. Один з них продемонстрував раз переді мною своє розуміння подій. Раз до крамнички жида убогої, що продавала тепер, щоб якось жити вже не крам, а чай, воду і „солодке" зайшло в часі коли я там пив чай трьох большевиків: два мущини і одна жінка По вигляду своєму належали вони очевидно до „агітаторів", а не до мундировників, на що вказував не тільки вигляд їх зовнішній незграбно військовий, але й купи паперів під руками.

270

Замовили чай, вже переляканому чомусь жидові і сівши втомлено до столу, стали їсти чорний хліб, ламаючи той з цілого буханку і переглядаючи свої, якісь папери ділові. Швидко однак набридло очевидно читання це їм і вони зачали покрикувати на жида, грубо на „ти", щоб той поспішився з тим чаєм, а самі стали розглядатися по крамові. За хвилю я був вирушений з читання Тьєра большевицької, якою я від тих і прикривався ще, сильним брязкітом розбитого шкла, паданням на підлогу якоїсь скрині з чимсь і криком одного большевика тоїм ~~жидові~~: „Что для кого тут продаєтся, товаріщ!? Кто тепер нуждаєтся в тортах? Когда всє не могут їх іметь, так нє смєєтся їх і продавать, а то опять будет как за царі: одним торти, а другім голод! Убері сейчас ето всьо с моїх глаз, іначе забєру в Чеку!..." І за хвилю вже сідаючи на стільця кидає цей апостол „котволкового рівенства" всіх і таке ще: „Эта Украіна, это обжорная свиня: с нее тепер всьо салом! Её трудно переродіть!"

Це був москаль, інтелігент, очевидно ідеаліст, але бездушний і обмежений розумово, що не міг ніколи наподобляючи Савонаролі якогось піднестися розумом до того, щоб побачити, що й він уже сам тепер „пече дошки", не продає мишень, а стріляє тих, хто їх не купує. „Великий Рос" випадав в цю хвилю мені тільки жорстоким, мертвим і диким Моголом! А з цими людьми доводилось нашій масі тепер мати до діла: не дивно, що така була збита з толку ~~та~~ застрашена ~~[...]~~ тепер і доведена до рук їм „цих."

Та галицька маса, свідомі ще більше національно, не давалася легко до опанування себе ні терором, ні большевицькою різною агітацією. Тож в особі тепер своєї армії штурмувалась до виступу з цього „свобідного" оточення і до боротьби з ним.

Нічого не могли зробити з масою стрільців і агітатори большевицькі, що приміром у моїм селі майже щодня збирали всіх вояків на мітинг і поучали тих на свій лад. Селяне галицькі, як і наддніпрянські неприхильні однак большевизму, не прийняв його і галицький міщанин з глушини, масово.

Постарались це большевики щоб і обрізати Галичан ~~[...]~~ ще, в того чуттю споминок боротьби за своє визволення. Раз до села нашого звізвали більші „провокатори" з наших людей це Затоцький, Барон і ще кількох і зробили перегляд „червоним" галицьким стрільцям.

Почують про гноблення України і українців „всі ці" стрільці, і обіцянку свободи від гноблення за влади большевиків. Не
271 стішаться з цього стрільці сумно і мовчки вислухають Заронцького не можуть зрозуміти універсальности того поглядів на працюючий світ народ, хотіли б чути, щось про них самих працюючих і терплячих без власної держави людей. Та цього не скаже їм Заронцький, але, як генерал царський на параді ще оглядає „ґудзики" стрільців і о жах! побачить, що ті „на шапках мають тризуби, хоч і підложені червоною матерією. Скажено кинеться Заронцький на стрільців за це, зірве одному тризуба розтопче ногами і скаже такі „ласкові слова" тим: Ми вам покажемо тризуби! Панів хочете? Щоб завтра всі мали зірки на кашкетах! Марш по хатам!".

Червоний слуга Москви так закінчив свою бесіду зі своїми братами з Галичини, та він „панімал", що робить: кар'єру собі у нових „панів." Не помічав цей холуй Москви, що на свавілля він має знов право, він „пан", а не пролетарі, які стояли перед ним і мусіли перед ним гнутись, як із старого режиму.

Усумно розійдуться стрільці ображені, поникнені по своїх хатах. Але загоряться серця їх гнівом протесту, за поругання свого святиню, хоч і в особі того Тризуба, що зорів їм в огнях світової війни, в болотяних фортах Манівки, в пеклі болотяних боїв Стрия, в степах південної України, що з ним і під ним вміли боротись за велику ціль, щоб з 40-мільйонового об'єкту історії, зробити суб'єкта історії.

І не дивно, що коли прийде наказ вдягти „зірки" на шапки ніхто їх не одягне, а всі зістануть без відзнак. А коли прийде наказ виступу проти большевиків всі стрільці підуть в бій. Я зі сотнею, яку мені дасть під команду полковник Яцкович і двома гарматами, беруся взяти Вінницю. Йду на неї і забираю скоро цілу аж по дверець. Розжену „Вохру", розіб'ю штаби, знищу обози большевицькі і розгромлю Чеку, з якої випущу всіх її арештантів і тих наших діячів.

На пам'ять про це зірву того прапора її червоного, а добро і одяг, який в ній знайду роздам козакам.

Під Чекою нам стрінеться такий цікавий епізод. Ухвалимо, коли ми будемо вже в дверях її, вискочить нам на проти

якийсь чекіст вибіг, з рушницею і валізкою в руках і питає не пізнаючи нас: „Товарищі, скорітє, что это дєлаєтся!? Нужно
 уже удірать?"
Мій стрілець обеззброїв в одну мить його і вирвав з рук йому валізку з якої густо по землі посипалися царські золоті гроші.
Тепер зрозумівши трохи ситуацію чекіст спитав нас инакше: „Товаріщі! Развє вы, уже, не наши?!"
Схопили ми ще тільки двох чекістів, решта вікнами вискочила до садка і звідтам почала стріляти по нас, але марно.
У штабі дивізії, я забрав оперативні папери, демолював його урядження і тепер наступав на двірець. Але це вже не пішло нам так легко. По нас звідтам било десятки скорострілів, а ззаду з вікон і стріх стріляли теж якісь сховані там большевики.
Я післав просьбу до командування про посилення мене бодай одною ще сотнею бо ще побачив біля двірця військо, що хоч і ставило слабий опір нам, але числом переважало нас напевно в 10-20 разів.
Звідки і що це за військо, що я нічого не знав, хоч розвідку у Вінниці робив до останньої хвилі?! Виясувалось аж вечером вже в чім справа. З того війська коли почало смеркати вийшло кількох вояків і стали кричати до нас, щоб ми теж підійшли до них для розмови. Мої „парламентарі" зійшлись, бо я відчував, що в тім, що те військо не атакує нас, є якась загадка. Виявилось, що це царське ще військо з Франції і Солуня, що йно вертає додому і ні в чому не орієнтується що тепер стилося у нас. Просять просвітити його, що сталося, чого ми тут всі б'ємося, де влада, де штаби якісь, начальство?! Що діється з Росією?!
Ми не встигли багато поінформувати цих людей, як скорострілами чекістів розігнали нас. і бій знов зачався, але тепер большевики наступали на мою сотню обходами по бічних вулицях і я через малу свою силу мусів вийти знов на край Вінниці, з якого зайшов. Большевики ще підтягли і бронепотяги і ті кропили нас з усіх боків. Ніч для оборони в місті, є поганим помічником, та ще з людьми, які міста того не знають і я закопався на дорозі під самою Вінницею чекаючи на поміч, але та не приходила.
Під сам вечір на нас напав ще кінний загін Каровського з боку Пятничан, але цей дістав від нас „по шкірі" і втік кудись таємничо назад.

273

Замісць потім я дістав звідомлення, що місія моя закінчена бо я мав лишень операцію на Вінницю прикрити перехід бригади Галичан, через польський фронт, мені наказано було поволи відходити. Але марш свій я зачав вже оце рано, а на обід дігнав своїх, обози і запасової бригади частини, але за якихсь 15-20 верств від Вінниці. Тут пережив знов напад Каровського на нас вже всіх несподіваний, через що ми понесли і страти деякі тепер, але той не виконав очевидно завдання теж свого заскочити бригаду галицьку в часі її переходу; діставши від нас знов відсіч щез знов назад. А ми рушили на польську фронту. Рушили з новими надіями ~~[illegible]~~, що тепер буде щось знов ліпшого для нас і нашої боротьби. Та з одних хресних мук, одначе, попали в другі, як побачимо...

Знов у Наддніпрянській Армії.

Перехід на бік поляків для військ Галицьких не був однак переходом до нової фронти, а напростим полоном. На рівному поли отаборили поляки до табору свого галицькі бригади взявши зброю всім, крім пушок гарматчикам. Надії, що Галицьке військо буде злучено з Наддніпрянським не виправдалися. Скубли чуба козаки, а старшину знаючи, що виходу вже все одно немає жадного могли лишень глибоко терпіти від сорому наших невдач і нашої безсилости і дипломатичної. Отже незгода наша, непорозуміння спільноти, брак вождів відбивались на нас тепер ще й тим, що сила Галицька мала бути зліквідована, відібрана нам. Я особливо відчував тепер наслідки невикористаного нами моменту злуки армій для оборони вперед черги Галичини, тоді в часі присутности наших армій одної на Волині, другої під мурами Львова. І бачив я і тоді й тепер ~~іншого~~ нікого іншого винною за це, як тільки ваш генералітет бувший під рукою у нас, що такого моменту тоді невикористав, з причин своєї, очевидно, ще несвідомости, ~~що~~ незрозуміння нашої боротьби, що тоне іде за Україну, а не з большевиками. Хоробре самолюбство одного з вождів тих тоді армій апробувало теж настрої ~~[illegible]~~ генералітета. І Галичане тепер мали опинитись за дротами табору,

холодного, розбитого у Фридрихівці, біля Підволочиска. Нащастя ще старший австрійський полковник, комендант цього табору не був з-нього людяною, а то б перебування в нім стало б для всіх невиносним тоді. Тікало все це досить з його в різні боки: одні до большевиків чогось знов, інші до Наддніпрянської Армії, інші обрали вже і загряницю. Холодно і голодно було в таборі цім. та ще не чіпав довго ніхто людей в нім, аж не трапив наказ переведення частих ревізій у всіх сидівших у йому і то ревізій чисто поліційного характеру: переглядали і особисті річі, записки листи і т. ч. Ці ревізії, врешті, неминули і мене і позбавили мене дорогих мені річей і поміток. Я цілу війну беріг свій револьвер з нашою садибою державною і написом різних важних дат військових на нім, беріг бінокль дорогий, а ще дорожчими річами для мене були мої записки походні і урядова штабова історія полку, яким я в остання командував, книги грошових розрахунків і схеми різних боїв в яких я брав участь і які знаменито виграфовав мій скарбник полку хор. Козлов; все це було забрано мені, хоч і обіцяно, що буде повернуто, як старшині Наддніпрянської армії, який інтернованню цьому не підлягає. (Все це переховала мені та Вітушка міщанка, не взявши собі за це нічого).

Однак не було нічого мені повернуто, коли мене було пущено з табору знов „до своїх." Начальник штабу табору, якийсь рос. вже поляк старшина на моє прохання повернути мої ці річі погодився вернути револьвер і бінокль, а відносно книг і схем спитав мене: „Нащо, то пан, все, потрібує?" „Для написання укр. військової історії." відповів я йому. Але на це дістав я відповідь, що таку будуть писати і поляки теж і ті документи будуть відіслані куди до Варшави, де „пан потім, по війні, може їх ще побачить." і покористуватися ними."

Де поділися ці книги тепер незнаю, але бінокля і револьвера не дістав, а теж, бо сержант від магазину зброї запевнив мене, що неможе їх відшукати, коли вже на мене чекав потяг для відїзду мого через Тарнопіль до Каменця до Наддніпрянської Армії.

Прощався я з Галичанами, з товаришами спільних боїв і спільних добрих і злих спільних переживань, кидав там

275

бажалось!" щоб ~~вертати~~ з невеселим настроєм і хати, до своїх..." не так сталося, як Пройшов Галичину, що вже комплектно була обсаджена поляками і міг лише з порівнань „вчора" і „сьогодні" зробити висновки, що крім неудач від нас залежних, проти нам були і причини ще, які ми усунути не могли. Французька матерія військових мундурів, аж увіла Галичину, французьке зброя та зброя, якої і Росії недала Франція (рос. пушка, є тільки половина конструкції французької *), тепер була перед моїми очами. А вигоду положення поляків географічного біля Європи так видко було не тільки потому, що познанське військо було на Галичині, очевидно не боючись за свої західні границі, а й тому, що я купив газету якусь польську ~~[illegible]~~ перечитавши, яку ~~[illegible]~~ відчув, що знов „народився" німов на світ, ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ довідавшись з неї, що ще є дещо на світі крім нашої тут боротьби.

Нашим вже діячам прийшло до голови нести на Галичину рос. соціалізм (М. Шаповалом), але не приходило до голови тягти „собі і до себе Європу" з за Карпат, берегти нашого „вікна" до неї, не випускати з своїх рук так зручного для оборони плацдарму.

Та це все вже й тоді був тільки „імперфектум"... Дійсність вимагала від нас ще робити і те робилося тепер тут біля Коломиї. Тут формувалась і поповнювалась Наддніпрянська Армія з метою нових операцій проти большевиків. Я знов іду до свого війська на службу. Попадаю до якоїсь 2-гої запасової бригади, що вже „формувалася"... і дійсно вона „формувалась", бо й к-р, рос. якийсь полковник, займався перепискою, віршою безконечною і більше нічого не робив. Зате вимагалось від старшини довгі [illegible], як в старі часи царські: треба цілий день старшині бути на положенню юнака військової школи, треба [illegible], рапортувати, салютувати без кінця, вставати і сідати після правил військових Росії небіжки. Я не міг знести ні цього юнацького положення, ні того „формування" і як тільки довідавсь про поворот генер. Тютюнника, з військом, з Зимового Походу, подам рапорта про перенесення мене до його 4 дивізії Київської, де вернути.

*) Росія царська заплатила за цей патент страшні гроші, але не дістала секрету все ж системи автоматичного наведення цілі французької, славної 75 мм. пушки.

Не діставуся, однак, враз до неї, бо тая формує свою Запасову бригаду у Проскурові і мене післано до неї. І знов попадаю я в атмосферу формування „фахівцями" бригади тієї.
276 Тут цих „фахівців" з рос. армії аж два: один – полковник Гданатчик Мишаків, другий лінийний полковник Воронін. Я бачу, що тая Кам'янецька бригада була раєм для мене, як порівняти життя в цій бригаді Н-ій. Тут педантизм вимог зовнішности доведений до такого струння, що козаки дезертирують і ті, що хотіли б служити в українськім війську. Напрочто трагічним є це невміння рос. старшин внести до війська, до касарні, щось від того дня, що існує і бореться армія їм підвладне військо. Є це очевидно тяжкі наслідки їх „общерусської" військовщини і тому в цій Н-ій Запасовій бригаді теж немає ніякої української атмосфери, а є підготовка очевидно вояків тільки для бою з большевиками.. За щось, що буде потім відомо і що очевидно, на думку цих фахівців, воякові тепер знати „не полагается"! Муштра, на думку цих фахівців, це засіб найліпший для боротьби.
Але „формування" військове йде мляво тут, як що не рахувати доган, кар, лайок, якими засипає вояків і старшин помішник ком. бригади полк. Воронін рясно, бо ціла справа формування скрізь, бачу, становиться так немов час чекає, події стоять, майбутнє більш-менш є ясним, що зрештою все буде гаразд, не так, так інак.
Я рішаю тікати за кожду ціну на фронт, до своєї дивізії. Являюсь особисто до ген. Тютюнника і прошу його об цім, мотивуючи це своє бажання тим, що не бачу ніяких перспектив скорого сформовання Запасової бригади. Тютюнник вняв моїй просьбі і ми з ним з годину говорили на різні теми враз загального характеру нашої боротьби. З тих, цих розмов, я побачив, що мій генерал, тепер прославлений за ведення Зимового походу, популярний враз на цілу Україну отаман, є дуже й дуже цікавим типом людини надто пре[illegible]ої української. По поглядам своїм він „лівий" бачу, але й не большевик, не с-ер. – його лівизна, це реальне відчування дійсности створеної у нас Революцією. Він людина сильної волі, доброго здоровля і непересічної розумової інтелігенції. Він інтелігент, але який наш суто український інтелігент, на якому, а ні трохи не видко нічого з впливів російських. Він оптиміст, хоче чинів, не боїться боротьби, але й не хвастається, не грається нічим з неї. Таким я знав його і довго потім.

Кари і нагороди, які він давав людям тому підвладним або чужим (полонені) у нього не були ніколи ні розбишацтвом, ні местю, ні засобом підкупити людей, а тільки необхідністю, потребою тих чи інших загальних ділових чинів його і наших військових. У всіх чинах його я бачив всю енергію, свідомість все контролі своєї праці загальними законами нашої боротьби. Він, приміром, не зневажав рос. старшин, але й не дав нікому собі сісти на голову, керуючи собою, хоч по освіті військовий був лише військового часу хорунжим. А з тими рос. старшинами, що стали свідомо ставитись до відродження боротьби української був все в незвичайно товарисько-толкових відносинах і створив з ними вищу командуючу своєї дивізії, що мала ознаки високої якости військової і адміністративної. Я розлучився з ним з ~~[illegible]~~ приємним почуттям свідомости, що з наших людей і без „училищ" може бути генерал і то незвича-йний генерал теж.

Пізніше бачучи в боях Тютюнника, я нераз думав, чому доля не зробила так, щоб він був опинився тоді під Львовом, замісць млявого полк. Омельяновича-Павленка? Нарешті я дістав на фронт. Але в гарматнім дивізіоні, десятім, під командою відважного полк. Чорного (теж без училища) мені робити не було що як виявилось: там було досить старшин, з великим досвідом нових умов боїв і знайомих в дивізії. Через це я рішив знов звернутись до Тютюнника з проханням дозволити мені самому сформувати собі курінь гарматний. Я дістав цей дозвіл, але не міг приступити до роботи, бо в цей час большевики повели наступ на Польщу, вже загнавши Денікіна на Крим і Кавказ і польська армія зачала відступати з під Києва, разом з нею і наші частини в бік Карпат і Варшави.

І знов я йду Галичиною, відступаю зі своїм військом, але вже в умовах подібних до служби моєї в Російській армії за Світової війни. Я посміюсь тепер знов стрінутись зі своїми людьми на Галичині, а вже не „пан" тут, а рядовий вояк.

Та все ж я стежу за Галичиною, що осуджує „мою" участь тепер в цім відступі і бачу, як там зачинає проявлятись все цілокраще настрої своїх поглядів на хід теперішніх подій. Бачу їх, але сумно мені за них: бо Галичина тепер „червоніє", навіть преса, яку ми все дістаємо, стає „червоною"

Та все-ж приємно мені, що край є здібний на бодай-якісь такі прояви, на реакції на події, коли вожді наші так були тяжко думними, неручними в оцінці змін [illegible].
278 Тішу себе, що коли побувають большевики на Галичині, та зорієнтуються в них і змінять свій „червоний" погляд, на властивий їй, свій національний, напевне.
Галицькі вояки, яких ще одна група дістала при нашій армії (група Кравса) так як бачу реагує на наступ большевиків тим, що кидає нашу фронту, нашу боротьбу і тікає через Карпати, щоб дістатися на Чехи там роззброїтись.
Не догану їх з боку нас Наддніпрянців гнів за зраду цю, бо ми розуміємо їх добре, але самі безсилі тепер щось иншого робити, як віддатися вірі, що може, ще не все програно, бодай для Наддніпрянщини, нашої, хоч і відступаємо.
Катастрофи по відходу несподіваному групи Генер. Кравса не станеться тепер для нас фронтовиків. І ми лишимо цю справу добуттю і історії, не дебатуючи о своїх братах Галичанах, навіть так, як тії, в ту хвилю дебатували про нас Наддніпрянців і над нашою участю в боротьбі тепер.
Катастрофа оголенням фронту не станеться ще й тому, що воюється тепер в досить цікавий спосіб. Хоч є ніби то непрерывний фронт від Варшави аж по Румунію, та він не тримається на силі окопів, дротів, засік, а на маневруванню невеликих, але сильних кулаків що займають стратегічні і тактичні напрями і боронять їх у спосіб польових боїв. Ці кулаки, це рухливі відділи з партизанським досвідом, з добрими кіньми, це війська які не бояться діяти без тилу і крил і вони добре справляються тут зі своїм завданням не дати большевикам зайти під крило головних польських сил, що боронять Варшаву.
Вже під Варшавою рішиться доля походу большевиків на Польщу і Варшаву, спільні польсько-українські армії заборонять їм це зробити і ворог розбитий зачне тікати, а ми переслідуючи його успішно будемо знов наближатися до Збруча. Під Чортковом схопиться наша дивізія 4 до великого бою з большевиками і знов Чортків стане свідком нашої успішної боротьби, а для мене це і цікаву ілюстрацію характеру боїв в теперішніх умовах.

Бій цей - це рідкий бій участи всіх військ нараз (крім літаків) в одкритому терені, під командою присутніх теж в нім самім крім головних вождів його.

Штурми піхоти, під огнем артилерії з відкритих позицій, удари кінноти по фланги ворога, переслідування його нею, ведення цеї хвилі операції начальниками обох сторін особисто, так що тих видко навіть без бінокля де і що роблять кождої хвилі.
Ми набили, з малими втратами, большевиків, блискуче!
Чортків місце слави і зброї нашої 4 дивізії. Я не помилився, коли вибрав собі дивізію яка вміє так битися, подумав я після бою і був охоплений бажанням швидчого нашого приходу за Збруч, щоб віддатися праці формування свого війська, бо це таж моя дивізія, це власне, народню на суцільну дивізію. Має вона добрих кадрів, добрі основи в частинах, але мала числом.
Чую тепер, що й инші наші дивізії є боєвими так само, як і моя але так само малими, як і вона.
Але й по бої українському - це все частини українські. Я чую як живуть і в цих частинах люде все споминами не свої дні і чини слави, а Зимовий похід, це тема безконечна споминів і рефлексів у всіх вояків нашої цеї армії. Не чути ніде серед цього війська вже російської мови, за виключенням хіба мови деяких „фахівців." Не згадується вже й Росія тут, хіба знов такі „фахівуели", яких хоч і небагато а все ж є трохи тут.
Легко осягаємо ми лінії Жмеринка-Могилів і я кидаюсь формувати собі курінь. Я мушу доказати „фахівцям", що й в цих умовах в яких ми є, а то без грошей, помочі тилів, адміністрації тилу, складів, магазинів дається щось робити.
Гармат є досить по станціях треба їх привести до порядку тільки. А тут же в селах біля Ярмолинців має десь бути і щось зі збруї в майна, які я полишив, по тій українізованій бригаді 7-ій з якою я кінчив світову війну. Їду одразу туди на розвідку. Селяне і большевики понищали сильно те майно забрали кожу зі сідел, залізо з возів, шнури від хомутів, але що робить! - треба брати це все і якось реставрувати.
Ярмолинецькі шевці і сідлярі беруться, за цукор, якось дати до порядку хомути і сідла. Дивізійний наш господар М. Хоха, постачає мене добре тим цукром, і праця моя йде

Це господар, це людина, яких мало було в рядах української армії на посаді господарів її. Мав він свої добрі і злі сторони, але робітник він був під пару ген. Тютюнникові. Дарма, що посміювалися над ним звучи його способи господарювання „Микитизацією" (він звався Микитою), але вмів він дістати все потрібне для своєї дивізії вчас і в достаточній скількости. Мав він енергію „полтавського куркуля" в праці напросто незвичайну. Вмів сходитися з людьми з сіл нашими, вмів бути „паном", а не жебраком перед ними, був і свідомим, що будує не протибольшевицьку боротьбу, а свою державу. (Загинув він пізніше в Листопадовім поході нашім з таборів).

Отже швидко я зібрав гармати, дав робити збрую і здобувся на трохи коней зібраних по цілій дивізії. Бракувало людей. Та ось оголошено мобілізацію. Іду на неї в Каменецький повіт. Не пам'ятаю другої такої мобілізації наших людей ніде і ніколи. Була це справжня мобілізація, яка пішла успішно, напросто блискуче. Ну, якби ми мали тоді поміч від світу зброєю, одягом, ми б ще поборолися з большевиками ми самі. І думаю, що виграли б боротьбу бодай за Київ, бо виросло вже у нас все це більше вже розуміючих (становище) людей з „низів" вже наших.

Я вернув до Ярмолинців з кіньми і людьми і за якийсь тиждень мав свій курінь 11-й, з трьох батарей, готовим, у той час, коли „фахівці" й тепер ще не довели до кінця своєї праці з формуванням тих бригад [?] я зачав був службу свою нову.

Зі цвинтарища першої української частини, розвезеної з нашої вини української, створив я тепер курінь, що нагадував і число дієвої старої частини тієї — 11 курінь Київської дивізії. Та це був другий вже цвинтар з нашої вини української в моїй практиці, бо хіба той полк мій 2-й Січовий (з батареями [гарматами] від 6 полку), які я свідомо довів до руїни під Вінницею, не міг був би проіснувати ще до тепер, коли б мені було дано було інформації про нашу ситуацію вчас, коли б вищі наші [повнили] свої обов'язки, як слід, знали де є частини їхні і давали команди їм відповідні?

Дивізія моя Київська 4 тепер посилена піхотою, моїм куренем випадала вже на солідну одиницю, але бракувало їй тепер одягу, зброї і головно набоїв вельми. Тяжко було тепер в порожніх двох повітах здобутися на це. Була надія тільки на наступ і поміч поляків.

Але і та і друга надія була марною. Наступ не зачинався, бо поляки не рухались, поміч від них тепер не йшла. А швидко тут і стало, що поляки рішили миритися з большевиками, нас же обі сторони виключили від права на переговори, як держави. У сумно стане в наших рядах, сумно і в нашім краю. Возки мобілізовані зачинають втікати додому, фронт слабне. Можна було кидати ще раз нам прокляття на адресу світу, що в цій своїй боротьбі своїй ми, що стримали большевиків від походу на Європу, що дали можність сформованню і успішному наступу союзників Європи - Москалів Білих, на Москву - Ми тепер зістались покинутими всіма. І то саме в ту хвилю, коли боротьба наша не є безнадійною, бо наша „конкуренція" Біла армія скомпромітувалась, поляки своїм походом на Київ недописались, большевики були пізнані більше ~~[illegible]~~ людьми і, здається, люде Поділля, трохи відпочили і могли б воювати.

Та тепер ми вже ні в який спосіб самі без помочі сусідів не могли б воювати, бо край наш був спустошений від набоїв і хліба, вигрібали присутність армій: білої, червоної, польської, галицької і нашої. Зїдено і забрано було все тепер до краю. Потрібно було помочі від [сусідів], але там нас ~~вже~~ пров[illegible] / москалі і їх приятелі, коли ми крівавились це. Большевики пробують нас зліквідувати. Знаючи нашу ситуацію наступають на нас - та годі взяти нас зривами. Ми вміємо боронитись і хоч відходимо сточуючи себе недаємо, недаємо і прорвати наш фронт. Це ж відходить вся та бригада кількаміліарів(?) і на Збручі де лише є кілька переходів тільки до диспозиції не візьмуть нас большевики, хоч будуть шалено нападати. Очима півтори прикриваємо ми перехід наших людей, наших обозів за Збруч. Одна гармата наша провалюється через лід на дно Збруча і остане там на віки вічні, як памятка нашого кінця першої боротьби в умовах коли світ не признав і не поміг нам а ми невиявили хисту опанувати в час вищі ідеї нашої боротьби хвилі, як за Центр. Ради, так і за часів боротьби нашої поєднані з вірою могучим Галичанам.

На переправі де під огнем большевиків переходить моя дивізія, я бачу дві постаті, які символізують мені винних у нашій неудачі сил, ще й інших: рос. генерал Омельянович-Павленко і французький капітан стоять на коні і поглядають на нашу переправу тую.

Нарешті ми за Збручем. Сумно і соромно мені тут в цім краю тепер. Ідемо вже спокійно на відпочинок до Чистилова під Тарнополем. Що далі? Це невідомо, що знаємо, але кінець
282 боротьбі нашій вже видко тепер більше.

Перемагає все ж таки пригноблений настрій всіх, віра в те, що це не останній акт нашої боротьби. Ми впали, але ми лишили досвід, яким хтось покористається, щоб закінчити наше діло. Так віриться все ж в часі, коли ми чуємо і серед людей у яких стоїмо по хатах таку ж саму думку.

За якийсь час нас буде розброєно і має бути вивезено кудись. Куди? Як все, скрізь, де українця кидає доля, на якусь чужу північ...

Прощаємося з місцевими людьми, кіньками своїми й возами, які наше військо мусило дати і залізши до вагонів, холодних їдемо до нових своїх „батьківщини" – таборів.

Табор.

Нове гірке усвідомлення програної боротьби, задавлене під Тарнопілем „проливом" наддніпрянської бадьорости (і вином) на час знов верне до вояків і старшин наших аж в таборі. Та повільно працює думка нас зі Сходу, а наша українська з причин слабого знання нами практичного світу то й зокрема. І тільки у другому, після брудних, холодних Вадовиців, таборі Олександрівському (затишному і чистому таборові) схопляться наші люде до безконечних балачок, дискусій над питаннями: що, власне, сталося? Чому? Які причини? Що буде далі?

І хоч над нами всіма панує знов, почасти, стара віра в те, що обуцім знає „начальство" і воно нам все пояснить і порадить – ми все ж дискутуємо і самі. Ми ж вже ~~[illegible]~~ більше самостійні одиниці в розумінню і своєї ролі в поодиноких подіях наших, як колись перед Революцією. Наші чини тепер окреслює потреба бути корисними для блага армії – наші думи однак вільні. І ми дискутуємо.

Загально, однак, приймається скрізь, і знає, що причиною нашої поразки є наша всіх непрактичність, а непрактичність наших вождів-соціалістів так гонить ми всі у

головною причиною нашого нещастя; хоч, зрештою, помітно що ми мало розуміємо, як загальну ситуацію нашу підготовчу, так і ролю партій в державі, боротьбі. Віримо здебільшого в могутність ідеальних партійних, в рішаюче зна-
283 чіння у них, в певних подіях.

Приймаємо, наче, це, що причиною неудачі нашої є наша мала національна свідомість. Причому цю свідомість усвідомлюємо, як просту поінформованість нашу в наших здобутках культурних; от, коли ми всі більше знали про Коцюбинського, Франка, Мазепу і т.п. – то й все б було гаразд.

Трохи ближче до правди підходимо ми, коли довідуємося, що світ нас не знає і не приймає. Це усвідомлення у деяких викликає знов, як і у галичан, обурення супроти нашої дипломатії.

Тому однак, що у Тарнові, працює наш уряд і Рада Республіки а по таборах ким-сь ширяться, що не все це, остаточно, пропало бо большевицька влада впаде незабаром, як неприятеля держава, дивна справа, а не якийсь там переворот, табор це вірить в близьке майбутнє, щасливе наше, всіх.

Через це, особливо з причини того погляду на большевиків, був по таборах зроблений висновок фатальний, що треба сидіти в сухі, не рухатися і тільки сидіти й чекати.

Цей настрій віри у вигру Поширить і Петлюра, який відвідавши наш табор скаже, що [illegible] визволення України є сьогодні міжнародньою вже завдяки нашій боротьбі проблемою, над якою думає цілий світ.

Отже Петлюра зняв це й того, що армія усвідомлює собі, що вона щось там зробила, виконала своє діло і це що слово саме „Україна" тепер, є могучим засобом нашим до нашого визволення.

Не спробує Петлюра вказати на справжні причини нашої неудачі не спробує дати і плану нашої праці якої-сь у нових умовах. Зістане вождем без гасел, вождем без уміння далі оцінювати обстановку. Стара школа культурників наших тримає його міцно далі в його чинності видко.

У таборі зістая вражіння, що у нас було і є все „гаразд" з тим нашою боротьбою.

Не зводить він ні запитів до влади нашої якихось, ні висновків якіхось від слів представника тієї. Все гаразд та й годі!

Ух однак зробить у таборі хтось інший. Швидко зачнеться
28 поширюватися по таборові думка, що наша" непримирень у боротьбі до Добрамії", наш максималізм у боротьбі політичній, є головною причиною наших невдач. У боротьбі ж боєвій ми програли тому, що армія не була в руках фахівців, в руках дійсних генералів, а більше в руках якихось прапорщиків, як примітом Тютюнник і свовільних отаманів. Далі буде поширена ще думка, що Україна ніколи не воювала з Росією тепер, цього хотіли можливо Грушевські різні; Україна воювала і далі буде воювати тільки з большевиками, ворогом всіх на Сході; головним. Боротьба з Росією це інтрига колись Австрійська, тепер Польська. Максималізм український - це недоумка і непрактична річ!

Не тяжко віднайти авторів цих всіх висновків, та теж і нелегко згадувати, як могло статися, що швидко у таборі за цими висновками буде організуватись і наше життя таборове. Вступом до цього це буде покищо повне з ігноруванням вспомнинів на українську боротьбу, а відновлювання вспоминів ,,про доброе, старое время". Українська боротьба це епізод-ставі часи - це вічна і мила всім фієність.

А слідом за цим з'являться вже й практичні кроки такого опанування таборів тими висновками чинників.

Піде переорганізація армії. Буде засунуто тепер з посад заслужених людей у нашій боротьбі, а на їх місце становлено ,,фахівців", рос. полковників, генералів, що раніше воччили за нашою армією. У моїй дивізії 4 Київській так відбувалась ця реорганізація у спосіб, який варто занотувати для історії наших днів виключно. Заслуженого нашого командира бригади полк. Вітка, зробившого Зимовий похід, зробувшого всю боротьбу, тому на позиції було заступлено, полковником москалем Русановим. Що буде робити цей ,,фахівець" діставши таку високу посаду незаслужено? Буде старатись працювати для піднесення тої якоїсь української бригади? Ані не подумає! Відкриє на своїм місці торговлю цигарками, з контрабандного тютюну, і цілими днями буде торгувати, а коли конкуренція підірве його заробіток

Зачне малювати акварельні образи з сюжетами Московщини і ходити продавати тії, по вулицях м. Торуні.

Коли йому, вже це було зауважено штабом дивізії, що така
285 поведінка того не личить укр. полковникові, той відповість це й так: „Я полковник русскій... я без платні служити не могу... Я маю досвід і школи, які мені задармо не прийшли, щоб я міг задармо комусь передавати свої знання і здобутки. Платіть — буду робити."

Робити, само собою, він нічого неумів, як слід, як і всі його товариші „фахівці." У таборі тепер здобудеться тепер тільки на одинокий здобуток, вічний засіб „фахівців" — це пішу муштру безвпинну старих вояків і старих старшин, від рана до вечора.

У приватному ж своєму життю табор опиниться теж під впливом цих „фахівців." Теми розмов, зовнішні ознаки, одяг, способи ховання себе у товаристві — все підлягає впливу старої московської вихованщини. Поширюються знов галіфе, московські картузи, цілування рук дамам (але деяким!) флірт становиться одним з важних способів ховання дійсно старшини, у кількох дивізіях заведено суди і старшинські контрольні органи для стеження за додержанням старшинами таких значних і важних (як думають „фахівці") „правил", але правил не часових і московських.

Нарешті „фахівці" доберуться і до прав українських старшин бути ~~стар~~ старшинами, чи не бути тими старшинами. Виробляють правила установлення за якими тих прав і підвищування тих. Само собою, що мудрого нічого не видумають, бо перше на це нездібними є, а подруге будуть помагати головно на себе. За взірцем московським створять число ранґів старшинських, а права на підвищення і ношення певного ранґу сконтролюють теж після законів російських.

У профільтрують українську армію так, як того будуть самі хотіти. Зігнанують ~~[illegible]~~ самі у своїх правах, деякі навіть здобудуть це щось, а старшину українську здеклясують і деґрадують. Коли я пізніше у Львові скаржився на таку „роботу" ген. Тютюнникові той мені міг сказати, лише так, з усмішкою: „Це жертви життя... Ми инакше робити нічого невміємо...

Поки що доведеться це терпіти, бо на справу цього зараз, немає часу…"
(Тютюнник тоді у Львові готовив повстання).
А терпіти дійсно доводилось тим, хто протестував проти такого
23b „оновлення" армії, бо всяка розмова про потребу реформ в армії
українських, оцінювалась „фахівцями" як „отаманія" в ліпшім
випадку, а в гіршім, як скрита большевицька робота, щоб
розвалити укр. армію.
„Фахівцеві" говорити дозволено зате аж забагато. Але що вони говорять? Один гвардійський полковник одверто голосить, приміром, що „й нога його не була б в укр. армії, коли б там не боролась з большевиками. Про Галичан, я їх чути не можу спокійно." „Я й помовлю армію українську наддніпрянську, що так, є подібною у всьому до бувшої, нашої російської."

Отже іржавчина старо-російська вкриває швидко табори, при повній допомозі чи байдужости нашої влади. Приклад наших тепер сусідів поляків, що довкола нас творили і творять своє військо національне, „фахівцями" промовчується або дипломатично критикується. І те, що поляки мають свою уніформу оригінальну, беруть до взірці, для себе, в організації армії, Європу, змагаються створити свою національну армію, то все для „фахівців", не так є важним, як те, що якогось рос. гвардійського гусара призначено у них командувати уланським полком; і де фахівці звідкись швидко взнають і повідомляють табор, вказуючи тому що рос. кавалерія дає учителів полякам, а цим підтверджується факт великої слави рос. кавалеристів. Табор заповнюється відомостями про успіхи тих, чи инших рос. військовиків у поляків по таких окремих фахах. „Фахівці" гордо підносять свої голови, повідомляючи нашу масу об цім.

Та не ~~[illegible]~~ все ж панувати-муть вони. Перший крок протесту зроблять козаки, які побачивши, що новими реформами від них відібрано можливість для контакту зі своїми бойовими старшинами, з часів Походів і боїв, дістануть відразу до вправ, муштри, військовщини такої і почнуть одні втікати з табору на час, инші назавжди, ще инші аж за границю до Чех або Німеччини.

Я сам, особисто, покинув табор і помандрував був до Німеччини, але звідтам був швидко висланий під арештом до По-

Польщі. Табор дістане якийсь настрій не то здивовання, не то образи.
Але все ж козацтво і свідома старшина піде на повстання,
яке в цім часі мого неудалого маршу до Німеччини вже підгото-
вив наш нач. дивізії генер. Тютюнник. Піду і я в цей похід, який
287 я описав вже почасти в календарі „Червоної Калини". Пророби-
мо цей українці страхливий, відважний похід, без зброї, без взуття і одягу, але
самі собою не докажемо нічого. Більше, як тільки вислуга нашої
відваги і відданости нашій ідеї визволення. „Фахівці" не підуть
з нами, ці залишаться в таборах і більше того, з їх рядів буде
чути присуди, що такий похід це авантюра. Їх опінії підда-
ться багато і наших свідомих старшин і теж відмовляться
йти в цей похід і зостануться в таборі чекати на готове разом
зі своїми учителями „фахівцями". Гірко далі [illegible] для фахівців!
Ми не знаємо багато причин, які вплинули на неудачу і
організацію цього походу, а ті, що знаємо є дуже дразливого
характеру, тому лишаємо без висвітлень факт злої організації
цього, а обмежимося лише тим, що занотуємо тут цей факт,
як доказ дальшого нерозуміння Петлюрою подій наших, як нові
це доказ, що вождь невідповідає свойому призначенню далі ще.
Я вернув до табору, разом з раненим і напівпритомним
командіром свого загону „південного" (північний повів сам
Тютюнник), десятьма козаками і одним старшиною нашим і
одним польським. У формі оповідання я переповів цей наш
марш з під Чуднова, через Полонські ліси, до Корця, тепер вже
державною за польською границею. Нічого є невидумов у тім
оповіданню про це наше утікання за кордон, хіба випустив
факт, що врятувавшись ми стріли з боку свого отамана
Палія (Сидоренького) невдячність, яка козацькому отаманові
не зробить чести: він лишив нас голодних і обірваних, маючи
при собі значні державні гроші і заперечивши нам це, у своїх цілях
особистих. Випустив я факт компенсації нас нашими людьми
у тім Корці. Аж дивно нам було, як згадано було що нас
тут знайдено нас, місцевими міщанами, що купчими в білі
„Просвіти", як частовано, годовано нас було що чимто нима
Я польського зустрічі різні нашого війська, наших „великих
панів"-людьми по Бурлачні (незабутню на віки для мене зу-
стріч нас у Києві по поваленню Гетьмана), але то були

288

часи великих подій, великих зрушень, але тут у Коршні малі люде взяли таку велику участь до нас малих „авантурників." В тій часи біди і злиднів для наших людей був ідей, які ще й дорогими, бо там їжа, питтє своєю не мало їм. Але для нас це була велика моральна поміч, ця жертва і турбота тих людей, бо ми відчували, що ми вже не військо протибольшевицьке, а місцеве, яке має зв'язки зі своїм народом скрізь, хоч і цей не великі завдяки хибам нашого проводу. де не живуть наші люде.

Коли нас було потім жандармами розташовано по селах біля Коршні і тут нас люде стрічали і годували, як своїх і тільки часом священики по селах питались нас „що тепер робиться в Росії?" Люде ж скрізь питали нас, що „чувати там від наших людей." „І нам було і сумно і приємно!"

Поразка нового нашого повстання зробила в таборі дві важні зміни: перша це припинення військової муштри касарняної у нім, а друга реакція нарешті на цілу нашу дотеперішню організацію підготовки борот. взагалі.

Одразу буде прийдено до висновків, що ціла наша підготовка борців не була достаточною, ще нікому, а в масах так і невистарчаючо зовсім. Нехай ще й під впливом чого констатувалось такий факт. але нова поразка була імпульсом значним до цього. Визнавалось одначе, свідомішими людьми нашими, незагурканими „фахівцями," що для національної боротьби борці мусять мати деякі прикметні ще й інші, як фахова військо-вишкільна. І охопить всіх свідоміших людей наших горячка праці: ~~Задумувалися до праці [illegible] люде в таборі~~. Повстане театр, повстанче-українська управа, зорганізують культурно-просвітні відділи дивізій.

Не піде все однак легко як побачимо в цій роботі свідомих наших людей, але все ж зроблено буде бодай щось, хоч, на жаль, цю роботу було зачато, див. таки запізно, бо зачались вже кружляти чутки про розгон таборів і неможлива вона побороти традицій з якими військо наші, люде наші прийшли на еміграцію.

Театр буде мати великий успіх. Любов до „комедії" у нашого народу немов вроджена. Все буде він мати успіх, поки перегра є репертуар українських п'єс, пізніше, коли підмісе вимогам смаків і бажань таборової „еліти" — це „фахівців," їх жінок і прислужуючих їм артистів

стане він місцем розваги, а з часом і платною, коли хтось схоче заробити на нім. Вимоги „еліти" підуть так далеко далі до репертуару театрів, що в таборі, приміром, безпірно зникне театр мистецький (немов нам не мистецький!)
289 і цей не буде давати вже п'єс з „Хахлацькими вечорницями і Сумнілла Гриця", а фарси, жартівки, водевілі і то головно знайомі еліті з репертуару рос. театрів, від авторів з цілого світу. А з часом підуть лишень п'єси, на яких можна заробити.

Отже, знов, „фахівці" зведуть на манівці наш засіб пропаганди великий все — наш театр. І марно буде галицький Гладкий кликати у своїх виступах різних до самовідродження нас, до набуття прикмет тих, які лучать окремому народові — нічого він не вдіє. „Еліта" — це сильна, бо її підтримують і начальники культурно-просвітних відділів декотрих, які ще зі сходу „військових малоросів" далеко не виросли.

Серед віруючих і невіруючих табору набере великого значіння і успіху церква зі службою на нашій вже мові і обереженою помпою. В історії нашою церков військових, церква табору Щепіорно буде мати визначне місце, а ім'я її священика о. Білона свідомої людини і релігійно відданої буде довго пам'ятним серед вояцтва і старшини табору. Все в цій церкві було вже українським: іконостас, образи, а ризи священичі, відбивали на собі як національну нашу вишивкову творчість, так і приналежність свою до нашої держави, бо знак тризуба вказував їх рукави і поли все.

Театр і церква — це все ж інституції, які „фахівці" відвідували таборовою опінією трохи, були по душі, бо ці інституції знані їм, ще й з рос. їх служби. І вони не діставали у своїм існуванню перешкод, а тільки поміч від них.

Инші події відбувалися на іншому полю нац. роботи в таборі — це на полі шкільному.

Я ще в таборі Олександрівському стрівся несподівано для себе з інж. Лисевським, згаданим много на початку цих споминів і ми швидко з ним прийшли до згідної оцінки причин наших неудач і ставши приятелями однодумцями рішились взятись до праці по організації шкіл в таборі для козаків і недокінчивших школи старшин.

Могли ми на меті осягнути дві цілі: одну дати можливість козакам набути грамоту, а старшинам показати, що алгебру, геометрію, фізику і т.и. науки можна пізнати не тільки зі ~~[illegible]~~ школи російської, а в української. Сумно це нам згадувати, але є фактом, що і в таборі ще знаходились люде які невірили в таку можливість. студіювання приміром фізики українською мовою. Що було цьому причиною? Не знаю докладно. Думаю, що агітація „фахівців", про „галичанські терміни", про нашу ще недосконалість грала значну ролю. Ми згадали при описові гетьманської школи військової, як фахівець полк. Рутенойт поучав наших старшин про неможливість викласти на українській мові теорію стріляння з гармат. У таборі „фахівці" дальші тримались тієї самої думки, що до всіх наукових предметів. А може свідомо боролись з нашим „максималізмом"?

Начальник культурно-просвітнього відділу нашої дивізії сот. Левицький людина хоч і свідома, але з гетьманськими нахилами, не перешкодила нам у нашій праці і ми швидко здобулись в дивізії на школи, що були першими, найбільшими і найліпшими в цілій армії нашій тоді. Моя „Матура українська", яку я здобув тоді в окопах світової війни пригодилась тепер мені. Організували ми з інж. Мосевським і сот. Левицьким такі школи: школу для неграмотних і класи єдиної дільчої школи. Учнів було досить і ті хотіли вчитись. „Фахівці" перешкоджали нашій праці цій своєю військовщиною, забираючи нам учнів на муштри і праці; Ми однак працювали скільки могли, вступаючи тепер вже й боротьбу з ними.

На цю працю нашу „знизу" звернуто було увагу нарешті тепер як ми все зробили і нашою „горою." Невідома нам по своїй діяльності досі установа „Культурно-просвітня Управа Армії" (Голосна назва, але, примірно, газети фронт ніколи не діставав!" і ця прислала до нас вже й своїх „ревізорів." Прийняли ми їх. Добре враження зробив проф. Лорченко (мій учитель з [illegible]) що з тактом старого учителя відвідав наші виклади а на моїй лекції, примірно, з фізики і сам легко і гарно виклав учням черговий матеріал. Инше, неприємне, враження зробив другий „ревізор", який прибув швидко теж до нас, це якийсь пор. Шлендик, якийсь бувший студент

[illegible]

філолог. Цей крім маси вказівок нам, як треба провадити національне навчання у школі допустився ще нетактовности ще й такої, що у присутности цілої класи учнів
291 став вчити інж. Лисевського, як треба викладати „поняття точки"!... Видко було, що „управа" не зробила тому вказівок, а сам невдалий „ревізор" був очевидно ще мало досвідченим молодим, бо не розумів о яку „точку" властиво, нам українським учителям тоді ходило. Підірвати, однак, авторитет інж. Лисевського спробував.

Школам цим однак прийшов кінець, коли табори пішли в повстання і цікаво, що з цих шкіл пішло на того найбільше учнів-вояків.

Я повернув в табор голий і босий з цього повстання. Речі які свої стратив на возі, який лишився там під Чудновим, чоботи розбив, штани подерлись вкрай. Табор стрів нас, можна сказати, іронічно: „А що ми казали, що то авантюра!"

Нам говорити з табором отже далі було годі. Краще йти знов цього працювати і ми знов з інж. Лисевським взялися до праці.

Створили покищо курси українознавства для жінок таборових, бо ця симпатична родина по природі своїй працьовита, різвинена перенесши спільно з нами багато небезпек військових, була за вийнятком одиниць мало свідомою всеж національно.

Знаходились поміж нею і одиниці, що ніяк не могли собі уявити, щоб їхнє положення „дами" було гарантовано і без знання і вживання рос. мови, рос. етикети. Почасти цей аргумент впливала більшість таборових жінок наших під впливом атмосфери „фехівців".

Треба було якось боротись з такою свідомістю тих і ми взялися до праці. Само собою, що ми й не могли чекати щоб наші пані засвоїли курси укр. літератури, історії, географії українознавства, а через це усвідомились. Ми йшли иншим шляхом: укр. літературу, примірно, ми рішили викласти тільки поверхово, але підкреслюючи вклад жінок наших до неї, а головно вказуючи на неї, як на поле для широкої і можливої діяльности, як для наших слухачок так, головно, для дітей їхніх, які вони мали, чи будуть мати. Такого практичного ужитку тримались ми і у викладі инших предметів нашого програму.

Однак праця наша не пішла з цінками так добре, як у тих школах для козаків. Причиною перешкоджавшою цьому був цілковитий брак часу у наших пань вільного: забави, гості, діти, кухня — заберуть їй час вільний дня, коли вони уладжуються по „сепаратках" таборових. Розувіте родинне, гостинне життя у таборі, правда убоге, злиденне, але в мініятурі веселіше, як сидіння на лекціях курсів, та ще й в холодному помешканні. Все ж інж. Лисевський мав успіх серед пань, коли викладав їм свій курс" української вояка, а це споминки свої багаті з часів передвоєнних з життя наших людей і їх праці для нашого Визволення. Знов він багато цікавого і вмів дотепно оповідати.

У цім часі задумаємо ми знов відновити школи в таборі, але ця річ стає вже недопереведення, бо табор під впливом чуток про ліквідацію зачинає порожніти: козаки масово тікають з того „на волю" щоб у час вчепитись за життя, яке, як стає відомим у таборі стає з кожним тепер роком тяжчим і для людей Польщі. Звязок старшини з козацтвом тепер рветься по повсякденно остаточно.

Я особисто у цім же часі переживу пригоду сумної дійсности нашої в таборі, це долі овладаному „фахівцями". Мене буде деградовано в козаки. — Мої докази мого старшинського права офіціяльні документи російські — не визнають фахівці, а мою службу старшинську довгу армії ігнорують, само собою, і пішлють мене вже ж до козацької касарні з обовязками тепер виконувати і фізичні праці на-рівні в таборі козакам. Не боліло мене таке деградування, бо я хоч тужив, йому коритись, то в душі не визнавав того, але боліло мене те, що авторитет мій в очах таборового суспільства серед якого я жив і працював було підірвано. Сталося зі мною те якраз, що я в своїх лекціях на цивільних курсах, прикладом, доводив, як річ неможливу щоб: наша армія, наша держава її служба і праці, не належали нам, українцям в першу чергу. В очах козаків я стратив вже й як командир й довголітній опінію, бо у них мене влада військова за шантажиста, очевидно, який займав цю посаду не по праву, а самочинно. Виходило це, що „генерал" і „генерал" все й наш командир — це тимчасові або й безправні фігури війни. Таких деградацій було і більше в таборі, тому й других і свою. Рівно виходили з такого положення старшини наші

поліціюючого їх, обрусаючого їх. Одні йшли до польського коменданта і показавши тому рос. документи, діставали від того привернення своїх прав, бодай у формі права на їжу старшинську, помешкання і звільнення від фізичної праці, чого

293 тяжкої, або брудної, як вивантажування вугілля або чищення сміттників. Інші звертались до самого Петлюри і той повертав їм часом особисто права страчені. Ще інші покидали табор і тікали до большевиків, на Чехи і до Німеччини.

Я не вибрав собі ні одного з цих шляхів борби за свої права, бо поперше було вже б тяжко направити те, що сталося з опінією для мене, а подруге тому, що у всі шляху ці не підняли би для себе: шукати права у чужинця поляка проти своїх було мені гидко; писати Петлюрі було для мене, що хотів єдине бачити норми якісь керуючі нашим життям наші — теж тяжко, бо той поступав монархічно: сам вертав ранг, а це було мені незручним, бо я служив державі, а не Петлюрі. Тікати кудись з табору не мав я думки, бо соромом горіти, не горів, а скоріше гнівом. Та крім того у таборі я міг ще працювати — „на волі" було це вже неможливим. У нас же з Лосевським були, вже, нові мрії про нову працю. Відновити школу було вже неможливо тому ми рішили створити гімназію з недокінчивших студентів і старшин і рівночасно спробувати заложити в таборі якусь газету, в якій би можна було мати голос і нам українцям і яка б була контактом табору зі світом, бо тепер табор же свою масі немов ставав нікому непотрібною установою. Влада була далеко від нас у Варшаві десь, „фахівці" взялися до особистих своїх справ, особистого життя. З їх рядів тепер вийшли знамениті таборові швеці, перекупщики, гандлярі, малярі — вони трудяться за заробітком, вони мають для цього більше можливостей, бо кожний з них має „перепустку" на вихід з табору коли інші, більшість наших такої не має. тих перепусток, є фактично як у вязниці за щось.

У таборі нашому існувала тільки одна тепер школа, яку утримувала УМСА, в якій виховувались наші вже діти і то в цілковито українській атмосфері. З приходом до відділу УМСА в таборі нашому інж. Вуківа стало можливим вчити нашим мамам дітей в українській школі, бо за часів влади, якогось москаля п. Сергієва в такій ще

294

дитячій школі, наших дітей було вчено рос. мовою, бо нібито ця мова є „компромісова мова для порозуміння народів Сходу" і крім того влада „фахівців" тих часів не стримала цьому рішенню дітей наших. Вчили тоді в цій школі рос. мовою навіть і наші люде і то з установи „Спілки учителів України." на жаль. Так було в Олександрові; тепер в Шенберґу під впливом може) наших шкіл київської, де в них вчено було дітей наших укр. мовою.

Тепер знайшлись українці, що під владою сот. Гончаренка, українця зробили дитячу школу українською, хоч так далі зверталась на помочі від ІМСА, але вже в ІМСІ була керівником наша людина інж. Вуків.

Ми рішили створити гімназію, ціллю якої є дати можливість закінчити освіту нашим воякам і то вже в своїй мові вивчення.

Обіцяла дати поміч нам ІМСА, щоб зрештою така поміч не стала дуже значною для нас, бо коли від нашої „гори" ми не могли дістати ніяких грошей, книг, підручників, ІМСА нам все це дала, і працю вдалося добре зачати.

Повторилась, при наборі учителів до неї, стара історія відношення до української справи „фахівців" вже й зі світу учительського. Дивізія прислала нам учителів, але дехто з них заявив одразу, що той, чи інший предмет він викладати може тільки по російському бо „на укр. языке получится абсурд, а не наука".

„Абсурду, однак, не получилося", бо ми знайшли в таборі всіх учителів, які взялися до викладу своїх предметів на нашій мові.

Було ще тяжким для нас питанням — це брак відповідного помешкання для нашої школи, яка швидко розрослась.

Приступили ми власною силою до будови помешкання для гімназії. Учні і ми учителі власними руками збудували собі барак з шести кляс, учительської і салі для читання.

Інж. Лосевський, будівничий інженір, власними руками зробив всі вікна і двері, а учні під його керуванням стіни; сот. Базилевич, на спілку з жінкою поставив всі печі в цілому помешканні. Самі ми носили цеглу, воду, місили, ліпили і збудували печі, які не уступали найліпшим голландкам. Стелю вкрили учні. і гарне помешкання школи прикрасилось і такою вивіскою: „Українська гімназія ім. Т. Шевченка".

Неможливе, стало можливим! Опінія табору, що насміювалась, як над самою можливістю гімназії, якоїсь української так і над викінченням будови для неї, мусіла змовкнути і признати, що діло було зроблено.

295

Перша гімназія на чужині наша стала існувати. Не вдалося нам довести до кінця свій програм – дати можливість учням й здобути матуру, бо попросту приступлено було владою польською також зрештою до ліквідації нашого табору хоч ще й повільної, а подруге по таборах пішла чутка про можливість заграницею кінчати високі школи всім хто бажає і навіть з неповною середньою освітою і з табору нашого почали тікати учні туди, а учителі які теж вищої не мали викінченої високої освіти подались і собі подання заяву про вступ на ті заграничні школи на Чехах, в Німеччині і одну у Франції.

Нормальному веденню ще на гімназії перешкоджала непевність висліду закінчення й [illegible], бо польська влада, як то нам було казано, не могла рішити: дати нам, чи не дати представника свого Міністерства при матурі і потрібно фіксувати тую. А зменшення люду в таборі перекладало всю чорну працю його (дрова, чистота, праця по кухнях і т.и.) на наших учнів, як більшу одиницю фізичну.

Все ж робота наша гімназіяльна мала той позитивний вислід, що багато звичайних козаків, які ми взяли до науки поважно задумались над своєю кар'єрою за допомогою освіти і нехтували вже цієї цілі, а діставшись за кордон закінчили там різні школи і сьогодні з них маємо немало докторів, інженерів агрономів зі закордонними дипломами, з людей, які б, завдяки поміщенности їх нашою владою на призволяще, були б найбільше батраками по польських краєх і польських дворах.

Рівночасно з працею нашою над школами нашими в таборі, думаємо ми з інж. Лисевським про спробу заложення в таборі політичного, якогось органу, який би обслуговував всі наші табори інформаціями про світ і його події і був би українським органом типу органів заграничних інших народів, які нам здавались більше здатними для роботи національної і політичної, як всі наші органи відомі нам з Наддніпрянщини і Галичини тоді. Ми вже характеризували наддніпрянську пресу і російську часів перед воєнних і по воєнних, і незадоволені були й від галицької преси, як преси для наших мас наддніпрянських. Чимсь локальним дуже віяло і від таборових спроб дати орган пресовий козакам („Наша Зоря", „Новий Час") і ми дуже зраділи, коли зачули, що з уряду нашого вийшло бажання, щоб у таборі виходив якийсь такий політичний, укр. орган, видаваний таборами.

296

Швидко до виходу у світ перших чисел його і було приступлено. Однак і нас самих одного з членів його редакційної колегії він розчарував. вже по змістові тих перших його чисел, а назва його („Сурмач") що відгонила нам якимсь російським „трубачом", „Сігналом", „Барабаном" і нервувала нас. сильно. Перші числа його вийшли без фізіономії, без певної „лінії" ідеольогічної, без змісту цікавого для мас. Чому це сталося? Усім винна наша редакційна колегія і тільки вона, бо здається, ми мали вільну руку вести той орган, як нам подобається. Повели його однак за старим трафаретом рос. і наших пресових органів і неосягли ніякого успіху ні в таборі, ні поза таборами. Члени редакції того „Сурмача" не були люде з досвідом більшим, ми від читання газет Сходу, через і бували наподоблювати пресу того Сходу. Провід над редакцією ще опинився в руках людини, яка заявляла, що працювала в якійсь з рос. газет перед війною десь на півдні. І вона давала йому тую „фізіономію". Решта членів редакції були люди, які до такої роботи якоїсь пресової не надавалися, не розуміли її і нічим причинитися праці не могли. З боку, власне, впливу, щоб орган був живим, національним цікавим, змістовним і відповідним до часу і стану наших мас. Сот. Гончаренко, людина з консервативним ухилом, вояк, заглиблений в студіювання психольогії, свого „коника", не дає газеті нічого, відбуває лишень наради; пор. Шляндик, той „ревізор" згаданий нами вже, теж людина консервативних поглядів, крім рефератів про події на Україні зложених на підставі допиту прибуваючих до табору все нових людей, теж не дає нічого. Багато працює хор. Коршенівський цей є так працьовитим ~~[illegible]~~, що на задану тему якоїсь першої чи другої передовиці приносить часто по дві аж три редакції їх; та його писання безідеольогічні (крім нац. протесту хіба), нудні, довгі не цікаві. Сам редактор наш, пор. Волосів, працює за всіх нас, бо він є редактор, коректор, метрампаж, зв'язковий з владою, журналіст, і інтерв'юер і нарешті і хронікар. Я не пишу нічого одразу, помагаю редакторові, хіба в збиранню хроніки таборової і справлюванню її. Зачну писати аж побачу, що орган наш не має успіху. Хочу його трохи оформити. Це однак не легка річ. З редактором є тяжко боротися, бо він, хоч і добра людина, але упертий. Я однак пробую. Пробую познайомити наших читачів з національними боротьбами інших народів, що колись висвободилися або зараз на наших очах стали самостійними. Хочу ~~[illegible]~~ познайомити наших

читачів наших з іншими воєнними причинами, які впливали на виборення самостійности ним, чи іншим народом, як свідомість національна, волею устремління певних колективів національних.
297 Під ідеалістичним розчерком олівця ~~пана~~ редактора впадуть однак рядки моїх писань до небуття, писань матеріялістичного підходу. і в газеті з'являється лише знов опис, як визволилась Естонія, Литва Латвія, звичайні описи подій. А вже коли я хочу прищепити до ~~газ~~ газети нашої демократичну ідеологію, це стоїть мені великих зусиль. (п. редактор незнає сам що робити з тими моїми статтями) і кінчується ~~все~~ і ця моя спроба, лише, правдою обкраєного, зруйнованого, реферату на цю тему, мало ясного по змістові.
Винним може був і я тим, що невмію писати живо, цікаво, що мало вмів висвітлити якусь думку, але я гадаю, що коли п. редактор береться писати передовиці на світові теми (примірно „Атомова бомба") по перечитанню кількох польських газет, то чому я не можу писати на теми, які хочу, на підставі рос. книжечок видання „Знание" у Одесі? Невдається сьогодні мені стаття, вдасться завтра, треба все ж робити щось, бодай як уміємо, а головно стреміти йти до якоїсь цілі такої, якаб була для нашого органу відповіднішою, як тая його універсально-національна невиразність.
Ми мусіли самі в складі редакції заповнювати число, бо табор нам недавав нічого, як то думала редакційна колегія. Та у останні однак помилилась і то дуже. Табор давав нам багато і дуже багато. В теці редакції зібралось дуже швидко велетенська сила матеріялу писаного від людей табору, бажаючих помістити щось в нашій газеті, та, ми редакція його або нечитали зовсім, або відкидали, бо він небув нібито нам здатний. Були тут вірші, поеми, оповідання, сила драм, політичні статті, спомини, заклики, протести різного характеру проти чогось і когось і т. и. Коли я задав собі труду на доручення п. редактора проглянути цей весь матеріял, то я неміг зробити іншого висновку, як той, що довести до відома редакції, що ми нехтуємо великий матеріял, головно такий, якому, власне, є місце в нашій газеті, а не тим політичним статтям нашим, нас людей, що або забігаємо далеко уперід або відстаємо від життя. П. редактор непогодився зі мною, відповів мені, щось такого, що було мені знайомим з присудів наших „діячів" на промови мас: ми неможемо вида-

вати органу „низького рівня." Цим справа помочі табору нам ~~[illegible]~~ була вирішена, але на якийсь час. Все швидко відчув мабуть і сам п. редактор, що

298

орган наш нікому напросто в таборі не цікавий і непотрібний, але причину цього бачив п. редактор в браку сил журналістичних і тільки. Я вказував, що й з тими силами, що маємо сировиною треба, мимо, звернути увагу на зміст органу. Подовгих, знов, наших спільних розмовах з п. редактором, який зміст мав би бути відповідний, я запропонував, ~~[illegible]~~ що складу сам, на спробу, ціле число чергове нашого органу і представлю на розгляд редакції.

Давав до праці. Викинув обі передовиці, а заступив їх передруком кусків передовиць зі солідніших наших і польських газет, але подов тих кусків багато. Другу сторінку віддав, гору її, під передруки на тему: „Що пишуть про нас чужинці." На підвал дав оповідання таборового автора цікавішого, це п. Опаренка, автора, який вмів цікаво писати про цікаві наші побутові річі, автора, якого твори нам і тепер ще так би були потрібні для читаючого масового неінтелігента хай, автора, однак, якому нібито Грінченко сказав що „хай би той робив біля волів, возів, але з немазаним возом до літератури не заїзджав." (Цей присуд ми чули від людей знавців п. Опаренка і як що він правдивий, то це ще один доказ нам, як підготовляли „наші батьки" нашу національну справу.)

Третю сторінку віддав я (гору) під обзір: Що пишеться по наших газетах? Долину її присвятив літературній теорії, зібравши тую з енциклопедичного словника. Четверту сторінку (гору) заняв різними дрібними цікавими справами зі світу подій винаходів, пригод. Низ заняв статтями маленькими зі світу природничого України (відлітання птахів, дивовижні і рідкі птахи нашої землі.) Я про це писав тому, що нищення звірів, риби, птахів на Україні мене боліло це й тому, що я в юнацькі роки віддався орнітології, як своєму тоді „коникові", другому поруч з любовю своєю до літератури. Закінчив сторінку таборовою хронікою і шахами.

Отже орган мав бути, як найбільше інформаційний, далі орган для спроб таборових авторів, в їх бажанню стати працьовниками пера. Назву змінив теж, бо така хоч і була продиктована нам „вовчкуватого" в дивізію, була мені напросто рідного. Я пропонував назву: „Газета Київська."

Забракувала комісія моє число, під впливом найбільше закидів редактора нашого п. Волохова. Мені не лишилось нічого робити, як подати до демісії, що я й зробив. Так спроба створити першу
299 ширшу еміграційну газету нашу заходила в тупу вуличку; що робити далі? Як видати цікаву газету?

П. Волохів пішов своїм шляхом: шукав журналістів. І найшов їх кількох, що помогли йому ще весь трохи той „Сурмач", який так убого сурмив, ще кілька місяців і нарешті таки ~~[illegible]~~ замовк зовсім, припинив своє існування, не виправдавши надій нічиїх своїм існуванням. З журналістів цього другого періоду існування „Сурмача" мушу згадати одного, який багато працював у ньому (порівнюючи), бо він завдяки прояву в ~~н~~ певних колах нашого громадянства настроїв тяги по сильному проводові у нашій визвольній боротьбі, став відомим трохи
тепер ширшим нашим колам. Згадуємо тут п. Маланюка, тепер поета, що „насильною поетизацією слова", робить шум в гаях нашого тихого Парнасу. Тоді, в таборі, знайдено було п. Маланюка редакцією „Нашої Зорі", видаваною п. Лебединським, серед старшин жандармів (Кордонна Охорона) нашої армії і притягнено до літературної праці. Швидко, однак, п. Маланюк виступить вже, як поет і літературними сходинами братів по ремеслу (Селегій, Падалка, Королишевський, Зубенко і т.д.) започаткує нову поборову чинів ~~[illegible]~~ служб~~[illegible]~~ богині поезії нашої. Вийде швидко й журнальчик цих поетів „Веселка" (в Калішу) і в нім п. Маланюк зачне, як той відповідно до нашим тодішнім часам, ~~[illegible]~~ розвою нашої поезії в умовах браку провідних ліній літературних і браку ширшого знайомства всіх зі своїм дорібком цим, під шляхом Забіли, Гребінки і т.и. Редакція „Сурмача" змусить п. Маланюка датись до журналістичної прози, ще й з причин певних матеріального характеру. П. Маланюк виконує, вреш, своє уміння писати, але виконує його в стилеві, ніколи в змістові і непоможе врегувати умираючого „Сурмача", і цей проживе ще пару днів помре, але може спричиниться до того, що п. Маланюк відчує працюючи в ньому, що працювати біля редакції не можна тільки пером, а треба й душею ідеольогією і зачне шукати він її, щоб знайти біля осередку, пізніше, тужившому по сильному проводові," біля

редакції п. Донцова. ~~[illegible]~~

Там відчув п. Маланюк і все, що пережив він за часів боротьби, бо

в таборі для прояву цих переживань наших, само собою, не було ґрунту раз тому, що атмосфера „фахівців" цьому не сприяла, а друге, що й редакції наших „Нових Часів", „Сурмачів", „Зорь"— не змогли дати таборові того світу свого українського, в належному до часу і стану нашого вигляді, не могла сприяти росту і появі наших індивідуальностей. І ці страченого часу, маніврами і в таборі пішли ми молодше покоління далі по шляху, як праці нашої для свого народу, так і праці нашої над самими собою. Ішли на зразок з вину нашого проводу „батьків."

Та обставина що кілька спроб моїх робити щось бодай трохи відповідно до потреб наших людей того часу таборових, закінчилася знов для мене, як що не повною скрізь неудачею, то малими дуже осягненнями. Змусила мене нарешті кинути якусь діяльність „про когось" і заняти працею тепер „про щось, для себе."

Бачив я і тепер чого бракує нам українцям щоб в разі нової нагоди боротьби виступити більш влучно, як це сталося з нами тепер перед вигнанням. Великий досвід мав, я тепер за собою, щоб сказати собі: „Ми не були готові для тих часів р.р. 17-20." Треба самім себе приготовити, озброїтись більшою свідомістю і більшими засобами матеріальними, як ми мали. Брак класової диференціації краю нашого (спадщина Росії), брак національної свідомости в широких масах краю, це було поміч світові, відкинути нашу боротьбу. І та дальша упертість наша в традиціях здобутих нами за часи нашої неволі під Росією, що ми враз не кинулися творити національну армію, що ми не створили сильних національних партій, що ми і в таборі плуталися між російським військовим статутом і традицією рос. редакції приміром, вказували мені, що ще треба багато праці нам зробити, щоб викорчувати все це з нашого життя, заміняти на способи і традиції народів, які в історії доказали вже те, що ми ще хочемо довести.

~~[illegible]~~ Чим же боротись нам тепер в умовах, коли військова, політична боротьба нам неможлива? Само собою що словом, пресою літературою, зміною своїх звичаїв, часто московських, у собі, ~~[illegible]~~ зміною самих себе, на свій національний лад.

Я оглядаю тепер, що робиться у нас скрізь по наших землях за пресою, шукаючи в такім цім напрямі нашого відродження.

І бачу, що того робиться мало. Політична боротьба самих зі собою тільки цвіте скрізь: у Відню, Празі, Берліні, Львові і на Волині. ~~[illegible]~~ Але помічаю, що це боротьба старих наших фігурок діячів поміж собою і що це головніше, що вислідів її позитивних немає ніяких, бодай у діагнозах на будуче. Далі віриться у нову скору боротьбу, у потребу взяти тоді, не соціалістичних партій до проводу, далі уникається маси, далі обговорюється все так само, як немов у нас немає ніякого досвіду, ніякої науки. І ми не бачимо прикладів народів, що на очах наших відроджуються.

Я заявлю у таборі, що не вірю у швидкий наш поворот до боротьби, чим дістану ймення песиміста, а від деякого і навіть співчуваючого подіям на Сході, коли кажу, що там стався великий соціяльний переворот, який не швидко унормується. Через такі свої погляди я трачу багато товаришів. А це більше потому, як мій приятель інж. Лисевський не витримавши атмосфери такої нашої [illegible] много взагалі трохи нашими чварами, рішивсь вертати на Україну, під большевиків, кидаючи табори і нашу громаду вигнанців. Відійде старий наш діяч туди, бо не буде в силі знести оточення в якому ніяк неможна робити українську справу, по українському. З болем в серці і слізьми на очах розлучився він з нами і зник в невідомих большевицьких умовах для нас безслідно тепер.

Я не міг його здержати перед цим кроком нічим, ще тому, що малюючи йому деякі перспективи можливостей для нашого існування за кордоном, не чекав щоб знайшлись люде, які відмовили йому в помочі дістатись з Польщі кудись до нових осередків нашого мотивуючи це тим, що він не є заслужений перед певними партіями нашими політичними. Старшому чоловікові було запропоновано, як що бажає, перейти пограничні гори пішки..., а на посаду не рефлектувати, бо людей без партійного білета в Україні не потрібно, непотрібно і еміграції.

Дальшу мою тепер якусь працю на еміграції обумовить, як його висновок до якого я прийшов ще раз і в таборі, що потребу широкої праці серед наших мас за допомогою засобів, які нам наші вороги ще не відібрали це слово, преси і літератури так і умови близького життя еміграційного. Той факт, що один з моїх товаришів з Волині [illegible] мені місця

в якому ~~[illegible]~~ подасть, що там містечкова інтелігенція наша зачитується польскою літературою визвольною (Міцкевичевою) приведе мене до думки спробувати й собі в літературі це красній, але такій щоб темами були моменти з нашої боротьби, з нашого визволення, чи нашого життя, але суто-українського, часового.

Через це я піду тепер до славного нашого, відомого мені з перед війни органу літературного на Галичині „Літ.-Наук. Вісника", з кількома своїми новелами. Пишу їх і мрію, що я не буду самітним у цій своїй праці такій, що знайдеться нас більше таких, які кинуться до творення літератури може не дуже красної, то часової, так потрібної нам. Не справдилося це, однак, на жаль: не схопилось тоді ще наше суспільство до праці виховавчої свого народу. По середках еміграції зостанеться далі політична боротьба безвислідна, по редакціях наших літературних, коли події проти світові вгамуються з'явиться вплив вимог l'art pour l'artismus, який на багато років задержить розвій нашої літератури, як для масовика, так для самого того l'art'a, бо вимоги редакцій стануть драконовськими, а умови праці і життя наших людей тяжкими, щоб офірувати себе творчості не сподіваючись найменшого успіху, бодай у формі — видрукування твору. У Празі, приміром, буде витрачено на політичні дебати тисячі людських емігрантських і місцевих корон на політичні органи, брошурки, журнали, але не буде там видано ні одного твору з нових часів, літературного. Не спромогається і Прага на театр український для ширшого загалу нашого, не знайде „організована Прага" ще місця для нашої праці, крім хіба шкіл високих. З'являться почасти його поодинокі люде наші самотужки на еміграції, мабуть від наслідування прикладу народів серед яких опинимось, ніколи від своїх „батьків", „провідників" і маси наші, там в окупованій Батьківщині, під впливом, зростом, зрозуміння, яку велику ролю грає в життю людських колективів, панування, свідомих, організованих клас.
А часу і жертв щоб прийти до цих здобутків, знов потратимо ми стільки, як може ні один з народів, що опинився в ситуації подібній до нашої. На тім, амінь!